સંવત ૧૯૯૪ પોષ
સને ૧૯૩૮ જાન્યુઆરી

પ્રત : ૧૦૦૦

પ્રથમાવૃત્તિ

મૂલ્ય રૂા. ૧-૦-૦

મુદ્રક
શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇ
શ્રી મહોદય પ્રી. પ્રેસ-ભાવનગર.

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ ગ્રંથના સંબંધમાં લેખકે ઘણું લખ્યું છે; તેમજ ગ્રંથકારના સંબંધમાં પણ આ બીજા વિભાગમાં પ્રથમના ફારમ ૨૪ (પૃષ્ઠ ૩૮૪) પછી દશ ફારમ (પૃષ્ઠ ૧૬૦) કર્યા છે એટલે એ બંને બાબતમાં કાંઇ લખવાપણું રહેતું નથી.

આ બીજા ભાગના બે વિભાગ છે: પહેલા વિભાગમાં ૭ ભાવના (૧૦ થી ૧૬) અને બીજા વિભાગમાં કર્ત્તાનું ચરિત્ર છે. આ ભાગની અને કર્ત્તાના ચરિત્રની બંને અનુક્રમણિકાઓ જુદી જુદી આપી છે તે વાંચતાં આ ગ્રંથમાં શેનો શેનો સમાવેશ કરેલો છે તે સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

આ બીજા ભાગ માટે **શેઠ માણેકચંદ જેચંદ** કે જેઓ જાપાનના ઉપનામથી ઓળખાય છે તેમણે રૂ. ૭૫૦) ની સહાય આપી છે. તેમનો ફોટો ને ટૂંક જીવન પણ તેની સાથે આપ્યું છે. એ ઉદારદિલ ગૃહસ્થે અનેક શુભ કાર્યમાં સહાય કરી છે ને કરે છે.

ગ્રંથની મહત્તા ગ્રંથ વાંચતાં જણાઇ આવે તેમ છે. આત્માને ઉદ્દેશીને લખાયલા ઉત્તમ ગ્રંથોમાંનો આ એક ગ્રંથ છે.

માહ શુદિ ૧૫ } **શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા**
સં. ૧૯૯૪ } ભાવનગર.

ઉ. શ્રી વિનયવિજયજીકૃત વિનયવિલાસ

પદ પાંચમું

(રાગ—ભૂપાળ તથા ગોડી.)

પ્યારે કાહેકું લલચાય—એ આંકણી.
યા દુનિયાંકા દેખ તમાસા, દેખત હી સંકુચાય. પ્યારે૦ ૧

મેરી મેરી કરત હે બાઉરે, ફીરે જિઉ અકળાય;
પલક એકમેં બહુરિ ન દેખે, જળબુંદકી ન્યાય. પ્યારે૦ ૨

કોટિ વિકલ્પ વ્યાધિકી વેદન, લહી શુદ્ધ લપટાય;
જ્ઞાનકુસુમકી સેજ ન પાઈ, રહે અઘાય અઘાય. પ્યારે૦ ૩

કિયા દોર ચિહું ઓર જોરસેં, મૃગતૃષ્ણા ચિત્ત લાય;
પ્યાસ બુઝાવન બુંદ ન પાયો, યોંહિ જનમ ગુમાય. પ્યારે૦ ૪

સુધા-સરોવર હે યા ઘટમેં, જિસતેં સબ દુઃખ જાય;
વિનય કહે ગુરુદેવ દિખાવે, જો લાઉં દિલ ઠાય. પ્યારે૦ ૫

શેઠ માણેકચંદ જેચંદભાઇ ભાવનગરવાળા.

શ્રી મહોદય પ્રીં પ્રેસ—ભાવનગર.

શેઠ માણેકચંદ જેચંદભાઈ

(ભાવનગરવાળા)

જન્મ સં. ૧૯૨૬ ફાલ્ગુન શુદિ ૧૫

ા ગૃહસ્થ પોતાની ઉદારતાને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.
શુભ નિમિત્તોમાં એમણે સારી રકમની સખાવત કરી છે
નીચેના લીસ્ટથી જાણવામાં આવશે. એઓ જાપાનના
થી ઓળખાય છે. કોઇ પણ મનુષ્ય એમની પાસેથી
. થઈને પાછો વળતો નથી. મળેલી લક્ષ્મીને કેમ કૃતાર્થ
તે તેઓ સારી રીતે સમજી શકયા છે. આ બુક પ્રસિદ્ધ
માં પણ તેમણે રૂ. ૭૫૦) ની રકમની સહાય આપી છે.
એઓ કોઇ પણ શુભ નિમિત્તમાં સારી રકમ આપીને
ર થઇ જતા નથી પરંતુ જેવા ને તેવા ઉત્સાહવાળા રહે
શ્રી કદંબગિરિ મહાતીર્થમાં નવા બનેલા જિનમંદિરમાં એક
પ્રમાણવાળા જિનબિંબ સ્થાપન કરવાનો આદેશ રૂ. ૧૧૦૦૦)
એમણે આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરિ મહારાજ પાસેથી
ર્યો છે અને તે જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે બીજો પણ
ા ખર્ચ કરવાની તેમની અભિલાષા છે. લક્ષ્મી મળ્યા પછી
કેટલાક બંધુઓ ઊલટા અનુદાર થાય છે તેવો આ વ્યક્તિ નથી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ૨૯

[illegible]

૨. પુણ્યપ્રકૃતિનો પ્રભાવ. [illegible]

[illegible]

કષ્ટ પ્રાપ્તિ આકસ્મિક નથી. ૩૨

૩. ધર્મ એટલે ચારિત્ર-વર્તન. ૩૨

એ ચાર પ્રકારે ધર્મ કલ્પવૃક્ષ છે. ૩૩

ધર્મ થી શું શું મળે છે તેની યાદી ૩૪

રાજ્ય, સ્ત્રી, દીકરા, ધન-ધાન્ય મળે ૩૪

ધર્મથી બુદ્ધિ, વૈભવ, કીર્તિ, યશ મળે. ૩૬

ધર્મથી સ્વર્ગ અને મોક્ષ મળે. ૩૭

બન્ને પ્રકારનાં સુખમાં તફાવત. ૩૭

ગેયાષ્ટક પરિચય

ધારણ કરે તે ધર્મ. ૩૭

મંગળમય ધર્મ. ૩૮

ધર્મની ચાર કસોટીઓ. ૩૮

ધર્મની પરીક્ષાનાં ચાર સ્થાનો. ૩૮

ઉપદેશ, શ્રુત, શીલ, સમાધિભાવ. ૩૯

ધર્મ માટે સાત વિશેષણો. ૩૯

(૧) મંગળ સ્થાન.

(૨) લક્ષ્મીનો વાવટો. ૪૦

(૩) ધીર. (૪) શિવસુખ સાધન. ૪૧

(૫) ભવભયબાધન. ૪૧

[illegible]

[illegible]

[illegible] ૪૨

[illegible] ૪૩

[illegible] ૪૩

[illegible] ૪૪

[illegible] ૪૪

[illegible] ૪૫

[illegible] ૪૫

[illegible]

(૭) [illegible] ૪૬

૫. [illegible] ૪૬

[illegible] ૪૭

[illegible] ૪૭

[illegible] ૪૭

૬. [illegible] પ્રકૃતિનાં પરિણામ. ૪૮

જ્યાં રામ ત્યાં અયોધ્યા. ૪૮

બહુરત્ના વસુંધરા. ૪૯

એ ધર્મને ઓળખવાની જરૂરીઆત. ૪૯

ધર્મથી ઇષ્ટસિદ્ધિના દાખલાઓ ૫૦

૭. ધર્મથી દશ પ્રકારના વૈભવો ૫૦

પરભવમાં ઇંદ્રાદિકની પદવી. ૫૧

ધર્મથી અનુક્રમે અવ્યાબાધ સુખ. ૫૧

૮. ચાર વધારે વિશેષણો. ૫૨
(૯) સર્વતત્ત્વનો સાર. ૫૨
(૧૦) સનાતન. ૫૨
(૧૧) સિદ્ધિનો દાદરો. ૫૩
(૧૨) શાંતરસનું પાન કરાવનાર ૫૩

ઉપસંહાર

ક્રિયા અને આત્મધર્મમાં વિવેક. ૫૪
એમાં ઝગડાને સ્થાન નથી. ૫૪
ધર્મ શબ્દનો અર્થ. ચર્ચા. ૫૫
અધિકાર વિચારવાની જરૂર. ૫૫
ક્રમિક વિકાસમાં વિવેક. ૫૬
દાનથી શરૂઆત. ગૃહસ્થા-
ઇના ગુણો ૫૬
પછી સમ્યગ્ જ્ઞાન. ૫૭
ધર્મનો મર્મ ન જાણ્યો. ૫૭
સાધન સાધનની કક્ષામાં જ રહે ૫૮
જેના મોક્ષ આવે તે સાધન
સ્વીકારે. ૫૮
ધર્મથી ઐશ્વર્ય મળ્યું. ૫૯
એ ઐશ્વર્ય ધર્મને હણે તો
સ્વામી-દ્રોહ ૫૯
ચાર પુરુષાર્થનો પરસ્પર સંબંધ. ૬૦
દશ આજ્ઞાઓ. ૬૧
ગૌતમસ્વામીના ૧૫૦૩ શિષ્યો. ૬૨
ધર્મ વિષયનું વિવેચન (નોટ) ૬૩.
ધર્મભાવના ભાષાંતર.
(સકળચંદજી) ૬૪
ધર્મદુર્લભ ભાવના (જસસોમકૃત)
સકળચંદજી ભૂલથી લખાયેલ છે ૬૫

પ્રકરણ ૧૧ મું

લોકસ્વરૂપ ભાવના

પરિચય શ્લોકો ૭ ક યોજી. ૬૬-૬૮
સદરનો અર્થ. ૬૭-૬૯
ગેયાષ્ટક. ૭૦-૭૨
સદરનો અર્થ. ૭૧-૭૩
ક. વિશ્વરચનાનું અનાદિત્વ. ૭૪
વિશ્વ ભૂગોળ પર જૈન ગ્રંથો. ૭૪
લોકપુરુષસ્વરૂપ. ૭૫
રજ્જુનું માપ. ૭૫
ચૌદલોકની ઊંચાઇ: ૧૪ રજ્જુ ૭૫
અધોલોક વર્ણન. ૭૬
સાત નરકભૂમિ. ૭૬
સાતેમાં આયુષ્ય, સાતે નરકના
પૃથ્વીપિંડની પહોળાઇ (જાડાઇ) ૭૭
૮૪ લાખ નરકાવાસ. ૭૮
તેર પ્રતર-બાર આંતરા. ૭૮
વ્યંતર વાણવ્યંતરનો સ્થાન. ૭૮
ખ. તિર્યગ્ લોક. ૭૮
એની રચના. આકાર. માપ ૭૯
કર્મભૂમિઓ. એના વસનારા. ૭૯
જ્યોતિષ્કનું સ્થાન. ૮૦
અકર્મભૂમિ. અંતરદ્વીપ. ૮૦
ગ. ઊર્ધ્વલોક. ૮૦
બાર દેવલોક. ૮૧

નવ ગ્રૈવેયક, અનુત્તર વિમાન. ૮૧
તેને માથે સિદ્ધશિલા. ૮૧
દેવોના વિષયભોગમાં ફેરફાર. ૮૧
ઘ. લોકપુરુષની કલ્પના. ૮૧
સાત ઘનરજ્જુનો હિસાબ. ૮૨
ઙ. લોકમાં ૭ દ્રવ્યો. ૮૩
ચ. જીવ અને પુદ્‌ગળોનું નાટક. ૮૪
નાટક કરવામાં પાંચ કારણો. ૮૪
નાટકનો ખ્યાલ. શ્રીસિદ્ધર્ષિ ૮૫
છ. આ વિચારણાનું પરિણામ. ૮૬
સ્વલઘુતા. માનસિક સ્થિરતા. ૮૬
પરિણામે તત્ત્વાનુસંધાન. ૮૭
મતભેદમાં ભૂલા ન પડવું.
આપણું સ્થાન શોધવું. ૮૭

ગેયાષ્ટક પરિચય

૧. સચરાચર જગતને ધારણ
કરનાર. ૮૮
૨. અલોકથી વીંટાયલો લોક. ૮૯
પાંચ દ્રવ્ય—૭ દ્રવ્યમાં અપેક્ષા. ૮૯
૩. સમુદ્‌ઘાતની વિચારણા. ૯૦
વિવિધ ક્રિયાનું મંદિર. ૯૧
પર્યાયોની વિવિધતા ૯૧
૪. પંચાસ્તિકાય. વિવર્તવાદ. ૯૧
જીવ અને જડનો ભેદ. ૯૨
લોકપુરુષ ઊભો છે. ૯૨
૫. એમાં રાજભુવનો. ૯૩
એમાં ભયંકર સ્થાનો. ૯૩
૬. એમાં ઉત્સવોને શોકચિહ્નો. ૯૪
૭. મમત્વ છોડવો પડે છે. ૯૫
૮. આવા ભ્રમણથી થાક્યા છો?
તો શાંતસુધારસ આસ્વાદો. ૯૭

ઉપસંહાર

આ ભાવનાની સર્વસંગ્રાહકતા. ૯૭
લોકસ્વરૂપના સૂત્રો અને ગ્રંથો. ૯૭
ભૌગોળિક બાબત અને આપણે. ૯૮
વિશાળ દુનિયામાં તું કોણ? ૯૮
માલેકી—જમીનદારનાં ફાંફાં. ૯૯
ભાવનાથી માનસસ્થૈર્ય. ૯૯
વિશાળ વિશ્વમાં તું તે કોણ? ૧૦૦
વિવર્તના પ્રસંગો. ૧૦૧
દેવલોકનાં સુખની લાલચ
નકામી છે. ૧૦૧
વિચારે તો રહેવા મન થાય નહિ ૧૦૧
સંસ્થાનની વિચારણાધારા. ૧૦૨
અવલોકનથી સંસાર પર ઘૃણા. ૧૦૨
રખડપાટો ગમે તેમ નથી જ. ૧૦૩
ભડવીર આત્માનાં ઉત્થાન. ૧૦૩
લોકભાવનાની વિશાળતા. ૧૦૪
સકળચંદ્રની લોકભાવના
સજ્ઝાય. ૧૦૫

પ્રકરણ ૧૨ મું

બોધિદુર્લભ ભાવના

પરિચય શ્લોકો ૭ ક્ર. થી
છ. ૧૦૬–૧૦૮

સદરનો અર્થ. ૧૦૭-૧૦૯
ગેયાષ્ટક. ૧૧૦-૧૧૨
સદરનો અર્થ. ૧૧૧-૧૧૩
અર્થ પર નોંધ. ૧૧૪
પરિચય. શરૂ. ૧૧૫
ક. 'બોધિ'નો અર્થ. ૧૧૫
ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ. ૧૧૫
એમાં જ્ઞાનની મુખ્યતા. ૧૧૬
ચાર દુર્લભ્યો. ઉત્તરાધ્યયન. ૧૧૬
ત્રીજા અધ્યયનનું અવતરણ ૧૧૬-૭
મનુષ્યત્વ દુર્લભતા. દશ દષ્ટાંત. ૧૧૮
બોધિથી દેવલોકનાં સુખ. ૧૧૯
બ્રહ્મપદવીપ્રાપક બોધિ. ૧૨૦
ખ. અવ્યવહારરાશિમાંથી નીકળવું જ મુશ્કેલ છે. ૧૨૧
સૂક્ષ્મમાંથી બાદર નિગોદે. ૧૨૧
નિગોદની અનંતતા. ૧૨૨
ગ. વ્યવહારમા સૂક્ષ્મત્વ. ૧૨૨
ત્રસપણું-વિકલેન્દ્રિયત્વ. ૧૨૩
પર્યાપ્તસ્વરૂપ. ૧૨૩
આયુષ્યની અલ્પતા. ૧૨૩
મનુષ્યત્વની દુર્લભતા. ૧૨૪
ઘ. ત્યાં વળી મોહાસક્તિ નડે ૧૨૪
બોધિરત્નની દુર્લભતા. ૧૨૫
નાટક જ કરવુ છે ? ૧૨૫
બોધિરત્ન વગરનું જીવન. ૧૨૫
ઙ. અત્યારે મતોનો પાર નથી. ૧૨૬
વાદોનો પાર નથી. ૧૨૭
સાથે દેવોની સહાય નથી. ૧૨૭
વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી. ૧૨૮
વર્તમાન સ્થિતિમાં વધારે સંકીર્ણતા. ૧૨૮
તેથી ધર્મમાં ટકી રહે તે ભાગ્યશાળી. ૧૨૯
ચ. જ્યાં સુધી સરખાઇ છે ત્યાં સુધીમાં કરી લે. ૧૨૯
પાળ તૂટશે ને પાણી વહી જશે. પછી ફાંફા મારવા નકામા છે. ૧૩૧
છ. શારીરિક ઉપદ્રવો. ૧૩૧
આયુષ્યની અસ્થિરતા. ૧૩૨
પરપોટા ફૂટતાં વાર નહિ લાગે. ૧૩૨

ગેયાષ્ટક પરિચય

૧. દરિદ્રીને ચિંતામણિ સાંપડયું. ૧૩૩
દવેન્દ્રિકમાં સર્વ ગુમાવ્યું. ૧૩૩
જ્ઞાનપ્રકાશનો મહિમા. ૧૩૪
કેવું જીવન આકર્ષક ગણાય ? ૧૩૫
૨. નિગોદમા સ્થિતિ. ૧૩૫
મહામુસીબતે મનુષ્યદેહ મળ્યો છે. ૧૩૬
૩. આર્ય દેશમા જન્મની દુર્લભતા. ૧૩૭
પાશ્ચાત્ય જડવાદ. ૧૩૮
આર્યભૂમિ-પુણ્યભૂમિ. ૧૩૮

૪. આર્યદેશમાં પતન પ્રસંગો. ૧૩૯
ચાર સામાન્ય સંજ્ઞાનું જોર ૧૩૯
પૈસા. કુથળી, ચર્ચા. ૧૪૦
૫. ધર્મશ્રવણની સગવડ ન મળે. ૧૪૧
ઘણે ભાગે ફુરસદ પણ ન મળે. ૧૪૧
છાપા વાંચવામાં સમયવ્યય. ૧૪૨
૬. ઉપરાંત અંદરના વૈરીઓ છે ૧૪૨
આળસ, કપાયો, નિદ્રા. ૧૪૩
૭. ચોરાશી લાખ યોનિમાં ધર્મવાર્તા કયાં ? ૧૪૩
ત્રણ ગારવોની વાતો. ૧૪૪
કયાંય ધર્મની વાત સાંભળી ? ૧૪૪
૮. બોધિરત્ન સુધી પહોંચ્યો. ૧૪૪
હવે શાંતરસનું પાન કર. ૧૪૫

પર્યાલોચન

દુર્લભ પ્રાપ્તિઓનું લીસ્ટ. ૧૪૫
જ્ઞાનાર્ણવે એ જ વિષય. ૧૪૫
સ્પષ્ટ ખ્યાલ માટે વસ્તુદર્શન. ૧૪૬
અનેક વાર ચૂક્યો ! આ વખતે ચૂકીશ નહીં. ૧૪૭
દાક્ષિણ્ય પર ક્ષુલ્લકકુમાર. ૧૪૭
અઠ્ઠાની ગાથા. ૧૪૮
સિંદૂરપ્રકરમાં સોમપ્રભાચાર્ય. ૧૪૯
અરઘટ્ટ ઘટી જેમ ગમન. ૧૫૦
સ્વપ્નરાજ્ય સર્વ ભ્રમ છે. ૧૫૦
આગીને વખતે ચૂક નહિ. ૧૫૧
અનુપ્રેક્ષા ભાવનાઓ સંપૂર્ણ. ૧૫૧
હવે ધર્મ ભાવનાઓ આવે છે. ૧૫૨
જયસોમકૃત બોધિ ભાવના સજ્ઝાય. ૧૫૩

પ્રકરણ ૧૩ મું
મૈત્રી ભાવના

પરિચય શ્લોકો. ૮ क થી ज. ૧૫૪–૧૫૬
સદરના અર્થ ૧૫૫–૧૫૭
ગેયાષ્ટક. ૧૫૮
સદરનો અર્થ. ૧૫૯
સદર પર નોંધ. ૧૬૦
क. ચાર ધર્મભાવના પર જ્ઞાનાર્ણવ. ૧૬૧
ધ્યાન કરનારનાં સાત લક્ષણ. ૧૬૧
સદ્ધર્મધ્યાનસંધાન. ૧૬૨
ચાર 'પરા' ભાવના. ૧૬૩
ख. ચારે ભાવનાના નામ-નિર્દેશ. ૧૬૩
ભાવનાઓ રસાયણ છે. ૧૬૪
એ રામબાણ ઉપાય છે. ૧૬૪
ग. ચારે ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ. ૧૬૫
અનુસંધાન ભાવનાનો ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ. ૧૬૬
घ. માનો કે આયુષ્ય સો વર્ષનું છે. ૧૬૭

વૈરબુદ્ધિનાં મૂળ ક્યાં ? ૧૬૮
જર, જમીન ને જોરૂ. ૧૬૮
અધિકારી એક વસ્તુકા,
ઉસમેં હોત વિરોધ. ૧૬૮
તારો કોઇ શત્રુ નથી. ૧૬૯
જીવ લેવાનો તારો હક નથી. ૧૬૯
વૈરથી વિકાસનો બગાડ ? ૧૬૯
તું તે કોણ ? વિરોધ કેવો ? ૧૭૦
ङ. સર્વ તારા અનેક વાર
બંધુ થયા છે. ૧૭૦
બંધુ સાથે દુશ્મનાવટ ઘટે ? ૧૭૧
અને તારે તે દુશ્મન હોય ? ૧૭૧
च. એમાંનાં કોઇ તારા
માબાપ થયા હશે. ૧૭૨
સાથે હર્યાફર્યા ત્યાં વિરોધ
કેવો ? ૧૭૨
બંધુભાવ સમસ્ત પ્રાણી
સાથે છે. ૧૭૩
छ. મૈત્રીવાળો કેવા વિચાર
કરે ? ૧૭૪
સર્વ પ્રાણી આત્મકલ્યાણ કરો. ૧૭૪
એનું નામ ખરી 'ભાવદયા' ૧૭૫
ज. મૈત્રીભાવના આવિર્ભાવ. ૧૭૫
રાગદ્વેષના વ્યાધિઓ શમી
જાઓ. ૧૭૬
સર્વ ઉદાસીનભાવ સેવો. ૧૭૭
સર્વે સર્વત્ર સુખી થાઓ. ૧૭૮

ગેયાષ્ટક પરિચય

૧. મૈત્રી અને કરુણાભાવના
પ્રદેશો. ૧૭૯
વિચારસ્પષ્ટતા માટે પૃથક્કરણ. ૧૮૦
કર્મની વિચિત્રતાથી ક્યાં
ક્યાં ગયા ? ૧૮૦
સર્વ જનતામાં મૈત્રીનો પ્રદેશ. ૧૮૧
૨. સર્વત્ર બંધુભાવ. ૧૮૧
પાપની કાલિમા. ૧૮૧
ખરી મહાનુભાવતા કેવી
હોય ? ૧૮૨
૩. કોઇ કોપ કે અપમાન કરે
પણ એમાં તારું શું બગડ્યું ? ૧૮૩
સાધુ અને ધોબીનું દૃષ્ટાંત. ૧૮૩
૪. કજીઓ કરવો સારાને
ન શોભે. ૧૮૪
શાંતિ એ નિર્બળતા નથી. ૧૮૪
સમરસનો મત્સ્ય ખાબો-
ચીઆમાં માણે ખરો ? ૧૮૫
વિવેકને વિકસાવ. ૧૮૫
૫ શત્રુઓ પણ સુખી થાઓ. ૧૮૬
મત્સર છોડી દો, ૧૮૬
સાર્વત્રિક બંધુભાવ. ૧૮૭
૬. એ રસનો લેશ એક
વાર લાગે તો. ૧૮૭
પછી તો એની ટેવ પડશે. ૧૮૭
૭. અભિમાનનાં પરિણામો. ૧૮૮

[illegible]

[illegible] પૂર્ણશાંતિમાં [illegible] આર. ૧૯૪
શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ ૧૯૫
ગૃહે ગૃહે શાંતિ. ૧૯૫
રાજદ્વારણમાં મૈત્રીપ્રચાર ૧૯૫
એમાં કોઇ પ્રકારનો અપવાદ નથી. ૧૯૬
એને લડાઇસમાચારથી દુઃખ. ૧૯૬
વીરપરમાત્મા અને સંગમ. ૧૯૭
નેમિનાથનો મૈત્રીભાવ. ૧૯૭
પ્રો. કણીઆ મૈત્રીભાવ પર. ૧૯૮
પોતાનાં અને પારકાં. ૧૯૯
દૃષ્ટિબિન્દુનું વૈવિધ્ય. ૧૯૯

[illegible]

[illegible] ૨૧૩
[illegible] ૨૧૩
[illegible] ૨૧૪
[illegible] ૨૧૪
[illegible] ૨૧૪
ક્ષીણતાનિમાંથી પણ [illegible] ૨૧૫
એમાં સદાચારશાંતિના ફુવારા. ૨૧૬
વીતરાગભાવનો વિશિષ્ટ આદર્શ. ૨૧૬
એમાં ક્રમિક વિકાસ. ૨૧૭
ચાર ઘાતીકર્મો. ચાર અતિશય ૨૧૭
વીતદ્વેષ. ૨૧૯
મોહનીયની મલિનતા. ૨૧૯

ધ્યાનધારાની નિર્મળતા. ૨૨૦
અનંતગુણી વીતરાગની
ધન્યતા. ૨૨૧
એમની સાત ભાવના. ૨૨૧
ખ. કર્મક્ષયથી ગુણોત્પત્તિ. ૨૨૧
મહાગોપ, મહામાહણ. ૨૨૨
નિર્યામક, સાર્થવાહ. ૨૨૨
વાણીનાં આઠ સ્થાનક. ૨૨૩
ગુણીના ગુણગાનનો લ્હાવો. ૨૨૩
જિહ્વાનો સદુપયોગ,દુરુપયોગ ૨૨૪
ગ. ધન્ય નિર્ગ્રંથો. ૨૨૪
ધ્યાનનાં સ્થાન પરત્વે
જ્ઞાનાર્ણવ. ૨૨૫
જ્ઞાની નિર્ગ્રંથો. ૨૨૫
ઇન્દ્રિયજયનાં સ્થાનો ૨૨૬
ઘ. ધન્ય ગૃહસ્થો. ૨૨૭
ચાર ધર્મ પાળનાર ગૃહસ્થો. ૨૨૭
જૈનદર્શનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ૨૨૮
વિશિષ્ટ જૈન સન્નારીઓ ૨૨૯
ङ. માર્ગાનુસારી ગુણી ધન્ય. ૨૨૯
સંતોષ, ઉદારતા, વિનય. ૨૩૦
ચ. જિહ્વાને ગુણસ્તવન
પ્રેરણા ૨૩૧
અસાર સંસારમાં એ લાભ. ૨૩૨
છ. પ્રમોદથી પ્રાસાદિક વૃત્તિ ૨૩૨
પ્રશંસાના આનંદ ૨૩૩
ગુણપ્રાપ્તિમાં નિર્મળતા ૨૩૩
વૈયાણક પરિચય
૧. ગુણ ઓળખવો પરિતોષ ૨૩૪.
ગુણોનું પત્રક. - ૨૩૪
શેઠ ત્રિભોવનદાસ ભાણજી ૨૩૫
ઉદારતા તરફ મત્સરત્યાગ. ૨૩૫
૨. કરાવણ ને અનુમોદન. ૨૩૬
પરસ્પર લાભ વિભાગ. ૨૩૬
દાન-દાનીનો મહિમા. ૨૩૭
માનયોગ્યને માન. ૨૩૭
છિદ્ર ન શોધતાં સ્તુતિમાં ભાગ.૨૩૭
૩. વિશદ ચરિતને નમન. ૨૩૮
પરોપકારીઓ ધન્ય. ૨૩૮
૪. તિતિક્ષા-ક્ષમા ગુણ. ૨૩૯
એક ગુણના પૂર્ણ સેવનના
પરિણામ. ૨૩૯
૫. સ્વયોગ્યનિાવ. આ એક
ગુણના પરિણામો. ૨૪૦
વર્તમાન પરિસ્થિતિ. ૨૪૦
સુદર્શન. વિજય શેઠ. ૨૪૧
એકનિષ્ઠ સન્નારી. ઝાંઝરિયા. ૨૪૧
શુદ્ધ ગૃહસ્થજન ધન્ય. ૨૪૧
૬. સીલસંપન્ન વૃદ્ધિકૃતિઓ. ૨૪૨
એના વાતાવરણના પવિત્રતા ૨૪૨
ગુણો પૂજવાને સ્થાને છે. ૨૪૩
એવા વખતે કે જિનને
સ્થાન ન હોય. ૨૪૩
ક્ષમાવતી ગજસુકુમાળી ૨૪૪
૭. નમ્રતાની અને
દેવોઓ ધન્ય. ૨૪૪

એમનાં સ્મરણમાં મજા. ૨૪૫
વિવેચકો પણ ધન્ય. ૨૪૫
૮. ગુણગાન. જીવનસાફલ્ય. ૨૪૬
વિકાસમાં એનું અચૂક સ્થાન. ૨૪૬

ઉપસંહાર

ગુણનું તત્ત્વજ્ઞાન સમુચ્ચયે. ૨૪૭
યશોવિજયજીની ગુણ-ચાવી. ૨૪૭
અગ્યારમા પાપસ્થાનકની સજઝાય. ૨૪૮
સદર પરનું વિવેચન. મુ. કુંવરજીભાઇ ૨૪૮
સદર-સ્પષ્ટ ચિત્રાલેખન. ૨૪૯
પ્રમોદ ભાવનાનું લક્ષ્ય. ૨૫૧
નિંદામાં તો ભાગ લેવો નહિ. ૨૫૧
બાકી તો દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ. ૨૫૨
વિશાળતા. સાધ્યસામીપ્ય. ૨૫૨
નિર્ગુણીને ગુણ પણ દોષ ૨૫૩
ગુણ ન દેખાય ત્યાં મૌન. ૨૫૩
સંતના ત્યાગની વાતોમાં આનંદ ૨૫૪
એમાં સ્રીપુરુષનો ભેદ ન હોય. ૨૫૪
ચેતનરામ સાથે મીઠી વાતો. ૨૫૫
પ્રમોદ ભાવનામાં શાંત રસ રેલછેલ. ૨૫૫

પ્રકરણ ૧૫ મું

કરુણા ભાવના

પરિચય શ્લોકો ७. क थी छ ૨૫૬-૨૫૮
સદરના અર્થ-નોંધ ૨૫૭-૨૫૯
ગેયાષ્ટક. ૨૬૦-૨૬૨
સદરના અર્થ-નોંધ. ૨૬૧-૨૬૩
क. દ્વેષ ત્યાગે કરુણા. ૨૬૪
દુઃખના પ્રકારોની વિચારણા. ૨૬૪
ખાવાનું મેળવવાની અપાર વાંછા. ૨૬૫
જઠરખાડો કદી પૂરાતો નથી. ૨૬૬
વિવિધ પીણાંઓની ચિંતા. ૨૬૬
કપડાંની ખટપટ. ૨૬૬
ઘરનાં ઘર કરવાની વ્યગ્રતા ૨૬૭
ઘરેણાં ઘડાવવામાં સમયવ્યય. ૨૬૭
પરણવાની ખટપટ. ૨૬૭
છોકરાંઓના ઉછેર વિગેરે. ૨૬૭
ઇંદ્રિય વિષયોની અતૃપ્ત ઇચ્છા. ૨૬૭
આમાં શાંતિ કે સ્થિરતા કેમ રહે ? ૨૬૮
ख. વૈભવપ્રાપ્તિ, રક્ષણ, નાશ. ૨૬૮
સાચાંખોટાંકરી મેળવેલ લક્ષ્મી ૨૬૯
અવસર પરત્વે શેખચલ્લી જેવા વિચારો. ૨૬૯
વ્યાધિ કે યમરાજ. મનની મનમાં. ૨૬૯
દેવું, ટાંચ વિગેરેથી વિહ્વળતા. ૨૭૦
સ્થિતિપ્રતિકારના ઉપાયોનું ચિંતવન. ૨૭૦ ૨૭૦
મડાગાંઠ છૂટે નહિ. કરુણામય-જીવન. ૨૭૧

ग. રપર્ધાના અનેક પ્રસંગો. ૨૮૧
મત્સરનો આકરો ઉકળાટ. ૨૭૧
પૈસા-સ્ત્રી-ગરાસના ઝગડાઓ.૨૭૧
લોભવશનું દ્રાવક ચિત્ર. ૨૭૨
મનોવિકારનાં ચોતરફ વાદળો.૨૭૩
આમાં શું કરીએ ? અને
શું બોલીએ ! ૨૭૩
કરુણાભાવી શું જુએ છે ? ૨૭૩
ઘ. ખાડો ખોદી તેમાં પોતે
પડે છે. ૨૭૪
અને પછી પછી વધારે
ઊંડો ઉતરતો જાય છે. ૨૭૪
ચડવું દોહ્યલુ છે, ઉતરતા
વાર નથી. ૨૭૫
ङ. બુદ્ધિ મળી તો નાસ્તિક
વાદ પ્રેરે. ૨૭૫
જડવાદના અનેક પ્રસંગો. ૨૭૫
નાના મગજના વિચિત્ર
કલ્પનાઓ. ૨૭૬
અલ્પ જ્ઞાનના આવિર્ભાવો. ૨૭૬
અજ્ઞાનના ભોગ થયેલા દૂર
દૂર ફેંકાય છે ૨૭૬
બુદ્ધિનો દુરુપયોગ. મરીચિ. ૨૭૬
च. હિતોપદેશ એને નમાલો
લાગે. ૨૭૭
ધર્મ તરફ એની વૃત્તિ. ૨૭૭
આવા પ્રાણીના વ્યાધિકેમમટે?૨૭૭
-એની દીર્ઘવિચારણા ને
કરુણા ભાવના. ૨૭૮
छ. પરદુઃખ વિચારનારને સુખ૨૭૮
નિર્વિકાર અને મહાકલ્યાણકર.૨૭૯
સમજે સત્ય પણ ઉકુંપન ઊંચા.૨૭૯
ગેયાષ્ટક પરિચય
૧. અવલોકનથી ભાવિતા-
ત્માને ખેદ. ૨૮૦
નિવારણના ઊપાયો. ૨૮૦
(a) ભગવંતનું ભજન. ૨૮૧
એ ભગવાન કેવા છે ? ૨૮૧
જિનવર પૂજા તે નિજ પૂજના.૨૮૨
૨. કરુણાના પ્રસંગો વિચા-
રતાં ચક્કર આવે. ૨૮૨
(b) ચિત્ત સ્થિરતા જમાવવી. ૨૮૩
(c) વિકારી વિચારણા દૂર
કરવી. ૨૮૩
સત્ય માર્ગનો સ્વીકાર.
અસત્યનો ત્યાગ. ૨૮૪
દર્શનશુદ્ધિમાં કરુણાપ્રસં-
ગોના પ્રતિકાર. ૨૮૪
૩. (d) કુગુરુનો ત્યાગ. ૨૮૪
ગુરુ વિવેકી ન હોય તો
આડે રસ્તે ચડાવી દે. ૨૮૫
સદ્ગુરુના મુખ્ય લક્ષણ. ૨૮૫
કરુણા પ્રસંગ કુગુરુ-
ને બનાવે. ૨૮૬

૪. (e) આશા અને [illegible] ૨૮૬
આત્માના [illegible] ૨૮૬
પાણી વલોવ્યે માખણ ન નીકળે. ૨૮૭
આત્માને તો ધર્મ તરફ [illegible] ૨૮૭
દુર્ગતિનો વિશાળ માર્ગ. ૨૮૮
૫. (f) નિરંકુશિત મનનો ઓક ફેરવો. ૨૮૮
આત્મારામમાં રમતું મન. ૨૮૯
દુર્ગધામાં મનને જાવ. ૨૮૯
૬. (g) આશ્રવોનો ત્યાગ. ૨૯૦
(h) વિકથાનો ત્યાગ. ૨૯૧
(i) ત્રણે ગારવોનો ત્યાગ. ૨૯૧
(j) કામદેવ પર વિજય. ૨૯૧
(k) સંવર સાથે દોસ્તી. ૨૯૧
૭. શામાટે વ્યાધિમાં સબડો છો? ૨૯૨
વ્યાધિનું નિદાન કરો. ૨૯૩
(l) સિદ્ધવૈદ્યો દ્વારા ઉપચાર. ૨૯૪
૮. ઉપર ઉપરના ઉપાયમાં કાંઇ ન વળે. ૨૯૪
(m) શાંતસુધારસનું પાન કરવું ૨૯૫

ઉપસંહાર.

કરુણાભાવ. જ્ઞાનાર્ણવે. ૨૯૬
પરદુ:ખનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છાપૂર્વકની ઉપકાર બુદ્ધિ ૨૯૬
કરુણા પ્રસંગોનું પત્રક. ૨૯૭
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ઉદાસીનનું સ્થાન. ૩૦૨
[illegible] પ્રકારના [illegible] ૩૦૩
[illegible] ૩૦૪
[illegible] નિવૃત્તિ ૩૦૪
કરુણાથી દ્વેષ નિવૃત્તિ. ૩૦૫
[illegible] ક્રમ. ૩૦૫
પ્રતિકારનું નિદર્શન. ૩૦૬
ધર્મવિહીનતાના મુદ્દા પર [illegible] ૩૦૭
ધર્મહીન પ્રાણિ [illegible] ૩૦૭
કરુણાથી દ્વેષ પર વિજય કેમ? ૩૦૮
મુમુક્ષુએ દુનિયાપર દૃષ્ટિપાત ૩૦૯
અનાથાલયો. બાળાશ્રમો. ૩૦૯
પાલનવૃત્તિમાં વિવેક. ૩૦૯
વિધવાશ્રયો. ૩૧૦
કેળવણીનાં સાધનો. ૩૧૧
પાંજરાપોળ. ૩૧૧
હોસ્પીટલ. અશક્તાશ્રમ. ૩૧૨
પ્રસૂતિગૃહ. ૩૧૨
સમાજમાં કરુણાભાવની શકયતા ૩૧૩

પ્રકરણ ૧૬ મું

માધ્યસ્થ ભાવના

પરિચય શ્લોકો. પ. ક થી ક. ૩૧૪
સદરનો અર્થ. ૩૧૫
ગેયાષ્ટક. ૩૧૬–૩૧૮
સદરનો અર્થ. ૩૧૭–૩૧૯
પરિચય શ્લોકો પર નોંધ ૩૨૦
ગેયાષ્ટક પર નોંધ. ૩૨૧
ક. ઊંધી ખોપરીના માણસો. ૩૨૨
વાનર સુઘરીનું દૃષ્ટાંત, ૩૨૨
દુષ્ટબુદ્ધિવાળા અનેક પ્રાણીઓ૩૨૩
સલાહ ન માને ત્યારે શું કરવું? ૩૨૪
મનપર સંયમ રાખવાની રીતિ૩૧૪
ઉપેક્ષામાં અંતર ભેદ રહે. ૩૨૫
આમાં તો મન તદ્દન સ્થિર થાય૩૨૫
સ્નેહબંધ તોડવાની તીવ્રતા. ૩૨૬
દ્વેષની કાલિમાની ભયંકરતા. ૩૨૬
રાગદ્વેષના રોધમાં ઉદાસીનતાનો જન્મ. ૩૨૭
થાકેલાનો આરામ આ ભાવનામાં. ૩૨૭
અહીં રાગદ્વેષનો રોધ થાય છે. ૩૨૮
ખ. કર્મ અને તેનું ભોગ્ય સ્વરૂપ ૩૨૮
એના ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવો. ૩૨૯
સંસારીઓના ભિન્ન ભિન્ન નાટકો. ૩૩૦
પુરુષાર્થ વગર પરાધીનતા. ૩૩૧
આમાં પ્રશંસા કે નિંદા કોની કરવી? ૩૩૧
આ વલણમાં ઉદાસીનતાનો એક પ્રકાર. ૩૩૨
ગ. વીરપરમાત્માનું દૃષ્ટાંત. ૩૩૨
જમાલિનો 'કડેમાણે કડે' સંબંધી મતવિરોધ. ૩૩૩
સમયજ્ઞાનની વાત–પૃથક્કરણ સ્થાને સમુચ્ચય કરણ. ૩૩૩
ભગવાનની તત્ર ઉદાસીનતા. ૩૩૪
સમાજને પીંખનાર પર ઉદાસીનતા. ૩૩૫
ઘ. પ્રચારકાર્યમાં પણ ઉદાસીન ભાવ. ૩૩૫
તીર્થંકરનું કોમળ આમંત્રણ. ૩૩૬
એમના ભાષાપ્રયોગનાં તત્ત્વો. ૩૩૬
ધર્મઝનૂની કદી ન થવું, ૩૩૭
સાધનધર્મોમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિ. ૩૩૭
ધર્મોપદેશમાં મધ્યસ્થતા. ૩૩૮
ક. ઉદાસીનતામૃતનો સ્વાદ. ૩૩૮
શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી તેમાંથી તારવેલ અમૃત. ૩૩૯
એના આનંદની વાનગી ૩૪૦

ગેયાષ્ટક પરિચય

૧. સર્વ સંયોગોમાં સમભાવ ૩૪૦
એનાથી કુશળતાની પ્રાપ્તિ. ૩૪૧

અને એ આગમનો સાર છે. ૩૪૨
ઈષ્ટ ફળદાયી કલ્પવૃક્ષ છે. ૩૪૨
એવી ઉદાસીનતાનો અનુભવ. ૩૪૨
એ તો અનુભવવા જેવી ચીજ છે ૩૪૩
૪. પરની ચિંતા છોડી દો. ૩૪૩
કલ્પના-દેહના મામલા પર
ચિંતવના ૩૪૩
[illegible] નથી. ૩૪૪
[illegible] તત્ત્વો વિચારો ૩૪૪
[illegible], [illegible], સ્થિર તત્ત્વોને
ધ્યાવ. ૩૪૪
[illegible] ૩૪૫
[illegible] ૩૪૫
[illegible] ૩૪૬
[illegible] ૩૪૭
[illegible] ૩૪૭
[illegible] ૩૪૮
[illegible] ૩૪૮
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

૫. વિકાસક્રમાનુસાર વિચાર-
સરણી. ૩૫૨
એનો નિયામક તું નથી. ૩૫૩
તારે ગરમ થવાનું કારણ નથી. ૩૫૪
દુનિયાની સુધારણા સહેલી
નથી. ૩૫૪
તને અન્યની ભવિતવ્યતાનું
જ્ઞાન નથી. ૩૫૪
૬. અમર્ષ ન થવાના માર્ગો. ૩૫૫
(a) સમતા સાથે ક્રીડા. ૩૫૫
(b) માયાનાં જાળાંનો છેડો ૩૫૫
(c) પુદ્ગળપરાધીનતાનો
ત્યાગ. ૩૫૬
૭. ઉદાસીનતા મહા'તીર્થ' છે ૩૫૬
એ જીવતું અનુપમ તીર્થ છે. ૩૫૭
ચેતનજી પોતે પણ તીર્થ છે. ૩૫૮
તીર્થનો વિશુદ્ધિ, સમ્યગ્ન
અર્થ. ૩૫૮
૮. [illegible] છે. ૩૫૯
[illegible] વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. ૩૫૯
[illegible] ખરી વિવેચના છે. ૩૬૦
[illegible] રસનું પાન કર. ૩૬૦
નિપસંહાર
[illegible], [illegible], [illegible] ૩૬૧
[illegible] આંતરભાવ.
([illegible]) ૩૬૧
[illegible], [illegible]
[illegible] ૩૬૧
[illegible] ૩૬૧

ઉદાસીનતાના દાખલા. ૩૬૨
માધ્યસ્થ ભાવનો દાખલો. ૩૬૨
એમાં ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ રહેવ. ૩૬૩
જ્ઞાનાર્ણવમાં એનું સ્વરૂપ. ૩૬૩
ઉપેક્ષા કેમ થઇ શકે તેની રીતિ ૩૬૪
ઉપેક્ષાનો અર્થ વગરની છે. ૩૬૫
ધર્મના ઝગડા અકર્તવ્ય છે. ૩૬૫
નરની પામરતા વિચારવી. ૩૬૬
વ્યવહારમાં અને ધર્મમાં. ૩૬૬
કોઇ એગી રહેવાના નથી. ૩૬૭
ચાલતું નાટક, આપણો સાક્ષીભાવ. ૩૬૭
ઉદાસીનતા છતાં પુરુષાર્થની શક્યતા. ૩૬૮
પ્રમોદ અને માધ્યસ્થમાં તફાવત. ૩૬૯
પ્રો. કણીઆના વિચારો. ૩૬૯
ભાવનાની ઉચ્ચ ભૂમિકા. ૩૭૦
યોગીરાજ, પીયૂષસાર ૩૭૧

પ્રશસ્તિ

પ્રશસ્તિ શ્લોક. ૭ ૩૭૨-૩૭૪
સદરના અર્થ. ૩૭૩-૩૭૫
૧. ભાવનાનું ફળ મહાન લક્ષ્મી ૩૭૬
ભાવનાશીલ સાધુનું ચિત્ર. ૩૭૬
(a) એના હૃદયની સુગંધી ૩૭૬
(b) એનો વિનય ગુણ. ૩૭૭
(c) એનું વિકસેલું આત્મતત્ત્વ ૩૭૭
(d) મોહ, મમત્વ, પ્રમાદથી દૂર. ૩૭૮
(e) એનું વિશિષ્ટ સત્ત્વ. ૩૭૮
૨. (a) ભાવનાથી અપધ્યાન પીડાનાશ. ૩૮૦
(b) અનિર્વચનીય સુખ વૃદ્ધિ ૩૮૦
(c) તૃપ્તિમાગરનો ફેલાવ. ૩૮૧
(d) રાગદ્વેષ યોધાનો ક્ષય. ૩૮૧
(e) એકછત્ર આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન. ૩૮૧
૩. હીરવિજયસૂરિના બે શિષ્ય ૩૮૨
સોમવિજય અને કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય. ૩૮૨
એ બન્ને ભાઇઓ હતા. ૩૮૨
૪. કીર્તિવિજયના શિષ્ય વિનયવિજય. ૩૮૨
તેમણે આ શાંતસુધારસભાવનાઓ ૩૮૨
૫. આ ગ્રંથ સં. ૧૭૨૩ માં રચ્યો. ૩૮૩
એ કૃતિ ગંધપુર નગરે થઇ. ૩૮૩
એ વખતે વિજયપ્રભસૂરિનું રાજ્ય. ૩૮૩
૬. આ ગ્રંથના સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણ) ૩૮૩
૭. આશીર્વચન. ૩૮૩

ખાસ ખરીદ કરો

શાંતસુધારસનો અદ્વિતીય ગ્રંથ.

ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજીકૃત

શાંતસુધારસ ભાવના

વિભાગ પહેલો

(અનિત્યાદિ પ્રથમની નવ ભાવના)

વિસ્તૃત વિવેચન સાથે

લેખક

મોતીચંદ ગિરધરલાલ સોલિસિટર

પ્રકાશક

શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર

પૃષ્ઠ ૫૦૦ પાકું બાઇન્ડીંગ

કિંમત રૂા. ૧)

વાંચનાર જરૂર શાંતસુધારસનું પાન કરશે.

વાંચો ને અનુભવ કરો

ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયજીવિરચિત

શ્રી શાંતસુધારસ

મૂળ, અનુવાદ, વિવેચનયુક્ત

જેમાંહેને અંદર ગોઠેલ છે.

શ્રી શાંતસુધારસ

મૂળ, અનુવાદ, વિવેચનયુક્ત

વિભાગ પહેલો

પ્રકરણ ૯ : : ભાવના ૯

૧ અનિત્ય, ૨ અશરણ, ૩ સંસાર, ૪ એકત્વ,
૫ અન્યત્વ, ૬ અશુચિ, ૭ આશ્રવ,
૮ સંવર, ૯ નિર્જરા.

પૃષ્ઠ ૪૯૨

શ્રી શાંતસુધારસ

મૂળ, અનુવાદ, વિવેચનયુક્ત

વિભાગ બીજો

પ્રકરણ ૭ :: ભાવના ૧૦ થી ૧૬

૧૦ ધર્મભાવના, ૧૧ લોકસ્વરૂપ, ૧૨ બોધિદુર્લભ,
૧૩ મૈત્રી, ૧૪ પ્રમોદ, ૧૫ કારુણ્ય,
૧૬ માધ્યસ્થ.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ધર્મ ભાવના

उपजाति

दानं च शीलं च तपश्च भावो, धर्मश्चतुर्धा जिनबान्धवेन ।
निरूपितो यो जगतां हिताय, स मानसे मे रमतामजस्रम् ॥क ॥१॥

इंद्रवज्रा

सत्यक्षमामार्दवशौचसङ्गत्यागार्जवब्रह्मविमुक्तियुक्तः ।
यः संयमः किं च तपोऽवगूढश्चारित्रधर्मो दशधायमुक्तः॥ ख ॥२॥

यस्य प्रभावादिह पुष्पदन्तौ, विश्वोपकाराय सदोदयेते ।
ग्रीष्मोष्मभीष्मामुदितस्तडित्वान् , काले समाश्वासयति क्षितिं च।
उल्लोलकल्लोलकलाविलासैर्नाप्लावयत्यम्बुनिधिः क्षितिं यत् ।
न घ्नन्ति यद्व्याघ्रमरुद्दवाद्या, धर्मस्य सर्वोऽप्यनुभाव एषः ।घ।४।

क. १. शीलं બ્રહ્મચર્ય. जिनबान्धव જિન એટલે તીર્થંકર, બાન્ધવ એટલે બંધુ. તીર્થંકરરૂપ બંધુઓએ (સમુચ્ચયે એકવચન). निरूपित બતાવ્યો. अजस्रं હમેશ, અહર્નિશ.

ख. २. આ સર્વ શબ્દો માટે જુઓ સંવર ભાવના પૂર્વપરિચય ધર્મ શિર્ષક નીચે પૃ. ૪૨૧. अवगूढ સંયુકત.

ग. ३. पुष्प ચંદ્ર. दन्त સૂર્ય. उदयेते ઉદય પામે છે, ઉપર આવે છે. ग्रीष्म ઉન્હાળો. ગરમીની ઋતુ. उष्मा ગરમી, સંતાપ, ધામ. भीष्म ત્રાસ પામી ગયેલ. तडित्वान् વીજળી સાથે ગર્જારવ કરતો મેઘ. समाश्वासयति આશ્વાસન આપે છે, ઠંડી કરે છે. क्षिति પૃથ્વી.

घ. ४. उल्लोल ઉછાળા મારતાં, જોરથી અફળાતાં. कल्लोल મોજાં. कलाः સામર્થ્ય. विलास છોળ. अम्बुनिधि સમુદ્ર, દરિયો. प्लावयति પાણીમય કરે છે, ઝબોળે છે. व्याघ्र સિંહ. (હિંસક પ્રાણીઓ) मरुत् પવનનું તોફાન. વાવાઝોડું. दव દાવાનળ, જંગલની આગ. अनुभाव સામર્થ્ય. મહિમા.

ક. ૧ તીર્થંકર બંધુઓએ દાન, શીલ (બ્રહ્મચર્ય), તપ અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારનો ધર્મ જગતના હિતને માટે કહ્યો છે તે મારા મનમાં નિરંતર રમણ કરો-સ્થાન પામો.

સ્ર. ૨ (૧) સત્ય, (૨) ક્ષમા (ક્રોધત્યાગ), (૩) માર્દવ (માનત્યાગ), (૪) શૌચ (પવિત્રતા-અદત્તત્યાગ), (૫) સંગત્યાગ (પરિગ્રહત્યાગ), (૬) આર્જવ (માયાત્યાગ-સરલતા), (૭) બ્રહ્મ (શીલવ્રત-બ્રહ્મચર્ય), (૮) મુક્તિ (લોભત્યાગ-સંતોષ), (૯) સંયમ (ઇંદ્રિયો ને મન ઉપર અંકુશ) અને (૧૦) તપની સાથે મળીને ચારિત્રધર્મ દશ પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે.

ગ. ૩ એ (ધર્મ) ના પ્રભાવથી આ દુનિયામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે દરરોજ ઉદય પામે છે અને અતિ આકરા ઉન્હાળાના સંતાપથી ત્રાસ પામી ગયેલ પૃથ્વીને એનો સમય પ્રાપ્ત થતાં વીજળીથી ચમકારા કરતો મેઘ આવીને આશ્વાસન આપે છે-ઠંડી પાડે છે-શાંત કરે છે.

વ. ૪ ઉછાળા મારતાં મોજાંઓની સામર્થ્યભરેલી છોળોથી સમુદ્ર આખી પૃથ્વીને પાણીથી ડુબાવી દેતો નથી અને વાઘ, સિંહ, વાવાઝોડા અને દાવાનળ (મનુષ્યોનો) સંહાર કરતા નથી એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે

शार्दूलविक्रीडितम्

यस्मिन्नेव पिता हिताय यतते भ्राता च माता सुतः,
सैन्यं दैन्यमुपैति चापचपलं यत्राफलं दोर्बलम् ।
तस्मिन् कष्टदशाविपाकसमये धर्मस्तु संवर्मितः,
सज्जः सज्जन एष सर्वजगतस्त्राणाय बद्धोद्यमः ॥ ङ ॥ ५ ॥

त्रैलोक्यं सचराचरं विजयते यस्य प्रसादादिदं,
योऽत्रामुत्र हितावहस्तनुभृतां सर्वार्थसिद्धिप्रदः ।
येनानर्थकदर्थना निजमहःसामर्थ्यतो व्यर्थिता,
तस्मै कारुणिकाय धर्मविभवे भक्तिप्रणामोऽस्तु मे ॥ च ॥ ६ ॥

मन्दाक्रान्ता

प्राज्यं राज्यं सुभगदयिता नन्दना नन्दनानां,
रम्यं रूपं सरसकविताचातुरी सुस्वरत्वम् ।
नीरोगत्वं गुणपरिचयः सज्जनत्वं सुबुद्धिं,
किं नु ब्रूमः फलपरिणतिं धर्मकल्पद्रुमस्य ? ॥ छ ॥ ७ ॥

ङ. ५. यस्मिन् સમયે. दैन्य દીનભાવ, નરમ થઈ જવું તે. चापचपलं ધનુષ્ય જેવું ચપળ. दोर्बलं ભુજનું બળ. कष्टदशा આપત્તિની દશા. संवर्मित સારી રીતે કવચ-બખ્તર ધારણ કરેલો. सज्ज તૈયાર.

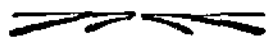
च. ६. त्रैलोक्यं ત્રણ લોકઃ सचराचरं સ્થાવર અને જંગમ. अनर्थ વૈરવિરોધ. महः પ્રતાપ, પ્રભાવ. व्यर्थिता વ્યર્થ બનાવ્યા. कारुणिकाय કરુણામય સ્વભાવવાળા. भक्तिप्रणाम ભક્તિ અને પ્રણામ.

छ. ७. प्राज्यं પ્રૌઢ, એકછત્ર, મહાન. सुभग સુંદર નસીબવાળી, સૌભાગ્યવાન. चातुरी ચતુરાઈ. सुस्वरत्वं સારો સ્વર હોવાપણું. સુંદર વક્તૃત્વ શક્તિ. सज्जनत्वं સૌજન્ય. किं શું શું ? ब्रूमः કહીએ. फलपरिणतिं ફળપરિપાક, ફળપ્રાપ્તિ. कल्पद्रुम ઇચ્છિત ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ.

ક. ૫ જ્યારે મહાભયંકર દશા પોતાનું ફળ આપવા તૈયાર થાય–તેવો વખત આવી પડે, જ્યારે પિતા, ભાઈ, માતા કે પુત્ર પણ નુકસાન કરવા તૈયાર થઇ જાય–સામા થઈ બેસે, જ્યારે આખું લશ્કર પણ ગરીબ–રાંકડુ બની જાય, જ્યારે ધનુષ્ય ધારણ કરવાવાળી ભુજાનું બળ પણ દગો દે–નિષ્ફળ થઈ જાય, તેવા આકરા કસોટીના વખતે એ સારી રીતે બખ્તર ધારણ કરેલ સજ્જન ધર્મ આખી દુનિયાનું રક્ષણ કરવા સન્નદ્ધબદ્ધ થઇ જાય છે–બનતો ઉદ્યમ કરવા તૈયાર રહે છે.

ચ. ૬ જે (ધર્મ) ના પ્રસાદથી સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓથી યુક્ત ત્રણે લોક (સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળ) વિજયવંત વર્તે છે, જે પ્રાણીઓને આ ભવ પરભવમાં હિત કરનાર હોઇ સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિને આપનાર થાય છે અને જે ધર્મે પોતાના પ્રભાવની શક્તિથી અનેક અનર્થોની પીડાઓને નિષ્ફળ બનાવેલ છે તે મહા કરુણામય ધર્મવૈભવને મારો ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર હો.

છ. ૭ ધર્મકલ્પવૃક્ષની ફળશ્રેણિ–વિશિષ્ટ પરિપાક (સાંભળો). એકછત્ર મહાન રાજ્ય, અતિ સૌભાગ્યશીલ પ્રેમાળ પત્ની, દીકરાના દીકરા (પૌત્રો), જનપ્રિય રૂપ, સુંદર કાવ્ય કરવાનું ચાતુર્ય, અસાધારણ સુંદર સ્વર (વક્તૃત્વ), નિરોગીપણું, ગુણની પીછાન, સજ્જનત્વ, સુંદર મતિ........આવાં આવાં કેટલાં કેટલાં કહીએ, કોને કોને ગણાવીએ !

गेयाष्टक

(ध्रुवपदं)

पालय पालय रे पालय मां जिनधर्म !
मंगलकमलाकेलिनिकेतन, करुणाकेतन धीर ।
शिवसुखसाधन भवभयबाधन जगदाधार गंभीर ॥
पालय पालय रे०

सिञ्चति पयसा जलधरपटली, भूतलममृतमयेन ।
सूर्यचन्द्रमसावुदयेते, तव महिमातिशयेन ॥ पालय० १

निरालम्बमियमसदाधारा, तिष्ठति वसुधा येन ।
तं विश्वस्थितिमूलस्तम्भं, तं सेवे विनयेन ॥ पालय० २

दानशीलशुभभावतपोमुख–चरितार्थीकृतलोकः ।
शरणस्मरणकृतामिह भविनां, दूरीकृतभयशोकः ॥ पालय० ३

રાગ:—આ ભાવનાનો લય બહુ સુંદર છે. ' મોહન મુજરો લેજો રાજ, તુમ સેવામાં રહીશું ' એ સ્તવનનો રાગ બરાબર ચાલશે, માત્ર પાલય પાલય રે એ પદ બોલતાં જરા ગ્રાક ફેરવવો પડશે. બહુ મજા આવે એવો લય છે.

(ધ્રુવપદ) અહો તીર્થંકર મહારાજે બતાવેલ ધર્મ ! તું અનેક મંગળ લક્ષ્મીનું ક્રીડાસ્થાન છે, તું કરુણા લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે, તું મહાધીરજવાન-સ્થિરસ્વરૂપી છે, તું મોક્ષસુખનું સાધન કરી આપનાર છે, તું સંસારના અનેક ભયોનું નિવારણ કરનાર છે, તું જગતનો આધાર છે, તું મહાગંભીર-અગાધ સાગર છે, એવા હે જૈનધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો ઉદ્ધાર કર ! મને બચાવ ! મને બચાવ !

૧. હે ધર્મ ! તારા મહિમાના પ્રભાવથી આકાશમાં ચડેલાં વાદળાં પૃથ્વીતળને અમૃતમય જળથી સીંચી દે છે અને સૂર્ય-ચંદ્ર ઊગે છે.

૨. (તારા મહિમાથી) કોઈપણ પ્રકારના આધાર વગરની આ પૃથ્વી ટેકા વગર ટકી રહી છે-આવો વિશ્વની સ્થિતિનો મૂળ સ્થંભ જે ધર્મ તેને વિનય(નમસ્કાર)પૂર્વક હું સેવું છું.

૩. જે ભવ્ય પ્રાણીઓ એનું શરણ કરે અથવા સ્મરણ કરે તે ભવ્ય પ્રાણીઓને દાન, શીલ, શુભ ભાવ અને તપ એ ચાર સુખવડે જેણે કૃતાર્થ કર્યા છે અને જેણે ભય અને શોકને દૂર કરી નાખ્યા છે (એવો તે ધર્મ છે).

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધ્રુવપદઃ—બન્ને પંક્તિમાં કુલ સંબોધનો છે. मंगल મંદિર, મંગલિક. कमला લક્ષ્મી. केलि સુખ, વિલાસ. निकेतन ઘર, સ્થાન. केतन લક્ષણ, સ્વરૂપ. धीर સ્થિરમતી. याचन નિવારણ.

૪. એ ધર્મનો ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વિગેરે આખો પરિવાર નસીબદાર છે. હે ધર્મ ! તારું શાસન દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યોથી પૂજિત છે. એ ધર્મ અનેક ભવપરંપરાનો નાશ કરે છે. એવા હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

૫. (હે ધર્મ !) તું સગાસંબંધી–પરિવાર વગરનાનો ખરો બાંધવ છે અને સહાય વગરના–આશરા વગરનાનો રાત–દિવસ આશરો છે. (નોધારાનો આધાર છે) તારી સરખા બંધુને તજી દઈને પ્રાણી ભયંકર સંસાર વનમાં ભૂલા પડી ભટકે છે.

૬. હે ધર્મ ! તારી કૃપાથી મહાભયંકર જંગલો હોય છે તે નગર થઈ જાય છે, અગ્નિ હોય છે તે પાણી થઈ જાય છે, મોટો દરિયો હોય ત્યાં એક સપાટામાં જમીન થઈ જાય છે અને (તારી કૃપાથી) સર્વ મનકામનાની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી બીજા ઘણાઓનું મારે શું કામ છે ? હે ધર્મ ! તું એક જ મારું રક્ષણ કર–રક્ષણ કર.

૭. આ ભવમાં તું દશે પ્રકારનું વૃદ્ધિ પામતું સુખ આપે છે, પરભવમાં ઈન્દ્ર વિગેરે મહાન્ પદો આપે છે અને અનુક્રમે મોક્ષના સુખને આપનારા જ્ઞાનાદિકને પણ આપે છે.

૮. (ધર્મ) સર્વ તત્ત્વોનું નવનીત–માખણ ! શુદ્ધ સનાતન ! મુક્તિમંદિરે ચઢવાના દાદર ! વિનયવાન પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા શાંત અમૃતના પાન ! હે ધર્મ ! તારો જય હો, જય હો ! હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર–મને પાળ, પાળ !

નોટઃ—

૧. जलधर વાદળાં. पटली મંડળી. भूतल પૃથ્વીમંડળ. अतिशय પ્રભાવ.

૨. असदाधारा આધાર વગરની. निरालंबं ટેકા વગર. (क्रि. वि.) विनय નમન, પ્રણતિ.

૩. चरितार्थीकृत કૃતાર્થીકૃત. शरण રક્ષણ. स्मरण યાદ, સંભારવું તે.

૪. सुभग સારો, નસીબદાર. ભાગ્યશાળી. शासन આ સંબોધન છે. भव ચક્રભ્રમણ, ફેરો. परिहार અભાવ, નાશ.

૫. बन्धु ભાઈ, સગો, સ્નેહી. भ्राम्यति રખડે છે, ભટકે છે. अङ्गी પ્રાણી.

૬. द्रङ्गति-नगरायते નગર થઈ જાય છે. जलति પાણી થઈ જાય છે. कृशानुः અગ્નિ. स्थलति સ્થળ થઈ જાય છે, જમીન થઈ જાય છે. कामित ઇચ્છિત, ઇચ્છેલ વસ્તુઓની. बहुना બીજા ઘણા. (જરા આક્ષેપથી કહેવાનું છે તેથી) परेण પારકાઓવડે. (સમુચ્ચયાર્થે એકવચન.)

૭. उदित વધતાં જતાં, વધારે વધારે મમતા. दशांग સુખના દશ અંગો છેઃ ધન, આરોગ્ય, ઇંદ્રિયોની અવિકળતા વિગેરે. प्रेत्य પરભવે, જન્માંતરે. क्रमतः આગળ જતાં In due course. वितरसि તું આપે છે. सुखद સુખ આપનાર.

૮. तंत्र વ્યવહારશાસ્ત્ર, ગોઠવણ. नवनीत માખણ, સાર. सनातन ત્રણ કાળ સ્થાયી. અવિનાશી. सदन મંદિર. सोपान પગથિયા દાદરો. प्रतिलंभित પ્રાપ્ત થતો, પ્રાપ્ત કરેલો.

ધર્મ ભાવના:— :: પરિચય:—

ક. ૧. આ ભાવનામાં આપણે બહુ સુંદર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આ પ્રાણીના સર્વ કૃત્યોને નિયમિત રાખનાર, મર્યાદામાં રાખનાર અને સંયમિત રાખનાર ધર્મ છે. એ વિષય એટલો વિશાળ છે કે એના ઉપર જેમ તેટલું લખવામાં આવે તે ઓછું જ પડે. 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે તે પર વિશેષ વિવેચન આગળ થશે.

આ જીવનમાં ચાર પુરુષાર્થ પ્રાણીએ સાધવાના છે અને તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે. 'ધર્મ' માં સામાન્ય વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ ક્રિયાકલાપનો સમાવેશ થાય છે અને પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ આત્મસન્મુખતાનો સમાવેશ થાય છે. 'અર્થ' એટલે ધન. પૈસાની પ્રાપ્તિ. 'કામ' એટલે ઇંદ્રિયના ભોગોપભોગની સેવના અને 'મોક્ષ' એટલે અજરામર સ્થાનની પ્રાપ્તિ. એમાં મોક્ષ તો સાધ્યભાવના આદર્શમાં રાખવાનું છે અને અર્થ તથા કામ એવી રીતે સાધવા ઘટે કે તેનો ધર્મ સાથે વિરોધ ન થાય. આ જરા મુશ્કેલ છે પણ જરૂરી કર્તવ્યસૂચન છે, એની ચાવીઓ આ ભાવનામાં પ્રાપ્તવ્ય છે. આનો વિચાર ભાવનાને અંતે કરવાનું રાખીએ, અને લેખકશ્રીનો ભાવનાનો વિચાર કરતાં એ સાક્ષેપ નજર ધ્યાનમાં રાખીએ.

સર્વ જીવો તરફ બંધુભાવ રાખનાર શ્રી તીર્થંકરદેવે ધર્મ ચાર પ્રકારનો બતાવ્યો છે. સર્વ જીવને સંસારપર્યટનની ઉપાધિમાંથી મૂકાવવાની તીવ્ર ભાવના થાય ત્યારે જ પ્રાણી તીર્થંકર થવા યોગ્ય કર્મ ઉપાર્જન કરે છે. એટલે એની જગત

[illegible]

(૨) શીલ. [illegible]

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ અનુભવીઓએ કરી છે, તેને શિયળની નવ વાડ કહેવામાં આવે છે. ૧. સ્ત્રી, પશુ ને નપુંસકવાળી વસ્તીમાં વાસ ન કરવો. ૨. સ્ત્રી સંબંધી કથા ન કરવી. ૩. સ્ત્રી જે આસન પર બેઠી હોય ત્યાં બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ. ૪. સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગ નીરખી નીરખીને જોવાં નહિં. ૫. જ્યાં બાજુના ઓરડામાં વિલાસ થતો હોય ત્યાં સુવું–રહેવું નહિં. ૬. પૂર્વે ભોગવેલ ભોગો કે કરેલ ક્રીડાઓ સંભારવાં નહિં. ૭. અતિ વીર્યવર્ધક (પૌષ્ટિક) ખોરાક લેવો નહિં. ૮. પેટ ભરીને–ચાંપીને જમવું નહિં. ૯. શરીરની શોભા–વિભૂષા કરવી નહિં. આ સૂચનાઓ બ્રહ્મચર્ય–રક્ષા માટે છે. પોતાની સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનમાં પણ બનતો સંયમ રાખવો.

બ્રહ્મચર્ય વ્રત ઉપર યોગની પ્રગતિનો આધાર છે અને આત્મ-વિકાસમાં એ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું. સ્ત્રી એટલે સંસાર એ ખ્યાલમાં રાખવું. આત્મિક પ્રગતિ ઇચ્છનારે બ્રહ્મચર્યને-શિયળને અતિ મહત્ત્વનું અંગ ગણવાનું છે.

સ્ત્રીઓએ આ સર્વ હકીકત પુરુષોને અંગે ઘટતા ફેરફાર સાથે સમજી લેવાની છે. સ્ત્રીનું ધૈર્ય વિશેષ બળવાન ગણાય છે. એ ધારે તો પોતાની જાત ઉપર પુરુષ કરતાં વધારે કાબૂ રાખી શકે. સતી સ્ત્રીઓનાં નામો પ્રભાતમાં લેવાય છે તે તેમના સતીત્વને અંગે, એકનિષ્ઠાયુક્ત પતિસેવાને અંગે અને શિયળવ્રત તથા સદાચારને અંગે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. કલાવતી, મયણાસુંદરી, સીતા, અંજના સુંદરી આદિ સતીનાં સુવિખ્યાત ચરિત્રોમાં શિયલનો મહિમા જ ભર્યો છે. આ ધર્મનો બીજો પાયો છે.

(૩) તપ—ધર્મનો ત્રીજો પ્રકાર તપ છે. નવમી નિર્જરા ભાવનામાં આપણે એના બાહ્ય તેમજ આભ્યંતર ભેદો વિચારી ગયા છીએ પ્રત્યેકના છ છ ભેદો સમજ્યા અને તેના પર વિસ્તારથી વિચારણા કરી (જુઓ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૪૪૭-૪૫૫ પૂર્વ પરિચય). અત્ર ફરી તે પર ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દાનથી ધર્મની શરૂઆત થાય, ધન વસ્તુ પરની મૂર્ચ્છા છૂટતી જાય, પછી શિયળથી શરીર પર અંકુશ આવતો જાય, ધીમે ધીમે ખૂબ પ્રગતિ થતી જાય, તપથી ઇષ્ટ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ જેમ આત્મસ્વરૂપનું સાચું ભાન થતું જાય તેમ તેમ પર-વસ્તુ પર રાગ ઘટતો જાય છે. એની શરૂઆત સામાન્ય બાહ્ય ત્યાગથી થાય છે, મર્યાદાથી શરૂ થાય છે અને એવી રીતે

નિયમિતપણું આવતાં ધીમે ધીમે શરીર પર અને મન પર કાબૂ વધતો જાય છે. છેવટે સર્વત્યાગ કરતાં શરીર પરની માયા પણ છૂટી જાય છે. તપ કર્મને તપાવનાર હોઈ ધર્મમાર્ગમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

અનેક મહાપુરુષો રાજ્ય છોડી જંગલ સેવે છે અને શરીરને દમે છે તે કાંઈ મનસ્વી કે તરંગીપણાનું પરિણામ નથી; પણ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી કરેલા અવલોકનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિશાળ દૃષ્ટિ છે. તપનો આશ્રય કરવાથી એ ગુણનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. તપનો મહિમા સવિસ્તર અગાઉ વર્ણવ્યો છે ત્યાંથી સમજી લેવો. કેટલીક જાતની નવયુગની સેવાઓ અભ્યંતર તપમાં આવી શકે છે તે વિચારવાથી સમજાશે.

(૪) ભાવ—ધર્મનો ચોથો પ્રકાર ભાવ છે. આમાં આંતરવૃત્તિઓનો-શુભ અધ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે. દાનની શોભા, શિયળની મહત્તા, તપની આકર્ષકતા ભાવ પર ખૂબ આધાર રાખે છે. ભોજનમાં જે સ્થાન મીઠાનું-લવણ(નીમક)નું છે તે સ્થાન ધર્મસામ્રાજ્યમાં ભાવનું છે. મીઠા વગર ગમે તેટલી મોંઘી કે પ્રચુર દ્રવ્યવાળી ચીજો મીઠાશ આપતી નથી તેમ ભાવ વગર સર્વ ધર્મવ્યવહાર ઉપર ઉપરનો ક્ષણિક અને બાહ્ય રહે છે. નાના બાળકને અંતરના ઉમળકાથી બોલાવાય તો જ તેને આકર્ષણ થાય છે. ભાવ-હૃદયનો પ્રેમ-અંતરની ઊર્મિ-એ બહુ ઉપયોગી બાબત છે. ભાવની નિર્મળતા ઉપર કર્મબંધ ને કર્મક્ષયનો તેમજ પ્રગતિ આદિનો આધાર રહે છે.

આ દાન, શીલ, તપ, ભાવ પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરતાં પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. પ્રત્યેકનાં દૃષ્ટાંતો પણ અનેક છે. અહીં મને એ સર્વનો સંચય કરનાર એક સજ્ઝાય યાદ આવે છે તે

લખી આ અતિ ઉપયોગી આર્દશ વિષય છોડી દઇએ. તે સ્વાધ્યાય નીચે પ્રમાણે છે.

રે જીવ ! જિન ધર્મ કીજિયે, ધર્મના ચાર પ્રકાર;
દાન શિયળ તપ ભાવના, જગમાં એટલું સાર. રે જીવ ! ૧.
વરસ દિવસને પારણે, આદીશ્વર સુખકાર;
શેલડી રસ વહોરાવીઓ, શ્રી શ્રેયાંસકુમાર. રે જીવ ! ૨.
ચંપાદ્વાર ઉઘાડવા, ચારણીએ કાઢયાં નીર;
સતી સુભદ્રાએ જસ લહ્યો, શિયળે સુરનર ધીર. રે જીવ ! ૩.
તપ કરી કાયા શોષવી, સરસ વિરસ આહાર;
વીર જિણંદ વખાણીઓ, ધન ધન્નો અણગાર. રે જીવ ! ૪.
અનિત્ય ભાવના ભાવતાં, ધરતાં ધરમનું ધ્યાન;
ભરત આરિસાભુવનમાં, પામ્યા કેવળજ્ઞાન. રે જીવ ! ૫.
ધર્મવૃક્ષ સુરતરુ સમો, જેહની શીતળ છાંય;
સમયસુંદર કહે સેવતાં, મનવાંછિત ફળ થાય. રે જીવ ! ૬.

(મારા સ્મરણમાં છે તે પ્રમાણે આ લખેલ છે.) એમાંના પ્રત્યેક ઉદાહરણ વિચારી દાન, શિયળ તપ અને ભાવને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે. એ સર્વનું વિવેચન અત્રે કરવું સ્થળની નજરે શક્ય નથી. સર્વ કોઇએ આ ચારે પ્રકારને ખૂબ સમજવા-વિચારવા યોગ્ય છે અને માત્ર વિચારીને ન અટકતાં તેનો સત્વર અમલ કર્તવ્ય છે.

આવી રીતે ચાર પ્રકારનો ધર્મ શ્રી વીતરાગ દેવે જગતના જીવોના હિતને માટે બતાવ્યો છે. એ ચાર પ્રકારમાં વિશિષ્ટતા એ છે કે એ ધનવાન કે ગરીબ; બાળ કે વૃદ્ધ; સશક્ત કે અશક્ત; ભણેલ કે અભણ સર્વ કોઇ આચરી શકે છે અને પોતાની

શક્તિ, સ્ફુર્તિ અને નિરંકુશશક્તિ અનુભવ [illegible]
ચારે પ્રકારોમાં બાહ્ય અને આંતરભાવ છે તે [illegible]

આવા પ્રકારનો ધર્મ આપણા મનમાં નિરંતર જાગે એ ધર્મ ભાવના છે. 'નિરંતર' કહેવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મભાવનાનો અભ્યાસ સતત કરવાની આવશ્યકતા છે. એમાં આંતરો જરા પણ પડવો ન જોઈએ. અભ્યાસ એ રીતે જ થાય છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર(૧-૧૪)માં કહ્યું છે કે દીર્ઘકાળ સુધી આંતરા વગર અને સત્કારપૂર્વક એને સેવ્યો હોય તો અભ્યાસ પાકો જામી જાય છે. ભૂમિ દૃઢ થાય છે. એમાં સત્કારને અર્થે તપ, બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા અને શ્રદ્ધા એ ચારેની ઉપયુક્તતા બતાવી છે. આવી રીતે નિરંતર અભ્યાસ પાડવાથી એની જમાવટ પાકી થાય છે. હવે આવી રીતે ભૂમિકાને દૃઢ કરીને તેમાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમપૂર્વક દાન, શિયળ, તપ અને ભાવને સ્થાન કરીને ભાવનામાં આગળ વધીએ.

અહીં જે ધર્મના ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે તે અતિ સુંદર છે. હવે પછી જે વિશિષ્ટ ધર્મો જોઈશું તેનું મૂળ આમાં હોવાથી અતિ આવશ્યક છે. એની ખૂબી એ છે કે એ સર્વ ભૂમિકામાં રહેલ પ્રાણીને ઉપકારી થઈ શકે છે. આપણે ધર્મનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે તે પૈકી આ એક દિશા થઈ.

આની સાથે આપણે માર્ગાનુસારીના ગુણો વિચારી શકીએ, દેશવિરતિ શ્રાવકના ગુણો વિચારી શકીએ, એને માટે આપણે યોગશાસ્ત્ર(શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યપ્રણીત)નો હવાલો આપીએ. એ પણ અતિ ઉપયોગી ધર્મતત્ત્વ છે. તેમાં પ્રથમના ચાર પ્રકાશો તો પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ ખાસ વિચારવા-આદરવા યોગ્ય છે.

શ્રાવકના ગુણને સમજવા માટે 'ધર્મરત્નગ્રંથ' પણ એટલો જ સુંદર છે અને એની કથાઓ પણ હૃદયંગમ છે. તે મુદ્રિત હોઇ સુલભ્ય છે. આ અતિ આવશ્યક વિભાગ પરથી આગળ ચાલીએ.

શ્ર. ૨. લોકોત્તરધર્મના બે પ્રકાર છે: શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ. દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ધર્મના આવા બે પ્રકાર પાડીને કહે છે કે દ્વાદશાંગી–મૂળ આગમ એ શ્રુતધર્મ છે. સ્વાધ્યાય વાચના વિગેરે તત્ત્વચિંતવના કરવી એ ધર્મનું કારણ હોવાથી એ પ્રથમ લોકોત્તર ધર્મ છે અને બીજો પ્રકાર ચારિત્રધર્મ છે. કર્મક્ષય માટે જે આચરણ કરવું તે ચારિત્રધર્મ. (પૃષ્ઠ ૨૪–૫. છાપેલ પુસ્તક) એ શ્રમણધર્મ છે. શ્રમણ ન હોય તેને પણ સમજવા યોગ્ય તેમજ આચરવા યોગ્ય છે. એના પર વિવેચન સંવર ભાવના(આઠમું પ્રકરણ)ના પૂર્વપરિચયમાં પૃ. ૩૯૯ પર કર્યું છે. અત્ર તેનાં નામો બતાવ્યાં છે તે ફરી વાર વિચારી જઇએ. ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય એ ધર્મો છે, અને એની વિશિષ્ટતા એ છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મની દશ આજ્ઞા એ ધર્મમાં જે પ્રમાણે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે પ્રમાણે લોકોત્તર ધર્મમાં દશ ધર્મોનું અતિ અગત્યનું સ્થાન છે. સંક્ષેપમાં તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સત્ય–સાચું બોલવું એ સાતમો સત્યધર્મ છે.

(૨) ક્ષમા–ક્રોધત્યાગ તે પ્રથમ ક્ષાંતિ–ક્ષમાધર્મ છે.

(૩) માર્દવ–અભિમાનત્યાગ. એ બીજો માર્દવધર્મ છે.

(૪) શૌચ–બાહ્ય અભ્યંતર પવિત્રતા જીવઅદત્ત, સ્વામીઅદત્ત, ગુરુઅદત્ત, તીર્થંકરઅદત્તનો ત્યાગ. એ આઠમો શૌચધર્મ છે

(૫) સંગત્યાગ-સર્વ [illegible] એ નવમો અકિંચનત્વધર્મ છે.

(૬) આર્જવ-માયાત્યાગ, દંભત્યાગ, એ ત્રીજો [illegible] ધર્મ છે.

(૭) શ્રમ-[illegible]. [illegible] એ [illegible] છે.

(૮) વિમુક્તિ-લોભત્યાગ. સંતોષધારણ. એ ચોથો મુક્તિધર્મ છે.

(૯) સંયમ-ષડ્જીવનિકાયસંરક્ષણ-પાળવું. એ છઠ્ઠો સંયમધર્મ છે.

(૧૦) તપ-બાહ્ય, અભ્યંતર તપ. એ પાંચમો તપ-ધર્મ છે.

એનો અનુક્રમ સંવર ભાવનામાં ગણાવ્યો છે તે જ છે. અહીં કવિતાનો અનુપ્રાસ મેળવવા એના સંખ્યાક્રમ-નમાં ફેરફાર કર્યો જણાય છે. એને યાદ રાખવા નવતત્વની ૨૯ મી ગાથા ઉપયોગી છે. खंती मद्दव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ वोधव्वे। सच्चं सोअं अकिंचणं च, बंभं च जइधम्मो॥ એને દશ આજ્ઞાઓમાં નીચે પ્રમાણે રૂપક અપાય.

૧. ગમે તેટલા ઉશ્કેરાવાના પ્રસંગમાં પણ તારે ક્ષમા રાખવી.

૨. માન કોઇના રહેવાનાં નથી. તારે પણ નમ્રતા રાખવી.

૩. માયા-કપટ-દંભ છોડી તારે નિરંતર સરળતા રાખવી.

૪. વસ્તુ, ધન કે સંબંધ પર મૂર્છા ન રાખતાં સંતોષ રાખવો.

૫. શરીર અને મનને કસી, તેની પાસે કસરત કરાવવી અને તેના પર અંકુશ કેળવવો.

૬. સર્વ જીવોને અભય આપવાનો વ્યાપાર કરવો અને કાયા પર અંકુશ રાખવો.

૭. સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને તથ્ય બોલવું અથવા મૌન રહેવું.

૮. બહારથી ને અંદરથી પવિત્ર રહી પારકી ચીજને પારકી જાણવી.

૯. મારાપણાની–સ્વામિત્વની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો.

૧૦. વિષયવાસનામાં ન પડતાં યોગશક્તિ ખીલવવી.

આ દશે ધર્મોને ખૂબ વિગતથી અનેક પ્રકારે સમજવા, વિચારવા યોગ્ય છે. એના સામાન્ય વિશેષ રૂપમાં ખૂબી એ છે કે એમાં પાંચે વ્રતોનો તથા કષાયનો અને યોગના સંવરનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એનો સર્વથા સ્વીકાર થાય તો અતિ ઇષ્ટ છે, દેશથી–અંશથી પણ અમલરૂપે સ્વીકાર ઇષ્ટ છે. એ શ્રમણ એટલે સાધુનાં ધર્મો છે એમ ધારીને સાધુ ન થયા હોય તેમણે તેને છોડી દેવાના નથી. વેશ કરતાં પણ વધારે અગત્ય વર્તનરૂપ ચારિત્રને આપવાની હોઈને એનો યથાશક્તિ સ્વીકાર સર્વ અવસ્થામાં ખાસ કર્તવ્ય છે અને એમાં પ્રગતિ સાધ્યને માર્ગે લઈ જઈ અંતે સાધ્યે પહોંચાડનાર છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી.

ગા. ૩. ધર્મનો એક પ્રકાર દાન, શીલ, તપ, ભાવરૂપ પ્રથમ ગાથામાં જોયો, બીજી ગાથામા એનો ચારિત્ર વિભાગ જોયો, હવે ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ. वत्थुसहावो धम्मो । કોઇ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ તે તેનો ધર્મ કહેવાય છે. બરફ ઠંડી આપે તે તેનો ધર્મ છે, પાણી તૃષાને છીપાવે તે પાણીનો ધર્મ છે, વસ્તુને ગતિ આપવાનું કામ ધર્માસ્તિકાય કરે છે તે તેનો ધર્મ છે. આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના મૂળ સ્વભાવમાં વર્તે

તે તેનો ધર્મ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં વર્તે તે તેનો ધર્મ છે અને સ્વભાવમાં ન વર્તતાં વિભાવમાં પડી જાય તો તેટલે અંશે તેની ધર્મચ્યુતિ થાય છે. ચેતનનો સ્વભાવ શો છે? અને વિભાવો કયા છે? તે પર અત્ર વિવેચન કરવું અસ્થાને છે. અત્ર ધર્મ કેમ થાય? તેની વિચારણામાં એના સ્વભાવને સ્થાન છે તે ધ્યાનમાં રાખીએ.

મુદ્દાની વાત એ છે કે દરેક ચેતન કે અચેતન પદાર્થ પોતાના સ્વભાવમાં રહે તે તેનો ધર્મ છે. સ્વભાવ એ જ ધર્મ છે, અને સ્વભાવ વિરુદ્ધ વર્તન થાય તો ધર્મનો નાશ તેટલા પ્રમાણમાં થાય છે. આ હકીકત આપણે કુદરતમાં જોઈએ તો ત્યાંથી પણ તેને અંગે અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવશે.

દાખલા તરીકે સૂર્યનો સ્વભાવ લોકોને પ્રકાશ આપવાનો છે. ચંદ્રનો સ્વભાવ પ્રકાશ સાથે શાંતિ આપવાનો છે. સૂર્ય એના નિયમ મુજબ દક્ષિણાયન ઉત્તરાયણના ક્રમે નિરંતર ઊગે છે અને પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેવી જ રીતે ચાંદ્રમાસની ગણતરી પ્રમાણે ચંદ્ર ઊગે છે અને પોતાની જ્યોત્સ્નાથી જગતને શાંતિ આપે છે. એનો સ્વભાવ વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરવાનો છે અને એ ઉપકારકાર્ય સૂર્ય અને ચંદ્ર પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર કરે છે.

વરસાદના અનેક સ્વભાવમાંનો એક સ્વભાવ જગતને શાંતિ આપવાનો છે. સખ્ત ઉન્હાળાના તડકાથી લોકો અને આખી પૃથ્વી બળું બળું થઇ રહી હોય છે, જ્યારે ૧૧૦, ૧૧૨ કે તેથી વધારે ડીગ્રી ગરમી પડતી હોય અને શરીર પર પાતળી ખાદીનું પહેરણ પણ આકરું લાગતું હોય ત્યારે કાળક્રમે પૃથ્વી ઉપર ગગનમંડળ-

વ્યાપી વરસાદ વરસીને શાંતિ આપે છે, ગરમી દૂર કરે છે અને પૃથ્વીને ઠંડી બનાવે છે. આ પ્રમાણે કરવું તે વરસાદનો ધર્મ છે. ગરમ થયેલ પદાર્થોને અથવા લોકોને સમાશ્વાસન આપવું તે તેનો સ્વભાવ છે અને તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તીને તેવી રીતે પોતાની ફરજ બજાવે છે.[1]

પ. ૪. ધર્મનો પ્રભાવ વધારે વિચારવા જેવો છે. દરિયાના ઉછાળા, એનાં તરંગો, એનાં મોજાંઓ જ્યારે જુન જુલાઇ માસમાં આવે છે ત્યારે જોયાં હોય તો મોટી સ્ટીમરોને

૧ બીજી રીતે જોઇએ તો સૂર્ય-ચંદ્ર આ પૃથ્વી પર જ ઊગે છે અને વરસાદનો ક્રમ ઋતુ અનુસાર થાય છે તે પણ વસ્તુસ્વભાવે બને છે. એ ઉપરાંત સૂર્ય ઊગે કે વરસાદ વરસે તેમાં એના સ્વભાવ ઉપરાંત કોઇ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય કલ્પવો અશક્ય છે. એવું સમુદાય કર્મ કોઇ નથી કે જેના પ્રભાવથી સૂર્યચંદ્ર ઊગતા હોય આ ખુલાસો વિચારવા યોગ્ય છે. સમુદાય કર્મ જેવી કોઇ ચીજ હોય તો પણ કર્મપ્રકૃતિની કોઇ દશામાં હું તેને મૂકી શકતો નથી. વસ્તુસ્વભાવ તરીકે ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં આ કુદરતી બનાવોનો ખુલાસો મને શક્ય લાગ્યો છે. જે નિયમ સૂર્ય-ચંદ્રને લાગુ પડે છે તે જ વરસાદને લાગુ પડે છે.

વ્યવહારમાં આપણે કહીએ છીએ કે 'ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ સારાં વાના થશે, વરસાદ પાણી સારાં થશે.' એવું પ્રચલિત વાક્ય બોલાતું હોય તો તેને તે તરીકે સમજવું. વસ્તુસ્વભાવ મને વધારે બંધબેસતો લાગે છે. આ મુદ્દા ઉપર બે શ્લોકો પરિચયમાં છે અને બે અષ્ટકમાં છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. ધર્મનો અર્થ વસ્તુસ્વભાવ કરીએ તો ખુલાસો શક્ય છે, પણ આગળના શ્લોકમાં સિંહ ને દવની વાત આવશે ત્યાં તે અર્થ બંધબેસતો થતો નથી. આ ચર્ચવા યોગ્ય વિષય છે તેથી વ્યવહારુ વચન તરીકે ચલાવી લેવા યોગ્ય મનાય.

એ વીશ પચીશ ફીટ ઊંચે ચઢાવી પછાડે છે. કાંઠા ઉપર એની ગર્જના સાંભળી હોય કે ઉછાળા જોયા હોય તો પ્રાણી વિચારમાં પડી જાય છે; છતાં એવો મહાન સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા મૂકતો નથી અને આખી પૃથ્વી ઉપર પાણી ફેરવી સ્થળને બદલે જળ કરી મૂકતો નથી એ એનો સ્વભાવ છે. સમુદ્ર પોતાની મર્યાદામાં રહી કલ્લોલના વિલાસ કરે છે, પણ એનો સ્વભાવ મૂકીને એ જરા પણ આગળ વધતો નથી. એ એનો સ્વભાવ છે, એ એનો ધર્મ છે. એ પોતાનો સ્વભાવ છોડી વિભાવમાં આવતો નથી.

સિંહ પ્રાણીને મારતો નથી, પવનનું વાવાઝોડું પ્રાણીને ઉડાડી મૂકતું નથી, દવ પ્રાણીને બાળી મૂકતો નથી તેમજ બીજાં અનેક ઉપદ્રવો–ધરતીકંપ, પાણીના (નદીના) પૂર વિગેરે પ્રાણીને ખલાસ કરી મૂકતા નથી. એ સર્વ ધર્મનો મહિમા છે. આ છેલ્લી હકીકતમાં પ્રાણીના આયુષ્યબળને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય તો ધર્મનો પ્રભાવ બરાબર સમજાય છે. જ્યાંસુધી આયુષ્ય બળવાન હોય છે ત્યાંસુધી કુદરતના કોપો કાંઇ કરી શકતા નથી. આ વ્યક્તિગત ધર્મનો પ્રભાવ ગણાય. એમાં અને સૂર્યચંદ્રની હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. એમાં સમુચ્ચય કર્મનો સવાલ ઊભો થાય છે તે સિંહ વિગેરેમાં ઉઠતો નથી અને વ્યાઘ્રનો સ્વભાવ મારવાનો છે તેથી તેમાં ‘ વસ્તુ-સ્વભાવ ’ ધર્મનો અર્થ લાગુ પડે તેમ નથી.

સર્વ વાતની મતલબ એ જણાય છે કે ધર્મના પ્રભાવથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને આનંદ–લહેર વર્તે છે, જેણે પૂર્વભવમાં ધર્મારાધન કર્યું હોય તેને એ સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ રહે છે અને કુદરત પણ તેને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ કરી આપે છે. એ રીતે સર્વ ધર્મનો મહિમા છે.

જ. ૫. હવે ધર્મનો બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ. ધર્મનો એક અર્થ પુણ્ય-સુકૃત્યનો પરિપાક. સારાં કાર્ય કરવાથી સારાં કર્મ બંધાય છે અને તેનું ફળ મળે છે. એ અર્થમાં ધર્મ શબ્દ વપરાય છે; અને બીજી રીતે જોઈએ તો ધર્મ કરવાની ભાવના અથવા સચ્ચારિત્રશીલ વર્તન કરવું તે પણ ‘ધર્મ’ તરીકે ઓળખાય છે.

જીવનમાં એવા પ્રસંગો પણ આવે છે કે જ્યારે મારે તરફ દિશા સૂઝતી નથી. આપત્તિનાં વાદળ ગરજે છે, પૈસા હોય તે ચાલ્યા જાય છે, સગાસંબંધીઓમાંથી સુધાકરના માણસો ઊઠી જાય છે, ચારે તરફથી આફતના સમાચાર આવે છે અને પ્રાણી હતાશ થઈ ઊંચે આભ અને નીચે ધરતિ તરફ જોઈ રહે છે. એવે વખતે એની અપકીર્તિ થાય છે, ખાવાપીવાના સાંસાં પડે છે, અક્કલ બહેર મારી જાય છે. આ સર્વ માઠા દિવસનાં લક્ષણો છે.

આવા દુઃખના દહાડામાં માતા-પિતા, ભાઈ કે દીકરા સહાય કરવાને બદલે સામા થઈ બેસે છે. નજીવા બનાવો યાદ કરી મ્હેણાં મારે છે કેટલીક વાર બને તેટલું નુકશાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે પોતે રાજા હોય તો આખું લશ્કર દીન બની જાય છે, ઉત્સાહહીન થઇ જાય છે અને પોતે ગમે તેવો બળવાન હોય અને ભુજાના બળ પર ઝઝૂમતો હોય તે સર્વ નિષ્ફળ બની જાય છે

આવે વખતે મિત્ર મિત્ર રહેતા નથી, સગા યાદ કરતા નથી, પુત્રો પરાઙ્મુખ થઇ બેસે છે, જેના ઉપર ગણતરી મૂકી હોય ત્યાંથી ખાલી હાથે પાછા આવવાનું બને છે અને આખી દુનિયા જાણે ઘોર અંધકારમય થઇ ગઈ હોય એવું લાગે છે.

નિવૃત્તિ ધર્મનું [illegible] [illegible] ને જરૂર નથી. વાત એ છે કે એવા કષ્ટ સમયમાં [illegible], સ્નેહી અને ખાસ દોસ્તો કે [illegible] ખરી મદદ ધર્મ કરે છે. જો પૂર્વ ભવમાં સુકૃત કર્યા [illegible] તો તે આડા આવીને મદદ કરે છે. આ ધર્મનો [illegible]

અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો એવા અતિ આપત્તિના વખતમાં ક્ષમા, સરળતા, નિર્લોભતા, સંતોષ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મો ખરો ટેકો આપે છે. એના જે આશ્રય લે તેને આપઘાત કરવો પડતો નથી, એને તો આપત્તિ વખતે ઉત્સાહનું આંતરબળ પ્રાપ્ત થાય છે અને વગર ગભરાટે એ ધર્મ [illegible] [illegible] થઈને શાંતિથી આપત્તિ સહન કરે છે અને એના પુરુષાર્થમાં પ્રકાશી ધૈર્ય ધારણ કરી શકે છે.

અન્ય દેશમાં આપઘાતના બનાવો ઘણા બને છે તેવા બનાવો આર્યદેશમાં બહુ ઓછા બને છે એ એની ધર્મ ભાવનાને આભારી છે. આપત્તિના વખતમાં ખરો દિલાસો આપનાર મિત્ર હોય તો તે ધર્મ જ છે. પ્રાણી એવે પ્રસંગે હતાશ ન થઈ જતાં આવેલ આપત્તિઓને તરી જાય છે, અને આંતરિક બળમાં વધારે મજબૂત થાય છે.

સર્વ ઊંઘતા હોય ત્યારે ધર્મ (પૂર્વ પુણ્ય) જાગૃત રહે છે અને પ્રાણીનું રક્ષણ કરે છે. આપત્તિમાં એ ધૈર્ય આપી પ્રાણીને વધારે મજબૂત બનાવે છે.

આ શ્લોકમાં બન્ને પ્રકારનો ધર્મ કામ આપે છે, તે બતાવ્યું છે. પૂર્વ કાળમાં કરેલ શુભ કર્મો કષ્ટ સમયે પડખે આવીને ઊભા રહે છે અને કષ્ટમાંથી પાર ઉતારે છે, એ એક ભાવ

અને બીજો ભાવ એવા આપત્તિના સમયમાં દિલાસો ધર્મથી જ મળે છે, આધાર-ટેકો ધર્મનો જ થાય છે અને તે વખતે જે સચ્ચારિત્ર-વર્તન થાય તે પ્રાણીને ખરા ભાઈની ગરજ સારે છે. આવે વખતે મદદ કરે તે ખરો સજ્જન, તે સાચો મિત્ર. દરરોજ વાતો કરનાર, સાથે અમનચમન કરનાર અને ખીસ્સામાં કે ખભા પર હાથ રાખી સાથે ફરનાર સ્નેહીઓ જ્યારે છોડી જાય છે ત્યારે ધર્મ પડખે ઊભો રહે છે. આ બીજો અર્થ પણ એટલો જ વિચારવા યોગ્ય છે.

જ્યારે પૈસાની, તબિયતની, કુટુંબની, વ્યાપારની અનુકૂળતા હોય ત્યારે તો સર્વ સગાં અને સ્નેહી થવા આવે છે. આપત્તિ કષ્ટસમયે સર્વની કસોટિ કરે છે. એ વખતે બીજા સહાય કરે કે ન કરે, પણ ધર્મ તો જાગૃત થઇ ચોકી કર્યા જ કરે છે. એક શ્લોકમાં વાંચેલું યાદ આવે છે કે–વનમાં, રણમાં, શત્રુના સંઘટમાં, પાણીમાં, અગ્નિમાં, મોટા સમુદ્રમાં, પર્વત ઉપર, આપણે સૂઈ ગયા હોઇએ, આળસમાં હોઈએ કે મુંઝાયા હોઇએ ત્યારે-એ સર્વ સમયે પૂર્વ પુણ્ય આપણું રક્ષણ કરે છે. આ પૂર્વ પુણ્ય તે 'ધર્મ' છે. જ્યાં જઇએ ત્યાં એના પ્રતાપથી લીલાલહેર થઈ જાય છે. અને આપણે ગાડીમાં બેસીએ તો એ એંજીનમાં બેસે છે, આવો ધર્મનો પ્રભાવ છે અહીં સંવર્મિત સારા બખ્તરવાળા ધર્મની વાત કરી છે. ધર્મને બખ્તર શેનું હોય ? એ કંઇ લોઢાનું બખ્તર-કવચ પહેરે નહીં. એના બખ્તરમાં ધૈર્ય, ધૃતિ, અક્ષય, અહિંસા વિગેરે સદ્‌ગુણો હોય છે. એ મરતાં શીખેલ હોય, એને મારવાની વાત હોય જ નહિં; એ મુંઝાય નહીં, શાન્તિ-ધીરજ રાખે; એ અભિમાન ન રાખે; નમ્ર થઇ જાય વગેરે. ભૂખે મરવાનું પસંદ કરે, પણ અન્યાયથી કે અપ્રમાણિકપણાથી પૈસો ન જ લે. એ

પ્રાણીનો અંતે વિજય કેમ ન થાય ? કદાચ ધીરજ રાખવી પડે, પણ અંતે ધર્મના જ ડંકા જરૂર વાગે.

એ ધર્મ આખા જગતનું રક્ષણ કરવા તૈયાર રહે છે. એને જ્ઞાતિ, જાતિ, ગોત્ર, કુળ કે ચામડીના રંગ સાથે સંબંધ નથી. એના વિશાળ ક્ષેત્રમાં આખા જગતનો સમાવેશ થાય છે. આ મુદ્દા પર આ પુસ્તકમાં મૈત્રી ભાવના(૧૩મી)માં વિશેષ વિચારણા થશે.

માતા–પિતા, પુત્ર, ભાઈ વિગેરે અહિત માટે પણ કોઇ વખતે પ્રયત્ન કરે છે, એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. ત્યાં સ્વહિતાય અર્થ પણ શક્ય છે. એમાં પણ જ્યારે સ્વાર્થવૃત્તિ આવી જાય છે ત્યારે પ્રાણી સંબંધ ભૂલી જાય છે. સ્વાર્થ અંધ છે અને કોઇ વાર અહિત માટે–નુકસાન કરવા માટે પણ આપત્તિના વખતમાં કામ કરે છે, એ પણ અનુભવની વાત છે. ભાઈઓ લડે ત્યારે ગોળાના પાણી હરામ થાય છે. ન્યાયમંદિરમાં એવા અનેક ઝગડા આવે છે. કહેવાની મતલબ અહીં એ છે કે ચારે તરફ આફતનાં વાદળાં અનેક પ્રકારે ચઢી આવ્યાં હોય તેવે વખતે ધર્મ જ સહાય કરે છે.

ચ. ૬. ધર્મના પ્રભાવથી શું શું મળે છે તે પર લંબાણ પત્રક આવતા શ્લોકમાં આવવાનું છે. ત્યાં ધર્મનો અર્થ પૂર્વ પુણ્ય–પાછળના વખતમાં કરેલી સારી કમાણી સમજાય છે. અને ધર્મનો એ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ સાદો ખ્યાલ છે.

જ્યારે આપણે ઘેર લીલાલહેર હોય છે, ખાવાપીવાની વિપુળતા હોય છે, પૈસાની કમાણી સારી હોય છે ત્યારે આપણને આખી દુનિયા સુંદર લાગે છે. જ્યારે માખી બૂડવા લાગે છે ત્યારે વાતાવરણ ભેંકાર ભેંકાર લાગે છે. એ સર્વ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિ છે.

જ્યારે પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે અને પાશા સવળા પડતા હોય છે ત્યારે આખી દુનિયા આપણી સાથે હસે છે. આપણને પક્ષીનાં ગાન, વનરાજીની શોભા, પર્વતની હીલચાલ, નીઝરણાનાં વહન, સમુદ્રના તરંગ, ચંદ્રની જ્યોત્સના વિગેરે સર્વમાં આનંદ આવે છે. ચરાચર જગત આપણી સાથે હસતું હોય અને આપણને સર્વ પ્રકારે આનંદ આપવા તૈયાર થઇ રહ્યું હોય એમ આપણને લાગે છે. ત્રણ લોકમાં જાણે આપણો વિજય પ્રસરતો હોય અને પ્રાણી-પદાર્થો સર્વ આપણને આવકાર આપવા, આનંદ અર્પવા ઉદ્યુક્ત થઇ રહ્યા હોય અને આપણે એનાં સર્વ વિલાસનૃત્યનાં કેંદ્ર હોઇએ એવો આપણને ખ્યાલ થાય છે આ સર્વ પુણ્યકર્મનો-ધર્મનો પ્રભાવ છે.

(વ્યક્તિગત પ્રાણીના પુણ્ય તેને આનંદ આપે છે પણ એમાં અચર-સ્થાવર પૌદ્ગલિક જગતને સ્થાન નથી તેથી ઉપરનો જ અર્થ શક્ય લાગે છે.)

ધર્મ પ્રાણીનું હિત કરનાર છે અને એનાં સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોની સિદ્ધિ કરી આપનાર છે. આ પ્રાણીને જે માગે તે મળે અને એની ઉત્તરોત્તર સગવડ વધારે ને વધારે જળવાતી જાય તેનું કારણ એની પુણ્યપ્રકૃતિ છે. એણે કરેલી ધર્મની આસેવના એને અત્યારે ફળ આપતી રહે છે. એનું આ ભવમાં જે કાંઈ હિત થાય તેનું મૂળ કારણ ધર્મ છે. સામાન્ય સમજણવાળા સુખી હોય છે અને વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરનાર અને લાંબી નજર પહોંચાડનાર જમે ઉધારના પાસાં સરખાં પણ કરી શકતા નથી એવું ઘણીવાર જોવામાં આવે છે, તે અગાઉ ઉત્પન્ન કરી રાખેલ શુભ સંચયના ખુલાસાને જ માગી રહેલ છે.

ધર્મ સર્વ પ્રકારના હિત માટે પ્રયત્ન કરનાર છે તેટલું જ નહિ પણ એ સર્વ અર્થ—ઇચ્છિત વસ્તુ અને સિદ્ધિને આપનાર છે. અહીં જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે મળી આવે ને કાંઇ આકસ્મિક નથી. ઘણા પ્રાણીને મોદક ખાવાનું મન થાય પણ લોટ હોય તો ઘી હોતું નથી અને બન્ને હોય તો ગોળ કે સાકરનો જોગ ખાતો નથી. ઇષ્ટ ઋદ્ધિ—સિદ્ધિ મળવી એ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ય છે. પોતાની શક્તિ ઉપર જ ગણતરી કરનાર અનેક વખતે ખોટા પડતાં આપણે દરરોજ જોઇએ છીએ.

એવી જ રીતે આ ભવમાં અને પરભવમાં ઇષ્ટ સ્વર્ગને આપનાર પણ ધર્મ જ છે. વૈભવ, વિલાસ, આનંદ ઇચ્છનાર સ્વર્ગ ઇચ્છે છે, ત્યાગી મોક્ષ ઇચ્છે છે. પરંપરાએ મોક્ષ અપાવનાર ધર્મ જ છે. ત્યાં પુણ્ય પ્રકૃતિનો નાશ કરવો પડે છે, પરંતુ તે રસ્તાની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે આપણે ધર્મને ગણી શકીએ.

ન ઇચ્છવાજોગ આપત્તિનો—ઉપાધિથી ભરેલા વિકટ અને અનિષ્ટ પ્રસંગોનો આ સંસારમાં પાર નથી. પૈસા ખોઇ બેસવા, પુત્ર સ્ત્રીનાં મરણ, શરીરને વ્યાધિ, કોઇ સાથે અણબનાવ, અપકીર્તિ વિગેરે અનર્થના અનેક પ્રસંગો વારંવાર બની રહેતા જોવામાં આવે છે. ધર્મ આવા અનર્થના પ્રસંગોને દૂર રાખે છે, એવી પીડા આવવા દેતો નથી અને અંધારી રાત્રે બચાવ કરે છે. પુત્રી કે પુત્રવધૂનું વૈધવ્ય, માનસિક મૂંઝવણો વિગેરે અનર્થોને એ અટકાવી દે છે. કદાચ કોઇ પાપકર્મના યોગથી એવી કદર્થના આવી પડે તો તેને સહન કરવાનું ધર્મ સામર્થ્ય આપે છે.

આવી રીતે સચરાચર જગતને ધર્મ ઉજ્જવળ બનાવે છે, આ ભવ પરભવમાં હિત કરીને અર્થસિદ્ધિ કરી આપે છે

અને અનર્થની કદર્થનાને તદ્દન નકામી બનાવી દે છે. તેવા મહા-દયાવાળા–કારુણિક ધર્મને આપણા અનેક વાર પ્રણામ હો !

ધર્મ વૈભવ અને મહામંગલિકમાળા વિસ્તારી આનંદ પૂરે છે. ધર્મ આચરનારની આવડત, વિવેક અને વીર્યોલ્લાસ પ્રમાણે તેની પ્રગતિ કરી આપે છે. એ પુણ્યપ્રાગ્ભારને દર્શાવનાર ધર્મરાજને નમસ્કાર છે ! એને નમસ્કાર છે એટલે એનું મૂલ્ય સમજી એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાનું છે અને એની જમે પુંજી ખવાઈ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખી, એમાં પ્રતિદિન વધારો કરવાનો નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. ખાલી મસ્તક નમાવવાથી વાસ્તવિક પ્રણામ ન થાય, માટે આદર–સ્વીકાર–આચરણયુક્ત પ્રણામ કરવો તેથી જ સાદો પ્રણામ ન લખતાં ઉપાધ્યાયજીએ ભક્તિપ્રણામ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'ભક્તિ'માં આંતર પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ઉમળકાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ઇ. ૭. ધર્મ એટલે સારું ચારિત્ર–ઉત્તમ વર્તન. એનાથી બાંધેલ શુભ કર્મ આ દુનિયામાં અનેક પ્રકારના લાભો આપે છે અને વ્યવહારુ પ્રાણીને આનંદ આપે છે. એ ધર્મ કલ્પવૃક્ષ છે. ધર્મકલ્પવૃક્ષથી કેવી કેવી વસ્તુઓ મળે છે તેની થોડી વાનગીઓ બતાવીએ. ધર્મના પ્રભાવથી નીચેની વસ્તુઓ મળે છે, તેથી તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુ મળે ત્યારે એને પૂર્વ શુભ કર્મનો ઉદય–પૂર્વે આચરેલ ધર્મનું ફળ સમજવું. સમાન અભ્યાસ તેમજ આવડતવાળાની સુખ સગવડોમાં આ પુણ્યપ્રાગ્ભારના ફેરફારથી, તફાવત પડે છે. બાકી કરેલ ક્રિયાનો નાશ થતો નથી અને ન કરેલ કાંઈ આવી પડતું નથી.

ધર્મથી એકાદશ સ્વજન મળે છે, આજ્ઞાવર્તી પત્ની પ્રાપ્ત થાય છે, સાર્વભૌમત્વ ધર્મ-પુણ્યની પ્રબળતાથી મળે છે.

ધર્મથી રૂપવતી, સુશીલ, પ્રેમાળ પત્નીનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એ આજીવન પતિસેવા કરે છે અને પતિપરાયણ રહે છે. પતિની સગવડ સાચવવામાં એને આત્મસાર્થક્ય જણાય છે અને પોતાના ક્ષેત્રમાં એ ગૃહસ્વામિની બની રહે છે. સુકુલીન નારી પ્રાપ્ત થવી એ પુણ્યરાશિની વિપુલતા સૂચવે છે.

ધર્મથી દીકરાને ઘેર દીકરા થાય છે અને દીકરાઓ પણ પિતાના નામને સાર્થક કરનાર, પિતાની આબરૂમાં વધારો કરનાર અને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય સમજ વિનયી થાય છે. વ્યવહારુ નજરે દીકરાને ત્યાં દીકરા થવા એ ભાગ્યની નિશાની ગણાય છે

ધર્મથી અન્યને રુચે-ગમે તેવું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. સારું રૂપ એ ખાસ લાભ છે. માણસો અંતરના ગુણ તો પરિચયે જાણે, પણ આકર્ષક આકૃતિ દુનિયામાં ઘણીવાર બહુ કાર્યસાધક નીવડે છે.

સુંદર કાવ્ય કરવાનું ચાતુર્ય ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ બનાવી શકાતા નથી, એ જન્મે જ છે અને સુંદર કવિની સર્જક-શક્તિ નૈસર્ગિક જ હોય છે. એ નૈસર્ગિક શબ્દ જ પૂર્વનું સુકૃત્ય સૂચવે છે. મહામહેનતે નિપજાવેલ કાવ્ય ઉપર કોઈ નજર સરખી પણ નાંખતું નથી; જ્યારે ચાલતાંચાલતાં બનાવેલ કાવ્યો લોકપ્રિય થાય છે અને વર્ષો સુધી લોકરુચિને પોષે છે. એ શક્તિ ક્ષયોપશમ વગર આવતી નથી અને એ ક્ષયોપશમ તે જ પુણ્ય-તે જ ધર્મ.

સુસ્વર પ્રાપ્ત થવો એ પણ ધર્મનો પ્રભાવ છે. કંઠમાધુર્ય, સભાને રીઝવવાની વ્યાખ્યાનશક્તિ, મોટી પરિષદ્‌માં-મેળાવડામાં

આકર્ષક ભાષણ કરવાની શૈલી અને લોકરુચિ જમાવે તેવો સ્વર પ્રાપ્ત થવો એ સુસ્વર નામકર્મના ઉદયથી બને છે. તાલ, સૂર સહિત મધુર ગાયનશક્તિ પણ આ જ વિભાગમાં આવે છે. એ ૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિ પૈકીની એક પ્રકૃતિ છે. એ ધર્મ-કલ્પવૃક્ષની ફળપરિણતિ છે.

શરીરે નિરોગી થવું એ ધર્મનું ફળ છે. શાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય હોય તો જ એની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા' આ દુનિયામાં શરીર પૈજાવ, નિરોગી શરીર, સરખાં અંગોપાંગો અને ઘાટવાળું શરીર મળવું એમાં નિર્માણ નામકર્મનો મહિમા પણ છે. તજ્જનક પુણ્યકર્મબંધન પૂર્વે કર્યું હતું, એનો એ વિપાક છે.

ગુણનો પરિચય: સદ્ગુણની ઓળખાણ, ઉદારતા, ગંભીરતા, નમ્રતા, વત્સલતા આદિ જોઇ તેને સમજવા અને તેનાથી રાજી થવું. આ વિષય પર ચૌદમી પ્રમોદ ભાવના આવવાની છે તેથી અત્ર વધારે વિવેચન ન કરીએ; પણ એ સ્થિતિ ધર્મના પ્રતાપે જ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજીએ.

સૌજન્ય: સજ્જનતા. જેને 'જેન્ટલમેન' કહે છે તેના ગુણોનો નૈસર્ગિક પ્રવાહ અથવા સારા માણસ સાથે પરિચય. આ મૈત્રી ભાવનાનો વિષય છે. એ પર તેરમી ભાવનામાં વિવેચન થશે. એ પુણ્યફળપરિણતિ છે. સજ્જન થવું, સજ્જન-સંગતિ થવી, એ સર્વ ધર્મકલ્પદ્રુમનાં ફળો છે.

સુબુદ્ધિ: સન્મતિ, સત્યાસત્ય, હિતાહિત પારખવાની શક્તિ, વિવેક. આ સદ્બુદ્ધિ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય છે અને ખૂબ

આહ્‌લાદ ઉપજાવે તેવાં પરિણામો નીપજાવી સાચો રસ્તો બતાવનાર છે. संदेहे सताम् अंतःकरणस्य प्रवृत्तयः प्रमाणम् । સંદેહવાળી વસ્તુઓમાં સંતપુરુષોનાં અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણભૂત મનાય છે, પણ એવું પ્રમાણત્વ લાવવા માટે અંતઃકરણ શુદ્ધ જોઇએ અને વિચારક સંત હોવો જોઇએ. એ ક્યારે થાય ? તે અન્યત્ર વિચારવામાં આવ્યું છે (જુઓ. મારો સૌજન્ય પરનો લેખ). અત્ર એવી સદ્‌બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ ધર્મકલ્પવૃક્ષનુ ફળ છે એ નિર્દિષ્ટ કરવાનું છે. આ શ્લોકમાં દશ વસ્તુઓ ગણાવી છે તે ગણી લેવી.

આવી રીતે ધર્મના પ્રભાવથી અનેક સગવડો, સુખો, વૈભવો, આનંદો, વિલાસો મળે છે. સારા કુળમાં જન્મ થવો, સર્વ ઇંદ્રિય અનુકૂળ હોવી, શરીરવૈભવ સારો હોવો, બુદ્ધિશક્તિ, ગૃહણશક્તિ, તુલનાશક્તિ સારી હોવી, મગજ ચોખું હોવું, કૌટુંબિક જનોની અનુકૂળતા હોવી, ખાવાપીવાના પદાર્થોની વિપુળતા હોવી, સારા શહેરમાં વાસ હોવો, સત્સંગતિ હોવી, ચર્ચા વાર્તા ઉન્નત જ થતી હોય તેવા પ્રસંગમાં રહેવાનું થવું, આદેય વચન થવું, કીર્તિ થવી, યશ થવો વિગેરે અનેક અનુકૂળતાઓ ધર્મના પ્રભાવથી મળે છે. આ પત્રકમાં બીજી સેંકડો બાબતો ઉમેરી શકાય તેમ છે તે સર્વ સમુચ્ચયે અને વ્યક્તિગત સમજી લેવી.

અત્યારે આપણને અનેક અનુકૂળતાઓ મળી છે, પરંતુ જરૂરી વસ્તુઓ કે અનુકૂળતાઓ મળી હોય ત્યારે તેની વાસ્તવિક કિંમત બહુ થોડાને થાય છે. એ વાતને બાજુ પર રાખીએ તો પણ જે ધર્મના પ્રભાવથી મળ્યું છે તેનાથી ઘણું કરી શકાય તેમ છે. ધર્મનો મહિમા બતાવતાં આવું આવું અનેક ધર્મથી મળે છે તે બતાવવાનો અત્ર આશય છે. એ વસ્તુઓમાં રાચી જવું અને

તેથી વધારે થતા આત્મવિકાસ અટકાવવો એ ઉચિત છે કે નહિ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. જો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય હોય તો તેનો ઉદય ભોગવતાં વિશેષ પુણ્યબંધ કરાવે છે અને પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય તો તે ભોગવતાં પાપ બંધાવીને ઘોર પરિણામ નીપજાવે છે. પુણ્ય લઇને આવેલા ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે પણ ગયા છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. એ સર્વ આ ભાવનાનો વિષય નથી. આ ભાવના તો એક જ વાત બતાવે છે કે જુઓ! ધર્મથી વ્યવહારુ માણસો પસંદ કરે તેવી પણ અનેક સગવડો મળે છે. મતલબ એ સગવડમાં રાચી જવું એ કહેવાનો અત્ર આશય નથી, પણ ધર્મની આદેયતા બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે.

એક વાત યાદ રાખવી જરૂરની છે અને તે એ છે કે ધર્મ સ્વર્ગ પણ આપે છે અને ધર્મ પરંપરાએ મોક્ષ પણ આપે છે. સ્વર્ગના સુખ અનુપમ છે અને દીર્ઘકાળના છે, પણ અંતે પુણ્યરાશિ પૂરી થતાં ત્યાંથી પતન થાય છે. મોક્ષનાં સુખ અનંત છે અને નિરવધિ છે. ધર્મકલ્પદ્રુમનાં આવાં આવાં ઉત્તમ ફળો છે તેમાંનાં કેટલાં બતાવી શકાય? આ દશ પ્રકાર ઉપરાંત ધર્મ શું શું આપે છે? તે અષ્ટકના સાતમા શ્લોકથી વિચારી લેવું. ત્યાં અંતિમ સાધ્ય બતાવ્યું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

× × × ×

ધર્મભાવના :: ગેયાષ્ટકપરિચય

ધ્રુવપદ. ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે કે दुर्गति पतज्जात् धारयतीति धर्मः એટલે દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે તે ધર્મ. તેઓ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરે છે તે શુભ અનુષ્ઠાન

અને સંયમમાં આવી જાય છે. અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ શબ્દમાં ધર્મની કુલ બાબતો આવી જાય છે. એ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. જાતે મંગળમય છે અને પ્રાણીને મંગળમય બનાવે છે, પ્રાંતે મનુષ્યનો દેવ બનાવી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ ધર્મ છે. આવા ધર્મ ઉપર જેનું મન નિરંતર રહે છે તેને દેવતાઓ પણ નમે છે. દેવતાઓ નમે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી કારણ કે અહિંસા, સંયમ અને તપ એમાં જ ધર્મનું સર્વ તત્ત્વ સમાયેલું હોવાથી તે સર્વ ઇષ્ટસિદ્ધિપ્રદ છે.

આવા ધર્મને શ્રી વીતરાગ દેવે પ્રકાશ્યો છે, ઉદ્બોધ્યો છે અને ગણધરોએ સૂત્રોમાં ગુંથ્યો છે એમાં પરસ્પર વિરોધ નથી, એમાં આત્માનું સ્થાન અપૂર્વ છે, એમાં અપેક્ષાવાદ સર્વ મતમતાંતરોને અંશસત્યનું મહાસ્થાન અપાવે છે, એમાંનો પ્રમાણવાદ સત્યોને કેંદ્રસ્થ કરે છે, એનો સ્યાદ્વાદ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓને સ્થાન આપે છે, એનો કર્મવાદ, ગુણસ્થાન-ક્રમારોહ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત અને વિકાસવાદનાં સૂત્રો અપ્રતિહત છે. ધર્મની પરીક્ષા સુવર્ણની પેઠે ચાર પ્રકારે કરવાની છે. સોનાને કસોટી પર ઘસવામાં આવે એ પ્રથમ પરીક્ષા (નિઘર્ષણ). એના પર કાપ મૂકવામાં આવે તે બીજી પરીક્ષા (છેદ). એને અગ્નિમાં ગરમ કરવામાં આવે તે ત્રીજી પરીક્ષા (તાપ) એને હથોડીથી ટીપવામાં આવે તે ચોથી પરીક્ષા (તાડન). સોનાની પરીક્ષા આ ચાર રીતે થાય છે. તેમ ધર્મની પરીક્ષામાં પણ ચાર બાબતો જોવાની હોય છે. (૧) એનો ઉપદેશક વર્ગ કેવો છે? એનું વર્તન–ચરિત્ર કેવું છે? એ પ્રથમ. (૨) એનું જ્ઞાન કેવું છે? એમાં પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ? તે દ્વિતીય. (૩) એ ધર્મમાં આચાર કેવો બતાવ્યો છે? તે તૃતીય. (૪) અને તેનો

યોગ સમાધિમાર્ગ કેવો છે ? તે ચતુર્થ. ચાર પ્રકારની પરીક્ષા પર આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિનાં અષ્ટકની પ્રથમ શ્લોકની ટીકામાં ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી પ્રચલિત કાવ્ય યાદ કરવા જેવું છે. यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते, निघर्षणच्छेदनतापताडनैः । तथा च धर्मो विदुषा परीक्ष्यते, श्रुतेन शीलेन तपोदयागुणैः ॥ આનો આશય ઉપર સ્પષ્ટ કહેવાઇ ગયો છે. એના ઉપદેશકો ભવભીરુ છે, એના પ્રણેતાઓ ત્યાગી છે, એનો ઇતિહાસ ઝળકતો છે અને એમાં મોટા વિભાગના ભેદો તદ્દન સામાન્ય અને બુદ્ધિગમ્ય હોવા છતાં કાળબળે ઉગ્ર રૂપ ધરી રહ્યા છે; પણ એના મૂળ મુદ્દામાં તફાવત જરા પણ નથી. સાધનધર્મોના તફાવતોને વચગાળેના વખતમાં અઘટિત મહત્ત્વ અપાયું છે એ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે, પણ એના મૂળ મુદ્દાઓ તો આખા ઐતિહાસિક કાળમાં અવિચ્છિન્ન પ્રવાહરૂપે વગર તકરારે એક રૂપે જ ચાલુ રહ્યા છે. આવા ધર્મને–આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનાર–ધર્મને–સર્વ ધર્મોને સમજનાર ધર્મને ઉદ્દેશીને ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે 'હે ધર્મ ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર. મારો ઉદ્ધાર કર, ઉદ્ધાર કર. મને આ સંસારના ચક્રાવામાંથી ખસેડી મોક્ષમંદિરમાં લઇ જા અને હંમેશને માટે મને આનંદ થાય તેમ કર' એ ધર્મ કેવો છે ? તેને માટે આ ધ્રુવપદમાં સાત વિશેષણો વાપર્યા છે તે પ્રત્યેક બહુ સુંદર છે, આગળ પણ બીજા સંબોધનો આવવાનાં છે કુલ બાર વિશેષણો ને સંબોધનો છે. આપણે આ મહાન ધર્મને ઉદ્દેશીને કહેલાં સંબોધનરૂપ વિશેષણો વિચારી જઇએ:—

क) 'मंगलकमलाकेलिनिकेतन' દરેક સંબોધન ધર્મને ઉદ્દેશીને છે. હે મંગળકમળાકેલિનિકેતન ! એ પ્રથમ સંબોધન

છે. મંગળ એટલે આનંદ મહોત્સવ. ઇષ્ટપ્રાપ્તિના હેતુઓ. આ મંગળ શબ્દની વ્યાખ્યા પર શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રની ટીકામાં તથા શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અને આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી વૃત્તિમાં એના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ પ્રમાણે ચાર વિભાગ પાડી ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. આપણે સ્થળસંકોચને કારણે એ વિવેચનમાં ન ઉતરી શકીએ. ધર્મ સદા માંગલિક છે, ઈપ્સિત વસ્તુને અપાવવાનો હેતુ છે અને તારણહાર છે.

ધર્મ મંગળરૂપ એ કમળા–લક્ષ્મી, તેને ક્રીડા કરવાનું મંદિર છે. મતલબ ધર્મ મંગળલક્ષ્મીનું ક્રીડાસ્થાન છે. ધર્મ સદા માંગલિક હોઈ એ જ્યાં હોય ત્યાં મંગળલક્ષ્મી ક્રીડા કરે છે, ત્યાં લીલાલહેર થાય છે અને સદા આનંદ વર્તે છે. એવા હે મંગળકમલાના ક્રીડામંદિર ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર. આ યોજના સર્વ સંબોધનોમાં કરવી.

(ख) 'करुणाकेतन' ધર્મનો વાવટો કરુણાનો છે. સર્વ જીવો પર દયાભાવ, અભય ભાવના એ ધર્મ છે. ધર્મના મંદિર ઉપર કરુણાનો સફેદ ઝુંડો નિરંતર ઊડે છે. એના મંદિરમાં જે આવે તે નિર્ભય થઈ જાય છે. તીર્થંકરના ચાર મોટાં ઉપનામોમાં એક 'મહામાહણ' ઉપનામ છે. એના ધર્મ-ચક્રમાં કરુણાનો ઉલ્લેખ વ્યક્ત થાય છે. હે કરુણાકેતન ! ધર્મ ! મને પાળ, મને પાળ.

(ग) 'धीर' અવિચલિત. મજબૂત. સમુદ્રને ધીરનું ઉપનામ અપાય છે. વિશિષ્ટ નાયક ધીર અને વીર હોય છે. પરોપકારપરાયણ એકચિત્તવાળાને ધીર કહેવામાં આવે છે. ધર્મમાં

વિશિષ્ટ વિવેક અને વિચક્ષણતા હોય છે. એ સર્વ ધીર શબ્દથી અનુદર્શિત છે. હે વીર ધર્મ! મારું રક્ષણ કર, રક્ષણ કર.

(घ) 'शिवसुखसाधन' મોક્ષરૂપ મહાઆનંદ આપવામાં પ્રવીણ! ધર્મ બરાબર સાધ્યો હોય તો તે પરંપરાએ મોક્ષ અપાવવાનું સાધન બને છે. આ દૃષ્ટિએ ધર્મ પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

(ङ) 'भवभयबाधन' સંસારમાં અહીંથી તહીં કુટાવું, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવું અને એમ ઉત્તરોત્તર ચલાવવું, જન્મમરણની જંજાળોમાં પડવું, ઘર માંડવાં અને ઉપાડવાં, સંયોગ-વિયોગનાં દુઃખ ખમવાં, ઘડપણની આપત્તિઓ સહવી-આ સર્વ ભયોને અટકાવનાર ધર્મ છે. એ ચક્રભ્રમણનો છેડો આણનાર છે અને ભયથી મુકાવનાર છે. આવા ભયને અટકાવનાર ધર્મની વિનય (ગ્રંથકર્તા) પ્રાર્થના કરે છે.

(च) 'जगदाधार' હે જગતના આધાર! ત્રણ ભુવનના જે પ્રાણીઓ તારો આશરો લે તેને ટેકો આપનાર! આશ્રયે આવનારને ધર્મ કદી લાત મારતો નથી કે નિરાશ કરતો નથી. એ શરણાગતનો વત્સલ છે, માત-પિતાની પેઠે પ્રેમથી આશ્રય આપનાર છે અને જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય દેખાય ત્યારે ધર્મ કાળી રાતનો હોંકારો છે. હે જગતના આધાર ધર્મ! મને આશરો આપ, મને તારી હુંફમાં લે અને મને બચાવ!

(छ) 'गंभीर' સમુદ્ર જેવો વિશાળ. સર્વનો રક્ષક, પાલક, પોષક અને સર્વગ્રાહી ધર્મ છે. એવા હે ધર્મ! તું મને તાર.

આ સાતે વિશેષણોમાં વિલક્ષણ ચમત્કાર છે. પ્રત્યેકમાં એક એક વિશિષ્ટતા તો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. क ધર્મનું

મંગળ સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, ख એનું કરુણા સ્વરૂપ ચર્ચે છે, ग અવિચળ સ્વરૂપ બતાવે છે, घ એનું સાધ્ય–લક્ષ્ય બતાવે છે, ङ એનું નકારાત્મક સ્વરૂપ બતાવે છે, च એનો આધારરૂપ પ્રકાર દર્શાવે છે અને छ એની વિશાળતા સૂચવે છે.

આવો મહાન વિશાળ ધર્મ છે. એ પ્રાણીને સર્વથા જાગૃત રહી સહાય કરે છે અને એનાથી સદા મંગળિકમાળા વિસ્તરે છે. જે ધર્મ આવો હોય, જે ધર્મના પ્રણેતા રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય, જેને ઇહલોકની પ્રશંસા ઇષ્ટ ન હોય, જે ધર્મના સ્વરૂપલેખનમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય એ ધર્મનો આશ્રય કરવો, એ ધર્મને તારણહાર સમજવો અને એને જીવન અર્પવું એમાં અમુક વેશનો આગ્રહ ન હોય, અમુક ક્રિયાનો આગ્રહ ન હોય, અમુક પદ્ધતિનો પરાણે સ્વીકાર ન હોય; પણ કેવળ જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડાં રાખવાનો આગ્રહ હોય, વિવેક ચાતુર્ય દર્શાવવા વિજ્ઞપ્તિ હોય, પરીક્ષા કરવાની આમંત્રણા હોય, ઉપરના સાતે ગુણો જે ધર્મ ધરાવતો હોય તેની પાસે શિર ઝુકાવવું, એને શરણે જવું અને એની દ્વારા સાધ્યે પહોંચવું. હે ધર્મ! તું મારો ઉદ્ધાર કર અને આ ભવ–જંજાળમાંથી મને છોડાવ! આ આખું ધ્રુવપદ પ્રત્યેક ગાથાની પછવાડે જરૂર બોલવું. રાગ જાણીતો અને મસ્ત છે. વિવેચન વિશેષ કરવાની આવશ્યકતા હવે નહિ રહે. ઉદ્દેશ અત્યાર સુધીમાં બનતી રીતે સ્પષ્ટ થઇ ગયો છે.

૧. વરસાદનું મંડળ પૃથ્વી ઉપર અમૃત જેવું જળસિંચન કરી પૃથ્વીને નવપલ્લવિત કરે છે. સૂર્ય ચંદ્ર ઉદય પામી પોતાનો ધર્મ બતાવે છે. આ ધર્મનો પ્રભાવ છે. વસ્તુસ્વભાવ એ ધર્મ

છે. વરસાદનો ધર્મ વરસવાનો છે. સૂર્ય ચંદ્રનો ધર્મ ઊગવાનો અને ગરમી આપવાનો તથા શાંતિ આપવાનો છે. આ બાબત પર વિવેચન ग શ્લોકમાં થઈ ગયું છે. આ ગ્રંથના ટીકાકાર સ્વર્ગસ્થ પં. ગંભીરવિજયજી કહે છે કે ग શ્લોકમાં ઉપદેશ છે અને અહીં સ્તુતિ છે તેથી પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી. વૈરાગ્યમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી એવો શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો પ્રશમરતિમાં અભિપ્રાય છે. (જુઓ. સદરહુ ગ્રંથનો શ્લોક ૧૩-૧૪ મો) જેથી પુનરુક્તિ જેવું લાગે તો મારી માન્યતાનુસાર તેમાં વાંધો હોય શકે નહિ અર્થ સ્પષ્ટ છે. વિવેચન અનાવશ્યક છે.

૨. આ પૃથ્વી કોઈના પણ ટેકા વગર અધર રહેલી છે, એવી જે વિશ્વસ્થિતિ છે તે તેનો સ્વભાવ છે. આ વસ્તુસ્વભાવમાં અનેક કારણો છે તેની અત્ર ચર્ચા અસ્થાને છે. જે સ્થિતિ છે તે સમજવી અને તેનો તે સ્વભાવ સ્વીકારવો એમાં આનંદ છે. આવા ધર્મને વિનયપૂર્વક-આદરપૂર્વક સેવવો એટલે સમજવો. વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યક્તા અત્ર ખાસ બતાવી છે. એનાં સાધનો ઉપસ્થિત કરી અભ્યાસ કરવો અને વસ્તુસ્વભાવને ઓળખવો એ અતિ આહ્‌લાદનો વિષય છે. આ રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજવાની ભલામણ કરી એક પ્રકારના અર્થનો ઉપયોગ બનાવ્યો. હવે ધર્મને બીજા આકારમાં બતાવે છે.

૩. દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરી રાખે-ટેકો આપે તે ધર્મ. આ ધર્મ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ છે આવા ધર્મનું જે પ્રાણીઓ શરણ કરે એટલે તેને આશ્રયે જાય અને જે એનું સ્મરણ કરે એટલે એનું અનુશીલન કરે તેને આ જગતમાં મુંઝાવું પડે તે આસાન કહે છે. શરણ હમેશાં રાજાનું અથવા મોટા

સ્થાનવાળાનું થાય છે. સ્મરણ સદા પ્રિય વસ્તુનું થાય છે. અહીં ભાવ એ જણાય છે કે જે પ્રાણી ધર્મનું સામ્રાજ્ય પોતા પર સ્વીકારે છે અને વારંવાર એને પ્રિય વસ્તુ તરીકે યાદ કરે છે, તેને જે પ્રાપ્ત થાય તે હવે કહેશે.

એ ધર્મના ચાર મુખ છે: દાન, શીલ, તપ અને ભાવ. એ ચારે વિભાગ પર પ્રથમ શ્લોક(પરિચય ક)માં વિવેચન થઇ ગયું છે. આ ચારે મુખથી અથવા ચાર પૈકીના એક અથવા વધારે મુખથી જે ધર્મ પ્રાણીને કૃતાર્થ કરે છે તે શું કરે છે તે હવે કહેવાનું છે. પ્રાણી દાનપરાયણ અથવા તો ત્યાગશીલ હોય, શિયળ–બ્રહ્મચર્ય પાળનાર હોય, તપ કરનાર હોય અને ભાવનાશીલ હોય, અથવા એ પૈકી બને તેટલા ધર્મના પ્રકારનું શરણ અથવા સ્મરણ કરતો હોય. મતલબ કે, દાની, બ્રહ્મચારી, તપસ્વી અને ભાવિતાત્મા હોય તેને અનેક લાભો પરભવમાં મળે છે અને એને થતા લાભોની પરંપરાનો પાર નથી.

એ ઉપરાંત આ ભવમાં પ્રાણીના ભય અને શોકને ધર્મ દૂર કરી નાખે છે. ભયવાન પ્રાણીને હાલતાંચાલતાં ભય, ચિંતા રહે છે, એથી એને આત્મવિશ્વાસ કદી આવતો નથી અને ભયવાળા માણસો અસ્થિર મને સંતાતા ફરે છે. આજીવિકાભય, ચોરભય, કીર્તિનાશભય વિગેરે પાર વગરના ભયો પ્રાણીને નિર્માલ્ય–હીનસત્ત્વ બનાવે છે અને એ અકિંચિત્કર થઇ અંતે કાંઈ કર્યા વગર ચાલ્યો જાય છે. પ્રગતિ કરનારે નિર્ભય વૃત્તિ ખાસ કેળવવી પડે છે અને ધર્મ એ વૃત્તિને જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે. શોક તો પ્રાણીને કાંઇ સૂઝવા જ દેતો નથી. આખો

થવાનું મન પર વિષાદ, ચિન્તા અને પરિતાપ થાય, પરિણામે નિરાશાના મૂકામ અને રડવું આવે. આ અતિ વિચિત્ર ક્રન્દન કદી પણ પસંદ ન આવે તેમાં નવાઈ નથી.

ધર્મમાં એવી શક્તિ છે કે એનું શરણ, સ્મરણ કરે તેને આ જગતમાં શોક અને ભયથી મુક્ત કરે છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી ધર્મ કરનારને નજરે જોયા તો એનો આત્મવિશ્વાસ વધેલો જાણે હશે અને એ કદી ગભરાશે કે ડરી જશે નહિ અને શોકથી વિહ્વળ પણ થશે નહિ.

ભવિ એટલે ભવ્યપ્રાણી. યોગ્ય સામગ્રી મળી જાય તો મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતાવાળો જીવ. જે ભવ્ય પ્રાણીઓ ઉપર પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેના શોક, ભય આ જગતમાં ચાલ્યા જાય છે અને તે દૂર કરનાર ધર્મ છે. સર્વ ભવ્ય પ્રાણીઓ મોક્ષે જવાના જ છે એવું નથી, સામગ્રી મળે તો યોગ્યતા તેનામાં છે એટલી જ વાત છે. એટલે ભવ્યત્વનો નિર્ણય હોય તો પણ કોઈ પણ પ્રકારનો ધર્મ આદરી પ્રગતિ સાધવાની તો જરૂર રહે જ છે. ધર્મનું શરણ, સ્મરણ કરવાથી કૃતાર્થતા થાય છે એ વાત અત્ર કરી. આવો ધર્મ છે એમ જણાવી તેને સંબોધી કહે છે કે હે ધર્મ! મારો ઉદ્ધાર કર, મારો રસ્તો સાફ કર.

૪. ધર્મના દશ પ્રકાર આપણે બીજી જ ગાથામાં સવિસ્તર જોઈ ગયા. એમાંનાં ચારનાં નામ અહીં આપે છે. ક્ષમા, સત્ય, સંતોષ, દયા વિગેરે. એ ધર્મનો અતિ અગત્યનો પરિવાર છે. એ ચાર નામો પૈકી દયા એ સંયમના પેટામાં આવે છે. આ દશે યતિધર્મોનો ઘણો વિશાળ પરિવાર છે. એનું અતિ સુંદર વિવેચન શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના ચોથા

પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. વિવેક પર્વત ઉપર ચારિત્ર-ધર્મરાજ અપ્રમત્તશિખર પર વિવેકસિંહાસન પર બેઠો છે ત્યારે એનો પરિવાર જોઈ હર્ષાશ્રુ આવે છે. આવા શાંત દાંત વિગેરે અને શંસિતવૃત્ત (પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણવાળા) પરિવાર જોઈને મનમાં એમ જરૂર થઈ આવે છે કે આવો પરિવાર આપણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય.

એમાં વધારે મજાની વાત એ છે કે એ દશ પ્રકારના યતિધર્મોના સગાંવહાલાં બહુ છે અને સર્વ હળીમળીને રહેનાર છે. ચિત્તવૃત્તિના નાકા પર આવેલ પ્રમત્તતા નદીના પુલીનમાં (કિનારા પર) મોહરાજાનો મોટો મંડપ બાંધેલો છે. તેને આ આખા પરિવાર સાથે ચાલુ શત્રુતા છે. આ બન્ને પરિવારો સમજવા યોગ્ય છે, પણ એમાં ધર્મરાજ–ચારિત્રરાજનો પરિવાર જોતાં ચિત્ત ઠરી જાય તેમ છે. આવા સુંદર પરિવારવાળો ધર્મ અનેક ભવોનો નાશ કરે છે, પરિહાર કરે છે, અભાવ કરે છે. આવા ધર્મને પાલન–રક્ષણ કરવા અત્ર વિજ્ઞપ્તિ છે.

ધ્રુવપદમાં સાત સંબોધન ધર્મના કહ્યા તેમાં અત્ર એકનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે.

(ज) ‘ देवासुरनरपूजितशासन ’ આ ધર્મનો હુકમ દેવો–બાર દેવલોકના દેવો તથા બીજા ગ્રૈવેયક, લોકાંતિક, અનુત્તરના દેવો માને છે. ભુવનપતિ, વ્યંતર, વાણવ્યંતર વિગેરે અસુરો એના શાસનને સ્વીકારે છે. મનુષ્યો એને પૂજે છે. આ સંબોધન પૂજ્યભાવ બતાવે છે. આવા ધર્મને સંબોધી કહે છે કે હે ધર્મ ! મારો ઉદ્ધાર કર.

૫. ‘ ધર્મ બંધુહીનનો બંધુ છે.’ એટલે જેને સગાસંબંધી પરિવાર ન હોય તેને એ બંધુ–ભાઇ તરીકે પડખે ઊભો રહી

આપત્તિના વખતમાં ટેકો આપે છે. ઉત્સવમાં, વ્યસન(દુઃખ)માં, દુકાળમાં, યુદ્ધમાં, રાજ્યદ્વારમાં અને સ્મશાનમાં જે પડખે ઊભો રહે તે બંધુ કહેવાય.

> उत्सवे व्यसने चैव, दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
> राज्यद्वारे स्मशाने च, यस्तिष्ठति स बांधवः ॥

આ જાણીતો નીતિનો શ્લોક પણ એ જ વાત જણાવે છે.

જેને કોઈનો આશરો ન હોય તેને એ આશરો–ટેકો–સહાય આપે છે. ધર્મના પ્રતાપથી અણધારી જગ્યાએથી અને ખરે અણીને વખતે સહાય મળી આવે છે. જ્યારે સર્વ દિશાઓ શૂન્ય જણાય ત્યારે ભયંકર વાદળની અંદરના ભાગમાં એક રૂપેરી પાતળી આશાના કિરણવાળી રોશની દેખાય છે તે ધર્મ છે. એના આશ્વાસનથી પ્રાણી ટકે છે, જીવે છે અને જીવતો નર અનેક ભદ્રો (કલ્યાણો) પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે એ અસહાયની સહાય કરનાર છે.

જે એનો ત્યાગ કરે છે તે આ અતિ જટિલ ભવાટવીમાં રખડી પડે છે અને માર્ગ ન મળવાથી ભૂલો પડી ચારે તરફ ગાંડાની માફક આંટા માર્યા કરે છે. પછી એ તિર્યંચોમાં જાય, જનાવર બને, એકેંદ્રિયમાં ચાલ્યો જાય અને એમ ઉપર-નીચે આંટા માર્યા જ કરે છે.

અત્યારના જીવનમાં ધર્મને તજનારનું અવ્યવસ્થિત સાધ્યવિહીન જીવન વિચારવામાં આવે તો એનો પત્તો ક્યાં લાગશે એ જાણતાં કમકમાટી આવે તેમ છે. જ્યાં ધર્મનું હાસ્ય કરવામાં રસ પડતો હોય, ધર્માનુષ્ઠાનને નબળા

[illegible]

[illegible]

આ શ્લોકમાં કહેલી ભાવનામાં કેટલીક અતિશયોક્તિ લાગશે, એમાં વધારે વિચારવાને અવકાશ રહે છે કે આધુનિક ભાષાને એના સંપૂર્ણ સમાનતાથી ધરે, પરંતુ પુરાતન પ્રાણીના બરાબર અભ્યાસ કર્યા વગર આ વાત સમજાશે નહિ. ઘણી નાના ગામડામાં જાય તો ત્યાં પણ અનેક સગવડો એને ઇષ્ટ પદાર્થ મળી આવે છે અને કલ્પેલી અગવડો પણ વગર પ્રયાસે દૂર થઈ જાય છે. આ મુદ્દાને વધારે આગળ વધારવામાં આવે તો આખી કુદરત ધણી માણસને અનુકૂળ થતી દેખાશે. 'જ્યાં રામ ત્યાં અયોધ્યા' એ કિંવદન્તીમાં રામ જ્યાં જાય ત્યાં અયોધ્યા તેની પછવાડે જતી નથી, પણ અયોધ્યાના બાવો એ જ્યાં જાય ત્યાં હાજરાહજૂર થઇ જાય છે. આ હકીકતમાં સત્યાંશ લાગે તો સર્વ હકીકત મનમાં તુરત બેસે તેમ છે.

ધર્મના પ્રતાપે એને દંડકારણ્યમાં અયોધ્યા થઈ હતી અને આ લેખ પણ એ જ ભૂમિ (નાશીક જેલ) માં લખતાં ધર્મનો પ્રભાવ અનેક રીતે અનુભવાય છે.

એક મજાનું વચન પ્રચલિત છે કે, ' पदे पदे निधानानि, योजने रसकूपिका। भाग्यहीना न पश्यन्ति, बहुरत्ना वसुंधरा॥ ' પગલે પગલે નિધાનો ભરેલાં છે અને યોજને યોજને રસકુંપિકાઓ છે. ભાગ્યહીન જનો એને ન જોઈ શકે, બાકી વસુ ધરા (પૃથ્વી) તો બહુ રત્નોને ધરનારી છે. ભાગ્યશાળી ધૂળમાંથી પણ લાખો મેળવે છે અને હાથ પણ હલાવ્યા વિના ભંડાર ભરી દે છે. આપણા અનુભવમાં આવા અનેક દાખલાઓ આવ્યા છે ધર્મના પ્રભાવથી આનંદ થઈ રહે છે, દુઃખ દૂર જાય છે અને ઉપાધિઓ ટળે છે. ધર્મને ઓળખવો જરૂરી છે, સમજીને કરવો આવશ્યક છે અને એની સેવા ઇષ્ટફળદાયી છે ધર્મમાં વિવેક, સમજણ, દેશ-કાળજ્ઞાના અને અંતરના ભાવો છે. એમા બાહ્ય ઉપાધિને સ્થાન નથી, ધાંધલ-ધમાલને સ્થાન નથી, મનના મનામણાંને સ્થાન નથી, ગોટાળાને સ્થાન નથી; ત્યાં નગદ ધર્મને જ સ્થાન છે. આવો ધર્મ આત્મધર્મ છે. એવો ધર્મ જંગલમાં મંગળ વર્તાવે તેમાં શી નવાઈ ?

આજે મને એક ભાઈ પૂછે છે કે 'ધર્મ તો ધર્મ આપી શકે, એનાથી પૈસા, વૈભવ, સુખ જેવાં સ્થૂળ લાભ મળે એ વાત બંધબેસતી નથી.' પરંતુ ધર્મનો શો અર્થ કરવામાં આવે છે તે પર તેનો આધાર રહે છે. માત્ર ત્યાગ એ જ ધર્મ નથી ધર્મ તો અનેક પ્રકારે થાય છે, અનેક આકારે થાય છે અને

અનેક દૃષ્ટિએ થાય છે. બાહ્ય સુખમાં પર્યવસાન માનનારને તેવાં ફળ મળે અને આત્મપ્રગતિના ઇચ્છકને તે મળે. દૃષ્ટિની વિશાળતા, સાધ્યની ચોખવટ અને પુરુષાર્થની જાગૃતિ પર એના ફળભેદનો આધાર રહે છે. વ્યક્તિગત નજરે આ શ્લોકમાં કહેલ સર્વ હકીકત બનવી શકય છે. દુનિયામાં બનતા બનાવો ઉઘાડી આંખે નીહાળે તે બરાબર જોઇ શકે. મોટા ભયંકર વનમાં રામને અયોધ્યા દેખાતી હતી, સીતાને અગ્નિ જળ સમાન થયો હતો, શ્રીપાળને સમુદ્ર ધરતી જેવો બન્યો હતો અને જે બનાવથી એની સર્વ ઋદ્ધિ અને પત્નીઓ નાશ પામવી જોઇએ તેને બદલે ધર્મના પ્રભાવથી એને મહાન ઋદ્ધિ અને વધારે પત્નીઓ સાંપડી હતી. ધર્મના પ્રતાપથી ઇષ્ટસિદ્ધિ મળે છે તેના દાખલા તો પાર વગરના છે. ધન્નો, શાળિભદ્ર, સુદર્શન અને કોઇ પણ તીર્થંકરનું ચરિત્ર આ બાબતમાં પૂરતો અનુભવ આપે તેમ છે. ધર્મના પ્રભાવની આથી તે વધારે શી વાત કરવી ?

૭ હે ધર્મ ! તું આ ભવમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં દશ પ્રકારનાં સુખો આપે છે. ધન મળવું તેનો આધાર પૂર્વે કરેલ ધર્મ પર છે, શરીરનું આરોગ્ય જળવાવું તેનો આધાર ધર્મ પર છે, સર્વ ઇંદ્રિયો સરખી મળવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે, ઘરે સંતતિ થવી તે પણ ધર્મ પર આધાર રાખે છે. એવી રીતે ઉપર છ શ્લોકમાં બતાવેલા દશે પ્રકારના વૈભવો[1]

૧. આ દશ પ્રકાર શેમાં છે ? તેની શોધ કરતાં તે ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યયનમાં આપ્યા છે. આ આખા અધ્યયનનું ભાષાંતર બારમી ભાવનાના પરિચય ક શ્લોકમાં આગળ આપ્યું છે ત્યાંથી જોઇ લેવું.

ધર્મના પ્રતાપથી મળે છે. કોઇ એમાં પોતાની બહાદુરી સમજતાં હોય તો તે માત્ર એટલી જ ગણાય કે, એણે પોતે કરેલાં સુકૃત્યના પ્રતાપથી આ સર્વ અનુકૂળતાઓ તેને મળી છે. અહીં ધર્મ એટલે દાન, શીલ, તપ ને ભાવરૂપ સુકૃત્યો સમજવા.

સાથે યાદ રહેવું જોઇએ કે એ દશવિધ સુખમાં લોલુપતા થઇ જાય તો પ્રગતિ અટકી પડે છે. સગવડોનો લાભ સવિશેષ ધર્મ કરવામાં લેવો ઘટે.

ધર્મ પરભવમાં ઇંદ્રાદિ પદવી આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાણી દેવ, દેવેંદ્ર, વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી વિગેરે પદ પામે છે. પ્રાણી મોટો શ્રેષ્ઠી કે સત્તાધીશ થાય એ પણ પૂર્વભવના ધર્મનો–સુકૃત્યનો પ્રભાવ છે. એમાં જો પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય તો એનો લાભ ભોગવાઇ જાય એટલે પછી ભયંકર પતન થાય છે. આ સર્વ સ્થૂળ સુખોની વાત થઇ.

વળી ધર્મ અનુક્રમે જ્ઞાન વિગેરે આત્મિક લાભો પ્રાપ્ત કરી આપી અવ્યાબાધ મોક્ષસુખ પણ આપે છે. ધર્મના પ્રભાવથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ થાય છે અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરતાં આખરે કેવળજ્ઞાન પામી, અઘાતી કર્મોને પણ ખપાવી, પ્રાણી અનંતકાળને માટે મોક્ષસુખ પામે છે. હે ધર્મ ! તું આ પ્રકારે સ્થૂળ અને આત્મિક સુખ આપનાર છે. એવા હે ધર્મ ! તું મારો ઉદ્ધાર કર, મને માર્ગ સન્મુખ રાખ અને મારો આ ભવભ્રમણનો ફેરો હંમેશાને માટે મટી જાય એમ કર.

૮. ઉપસંહાર. ધર્મના સાત વિશેષણો–સંબોધનો ધ્રુવપદમાં આપ્યાં. એક ચોથી ગાથામાં આપ્યું. હવે એ આખા વિષયનો

[illegible] કરતાં [illegible] છે [illegible]
[illegible] છે.

(झ) 'सर्वतन्त्रनवनीत' [illegible] ધર્મશાસ્ત્ર. એ સર્વનો સારાંશ કરી નિચોવી સાર કાઢવાં કે નીકળે તે નવનીત-માખણ કહેવાય છે. [illegible] ના ક્રિયાકાંડો બતાવ્યા હોય છે. તે સર્વના સાર [illegible] ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં [illegible] તેવો ધર્મ તે સર્વતંત્રનું નવનીત છે. (આમાં [illegible] છે તે ધ્રુવપદ અને [illegible]) આ [illegible] ધન જૈન ધર્મનું નવનીતપણું–પ્રાધાન્યસૂચક છે.

(ञ) 'सनातन' ત્રિકાલાબાધિત ધર્મને સનાતન કહેવામાં આવે છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં એ સદા જયવંતો વર્તે છે. સનાતન શબ્દ ઉપર ઘણી ગેરસમજ છે. ધર્મના સ્વરૂપને બરાબર સમજ્યા હોઈએ તો આ શબ્દ એનું યથાયોગ્ય સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. સનાતન શબ્દ કોઈ એક મતનો વ્યાપક નથી. જે ધર્મ ત્રિકાલાબાધિત હોય તેને તે યોગ્ય રીતે લાગુ થાય છે. આ સંબોધન ધર્મનું ત્રિકાલવર્તીત્વ બતાવે છે.

(ट) 'सिद्धिसदनसोपान' મુક્તિ–મંદિરે પહોંચવાનો દાદરો. દાદરાને ચઢવાને જેમ પગથિયા હોય છે તેમ આ ધર્મ–મંદિરમાં ગુણસ્થાનકમારોહ છે. પ્રાણીની પ્રગતિ થવા માંડે ત્યારે એ પાછલી ચાર દૃષ્ટિમાં આવી, તેની આખરે વેદ્ય સંવેદ્ય-પદનો અનુભવ કરે છે. ત્યાં એનો ગ્રંથીભેદ થાય છે. એ અપૂર્વ-કરણ કરી, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, દેશવિરતિ તેમ જ સર્વવિરતિરૂપ ગુણ મેળવતો ક્રમસર આગળ વધતો જાય છે. ત્યાં કોઈ વાર ઉપશમ

શ્રેણિ માંડે તો પડી જાય છે. આખરે ક્ષપકશ્રેણી માંડી, કર્મનો ખાતમો કરી, છેવટે તેનો વિજય કરી શુક્લધ્યાન ધ્યાવતાં સયોગી ને અયોગી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ મોક્ષમંદિરે પહોંચવાનો આખો ક્રમ સમજવા યોગ્ય છે. ખ્યાલમાં રહે કે આ મંદિરના પ્રત્યેક પગથિયા પણ સમજવાની જરૂર છે. અત્ર તો તેનો નિર્દેશ માત્ર જ કર્યો છે.

ઉપર જે ચોથું વિશેષણ શિવસુખસાધન (ઘ) આપ્યું છે તેનાથી આ તદ્દન જુદું જ વિશેષણ છે. એમાં સાધન ધર્મની મુખ્યતા છે, અહીં એનું ક્રમારોહત્વ પ્રાધાન્ય છે. બન્નેનું સાધ્ય એક જ છે, પણ આશય-નિર્દેશ તદ્દન પૃથક્ છે.

(ઢ) 'પ્રતિલંભિતશાંતસુધારસપાન' વિનયનમ્ર પુરુષને પ્રાપ્ત થતું શાંતસુધારસનું પાન કરાવનાર! ધર્મ ખરેખર એના ખપી જીવને શાંત અમૃતરસના ઘુંટડા પાનાર છે. શાંતરસના ઘુંટડાની પ્રશંસા શી કરવી? આખા ગ્રંથમાં શાંતરસ ભરેલો છે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર સદ્ધર્મરુચિ છે. એના ઘુંટડા ભરી ભરીને પીઓ એ જ ઉપસંહાર આ ભાવનાનો હોય. આવા સુંદર બાર વિશેષણોથી યુક્ત, પરમ પ્રશ્નથી સંબોધિત ધર્મ અનેક પ્રકારની શીતળ છાયા બતાવનાર-પ્રાપ્ત કરાવનાર અને પોષણ કરનાર છે. એવો ધર્મ છે તેને અનેક રીતે સંબોધી, ચેતનરામ કહે છે કે મંગલકમલાકેલિનિકેતન! વિગેરે-મને પાળ-મારો ઉદ્ધાર કર-મને રસ્તે ચઢાવી આપ.

× × × ×

ધર્મભાવના ભાવતાં ઊર્મિ ઉછળી પડે તેમ છે. ધર્મભાવના ભાવવાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખવો ઠીક લાગે

છે. પ્રથમ ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ લેવું. વ્યવહારમાં ધર્મ મનાય છે તેને સમજવો. એમાં બાહ્ય ક્રિયાઓને પ્રાધાન્ય મળે છે તેનો પણ ઉપયોગ છે. બાહ્ય ક્રિયાઓ વિશિષ્ટ આત્મધર્મનું પ્રબળ નિમિત્ત કારણ હોઈ તે વિસરવા કે ઉપેક્ષવા યોગ્ય નથી. માત્ર એનાં જ્ઞાનનો સહયોગ કરવો અને માત્ર ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા માની ન લેવી. જ્યાંસુધી સાધનધર્મો સાધનની મર્યાદામાં રહે છે ત્યાંસુધી એની ઉપયુક્તતા છે અને જરૂર છે. જ્યારે એ સાધન મટીને સાધ્ય બની જાય છે ત્યારે ઘણી વખત એ મમત્વ અથવા આગ્રહનું રૂપ લે છે. આટલી બાબત ધ્યાનમાં રહે તો નાનામાં નાની ક્રિયાની પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાશે; પણ એને માટે ઝગડા ન હોય. સાધનધર્મોના ઝગડા થાય ત્યારે સાધ્યધર્મનું વસ્તુતઃ સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું નથી એમ લાગે. મોક્ષના અનેક માર્ગો છે, યોગના અસંખ્ય પ્રકારો છે. જે પ્રાણીને જે રસ્તે પોતાનો યોગ સાધવાનું હિતકર જણાય તે રસ્તે તે સાધે. એના રાજમાર્ગો હોય, પણ તેથી બીજા આડાઅવળા રસ્તા ન હોય એમ ધારી લેવું એ વસ્તુ-સ્વરૂપનો ભ્રમ છે. ધર્મને નામે ઝગડા થાય એ તો વદતો વ્યાઘાત છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સહયોગ થાય એટલે એવા ઝગડા ટકે નહીં. વિવેકની જાગૃતિ થતાં અને સાધનને તત્પ્રાયોગ્ય મૂલ્ય આંકવાની શક્તિ આવતાં સાધનધર્મોનો કચવાટ મટી જશે એમ ધર્મરહસ્ય સમજનારનું મંતવ્ય છે અને તે આ સ્થાને જરૂર વિચારણીય છે.

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે **ધર્મ** એટલે શું ?

ધર્મ શબ્દ ઘણા જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે.

वत्थुसहावो धम्मो વસ્તુનો સ્વભાવ એ એનો ધર્મ છે. અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો કે ગરમ કરવાનો છે, એ એનો ધર્મ કહેવાય. પ્રત્યેક ચીજોનાં એક અથવા તેથી વધારે ધર્મો (properties) હોય છે અને તે તેનો ધર્મ કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ દરેક વસ્તુનો ધર્મ વિચારવામાં આવે એટલે અંતે આત્માનો ધર્મ વિચારવાનો રહ્યો. એના જે અસલ ગુણો એની સાથે નિરંતર રહેવાના હોય તેમાં જ્યારે એ વર્તે ત્યારે એ સ્વભાવમાં વર્ત્યો કહેવાય. જ્યારે એ પોતાના ધર્મથી દૂર જાય ત્યારે એ વિભાવમાં-પરધર્મમાં ગયો કહેવાય અને પરધર્મ નિરંતર ભયાવહ છે. આત્મધર્મ શું છે ? એની શોધ કરવી એ મુખ્ય બાબત આ લક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એના ઉપર જુગજૂના થર ચઢી ગયા છે તે દૂર કરી, એનું શુદ્ધ કાંચનત્વ પ્રકટ કરવું એ પ્રત્યેક આત્માનો પ્રયાસ હોવો ઘટે; અને તે માટે એ જ્યારે જ્યારે પ્રયાસ કરે ત્યારે ત્યારે એ સ્વધર્મમાં વર્તે છે અને તેથી ઊલટું જ્યારે જ્યારે એ પૌદ્ગલિક ભાવમાં રમણ કરે, જ્યારે એને ઇંદ્રિયના વિષયોમાં રસ પડે, જ્યારે એ કષાયમાં આનંદ માને, જ્યારે એને સ્થૂળ સુખમાં ચેન જણાય, જ્યારે એને ધનના ઢગલા જોઈ શાંતિ લાગે ત્યારે એ વિભાવમાં પડ્યો છે એમ સમજવું આત્મધર્મ એટલે સ્વધર્મ અને સ્વધર્મ એટલે ધર્મ. આ વ્યાખ્યા સર્વ સંયોગોમાં બરાબર બંધબેસતી છે અને પૂર્ણરીત્યા સર્વ અંશે વિચારવા તેમજ આદરવા યોગ્ય છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતાં પ્રાણીનો અધિકાર અને પ્રગતિમાં એનું સ્થાન જરૂર ખ્યાલમાં રાખવું ઘટે સામાન્ય પ્રગતિવાળો એકદમ શુક્લધ્યાન ધ્યાવા મંડી જાય તો તે તેની ધૃષ્ટતા ગણાય. ક્રમિક વિકાસમાં એનાં સર્વ પગથિયા

એણે ઓળંગવા પડે અને એકેક પગથિયે સ્થિર થઈને આગળ ચાલવું ઘટે. ધર્મની આ સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રહેવાથી એની વિશિષ્ટ ભાવના-વિચારણા થઈ શકવા સંભવ છે.

આત્મધર્મનો વિચાર કરતાં સાધનધર્મોનો વિચાર કરવો જ પડે, કારણ કે પ્રાણી ક્રમસર વધે ત્યારે તેણે ક્રમસર વિકાસ કરવો પડે અને તે માટે બાહ્ય વસ્તુઓની સહાય લેવી પડે. આને પરિણામે એને શુભ કર્મ પણ બંધાય છે. શરૂઆતમાં માર્ગપ્રાપ્તિ આ રીતે બહુધા શક્ય છે. એ બાહ્ય દશામાં જે સુકૃત્યો-શુભ અનુષ્ઠાનો થાય અને તેના પરિણામે જે શુભ કર્મબંધ થાય તેને પણ માર્ગપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ-વ્યવહારુ નજરે ધર્મ ગણી શકાય. આ માર્ગપ્રાપ્તિ અને ક્રમિક વિકાસમાં આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવને મૂકીએ. એનાં ભાવ તો બહુ આગળ વધેલાને પણ ખાસ ઇષ્ટ છે અને દાન એ તદ્દન પ્રાથમિક હોવા છતાં ત્યાગની શરૂઆત કરનાર હોઈ એ પણ ખાસ સ્થાનને યોગ્ય છે. શીલથી વિષયો પર કાબૂ આવે છે અને તપથી આખા શરીર પર અને મન પર કાબૂ આવે છે. આ પ્રત્યેકમાં પ્રાણી પ્રવર્તતો હોય ત્યારે એને શુભ કર્મોનો બંધ થાય છે અને તે તેની પ્રગતિ કરાવી શકે છે. અહીં જો બાહ્ય પ્રશંસા કે બીજી લૌકિક એષણા ન હોય તો પ્રાણી જરૂર આગળ વધતો જાય છે.

ત્યારપછી એનામાં માર્ગાનુસારીના ગુણો આવે છે. વ્યવહારમાં આપણે જેને 'ગૃહસ્થ' કહીએ તેનામાં જે સદ્ગુણો હોય તેની તે આસેવના કરે છે. એની સત્યપ્રિયતા, ન્યાયશીલતા આદર્શરૂપ થાય છે અને એનો વ્યવહાર આદર્શમય થતો જાય છે. આ રીતે અત્યાર સુધી તેનો રસ્તો ઊલટો હતો તે

હવે મોક્ષ સન્મુખ થતો જાય છે. પછી એ સમજણપૂર્વક પ્રચ્છા પર નિયંત્રણ (brake) મૂકતો જાય છે, ત્યાગ કરતો જાય છે અને જ્ઞાનનું ફળ વિરતિને ઓળખી એને યથાશક્તિ આદરે છે. કેટલાક જીવો ખૂબ પ્રગતિ કરી સર્વસંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે અને તેમ ન બને તે ઓછો-વધતો ત્યાગભાવ ધારણ કરે છે.

શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મ પર રુચિ થતાં આ પ્રાણીને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે અને ત્યારપછી જે વિરતિ–ત્યાગ થાય છે તે તેને પ્રગતિમાં ખૂબ મદદ કરે છે. ત્યારપછી એનો ક્રમસર વિકાસ થતો જાય છે. ધર્મનો આ મહિમા છે, આ એનું ક્ષેત્ર છે અને આ એનો વિષય છે. આત્મધર્મને ઓળખી તેના ઉપર લય લગાવવી અને પરભાવને છોડાવી મોક્ષને સાધ્ય તરીકે રાખી તેને અનુકૂળ યોજનાઓ કરવી, એનું ટૂંકું નામ ધર્મ છે.

આવી સાદી વાત હોવા છતાં મહાન યોગી આનંદઘનજી ધર્મનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં કહે છે કે ‘ ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફીરે, ધરમ ન જાણે હો મર્મ ’–આ શી વાત ? આખી દુનિયા ‘ ધરમ ધરમ ’ કરે છે અને ધર્મનો મર્મ જાણતી નથી એ કેવી વાત કહેવાય ? વાત એમ બની છે કે ધર્મના ક્ષેત્રમા ઘણા નકામા વેલાઓ ઊગી ગયા છે અને સ્વાર્થી લોકોએ ધર્મને નામે લોકોના ભોળપણનો ખૂબ લાભ લીધા છે. ધર્મયુદ્ધને નામે યુરોપમાં લડાઇઓ ચાલી છે અને લોહીની નદીઓ વહી છે. હિંદમાં પણ ધર્મના ઓઠા નીચે અનેક તોફાનો થયા છે. આજીવિકા ચલાવવા, ધન સંચય કરવા, માનમરતબો વધારવા અને ભોળપણનો લાભ લેવા એવું

એનું કેટલુંક આકરૂં છે કે તેને [illegible]
[illegible] મુકી નથી. જુદા જુદા આકારમાં [illegible]
આપણે એ માર્ગુણે નહિ ઉતરીએ. ધર્મની [illegible]
એને [illegible] ન [illegible] તો આનંદઘન [illegible]
કે '[illegible]' [illegible]
એ [illegible] છે. [illegible]
જણાવવાનો છે, પ્રકટ કરવાનો છે. એને [illegible]
ધર્મ પામવો કાંઈક મુશ્કેલ છે, પણ યોગ્ય સદ્ગુરુનો યોગ [illegible]
તો સમજતાં વાર લાગતી નથી.

આ સર્વ વિચારણામાં આત્મધર્મની જ વાત આવી છે એમાં સાધનધર્મોની જરૂરીઆત એક જ શરતે સ્વીકારી છે અને તે એ કે એને સાધનની કક્ષામાં રાખવા, અન્ય ઉપર હસાવવા કદી પ્રયત્ન ન કરવો અને પ્રામાણિક મતભેદ શાંતિથી સમજતાં અને તેના રહસ્યનો પાર પામતાં શીખવું. એની જ્ઞાનની વિશાળતા આવવી મુશ્કેલ છે અને તેથી ધર્મનો 'મર્મ' જાણવો આકરો છે એમ યોગીરાજ કહે છે તે યોગ્ય છે. આ આત્મધર્મને સમજી પોતાને જે માર્ગે એ પ્રાપ્ત થાય તે રસ્તે પ્રયાણ કરવું.

કોઇ પ્રાણીને તપમાં મજા આવે તો તે કરે, કોઇને સામાયિક કરવામાં મજા આવે તો તે કરે, કોઈને વિષય પર કાબૂ મેળવવામાં મજા આવે તો તે કરે. જે રીતે પોતાની પ્રગતિ થાય તે કરે અને જ્યાં જ્યાં ગુણ દેખે ત્યાં ત્યાં એ રાજી રાજી થઇ જાય. એને ક્રિયામાં જ્ઞાનપૂર્વક—સમજણપૂર્વક આનંદ આવે, પણ સાધનની અધિકારને અંગે મર્યાદા બરાબર

સમજે અને સમજીને તેનો સ્વીકાર કરે. જ્યાંસુધી માત્ર બાહ્યવૃત્તિ હોય ત્યાંસુધી ધર્મનાં રહસ્ય પામવાં દુર્લભ છે.

સાધનધર્મોનો ઉપયોગ કરતાં શુભ કર્મબંધ થાય છે તેથી આ ભવમાં ને પરભવમાં અનેક ઐહિક લાભો મળે છે. ધન, સ્ત્રી, મિત્ર, પરિવાર આદિ મળે તેને ધર્મનું ફળ આ સાદા-વ્યવહારિક અર્થમાં સમજવાનું છે. ધર્મનો આદર આવા લાભ માટે ન જ હોય, પણ પ્રાથમિક દશામાં પ્રાણી પાસે મોટી વાતો અને મહાન ત્યાગનાં આદર્શો રજૂ કરવામાં આવે તો પ્રાણી કદાચ મુંઝાઇ જાય. શ્રી ઉપમિતિના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પોતાનું ચરિત્ર લખતાં નિષ્પુણ્યકની એવી દશા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બતાવી છે. ધર્મના પ્રભાવથી સર્વ ભોગો મળે છે, આ ભવમાં રાજ્ય, સ્ત્રી, ધન, પુત્ર આદિ મળે છે, આવી અનેક વાતો ઉપાધ્યાયજીએ બતાવી છે અને પરભવમાં ઇંદ્રાદિ પદવીની પ્રાપ્તિ ધર્મના પ્રતાપે બતાવી છે તે તો શુભ કરણીનું સામાન્ય ફળ છે એ મળે એમાં નવાઇ નથી. ધર્મથી સિદ્ધિઓ મળે તે પણ બનવાજોગ છે, પણ એ આદર્શ નથી, એ આત્મધર્મ નથી. એ માત્ર માર્ગે આવવાને ઉપયોગી ગણી શકાય એવો વ્યવહાર ધર્મ છે.

આ વ્યવહારની વાત કરતા એક વાત સંક્ષેપમાં કહી નાખીએ. માર્ગે ચઢાવનાર એવો વ્યવહાર ધર્મ ઉપયોગી છે તે આપણે ઉપર જોયું છે, પણ એને અંગે એક ખાસ ચેતવણી શાસ્ત્રકારે આપી છે તે જોઇ લઇએ. તે આ છેઃ- 'धर्मादधिगतैश्वर्यो धर्ममेव निहन्ति यः । कथं शुभायतिर्भावी स स्वामीद्रोहपातकी ॥' પ્રાણીને ઐશ્વર્ય, મોટાઇ, ઋદ્ધિ,

સંપત્તિ, વૈભવ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. હવે એ જ ઐશ્વર્યથી જો એ ધર્મને હણે તો એ સ્વામીદ્રોહનો પાતકી બને છે અને એવા સ્વામીદ્રોહીનું સારું કેમ થાય ? આ વાત જરા સ્પષ્ટ કરીએ. ધર્મથી કોઇને બે પાંચ લાખ રૂપીઆ મળે. એ ધનનો ઉપભોગ કરતાં એ વેશ્યાઓમાં રખડે, અભક્ષ્ય ખાવાના પાશમાં પડી જાય, અન્ય પાપ કાર્યો કરે તો તેથી ધર્મનો નાશ થાય. એટલે જે ધર્મથી એને ઐશ્વર્ય મળ્યું એ જ ઐશ્વર્યથી ધર્મનો ઘાત થયો. ઐશ્વર્યનો સ્વામી ધર્મ. એ ધર્મનો નાશ કરનાર–સ્વામી–દ્રોહ કરનાર થયો. એવું કરે એનું કેમ સારું થાય ? એની પ્રગતિ કેમ થઇ શકે ? મતલબ કે, ધર્મના પ્રતાપે જે પ્રાપ્તિ થાય તેનો ઉપયોગ પ્રગતિવર્ધક માર્ગે થવો ઇષ્ટ છે. આ તો આડકતરી વાત થઇ.

મુખ્ય નજરે ધર્મથી જે કાંઇ મળે તે ધર્મસંવર્ધક તરીકે ઉપયોગમાં લેવું યોગ્ય ગણાય. ઘણી વાર નિર્બળતાને કારણે પ્રાણી ધર્મ આદરે છે, તે પણ પૂર્ણ લાભ ન આપે. પૂરતા ઉત્સાહથી, પ્રેમથી, આત્મવીર્યના ઉલ્લાસથી ધર્મની આસેવના કરવી અને આત્મધર્મ ઉપર સતત નજર રાખવી. એ કેમ વધે ? એમાં કેમ પ્રગતિમાન થવાય ? એની સતત ચિંતા રાખવી અને તત્પ્રાયોગ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો. પૂર્વસંચિતથી પોતાને ધનસંપત્તિ કે જ્ઞાનલાભ મળ્યા હોય તેનો ઉપયોગ ધર્મપ્રગતિમાં જ કરવો. નિરંતર યાદ રાખવું કે અત્યારે જે લાભ મળ્યો છે તેનો ઉપયોગ પ્રગતિ–વિકાસ કરવામાં કરવાનો છે અને આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી.

આ જીવનમાં ચાર પુરુષાર્થો સાધવાનાં છે : ધર્મ, અર્થ,

કામ અને મોક્ષ. તેમાં પણ અર્થ અને કામ ધર્મને વિરોધ ન આવે તે રીતે સાધવાનાં છે. એ વાત મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી. પૈસા પેદા કરવામાં જ્યાં અન્યાય થાય ત્યાં ધર્મભાવિત આત્મા ખેસી જાય. કામ પુરુષાર્થ સાધતાં એ પરસ્ત્રી તરફ નજર ન કરે, સ્વદારામાં પણ નિયમિત થઇ જાય અને કાળે અકાળે કામવિવશ ન થાય. કામ શબ્દમાં સર્વ ઇંદ્રિયના ભોગોનો સમાવેશ થાય છે. અર્થ તેમજ કામને ગૌણ રાખી ધર્મ પુરુષાર્થ સાધનાર પરંપરાએ મોક્ષ પુરુષાર્થ સાધે છે, એ તાત્પર્ય ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. મનુષ્યભવનું સાફલ્ય પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં છે. આ વાત વારંવાર લક્ષ્ય પર રાખવાની અતિ આવશ્યકતા છે.

ધર્મ વિચારણામાં દાન, શીલ, તપ અને ભાવની વિચારણા પૂર્વ પરિચયમાં કરી છે તે ત્યાંથી જાણી લેવી. માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણો યોગશાસ્ત્રમાંથી જોઇ લેવા, દ્રવ્ય ભાવ શ્રાવકના ગુણો ધર્મરત્ન પ્રકરણથી જાણવા અને ખાસ કરીને ક્ષમાદિ દશ ધર્મોને મહાઆજ્ઞા તરીકે આદરવા. એ આજ્ઞાઓને બહુ પ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તે પર વધારે લખવું અશક્ય છે. મુદ્દો પૂર્વ પરિચયમાં બતાવી દીધો છે. (જુઓ ગાથા ૬) એ ધર્મો સર્વ પ્રાણીઓ માટે છે. અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનો આદર કરવો.

એના ટૂંકા વાક્યો નીચે પ્રમાણે થાય:—

૧ તું ક્ષમા રાખ.	૪ તું લોભને છાંડ.	૭ તું સાચું બોલ.
૨ તું નિરભિમાની થા.	૫ તું તપ કર.	૮ તું પવિત્ર રહે.
૩ તું સરળ થા.	૬ તું સંયમ રાખ.	૯ તું મૂર્ચ્છા છાંડ
	૧૦ તું બ્રહ્મચર્ય પાળ.	

[illegible]

[illegible] ઉપાધ્યાય શ્રી[illegible] 'અનુક્રમે' [illegible]

આ ભાવના પર દૃષ્ટાન્તો ગ્રન્થકારનાં છે, પણ ખાસ આકર્ષક દૃષ્ટાન્ત શ્રી ગૌતમસ્વામીના ૧૫૦૩ શિષ્યોનું અને તાપસનું છે. એ તપ કરનાર ઋષિઓ હતા અને પ્રગતિમાં [illegible] વહેંચાઈ ગયેલા હતા. કોઈ પ્રથમ, કોઈ દ્વિતીય અને કોઈ તૃતીય ભૂમિકા પર હતા. દરેક ભૂમિકામાં ૫૦૧ હતા. ત્યાગવૃત્તિવાળા હતા, પણ માર્ગ બતાવનાર કોઈ મળ્યા નહોતા. એમનું સાધ્ય આઠ ભૂમિકા પર ચડવાનું હતું, પણ એના માર્ગથી અજાણ્યા હતા. શ્રી વીરપરમાત્માના તત્ત્વરહસ્યને સમજનાર શ્રી ગૌતમસ્વામીને એની ચાવીઓ જણાયલી હતી અને એમણે જેવું માર્ગજ્ઞાન કરાવ્યું કે એ સર્વ શિષ્યો ભૂમિકા ચડવા લાગ્યા. ત્યાગ હતો પણ માર્ગજ્ઞાન નહોતું એ સંતસંગતિથી પ્રાપ્ત થઈ ગયું અને પછી તો રસ્તો સીધો હતો. એમને માર્ગ

સાંપડ્યો અને પ્રભુચરણસેવીએ એવા રસ્તા બતાવી દીધા કે પ્રભુ સુધી પહોંચતાં માર્ગમાં જ સર્વ કેવળી થઇ ગયા. ભૂમિકા-પ્રાપ્તિનું આ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. અષ્ટાપદ શું ? એની ભૂમિકા કેટલી ? કેવી રીતે ભૂમિકા ઉચ્ચ ઉચ્ચતર પ્રાપ્ત થાય ? કિરણના અવલંબન એટલે શું ? તાપસને પારણું શેનું ? પારણામાં પાયસ શું ? એ પાયસ સાથે અક્ષિણમહાનસ લબ્ધિ શું ? અને શ્રી ગૌતમસ્વામી અને તાપસો વચ્ચે થયેલી વાર્તાનું આંતરરહસ્ય શું ?–એ સર્વ આધ્યાત્મિક નજરે વિચારવામાં આવે તો ધર્મનું આખું રહસ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે.

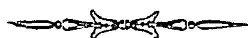
આવો ધર્મ[1] પ્રાણીનો ક્રમસર વિકાસ કરાવી આખરે એને અક્ષયસ્થિતિ સુધી પહોંચાડે છે. એવો ધર્મ ખરેખર 'મંગળ-કમલાકેલિનિકેતન' છે અને ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે એમ જે શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ ધર્મના રહસ્યને સમજવા યત્ન કરવો. એમાં દંભ

---

૧ ધર્મના વિષય પર ઘણું લખવા જેવું છે. એનો તત્ત્વવિભાગ અને નીતિ વિભાગ, એનો દર્શન વિભાગ અને ચરિત્ર વિભાગ, ધર્મ ને મત વચ્ચે તફાવત, ધર્મ અને દર્શનની વિશિષ્ટતા, બાહ્ય ક્રિયામાં પૂર્ણતા માનવાની રૂઢિ, જૈન ધર્મમાં બાહ્ય કરતા આન્તરની જ પોષણા વધારે છે તેના લાક્ષણિક દાખલાઓ, એનું મૂળ સ્વરૂપ ક્યારથી અને શા માટે વિસરાઇ ગયું છે ? વર્તમાન દશાએ ધર્મ ટકી શકે ખરો ? ઉપાધ્યાયજીએ શ્રીસીમંધરસ્વામીને અપીલ કરી છે કે 'ધામધુમે ધમાધમ ચલી, જ્ઞાન મારગ રહ્યો દૂર રે' એનું રહસ્ય શું ? એવા સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ માટે એમને કેટલું ખમવું પડ્યું હતું ? તત્ત્વજ્ઞાન અને મતમાં તફાવત કેટલો છે ? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો ઘણા આકર્ષક છે, પણ આ ગ્રંથના મેં નિર્ણિત

કે દેખાવને સ્થાન નથી, એમાં અંતરથી લગની લાગવી જોઇએ અને અંદરના ચેતનરામને જાગૃત થવા પ્રબળ અંકુરા ઉઠવા જોઇએ. દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ હોય તો સર્વ સાધન આવી મળે છે. ધર્મથી વિજય જરૂર છે, શાશ્વત છે, અપ્રતિહત છે. આવા હે ધર્મ! મને પાળ!

इति धर्मभावना १०

ઉપાધ્યાયજી શ્રી સકળચંદજીવિરચિત

ધર્મ ભાવના

ધર્મથી જીવનો જય હોવે, ધર્મથી સવિ દુઃખ નાશ રે;
રોગ ને શોગ ભય ઉપશમે, ધર્મથી અમરઘરે વાસ રે.
ધર્મથી જીવનો જય હોવે. ૧

દુર્ગતિપાતથી જીવને, ધર્મ વિણુ નવિ ધરે કોય રે;
વાંચ્છિત દિયે સુરતરુ પરે, દાન તપ શીલથી જોય રે. ધર્મ૦ ૨

ધર્મવર સાધુ શ્રાવકતણો, આદરે ભાવશું જેહ રે;
સર્વ સુખ સર્વ મંગળતણું, આદરો કારણુ તેહ રે. ધર્મ૦ ૩

કરેલા વિસ્તારમાં આવી શકતા નથી. અત્યાર સુધીમાં ઘણું વધારે લખાયું છે. અન્ય પ્રસંગે આ દરેક મુદ્દા વિચારવાની તક લેવા ધારણા છે. ઉપસંહારમાં બાર સંબોધનો તથા બીજી અનેક શ્લોકાંતર્ગત બાબતો પર વિવેચન આ જ કારણે શક્ય નથી, બનતાં સુધી પ્રત્યેક શ્લોકના પરિચયમાં બનતી સ્પષ્ટતા કરી છે. ધર્મનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ચર્ચવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયજી શ્રી સકળચંદ્રવિરચિત

ધર્મદુર્લભ ભાવના

દુહા

પરિહર [1]હરિહર દેવ સવિ, સેવ સદા અરિહંત;
દોષ રહિત ગુરુ ગણધરા, સુવિહિત સાધુ મહંત. ૧

કુમતિ કદાગ્રહ મૂક તું, શ્રુત ચારિત્ર વિચાર;
ભવજળ તારણ પોત[2]સમ, ધર્મ ક્રિયામાં ધાર. ૨

(ઝુંબરીયાની દેશી)

ધન્ય ધન્ય ધર્મ જગહિતકરુ, ભાખીઓ ભલો જિનદેવ રે;
ઇહપરભવ સુખદાયકો, જીવડા જનમ લગે સેવ રે. ૧

ભાવના સરલ સુરવેલડી, રોપ તું હૃદય [3]આરામ રે;
સુકૃત તરુ લહિય બહુ પસરતી, સફળ ફળશે અભિરામ રે. ભા૦ ૨

ક્ષેત્રશુદ્ધિ કરીય કરુણા રસે, કાઢી મિથ્યાદિક [4]સાલ રે;
ગુપ્તિ ત્રિહું [5]ગુપ્તિ રુડી કરે, નીક તું સુમતિની વાળ રે. ભા૦ ૩

સીંચજે સુગુરુ વચનામૃતે, કુમતિ કંઘેર તજી સંગ રે;
ક્રોધ માનાદિક [6]સૂકરા, વારજે વાર અનંગ રે. ભા૦ ૪

સેવતાં એહને કેવળી, પન્નર સય તીન અણગાર રે,
ગૌતમશિષ્ય શિવપુર ગયા, ભાવતાં દેવ ગુરુ સાર રે. ભા૦ ૫

શુક પરિવ્રાજક [7]સીધલો, અર્જુનમાળી શિવવાસ રે;
રાય પરદેશી અપનાવીઓ, કાપીઓ તાસ દુઃખ પાસ રે. ભા૦ ૬

દુસમ સમય દુપ્પસહ લગે, અવિચળ શાસન એહ રે;
ભાવશું ભવિયણ જે ભજે, તેહ શુભમતિ ગુણગેહ રે. ભા૦ ૭

૧ કૃષ્ણ ને શંકર. ૨ વહાણ સમાન. ૩ હૃદયરૂપ બગીચામાં. ૪ શલ્ય. ૫ વાડ. ૬ ભુંડ. ૭ સિદ્ધિપદ પામ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું

લોકસ્વરૂપ ભાવના

शालिनी

सप्ताधोऽधो विस्तृता याः पृथिव्य-
छत्राकाराः सन्ति रत्नप्रभाद्याः ।
ताभिः पूर्णो योऽस्त्यधोलोक एतौ,
पादौ यस्य व्यायतौ सप्तरज्जूः ॥ क ॥ १ ॥

तिर्यग्लोको विस्तृतो रज्जुमेकां,
पूर्णो द्वीपैरर्णवान्तैरसङ्ख्यैः ।
यस्य ज्योतिश्चक्रकाञ्चीकलापं,
मध्ये कार्श्यं श्रीविचित्रं कटित्रम् ॥ ख ॥ २ ॥

लोकोऽथोर्ध्वे ब्रह्मलोके द्युलोके,
यस्य व्याप्तौ कूर्परौ पञ्चरज्जू ।
लोकस्यान्तो विस्तृतो रज्जुमेकां,
सिद्धज्योतिश्चित्रको यस्य मौलिः ॥ ग ॥ ३ ॥

क. १. अधोऽधः એક એકથી નીચે. पृथिवी ભૂમિ. छत्राकारा છત્રનો આકાર ધારણ કરનાર, એક છત્રમાં બીજું છત્ર મૂક્યું હોય તેવો આકાર, મોટું છત્ર સર્વની નીચે મૂકવાનું છે. रत्नप्रभा પહેલી નરકનું નામ છે (નોટ જુઓ). व्यायतौ પહોળાં કરેલાં. रज्जु:માપ છે. (નોટ જુઓ.)

ख. २. तिर्यग्लोके મધ્યલોક–મર્ત્યલોક. पूर्ण વ્યાપ્ત. अर्णवान्त સમુદ્રના છેડા. असंख्य સંખ્યાતીત. ज्योतिश्चक्र સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર

क. ૧ એક બીજાથી નીચે નીચે આવેલી અત્યંત વિસ્તારવાળી, છત્રનો આકાર ધારણ કરનારી જે રત્નપ્રભા વિગેરે ભૂમિ-(પૃથ્વી)ઓ છે તેનાથી ભરેલો અધોલોક છે. એ(લોકપુરુષ)ના બે પગ પહોળા કરેલા છે તે સાત રજ્જુપ્રમાણ જગ્યા રોકે છે. (પ્રથમના પાંચ શ્લોક સાથે વાંચવાના છે.)

ख. ૨ તિર્યગ્લોક (મધ્યલોક–મર્ત્યલોક) વિસ્તારમાં એક રજ્જુના માપવાળો છે અને અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રથી વ્યાપ્ત છે; એમાં જ્યોતિષીઓનું ચક્ર (સમૂહ) સુંદર કંદોરાનું સ્થાન લે છે અને તે (લોકપુરુષના) કટિ-પ્રદેશને અત્યંત પાતળો અને શોભાથી વિભૂષિત કરે છે.

ग. ૩ એની ઉપરનો ભાગ (ઊર્ધ્વલોક) દેવલોકો પૈકી બ્રહ્મ-દેવલોક આવે છે ત્યાં (લોકપુરુષની) બન્ને કોણીઓ પાસે પહોળાઈમાં પાંચ રજ્જુપ્રમાણ થાય છે. (એની ઉપર) વિસ્તારમાં એક રજ્જુ પ્રમાણ લોકાન્તે થાય છે, જેના મુકુટસ્થાને સિદ્ધ પરમાત્માની જ્યોતિ (બિરાજે) છે.

ગ્રહ અને તારામંડળ. काञ्चीकलाप કંદોરાથી સુશોભિત. कार्श्य પાતળાપણું. श्रीविचित्र શોભાથી સુશોભિત. कटिचम् કેડ ઉપર ધારણ કરેલ.

ग. ૩. ब्रह्मलोक બાર દેવલોક પૈકી પાંચમું દેવલોક. द्युलोक દેવલોક. ઊર્ધ્વલોક. कूर्पर કોણી, હાથના જ્યાં બે વિભાગ વચ્ચે થાય છે તેનો નીચેનો ભાગ. लोकस्यान्तो લોકને અંતે સિદ્ધોનું સ્થાન. चित्रक શોભિત. मौलिः મુગટ.

यो वैशाखस्थानकस्थायिपादः,
श्रोणीदेशे न्यस्तहस्तद्वयश्च ।
कालेऽनादौ शश्वदूर्ध्वदमत्वा–
द्बिभ्राणोऽपि श्रान्तमुद्रामखिन्नः ॥ घ ॥ ४ ॥

सोऽयं ज्ञेयः पूरुपो लोकनामा,
षड्द्रव्यात्माकृत्रिमोऽनाद्यनन्तः ।
धर्माधर्माकाशकालात्मसंज्ञै–
र्द्रव्यैः पूर्णः सर्वतः पुद्गलैश्च ॥ ङ ॥ ५ ॥

रङ्गस्थानं पुद्गलानां नटानां,
नानारूपैर्नृत्यतामात्मनां च ।
कालोद्योगस्वस्वभावादिभावैः,
कर्मातोद्यैर्नर्तितानां नियत्या ॥ च ॥ ६ ॥

एवं लोको भाव्यमानो विविक्तया,
विज्ञानां स्यान्मानसस्थैर्यहेतुः ।
स्थैर्यं प्राप्ते मानसे चात्मनीना,
सुप्राप्यैवाध्यात्मसौख्यप्रसूतिः ॥ छ ॥ ७ ॥

घ. ४. वैशाख પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાના સ્થાનનું સૂચક છે. श्रोणी કેડ. शाश्वत હંમેશા, અનારત. ऊर्ध्वं ટટાર. दमत्व (self-command.) એનો સંબંધ. अखिन्न સાથે છે.

ङ. ५. षड्-द्रव्य નીચે લખેલાં ૭ દ્રવ્યો. अकृत्रिम સ્વાભાવિક, કોઈનો બનાવેલ નહિ. अनाद्यनन्तः આદિ–અંત વગરનો, सर्वतः આખો, સર્વત્ર. पूर्ण ભરેલો.

च. ६. रंगस्थान રંગમંડપ, નાટ્યભૂમિ, થીએટર. नृत्यतां નાચતાં.

ય. ૪ જેણે (લોકપુરુષે)પોતાના બે પગ પહોળા કરીને સ્થાન ઉપર દૃઢ રાખ્યા છે, જેણે પોતાની કેડ ઉપર બન્ને હાથો સ્થાપિત કર્યા છે અને જે અનાદિ કાળથી એક સરખી રીતે તદ્દન સીધો ઊભો રહેલ હોઇને શ્રાન્ત મુદ્રાને ધારણ કરવા છતાં પોતાની જાત પર કાબૂ હોવાથી જરાપણ ખિન્નતા દર્શાવતો નથી.

ક. ૫ આને ' લોક ' નામનો પુરુષ જાણવો. એ ' લોકપુરુષ ' કહેવાય. એ છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ છે, અકૃત્રિમ છે, આદિ અને અંત વગરનો છે. એ આખો (ચારે તરફથી) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, આત્મા (જીવો) નામનાં દ્રવ્યોથી અને પુદ્ગલ દ્રવ્યથી પૂરેપૂરો ભરેલો છે.

સ્વ. ૬ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો લઇને કાળ, ઉદ્યોગ, સ્વભાવ, નિયતિ અને કર્મરૂપ વાજિત્રોવડે નાચ કરનારા પુદ્ગળો અને નાટક કરનારા જીવોનું એ રંગસ્થાન છે—એ નાટ્ય-મંડપ (થીએટર) છે.

છ. ૭ આવી રીતે વિવેચનપૂર્વક લોક(પુરુષ)નો વિચાર કરવામાં આવે—એને ભાવનાનો વિષય બનાવવામાં આવે તો એ જ્ઞાનવાન પ્રાણીને મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો હેતુ થાય છે અને મનની સ્થિરતા જો (એક વાર) પ્રાપ્ત થાય તો પછી આત્માને હિત કરનારી અધ્યાત્મ સુખસ્વભાવની ઉત્પત્તિ સુખે કરીને—સહેલાઇથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

काल–उद्योग–स्वस्वभाव–नियति–कर्म એ પાંચ સમવાયી કારણો છે (નોટ જુઓ) आतोद्य વાજિત્ર.

ઉ. ૭. विविक्ति વિવેચન विज्ञ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો. आत्मनीना આત્મહિત જનની–કરનારી. प्रसूति ઉત્પત્તિ.

गेयाष्टक ।

विनय ! विभावय शाश्वतं, हृदि लोकाकाशम् ।
सकलचराचरधारणे, परिणमदवकाशम् ॥ विनय ! ॥ १ ॥

लसदलोकपरिवेष्टितं, गणनातिगमानम् ।
पञ्चभिरपि धर्मादिभिः, सुघटितसीमानम् ॥ विनय ! ॥ २ ॥

समवघातसमये जिनैः, परिपूरितदेहम् ।
असुमदणुकविविधक्रिया–गुणगौरवगेहम् ॥ विनय ! ॥ ३ ॥

एकरूपमपि पुद्गलैः, कृतविविधविवर्तम् ।
काञ्चनशैलशिखरोन्नतं, क्वचिदवनतगर्तम् ॥ विनय ! ॥ ४ ॥

નોટ:—

१. **शाश्वत** સનાતન, ત્રણ કાળ અવિનાશી. **चर** જંગમ, સ્થાનાંતર પ્રાપ્ત કરનાર. **अचर** સ્થિર, **चर** ચાલતા. **परिणमद्** તે તે દ્રવ્યના આકારને પામનાર અથવા આશ્રય આપનાર. **अवकाश** space જગ્યા.

२. **लसत्** દીપતો. **अलोक** પારિભાષિક (નોટ જુઓ.) **अतिग** ઓળંગી જાય છે. **मान** પરિણામ. measurement. **धर्मादि** ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાળ અને જીવો. **सीमानम्** મર્યાદા. ૯૬.

३. **समवघात** સમુદ્ઘાત–પારિભાષિક (નોટ જુઓ.) **जिन** કેવળજ્ઞાની. એમાં તીર્થંકરોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. **परिपूरित** પૂરેપૂરો ભરેલો. **असुमत्** પ્રાણ ધારણ કરનાર, પ્રાણી–જીવ. **अणुक** પરમાણુ. **गुण** ધર્મો. (પારિભાષિક) **गौरव** હાનિવૃદ્ધિ, પ્રચુરતા.

રાગઃ—આ અષ્ટક ' કડવાં ફળ છે ક્રોધનાં ' એ સજ્ઝાયના લયમાં બરાબર ચાલશે. એનો રાગ કાફી છે. એને મથાળે જણાવે છે કે ' આજ સખી મનમોહના ' એ એની દેશી છે. રાગ સરળ પણ મસ્ત છે.

૧. હે વિનીત ચેતન ! તારા હૃદયમાં અવિનશ્વર (શાશ્વત) લોકાકાશને તું ચિંતવ-ભાવ. એ (લોકાકાશ) સર્વ સ્થાવર જંગમ-દ્રવ્યોને ધારણ કરવામાં આશ્રય આપનાર હોઇ તે તે દ્રવ્ય તરીકે પરિણામ પામી આશ્રય આપે છે.

૨. એ (લોકાકાશ) દીપતો છે, ચારે તરફ અલોકથી વીંટાયેલો છે અને એટલો વિસ્તૃત છે કે એની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી; તેમજ ધર્માસ્તિકાય વિગેરે પાંચ દ્રવ્યોવડે એની હદ સારી રીતે મુકરર થયેલી છે.

૩. જ્યારે જિનો (તીર્થંકર અથવા સામાન્ય કેવળી) સમુદ્દ્ઘાત કરે છે ત્યારે એ (લોકાકાશ) ના આખા શરીરને પરિપૂર્ણ રીતે ભરી દે છે અને પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવો તથા પરમાણુઓની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ અને એના ગુણોની પ્રચુરતાનું એ મંદિર છે

૪. એ (લોકાકાશ) જાતે એકરૂપ છે છતાં પુદ્ગળો એના અનેક આકારભેદો કરે છે. એ કોઇ જગ્યાએ મેરુપર્વતનાં શિખરોથી ઉન્નત થયેલ છે તો કોઈ જગ્યાએ અનેક ખાડાઓથી નીચો ગયેલો હોય છે.

क्वचन तविषमणिमन्दिरै-रुदितोदितरूपम् ।
घोरतिमिरनरकादिभिः, क्वचनातिविरूपम् ॥ विनय ! ॥ ५ ॥

क्वचिदुत्सवमयमुज्ज्वलं, जयमङ्गलनादम् ।
क्वचिदमन्दहाहारवं, पृथुशोकविषादम् ॥ विनय ! ॥ ६ ॥

बहुपरिचितमनन्तशो, निखिलैरपि सत्त्वैः ।
जन्ममरणपरिवर्तिभिः, कृतमुक्तममत्वैः ॥ विनय ! ॥ ७ ॥

इह पर्यटनपराङ्मुखाः, प्रणमत भगवन्तम् ।
शान्तसुधारसपानतो, धृतविनयमवन्तम् ॥ विनय ! ॥ ८ ॥

---

૪. एकरूपं એક આકાર ધારણ કરનાર, એક સરખો. विवर्त આકાર-ભેદ. उन्नत ઊંચો, (સુંદરપણાનો ભાવ છે). अवनत નીચો (કુરૂપતાનો ભાવ છે.) गर्त ખાડો.

૫. क्वचन કોઈ સ્થાને, કોઈ જગાએ. तविष દેવલોક. उदितोदित વૃદ્ધિ પામતું સુંદર રૂપ.

૬. उज्ज्वल [illegible] આવેલું, રોનકદાર. पृथु વિસ્તૃત. विषाद ખેદ.

૭. कृतमुक्त કરીને છોડી દીધેલો.

૮. पर्यटन રખડપટ્ટી. પરિભ્રમણ. पराङ्मुख ઊંધા મનવાળા, કંટાળેલા. अवन्तं (ભવભ્રમણથી) રક્ષણ કરનાર (એવા ભગવંતને). धृतविनयं નમ્રભાવને ધારણ કરનાર પ્રાણી.

૫. એ કોઇ સ્થાનકોએ દેવતાઓનાં મણિમંદિરોથી અત્યંત સૌંદર્ય ધારણ કરનાર સ્વરૂપવંત છે અને કોઇ સ્થાનકોએ અત્યંત ભયંકર અંધકારવાળાં નરક વિગેરેથી અતિ બીભત્સ-ભયાનક છે.

૬. કોઇ પ્રદેશોમાં એ અનેક ઉત્સવમય હોઇને ખૂબ રંગમાં હોય છે, કોઇ પ્રદેશમાં જયમંગળના નાદથી ગાજતો હોય છે; એના કોઇ પ્રદેશો અત્યંત મોટા અવાજથી હાય હાયના અવાજો અને નિઃશ્વાસાઓથી ભરેલ હોય છે અને ભારે મોટા શોક તથા ખેદમાં ગુંચવાઇ ગયેલ હોય છે.

૭. જન્મ-મરણના ચક્કરમાં પડેલાં સર્વ પ્રાણીઓ જેઓએ અનેક પ્રકારનાં મમત્વો કર્યાં હોય છે અને કરી કરીને છોડી દેવાં પડેલાં હોય છે તેઓએ એનો અનંત વખત ખૂબ સારી રીતે લાંબા કાળ સુધી પરિચય-સંબંધ કરેલો હોય છે.

૮. તમે જો આ પરિભ્રમણથી થાકી ગયા હો તો જે ભગવાને શાંતસુધારસના પાનદ્વારા વિનયને ધારણ કરનારનું રક્ષણ કર્યું છે તે મહાપુરુષને નમો-પ્રણામ કરો

ક્ર. ૧. આ ભાવનામાં આપણે વિશ્વરચનાના સ્વરૂપમાં દાખલ થઈએ છીએ. એ વિશ્વરચના અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી છે. એને કોઈએ બનાવેલ નથી, બનાવવાનું શક્ય કે સંભવિત પણ નથી અને બનાવનાર શેમાંથી બનાવે ? શા માટે બનાવે ? અને બનાવે તો આવી સૃષ્ટિ બનાવે એ વાત કોઈપણ રીતે ગળે ઉતરે તેમ નથી. જે ભૂતદયા સૃષ્ટામાં હોવી જોઈએ તે પૃથ્વી કે વિશ્વ બનાવે તો આવું દુઃખમય, ત્રાસ આપનાર વિશ્વ શા માટે બનાવે ? એ કલ્પનામાં ઉતરે તેમ નથી. આ સૃષ્ટિકર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ઘણો વિશાળ છે. ન્યાયની કોટિ પાસે તે કોઈ રીતે ટકી શકે તેમ નથી. એટલી પ્રાસંગિક ટીકા સાથે એ અતિ મહત્ત્વના આદિ પ્રશ્નને આપણે સંકેલી લેવો જ પડે. આ ભાવનામાં એને સ્થાન નથી.

ભૂગોળ–વિશ્વ સંબંધી જૈન શાસ્ત્રકારોનો કેવો ખ્યાલ છે તે આપણે આ સ્થળે વિચારી જઈએ. એના સંબંધમાં ઘણા શાસ્ત્રગ્રંથો છે. ક્ષેત્રસમાસ, સંઘયણી, સૂર્યપન્નત્તિ, ચંદ્રપન્નત્તિ વિગેરે એ વિષયના ખાસ ગ્રંથો ઉપરાંત મૂળ સૂત્રોમાં જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરેમાં લોકનું વર્ણન છૂટુંછવાયું અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યું છે. તે અનુસાર કેટલીક વિચારણા અત્ર કરી એનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એની સમજણ થયા પછી, એને અંગે ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તેનો પણ વિચાર કરશું. અહીં તો વિશ્વનો સાદો ખ્યાલ આપી શકાય તેમ છે, કારણ કે આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ ભાવનાનો છે. વસ્તુસ્વરૂપ સંક્ષેપમાં બતાવ્યા પછી ભાવ-

નાના વિશાળ માર્ગ પર ઉતરી, આપણે આ શાંતસુધારસનો આસ્વાદ લેવા યત્ન કરશું.

આ વિશ્વના પ્રથમ ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યાં છે: અધોલોક, તિર્યક્ અથવા મર્ત્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. એના આકારનો ખ્યાલ આપવા માટે એક લોકપુરુષની કલ્પના કરી છે. જાણે એક પુરુષ બન્ને પગ ખૂબ પહોળા કરી, બન્ને હાથો કેડ પર લગાવી ઊભો છે. આ લોકપુરુષની કેડ બહુ પાતળી છે. એ કેડ-કમરની નીચેના ભાગમાં અધોલોક આવ્યો છે, જેનો આકાર છત્ર ઉપર છત્ર મૂક્યું હોય તેવો છે. કેડ પાસે તિર્યગ્ લોક આવે છે. કેડની ઉપરના ભાગમાં ઊર્ધ્વ લોક આવે છે.

એ લોકનું માપ રજ્જુથી કરવામાં આવે છે. એક રજ્જુનું માપ નીચેની રીતે કરવાનું છે. જંબૂદ્વીપ મધ્યદ્વીપ છે તે એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે, એટલે તેની મધ્યરેખા તેટલી છે. તેની ફરતો ચારે તરફ લવણસમુદ્ર છે તેની લંબાઈ પહોળાઈ બે લાખ યોજનની છે. તેની ફરતો ધાતકીખંડ છે તે ચાર લાખ જોજન પહોળો લાંબો છે. તેની ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર છે તે આઠ લાખ જોજન લાંબો પહોળો છે. ત્યારપછી પુષ્કરવર દ્વીપ છે તે સોળ લાખ જોજન લાંબો પહોળો છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો છે. છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે આ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રનું જે એકંદર માપ થાય તેને એક રજ્જુનું માપ ગણ્યું છે

એ હિસાબે અધોલોક જે સમભૂતળા પૃથ્વી નીચે ૯૦૦ જોજન પછી શરૂ થાય છે તેનું ઊંચાઈનું માપ સાત રજ્જુ-પ્રમાણ છે. તિર્યગ્ લોક પહોળાઈમાં એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. ઊંચાઈ

૧૮૦૦ યોજનની છે. એ એક રજ્જુમાં [illegible]
રહે છે. ઊર્ધ્વલોક સાત રજ્જુમાં [illegible]
મળીને ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ ગણાય છે.

અધોલોકનો વિસ્તાર પ્રથમ [illegible] કહ્યો છે, [illegible] જણાવ્યું તેમ રત્નપ્રભા પૃથ્વી નીચે ૯૦૦ યોજન મૂકતાં પછી એ શરૂ થાય છે. એના સાત વિભાગ છે. એને નરકભૂમિ કહે છે. એમાં રહેનાર જીવો નારકો કહેવાય છે.

પ્રથમ નરક રત્નપ્રભા નામની છે. તેનો પૃથ્વીપિંડ એક લાખ એંશી હજાર યોજન છે. એના ત્રણ કાંડ-વિભાગ છે. પ્રથમ વિભાગ રત્ન ભરપૂર છે તેથી તેનું નામ રત્નપ્રભા પડેલ છે. જો કે તેની જાડાઇ ૧૬ હજાર યોજનની છે. બીજા કાંડમાં કાદવ છે તેની જાડાઇ ૮૪૦૦૦ યોજન છે. ત્રીજો ભાગ પાણીથી ભરેલો છે. તેની જાડાઇ ૮૦ હજાર યોજન છે. એની નીચે ઘનોદધિ, તેની નીચે ઘનવાત, તેની નીચે તનુવાત અને પછી આકાશ છે. ત્યારપછી બીજી નરકભૂમિ આવે છે.

આ પ્રથમ નરકભૂમિનું નામ ઘર્મા કહેવાય છે. એની ઊંચાઇ એક રાજની છે. બીજી નરકભૂમિનું નામ શર્કરાપ્રભા છે એમાં કાંકરા વિશેષ છે. એની ઊંચાઇ પણ એક રાજની છે. ત્રીજી નરકભૂમિ વાલુકાપ્રભા છે. એમાં વેળુ એટલે રેતી વિશેષ છે. એની ઊંચાઇ પણ એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. આ ત્રણે નરકમાં ક્ષેત્રવેદના ભયંકર, શીત, ઉષ્ણ વિગેરે દશ પ્રકારની અસહ્ય હોય છે. સ્થાનકો રહેવાનાં ખરછી જેવાં અને શરીર પારા જેવાં હોય છે. બીજી અન્યોન્યકૃતવેદના છે. નારકો પરસ્પર લડે છે, કાપે છે, ત્રાસ આપે છે અને મારામારી કર્યા જ કરે છે. એક ક્ષણ પણ સુખ

નથી. ત્રીજી પરમાધામીકૃત વેદના છે. એ અધમ દેવો નારકોને ત્રાસ આપવામાં આનંદ લેનારા તેમજ ક્રૂર સ્વભાવવાળા છે. આવી ત્રણે પ્રકારની વેદના અતિ આકરી હોય છે.

ચોથી નારકીનું નામ પંકપ્રભા, એમાં કાદવ વિશેષ છે.

પાંચમી નારકીનું નામ ધૂમપ્રભા એમાં ધુમાડો વિશેષ છે.

છઠ્ઠી નારકી તમઃપ્રભા એમાં અંધકાર છે.

સાતમી નારકી તમસ્તમઃપ્રભા એમાં ઘોર અંધકાર છે.

પછવાડેની ચાર નારકીઓમાં અન્યોન્યકૃત અને ક્ષેત્રવેદનાઓ હોય છે. પરધામીકૃત વેદના હોતી નથી.

સાતે નારકોના નામ અનુક્રમે ૧. ઘર્મા, ૨. વંશા, ૩. શૈલા, ૪. અંજના, ૫. રિષ્ટા, ૬. મઘા અને ૭. માઘવતી છે.

આયુષ્યપ્રમાણ—જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ. ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ નરકના નારકોનું એક સાગરોપમ, બીજીનું ત્રણ સાગરોપમ, ત્રીજીનું સાત સાગરોપમ, ચોથીનું દશ સાગરોપમ, પાંચમીનું સત્તર સાગરોપમ, છઠ્ઠીનું બાવીશ સાગરોપમ અને સાતમીનું તેત્રીશ સાગરોપમ છે. પ્રથમનું ઉત્કૃષ્ટ તે દ્વિતીયનું જઘન્ય એમ ઉત્તરોત્તર સમજી લેવું.

સાતમી નારકીની પહોળાઇ સાત રજ્જુપ્રમાણ છે. પ્રથમ નરકથી તે સાતમી નરક સુધી ઉત્તરોત્તર લંબાઇ પહોળાઇ વધતી આવે છે અને છેવટે લોકપુરુષના પગ આગળ ખૂબ લાંબી પહોળી થાય છે. સાતમી નારકીની નીચે પણ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત આવે છે અને છેવટે આકાશ આવે છે. ત્યાં લોકનો છેડો આવે છે.

એ નારકી છત્રાકારે છે. એક ઉંધા છત્ર ઉપર બીજું નાનું છત્ર મૂક્યું હોય એ રીતે છે. એમાં મોટામાં મોટું છત્ર નીચે છે. ઉપર નાનું નાનું થતું આવે છે. અથવા રામપાત્ર-શરાવલાને ઊંધું મૂક્યું હોય તેવો આ અધોલોકનો આકાર છે.

સાતે નરકમાં નરકાવાસ છે તેની કુલ સંખ્યા ૮૪ લાખની છે.

નારકોનાં દુઃખોનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે, વાંચતાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય તેવું છે. એના રહેવાનાં સ્થાનો અને કલહો એવાં હોય છે, એની ભૂમિકા એવી શીત ને ઉષ્ણ હોય છે અને એનાં વર્ણન એવાં આકરાં છે કે વાંચતાં અરેરાટી ઉદ્ભવે. આવો અધોલોક છે.

આ અધોલોકમાં પ્રથમ નારકીનો પૃથ્વીપિંડ ૧૮૦૦૦૦ જોજન છે. તેમાં ઉપર નીચે એક-એક હજાર જોજન મૂકતાં બાકીના ૧૭૮૦૦૦ યોજનમાં તેર પ્રતર છે અને ૧૨ આંતરાં છે. એમાંથી વચ્ચેના દશ આંતરામાં ભુવનપતિ દેવોનાં સ્થાનો છે. એના દશ પ્રકાર છે. એના વીશ ઇંદ્રો છે. આ એક જાતિના દેવો છે પણ એમનાં સ્થાન અધોલોકમાં છે.

ઉપર જે એક હજાર જોજન મૂક્યાં તેમાંથી ઉપર નીચે સો સો જોજન મૂકતાં વચ્ચેના ૮૦૦ જોજનમાં વ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે અને ઉપરના સો જોજન મૂક્યા તેમાં ઉપર નીચે દશ દશ જોજન મૂકી દેતાં બાકીનાં ૮૦ જોજનમાં વાણવ્યંતર દેવોના નિવાસસ્થાન છે. વ્યંતરો તિર્ચ્છાલોકમાં પણ અનેક સ્થાને રહે છે.

ખ. ૨. અધોલોકની ઉપર તિર્યગ્લોક આવે છે. એનો વિસ્તાર એક રજ્જુપ્રમાણ છે. એમાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર છે.

એના ઉપરના ભાગમાં જ્યોતિષ્ચક્ર છે. લોકપુરુષની પાતળી કમરને જાણે કંદોરો પહેરાવ્યો હોય તેવું સૌંદર્ય તિર્છાલોક આપે છે.

અધોલોક ખૂબ પહોળો અને ઊંચો છે ત્યારે આ તિર્યગ્‌લોક ઊંચાઈમાં ૧૮૦૦ જોજન છે. જંબૂદ્વીપની વચ્ચે મેરુપર્વત છે. તે જમીનમાં એક હજાર જોજન છે. બહાર ૯૯૦૦૦ જોજન છે. એની સંભૂતળા પૃથ્વીપરની શરૂઆતમાં ચારે દિશાએ મળી ચાર અને એની ઉપર બીજા ચાર એમ આઠ રુચકપ્રદેશ છે. ત્યાંથી ૯૦૦ જોજન ઉપર અને નવશેં જોજન નીચે તિર્યગ્‌લોક છે.

જંબૂદ્વીપ થાળીને આકારે છે. ત્યારપછી એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ ઉત્તરોત્તર આવે છે. તે વલય–ચૂડીને આકારે ફરતા છે અને પ્રત્યેક ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા પ્રમાણવાળા છે. છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર આવે છે. આ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રનું માપ બરાબર એક 'રજ્જુ' પ્રમાણ છે.

જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરવત, મહાવિદેહ નામના ત્રણ કર્મભૂમિ ક્ષેત્રો છે. મહાવિદેહમાં સર્વ કાળ તીર્થંકર અને કેવળી હોય છે. ભરત, ઐરવતમાં ઉત્સર્પિણિના ત્રીજા ચોથા આરામાં[1] અને અવસર્પિણીના પણ ત્રીજા ચોથા આરામાં[2] તીર્થંકરો હોય છે. ધાતકી ખંડમાં બે મેરુ છે અને પુષ્કરવર દ્વીપમાં બે મેરુ છે. આ અર્ધો દ્વીપ મનુષ્યોથી વસેલો છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ આ અઢીદ્વીપમાં જ છે. વિદ્યાબળે આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી મનુષ્યો જઇ શકે છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમનું હોય છે. સર્વ દ્વીપસમુદ્રોમાં તિર્યંચોની ઉત્પત્તિ છે.

---

૧ ત્રીજામાં ૨૩ ને ચોથામાં ૧. ૨ ત્રીજામાં ૧ ને ચોથામાં ૨૩ તીર્થંકર.

આ તિર્યગ્ લોકમાં [illegible] યોજનમાં જ્યોતિષ્લોક આવે છે, જેમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા હોય છે. અઢીદ્વીપમાં જે ચર હોય છે; અન્યત્ર સ્થિર હોય છે.

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે મેરુપર્વતનો [illegible] યોજન જેટલો ભાગ અધોલોકમાં છે, તિર્યગ્ લોકના ૧૮૦૦ યોજનને સ્પર્શે છે અને ઊર્ધ્વલોકમાં તેનો મોટો ભાગ એટલે કે ૯૮૧૦૦ યોજન છે. પુષ્કરવર દ્વીપના અડધા ભાગમાં આવેલ [illegible] માનુષોત્તર પર્વત છે. ત્યાં મનુષ્ય ઉત્પત્તિ પૂરી થાય છે. મનુષ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન અઢીદ્વીપ છે અને લવણસમુદ્રમાં પણ અંતર્દ્વીપો છે તેમાં યુગલિક મનુષ્યો છે. આ તિર્યગ્ લોકમાં કર્મભૂમિ પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ મળી કુલ ૧૫ છે. યુગલિક ક્ષેત્રો ૩૦ છે તેને અકર્મભૂમિ કહેવામાં આવે છે. લવણસમુદ્રમાં પણ અંતર્દ્વીપ છે. તે પણ અકર્મભૂમિ છે. મનુષ્યલોકમાં અનેક નગરો, ઉપવનો, પર્વતો, નદીઓ, દ્રહો વિગેરે છે. એમાં એટલી વિચિત્રતાઓ અને વૈભવો ભરેલાં છે કે એને ઉપાધ્યાયશ્રીએ 'શ્રીવિચિત્ર'નું યોગ્ય જ ઉપનામ આપ્યું છે.

ધ્યાનમાં રાખવું કે લોકપુરુષની પહોળાઈ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો આ તિર્યગ્ લોકમાં હોવા છતાં ઓછામાં ઓછી છે અને ઊંચાઈ તો તદ્દન થોડી છે. હવે આપણે ઊર્ધ્વલોકને સમજીએ.

ન. ૨. ઊર્ધ્વલોકની યોજના આ પ્રમાણે છે:—તિર્યગ્ લોક પૂરો થયા પછી અસંખ્ય યોજન ઉપર જતાં એક સાથે પ્રથમ અને દ્વિતીય દેવલોક આવે છે. તેના ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા પછી એક સાથે ત્રીજું અને ચોથું દેવલોક આવે છે.

તેની ઉપર અસંખ્ય યોજને પાંચમું, તે જ પ્રમાણે તેની ઉપર છઠ્ઠું, પછી સાતમું અને તેની ઉપર આઠમું. ત્યારપછી અસંખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી નવમું દશમું એક સાથે છે. તેની ઉપર અસંખ્ય યોજન મૂકયા પછી અગિયારમું બારમું દેવલોક એક સાથે છે.

પાંચમા દેવલોકે કલ્પત લોકપુરુષની બે કોણીઓનો ભાગ આવે છે. ત્યાં પહોળાઈ પાંચ રજ્જુની છે. બાર દેવલોક થઈ રહ્યા પછી ગ્રીવા (ડોક) સ્થાને નવ ગ્રૈવેયક આવે છે. ત્યાંના દેવો કલ્પાતીત છે. મુખસ્થાને અનુત્તર દેવો આવે છે. ત્યાં ચાર દિશાએ ચાર વિમાનો છે અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે. આ વૈમાનિકો અલ્પભવી અને કલ્પાતીત છે. કપાળના સ્થાને બાર જોજનનો અંતર મૂકીને સ્ફટિકમય સિદ્ધશિલા આવે છે. એની ઉપર એક યોજને લોકની મર્યાદા–હદ પૂરી થાય છે. દેવતાઓને સુખનો જ અનુભવ થાય છે. ત્રીજા દેવલોક પછી સર્વાંગ સ્પર્શસુખથી વિષયવાસના પૂરી કરતા નથી. ઉત્તરોત્તર વાસના માત્ર શરીરસ્પર્શથી, પછી દેવીના શબ્દશ્રવણથી, પછી રૂપના નિરીક્ષણથી અને પછી ચિંતન માત્રથી જ કામવાસના તૃપ્ત થાય છે. આ વિકાસ ખાસ સમજવા જેવો છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ કરતાં તેના ઉપર વિજય મેળવવામાં વધારે આહ્લાદ ઉદ્ભવે છે. ગ્રૈવેયક ને અનુત્તર વિમાનના દેવોને તો પાંચે ઇંદ્રિયના ભોગની ઇચ્છા પણ થતી નથી.

ઘ. ૪ ઉપરના ત્રણ શ્લોકોમાં ત્રણ લોકનું દિગ્દર્શન કર્યું. એનો આપણી માનસ–ચક્ષુ સમક્ષ ખ્યાલ કરવા માટે કલ્પના કરવાની છે. જાણે કે એક પુરુષ ઊભો છે, તેના બન્ને પગો પહોળા કરેલા છે અને તેણે પોતાના ડાબા જમણા બન્ને

હાથ કેડે લગાવ્યા છે. એ લોકપુરુષનું વર્ણન આ ૬ અને ૭ શ્લોકોમાં કર્યું છે.

વૈશાખ સ્થાનસ્થાયી બન્ને પગો તે પુરુષના બતાવ્યા છે તેનો ભાવ બન્ને પગ પહોળા કરીને ઊભા રહેવાનો છે. એને વૈશાખ માસ કે વિશાખા નક્ષત્ર સાથે સંબંધ નથી. પગ પહોળા કરીને વલોણું કરનાર સ્ત્રીનું એ સંસ્થાન છે એમ કોષમાં કહેલ છે.

આવી રીતે પહોળા પગને સ્થાનકે નારકો છે. સાતમી નારકીનું થાળું અતિ વિસ્તીર્ણ છે. તે સાત રજ્જુ જગ્યા રોકે છે. એક રજ્જુપ્રમાણ લંબાઈ પહોળાઈના ટુકડા કલ્પીએ તો અધોલોકના ૧૯૬ ટુકડા થાય. એ સરાવળાને ઊંધું મૂક્યું હોય તે આકારે છે.

કેડના ભાગમાં પહોળાઈ ઓછી છે. માત્ર એક રજ્જુ છે. ત્યાં તિર્યગ્લોક આવે છે. ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન ૫ શ્લોકમાં કર્યું છે. તેમાં કોણી આગળ પાંચમું દેવલોક છે. ગળા આગળ ગ્રૈવેયક દેવો છે અને મુખ ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે. સર્વની ઉપર સિદ્ધજીવો છે. આ ઊર્ધ્વલોકના ટુકડા રજ્જુના માપે કરીએ તો ૧૪૭ થાય.

તિર્યગ્લોકનો સમાવેશ એમાં થઈ જાય છે. કુલ રજ્જુ ૩૪૩ થાય. એ ૭ નું ઘન છે, એટલે સાતને સાતે ગુણતાં ૪૯ થાય, તેને સાતે ગુણતાં ૩૪૩ રજ્જુ થાય. એટલે આખા લોક-પ્રદેશને સંમિલિત કર્યો હોય તો ૭ ઘનરજ્જુ થાય.

આવો લોક અથવા કલ્પિત લોકપુરુષ અનાદિ કાળથી ઊભો છે. એ અનાદિ અનંત છે. એનો કોઈ કર્તા નથી. એ શ્રાન્ત–થાકેલ મુદ્રાવાળો છે છતાં જરા પણ ખેદ પામેલો નથી. મતલબ એ કે, એ ત્રણે કાળ ઊભો છે. એ કદી બેસી જવાનો કે

થાકી જવાનો નથી, હજુ સુધી થાકયો નથી અને ભવિષ્યમાં કદી થાકવાનો નથી.

વિશ્વના અનાદિત્વ સંબંધી મોટી ચર્ચા છે. એની આદિ કોઈએ જોઈ નથી, એનો કાંઈ ઇતિહાસ નથી અને એની શકયતા પણ નથી. મરઘી પહેલી કે ઈંડું પહેલું ? એ સવાલનો નિર્ણય કરતાં છેવટે અનવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજ વગર વૃક્ષ ન થાય અને બીજ વૃક્ષનાં ફળમાં જ હોય છે, એમ ચર્ચા કરીએ તો પણ અંતે અનાદિમાં જ પર્યવસાન પામે છે.

ક્ર. ૫. આવો લોકપુરુષ છે. એમાં છ દ્રવ્યો ભરેલા છે. લોકમાં જીવો, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગળો છે.

આ છ દ્રવ્યો નિત્ય છે અને પોતપોતાના ધર્મોમાં સ્થિર રહે છે. અસ્તિકાય એટલે સમૂહરૂપ સમજવું. એમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવ અરૂપી છે; જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી છે. દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય નિષ્ક્રિય છે, જીવ અને પુદ્ગળ સક્રિય છે. આકાશ આધાર છે અને ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ અને જીવ આધેય છે. આકાશનો સ્વભાવ અવકાશ આપવાનો છે, ધર્માસ્તિકાય ગતિનિમિત્ત છે અને અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિનિમિત્ત છે શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તડકો, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. કાળ વસ્તુને નવીન નેમજ પુરાણ બનાવે છે અને એના સમય, આવલિકા વિગેરે વિભાગો છે. સેકન્ડ, મિનિટ, કલાક એ પણ કાળદ્રવ્યના જ વિભાગો છે.

[illegible]

[illegible] Time [illegible] Space [illegible]

આ. દે. આ લોકપુરુષમાં [illegible] ગણો અનેક પ્રકારનાં નાટકો કરી રહ્યા છે. [illegible] રૂપ, રસ, ગંધ [illegible] લઈને નાના પ્રકારના વેશો લાવે છે. [illegible] વિવિધતાનો પાર નથી. એ [illegible] રંગભૂમિ ઉપર ભજવે છે અને પર્યાય પલટન કરી નાટકનાં રૂપો ધારણ કરે છે. એને નાટક કરવામાં પાંચ કારણો સહાય કરે છે. એને સમવાયી કારણ કહેવામાં આવે છે. તે કાળ, સ્વભાવ, ઉદ્યમ, કર્મ અને નિયતિ છે. કાળ એટલે એ પ્રમાણે વસ્તુ બનવાનો સમય પાકવો જોઈએ, જેમકે આંબા ગરમીમાં જ ફળે છે, પ્રસૂતિ લગભગ નવ માસે જ થાય છે વિગેરે. કાળ પાકયા છતાં ઉદ્યમ–પ્રયત્ન તો કરવો જ પડે. બેસી રહેવાથી કાંઇ વળે નહિ અને ત્રીજી વાત એ છે કે વસ્તુસ્વભાવ તેવો હોવો જોઈએ. ઘઉં વાવી બાજરાની આશા વ્યર્થ છે. વળી કર્મ એટલે પૂર્વે બાંધેલા કર્માનુસાર જ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે અને

નિયતિ એ અનાદિ લોકસ્થિતિ છે; અર્થાત્ સર્વજ્ઞોએ જે પ્રમાણે જ્ઞાનમાં દીઠું હોય તેમજ બને છે—તેમાં ફેરફાર થતો નથી. આ પાંચે સમવાયી કારણો એકઠાં થાય ત્યારે કાર્ય બને છે. લોકમાં પ્રત્યેક કાર્ય આ પાંચ કારણોને આધીન રહે છે. એમાં પ્રાધાન્ય કોઇપણ વખતે એક કારણનું હોય છે, બીજા કારણ ગૌણ હોય છે; પરંતુ પાંચે એકી વખતે હોવા જ જોઈએ.

આ સંસારમાં કર્માવૃત પ્રાણી જે નાટકો ભજવે છે તેનું વર્ણન શું કરીએ? એના વિવિધ નાચો એટલે આખી દુનિયાનો ઇતિહાસ. દુનિયામાં બનતો કોઇપણ બનાવ લઇએ કે ઐતિહાસિક કોઇ ચરિત્ર વાંચીએ તો તેમાં નાટક સિવાય કાંઇ દેખાશે નહિ. આ આખી દુનિયા રંગભૂમિ છે અને પ્રાણીઓ તેના પાત્રો છે. એમાં વિચિત્ર શરીરો, આકૃતિઓ, સ્વરો, રૂપો, આકારો, ડાપણો, સુખ, દુઃખ, અભિમાન, અભિનિવેશ, કપટ, ચાતુર્ય, ખેદ, મોહ, પ્રેમ, આક્રમણ, આતાપના, કીર્તિ, અપયશ વિગેરે સર્વ બાહ્ય અને આંતરિક ભાવો, દેખાવો અને આવિષ્કરણો થાય છે તે સર્વ નાટકો છે. ભવપ્રપંચ એટલે સંસારનું નાટક. એને ભજવનારા જીવો અને પુદ્ગળો. પુદ્ગળ પરમાણુમાં ચેતનાશક્તિ ન હોવા છતાં અચિંત્ય શક્તિ હોય છે અને તેમાં તરતમતા પણ હોય છે. આપણી આસપાસ જે રમતો ચાલી રહી છે તે નાટક જ છે, આપણે પોતે પણ નાટકનાં પાત્રો જ છીએ અને આ આખું વિશ્વ એ રંગમંડપ—નાટ્યભૂમિ છે. એમાં પડદા પડે છે, ઉપડે છે અને નાટક પ્રત્યેક જીવ આશ્રયીને અને સમુચ્ચયે નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે આ નાટકનો તાદૃશ્ય ખ્યાલ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતાના અદ્ભુત ચાતુર્યથી શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં આપ્યો છે.

છ. ૭. આવી રીતે લોકસ્વરૂપ વિચારતાં એમાં આત્મ, અનાત્મ વસ્તુનો ખ્યાલ થાય છે. જીવ, અજીવનો વિવેક થાય છે, સ્વર્ગ, મર્ત્ય, પાતાળનો ખ્યાલ થાય છે અને આ અનંત વિશ્વમાં આપણું સ્થાન શું છે? અને આ જીવ ક્યાં ક્યાં જઈ આવ્યો છે? અને કોના કોના કેવા કેવા સંબંધમાં આવ્યો છે? તેનો ઊંડો વિચાર થાય છે. અસંખ્યાત યોજનો, નિગોદથી ભરપૂર લોક, તેમાં પાર વગરની વનસ્પતિઓ, મર્ત્યલોકનું નાનકડું સ્થાન, તેમાં પણ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તો અઢીદ્વીપમાં જ. નારકોનાં દુઃખોનો ત્રાસ, સ્વર્ગનાં સુખોનો આખરે થતો અંત અને અનંત કાળથી ચાલી રહેલી ઘટના—એ સર્વ વિચારતાં એના અનાદિત્વનો અને પોતાનાં ચારે ગતિમાં ફેરા અને ગમનાગમનનો ખૂબ ખ્યાલ આવશે, અનેક તરંગો ઉઠશે. વિશ્વની વિશાળતા કેવી? કેટલી? અને આપણે કોણ? ક્યાં? ક્યા ખૂણામાં ભરાઈ પડ્યા છીએ? તે સમજાશે.

આવી ભાવના ભાવતાં મનની સ્થિરતા થઈ જશે. જો ભાવનાર જ્ઞાની હશે—વિદ્વાન હશે તો એને આ આખી ઘટના તરફ નિર્વેદ થઈ આવશે અને પોતાના મનના ઘોડાની લગામ એ ખેંચશે. વિશાળ વિશ્વમાં એ તારાઓ જોશે, નિરભ્ર આકાશમાં એ ચંદ્ર જોશે અને એની સાથે એનામાં જે કાંઈ મદ હશે તે ગળી જશે. એ અંદર ઉતરી પોતાની લઘુતા અને કર્મનું જોર વિચારશે અને છતાં પુરુષાર્થનું પ્રાબલ્ય પણ સમજશે. એને ઈચ્છા થશે તો આવા વિશાળ વિશ્વમાંથી પણ તેને અગ્ર ભાગે જવાનો પોતાનો માર્ગ એ શોધી શકશે.

આટલું માનસિક સ્થૈર્ય એને પ્રાપ્ત થાય એટલે એને

અધ્યાત્મ સુખની પ્રસૂતિ સાહજિક છે. મનની અસ્થિરતા દૂર થઇ એટલે આત્મા સ્થાને આવી જાય છે. બાહ્ય ભાવ તજી એ અંતરમાં ઉતરે અને ત્યાં એની સ્થિરતા થઇ એટલે એને તત્ત્વાનુસંધાન થતાં વખત લાગતો નથી. લોકસ્વરૂપમાં શું વિચારવાનું છે તે હજુ ગેયાષ્ટકમાં કહેવાનું છે. એ રીતે વિચારતાં વિકાસ સત્વર અને સ્પષ્ટ છે. અંદર ઉતરી જવા અત્ર આમંત્રણ છે. વિજ્ઞ–સમજુ પ્રાણી આ નોતરું જરૂર સ્વીકારે.

અહીં 'વિવિક્તિ' શબ્દ વાપર્યો છે તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. પૃથક્કરણ–વિવેચન વિવેકપૂર્વક કરવું એ એનો આશય છે. લોકસ્વરૂપ સંબંધી અનેક મતભેદ છે. પૃથ્વીના આકાર સંબંધી તકરારો છે. આ ગુંચવણમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી. એ માટે સાધનો અને અભ્યાસ સુલભ્ય પણ નથી, પણ પૃથ્વી અને આકાશ ઘણા વિશાળ છે અને આપણું સ્થાન એમાં તદ્દન નાનું છે એ આપણે વિચારવાનું છે. આ વાતમાં બે મત પડે તેમ નથી. સદાચારી જીવન, ઉચ્ચ ભાવના, માનસ–સ્થૈર્ય, અધ્યાત્મભૂમિમાં પ્રવેશ અને પ્રવાસ એ સર્વ સુવિદિત વાત છે અને સર્વ કાળમાં આદરણીય છે. આપણે ગમે તેવા મોટા હોઇએ તો પણ અનંત વિશ્વમાં કેવળ અણુમાત્ર છીએ અને આપણો મોક્ષ આપણે આપણા પ્રયત્નવડે જ સાધી શકીએ છીએ આ સર્વ ખીનતકરારી મુદ્દા પકડી લઇ, આપણો વિકાસ જે માર્ગે થાય તે આદરી લેવો સર્વ દષ્ટિએ યોગ્ય છે. આપણે આ દૃષ્ટિએ એ મુદ્દો પકડી લઇએ. એમાં કોઇ કોઇ મુદ્દા ખૂબ ભવ્ય છે અને ખાસ અંદર ઉતરી જાય તેવા છે.

[illegible]

[illegible] પોતાના ધર્મો બજાવે છે અને [illegible] કામ કરે છે. આકાશ સર્વને અવકાશ આપે છે. આ લોકના સ્વરૂપને તું ખૂબ વિચાર. [illegible] અને પ્રત્યેકના ગુણો અને પર્યાયોને વિચારતાં એ ખાસ સૂઝે છે, આ સર્વ તત્ત્વોમાં આકાશને બરાબર સમજવા પછી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને ખાસ સમજવા જરૂરી છે, કારણ કે એનું દ્રવ્ય તરીકે કોઈ દર્શનમાં નિરૂપણ નથી. વિચારવાનું એ છે કે આકાશ તો અવકાશ આપે, જીવ અને પુદ્‌ગળો ચાલે, પણ એની ગતિ અને સ્થિરતાને નિયંત્રિત કરનાર કોઈ ન હોય તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા ઊભી થાય. એને ચોક્કસ સ્થાને રાખનાર અને ગતિ તથા સ્થિતિ વખતે એને સહાય કરનાર ઉપરના બન્ને દ્રવ્યો (ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય) ન હોય તો દેખાતા વિશ્વની વ્યવસ્થા કે સ્વરૂપ ન રહે. આ રીતે

દલીલથી પણ એ દ્રવ્યો સમજી શકાય તેવા છે. જૈનનો પરિણામી નિત્યવાદ ન્યાયના ગ્રંથોથી ખાસ સમજવા લાયક છે.

૨. ઉપર જે લોકની હકીકત રજૂ કરી તે લોક ચારે તરફ અલોકથી વિંટાયેલો છે. ચૌદ રજ્જુ ઊંચો અને સાત ઘન રજ્જુપ્રમાણ પિંડવાળો લોક પૂરો થાય ત્યારે તેની પછી ફરતો અલોક આવે છે. અલોક એટલે જ્યાં જીવ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગળ કે કાળનો પ્રવેશ નથી પણ જ્યાં માત્ર આકાશ છે તેવો પ્રદેશ. અલોકમાં કોઈ જીવ જઈ શકતો નથી, કારણ કે ગતિસહાયક ધર્માસ્તિકાય ત્યાં છે જ નહીં. માત્ર આકાશ-space ત્યાં છે અને તે અનંત છે. ત્યાં પુદ્ગળ પરમાણુ પણ નથી.

એ ' લોક ' દીપતો છે, કારણ કે એમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો છે અને ખાસ કરીને એમાં ચેતનશક્તિવાળા જીવો છે. વળી એ એટલો વિસ્તારવાળો છે કે એની ગણતરી કરતાં અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય. અસંખ્ય યોજનોની વાત એને ગણનાતીત બનાવે છે. નાનકડા મનુષ્ય લોકમાં પણ અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે ત્યાં આખા લોકના માપની ગણતરી કેવી રીતે થાય ? આવો વિસ્તારવાળો આ લોક છે.

લોકની હદ-મર્યાદા પાંચ દ્રવ્યથી થાય છે. લોકમાં પાંચે દ્રવ્યો જરૂર હોય છે. અલોકમાં માત્ર આકાશ છે તે ઉપર જણાવ્યું છે. પાંચમાં એક પણ દ્રવ્ય ઓછું હોતું નથી.

આ ગાથામાં પાંચ દ્રવ્યની હકીકત કહી અને ઉપર ક (૧) શ્લોકમાં છ દ્રવ્ય બતાવ્યા છે તેમાં અપેક્ષા સમજવાની છે. કેટલાક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. કાળના પર્યાયો સર્વ કબૂલ કરે છે. દ્રવ્યને ગુણ અને પર્યાય બન્ને હોવા ઘટે.

અતીત, અનાગત અનંત સમયો એના પર્યાય છે. આ મોટો ચર્ચાનો વિષય છે. કાળનું સ્વરૂપ ને વર્તના સર્વ સ્વીકારે છે. એને જુદા દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે કે નહિ તે પ્રશ્નમાં આપણે નહિ ઉતરીએ. લોકમાં કાળ વર્તે છે, અલોકમાં કાળ વર્તતો નથી. આ સંબંધમાં બે મત નથી. સમજવાની વાત એ છે કે એ લોકનું માન ગણત્રીથી અતિક્રાન્ત હોવા છતાં એની સીમા–મર્યાદા સુઘટિત છે. આવા અપાર અદ્ભુત લોકરૂપ વિશ્વનો વિચાર કરવો. અનંત આકાશ સામે જોઇ તારા, ગ્રહ, ચંદ્ર વિગેરેનો વિચાર કરી વિશ્વની વિશાળતા વિચારવી અને એના વિસ્તારનો ખ્યાલ કરવો.

૩. ચૌદ રજ્જુ લાંબો લોક આકાશમાં રહેલો છે. એ આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશ છે. જેનાથી નાનો ભાગ ન થઇ શકે તેવા વિભાગને પ્રદેશ કહે છે. આકાશપ્રદેશની સંખ્યા 'અસંખ્ય' છે. અસંખ્યનો ખ્યાલ ચોથા કર્મગ્રંથમાં વિસ્તારથી શ્રીદેવેંદ્રસૂરિએ ચાર પાલાની કલ્પના કરીને આપ્યો છે.

તીર્થંકર કે સામાન્ય કેવળી (જિનેશ્વર અથવા જિન) કેટલીક વાર મોક્ષ જવા પહેલાં કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે. એમાં આઠ સમય લાગે છે. એથી ઘણાં કર્મો ખરી જાય છે. પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ અસંખ્ય છે અને તેની કુલ સંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલી છે. કેવળી ઉપર જણાવ્યો તેવો સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર પોતાનો એક એક આત્મપ્રદેશ સ્થાપન કરે છે. પહેલે સમયે એ દંડ કરે છે, બીજે સમયે કપાટ કરે છે, ત્રીજે સમયે મંથાન કરે છે અને ચોથે સમયે આંતરા પૂરે છે. ચોથા સમયે તે સર્વ

લોકપ્રદેશને સ્પર્શે છે અને તે વખતે આત્મા મહા સંકુચિત કરી અનેક કર્મને ખેરવી નાખે છે. આ અતિ અગત્યના સમયે પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશને જિનનો આત્મા સ્પર્શે છે. પછી તુરત એ ક્રિયા સંહરી લે છે. સમુદ્ઘાત પ્રકરણ શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર (૩૬મા પદ) માંથી વાંચવા યોગ્ય છે. એ આત્માની અદ્ભુત વીર્યશક્તિ બતાવે છે.

પ્રાણીઓ–જીવોની અનેક ક્રિયાનું એ લોક મંદિર છે. બે અણુ ભેગા થાય ત્યારે દ્વયણુક, ત્રણ અણુ ભેગા મળે ત્યારે ત્ર્યણુક, એમ અનંત અણુ મળે ત્યારે અનંતાણુક સ્કંધ થાય છે. પ્રત્યેક અણુ છૂટો હોય ત્યારે અણુ કહેવાય, સ્કંધને લાગેલો હોય ત્યારે પ્રદેશ કહેવાય. પ્રત્યેક અણુમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે. અણુની શક્તિ પણ અનંત છે. એ અધોલોકને છેડેથી ઉપર સિદ્ધસ્થાન સુધી એક સમયમાં જઈ શકે છે. એને પર્યાયો–પલટન ભાવ હોય છે. એ સર્વ ફેરફારો અને ચમત્કારો લોકમાં થાય છે અને તેથી એ સર્વ વિવિધ ક્રિયાનું મંદિર લોક કહેવાય છે.

જીવના પર્યાયોની વાત તો શી કરવી? જેટલાં રૂપો દેખાય છે, જેટલાં આકારો દેખાય છે તે સર્વ પર્યાયો છે અને પુદ્ગળનાં પર્યાયો પણ પાર વગરના છે. જીવ પુદ્ગળ સંયોગજન્ય પર્યાયોનો પણ પાર નથી. આખી વિશ્વરચના, તેના ફેરફારો, તેમાં પ્રત્યેક પ્રાણી અને પરમાણુમાં થતી હાનિવૃદ્ધિ એને લઈને મહાન નાચ ચાલી રહ્યો છે–તેનું મહા માયામંદિર આ લોક છે.

૪. 'લોક' એ રીતે પાંચ અસ્તિકાય (ધર્માસ્તિકાય,

અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય) રૂપ છે, એટલે એના આખા વિભાગોમાં [illegible] પાંચ અસ્તિકાય છે અને એ સામાન્ય નજરે જોઈએ તો એકરૂપ છે, એક સરખા છે, છતાં પુદ્ગલોએ એમાં અનેક વિભાગો કર્યા છે. પુદ્ગલ અને જીવના સંબંધોને પરિણામે એમાં અનેક વિકારો-વિભાગો બનાવ્યા છે. પુદ્ગલ પરમાણુનાં સ્કંધો એને અનેક રૂપો આપે છે.

વિવર્તવાદ દર્શનશાસ્ત્રનો અગત્યનો વિભાગ છે. વેદાંતીઓનું કહેવું એમ છે કે જગત બ્રહ્મમય છે અને એમાં જે જુદાં જુદાં રૂપો દેખાય છે તે અવિદ્યાના પરિણામે દેખાય છે. એ માયા છે અને અજ્ઞાનજનિત ભ્રમ છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સિવાય કોઇ સત નથી. વિદ્યાથી એ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) નો નાશ થાય ત્યારે એક બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જીવ અને જડનો ભેદ સ્વીકારે છે. વૈરાગ્ય માટે એ પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા જરૂર કહે, એનાં વિવર્તો પર એ નિર્વેદની પરિપાટીઓ રચે, છતાં મૂળ દ્રવ્ય તરીકે આત્મા અને પુદ્ગળને પૃથક્ સમજે છે. આ શાસ્ત્રીય વિષય ખૂબ ચર્ચીને સમજવા યોગ્ય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ સમજવા પ્રયત્ન કરવો. આપણે આ દાર્શનિક ચર્ચામાં નહિ ઉતરીએ. પુદ્ગળ સંયોગે કેવા કેવા વિવર્તો-ફેરફારો દેખાય છે તે સમજી, તેનો લાભ સંસાર પરની વાસના ઓછી કરવામાં લઈએ.

આખા વિશ્વની નજરે જોતાં એ લોક કોઇ જગ્યાએ સોનાના શિખરોથી ઉન્નત થયેલો દેખાય છે અને કોઇ

જગ્યાએ ઊંડા ભયંકર ખાડાવાળો દેખાય છે. મોટા પર્વતને દૂરથી જોવામાં આવે તો પ્રભાતે જાણે તેનાં શિખરો સોનાનાં હોય તેવું દેખાય છે. પીળી માટીને લઈને કેટલાક પર્વત સુવર્ણ રંગના દેખાય છે. દંતકથામાં અનેક પર્વતો સોનાના. કહેવાય છે. કોઈ સ્થાનકે લોક ઊંડા ખાડાવાળો હોય છે. મર્ત્યલોકમાં ખાડાવાળા અનેક પ્રદેશો છે. અધોલોકમાં તો પાર વગરના ખાડાઓ છે.

મતલબ લોકનાં સ્થાનકો કોઇ જગ્યાએ આકર્ષક હોય છે અને કોઇ જગ્યાએ અતિ બિભત્સ અને કોઇ કોઇ જગ્યાએ ભયાનક હોય છે.

૫. એ લોક કોઇ જગ્યાએ દેવતાઓનાં મણિમંદિરોથી વિભૂષિત હોય છે. ભુવનપતિના ભવનો, વ્યંતરના નગરો અને વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોનાં વર્ણનો વાંચતાં આનંદ થાય તેવું છે. એમાં રત્નની ભીંતો અને નીલરત્નમય ભૂમિઓ, ભૂમિનો સ્વયં પ્રકાશ અને ક્રીડાસ્થાનો એટલાં સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવેલાં છે કે વાંચતાં એક જાતનું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. મર્ત્યલોકમાં પણ મોટાં રાજભુવનો વૈભવ અને સંપદાથી ભરપૂર હોય છે. મોટા રાજ્યમહેલો, બકીંગહામ પેલેસ કે કૈસરના વિલાસસ્થાનો અનેક પ્રકારના સાજ સાથે ગોઠવાયલા હોય છે. આગ્રા અને દિલ્લીના ઐતિહાસિક સ્થાનો કે વર્તમાન રાજધાનીનાં શહેરોના બંગલા, વાડી, ઉપવનો એને ઉદ્દિત ઉદ્દિત રૂપવાન બનાવે છે

કોઇ સ્થાનકે એ ભયંકર નરકસ્થાનરૂપ હોય છે. એના વજ્રમય કાંટા, એની લોહીની નદીઓ, એની ભયંકર ભૂમિઓ, એની શીત જગ્યાઓ, એની ઉષ્ણ જગ્યાઓ-વર્ણન વાંચતાં

[illegible] જોવાં અનેક [illegible] છે. આ પૃથ્વી પર પણ ભયંકર સ્થાનો અનેક હોય છે [illegible] મનમાં ગ્લાનિ અને કેટલીક વાર ભય [illegible] થાય છે. [illegible] જાણવા જેવું છે કે, આ લોકનાં સ્થાનો અનેક પ્રકારનાં છે અને અનેક પ્રકારની શુભ અશુભ લાગણી ઉભી કરનારાં છે. આનંદ, પ્રશંસા, શોક, વિષાદ, ભય [illegible] સમજવા જેવી હકીકત છે.

૬. એ લોકમાં કોઈ જગ્યાએ ઉત્સવ ચાલી રહેલા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ વાજાં વાગતાં હોય છે. કોઈ જગ્યાએ નાચરંગ ઉડતા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ નાટક સિનેમા લાગ્યા હોય છે, કોઇ સ્થાનકે સુંદર પકવાન્ન પીરસાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ 'હુરે હુરે'ના પોકાર ગાજતાં હોય છે, કોઇ જગ્યાએ ઉજાણી-જયાફતો મચી રહી હોય છે, કોઇ જગ્યાએ '[illegible] સમયો' બોલાતા હોય છે, કોઈ જગ્યાએ તાળીઓના ગડગડાટ ઉઠતા હોય છે. એવી રીતે અનેક આનંદ જયમંગળ ઉચ્ચારના ચિત્રો રજૂ કરી શકાય એવા પ્રસંગોથી લોક ગાજી રહ્યો હોય છે.

કોઇ જગ્યાએ છાતી પર અસહ્ય છાજીયા લેવાતાં હોય છે, કોઇ જગ્યાએ રડાપીટ ચાલતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ નિ:સાસા નખાતા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ ફાંસીઓ દેવાતી હોય છે, કોઈ જગ્યાએ મારામારીમાં લોહીના રેલા કે નદીઓ ચાલતી હોય છે, કોઇ જગ્યાએ ખાટકીઓ જીવોનાં ગળાં પર છરી ચલાવતા હોય છે, કોઇ રોગની પીડાથી કકળાટ કરતા હોય છે, કોઇ વિયોગની જ્વાલામાં અંતરશોકથી બળી-ઝળી જતા હોય છે, કોઇ જગ્યાએ જીવો પર કરવત ચાલતી હોય છે,

કોઈ સ્થાને હાડકાં ભાંગી જતાં હોય છે, કોઈ સ્થાનકે આગ્રખા-પટોળી પડતાં હોય છે અને આવાં અપરંપાર દુઃખ, ગ્લાનિ, શોક, સંતાપ તેમજ વિષાદથી ભરપૂર સ્થાનકો હોય છે.

મુંબઈ જેવા શહેરમાં મરણની ઠાઠડી પડખે મોટા વરઘોડા જોવામાં આવે છે અને એક જ બાજામાં મરણના છાજીઆ લેવાતાં હોય ત્યાં થોડી ઓરડી પછી લગ્નના ગીત ગવાતાં સંભળાય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે 'કોઈ જગ્યાએ વીણાના અવાજ અને કોઈ જગ્યાએ હાહાકાર રુદન, કોઈ જગ્યાએ વિદ્વાનોની ચર્ચા અને કોઈ જગ્યાએ દારૂના પીઠાનો મસ્ત કલહ; તો કોઈ જગ્યાએ રમ્ય સ્ત્રી અને કોઈ સ્થાને અતિ કદરૂપી સ્ત્રી–આવું આવું જોતાં સમજ પડતી નથી કે આ સંસાર તે વિષમય છે કે અમૃતમય છે!' આ સર્વ ભાવો લોકમાં દેખાય છે. એમાં નારકોના ત્રાસ ઉમેરીએ એટલે વર્ણન વધારે ગંભીર બને છે. આવો અનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાવોથી ભરપૂર આ લોક છે.

૭. ઉપરની હકીકતમાં કાંઈ નવીન નથી. સર્વ પ્રાણીઓને આવા અનેક ભાવોનો અને અનેક સ્થાનોનો અનેક વાર પરિચય થયેલો છે. અનાદિ કાળથી આ જીવ–પ્રત્યેક સંસારી જીવ રખડ્યા કરે છે. એ એક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ઘરબાર વસાવે છે, શરીરને પોતાનું માને છે, મનુષ્ય હોય તો છોકરા, છૈયા, કુટુંબ–કબિલાવાળો થાય છે અને પાછો મમત્વ છોડીને (ખુશીથી અને ઘણુંખરું પરાણે) વળી બીજે ઘરબાર જમાવે છે. શરીરને તો એ પોતાનું જ ગણે છે. શાસ્ત્રવિદો કહે છે કે "એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી કે એવું કોઈ કુળ નથી જ્યાં આ જીવ અનેક

ણિ, દ્વીપસાગર આદિ પ્રકરણો અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ સૂત્ર ગ્રંથો છે. એ ઉપરાંત અનેક ગ્રંથોમાં લોકક્ષેત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. એ સ્વરૂપ એ ગ્રંથોથી સમજવા જેવું. આ યુગમાં ભૌગોલિક બાબતોનો મેળ ખાતો નથી. એમાં આપણો અલ્પ અભ્યાસ, સાધનોની અલ્પતા અને એ વિષયની શોધ-ખોળની અપૂર્ણતા કારણ હોય છે. એ વિષયની ચર્ચામાં આપણે નહિ ઉતરીએ. એ ઘણો વિશાળ વિષય છે. એક ચંદ્રગ્રહણ-સૂર્યગ્રહણ જેવા કે હેલી તારો દુનિયા ખસેડી શકે અને જ્યાં ત્યાં અનેક સાધનસંપન્ન પ્રધાન વેધશાળાઓ હોય ને એવા વિષય પર વિચાર કરવા યોગ્ય ગણાય. આપણે તો હજુ એ વિષયની બારાક્ષરી શિખવામાં છીએ. આપણે તો અહીં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે સમજવા પૂરતા પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. એનો યોગ યોગ્યતા અભ્યાસીઓ જરૂર પ્રયાસ કરશે એવી આશા રાખી, આપણે તો એની ભાવના કેવી રીતે ભાવવી અને તે દ્વારા આપણો વિકાસ કેવી રીતે સાધવો તે પ્રાસંગિક વિષય વિચારીએ. આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ શાંતરસની રેલછેલ કરવાનો છે તે આપણે કદી ન વિસરીએ. અન્ય ચર્ચાને આ ગ્રંથમાં સ્થાન નથી.

લોકની વિશાળતા, એમાં રહેલા અનંત જીવો, તેમાં રહેલ તિર્યગ્‌લોકનું તદ્દન નાનું સ્થાન, એવા નાના તિર્યગ્‌ (મર્ત્ય) લોકમાં અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર, એમાં સર્વથી નાનો જંબૂદ્વીપ, એના ૧૯૦ મે ભાગે ભરતક્ષેત્ર, તેમાં છ ખંડ, તેનો પણ નાનો ભાગ અને તેના એક વિભાગમાં આપણી પાસે સો, બસો કે બે ચાર હજાર વાર જમીન હોય એની ખાતર આપણે શું શું કરીએ છીએ? એના ઝગડા, એના હક્કોના સવાલ, એની હદનાં તકરારો અને એની માલીકીની પંચાતો—આ સર્વ શોભતી વાત છે?

એ ઘટે છે? અને એ કોને માટે? કેટલા વર્ષને માટે? અને છતાં ચારે તરફ જોઇએ તો નાનામાં નાની માલેકીની ભાંજગડો અને ગુંચવણોનો પાર નથી અને મારું-તારું કરવામાં આપણી નાની જિંદગી પૂરી થઈ જાય છે અને છેવટે ઉઘાડે-ખાલી હાથે ચાલ્યા જવું પડે છે ત્યારે એ સર્વ માલેકી, હક્કો, કબજાઓ અને વેરઝેર અહીં રહી જાય છે. એ રીતે અનેકને મૂકી જતાં જોયાં અને આપણે પણ જરૂર જવું છે, છતાં અધ્યાસ છૂટતો નથી અને પ્રસંગ આવે ત્યારે આપણે પણ બાંય ચઢાવી ટટ્ટાર થઇ જઈએ છીએ, એ વાતની ના પડાય તેમ નથી. આ સર્વ રમત કઇ જાતની છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ઉપાધ્યાયશ્રીએ આખી ભાવનાનું રહસ્ય બહુ યુક્તિસર બતાવ્યું છે. એના બે સ્થાન મુખ્ય છે. પરિચયમાં છ (૭) શ્લોક અને અષ્ટકની છેલ્લી પાંચ ગાથાઓ. પ્રથમ મુદ્દો એ છે કે સમજુ માણસ-વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો પ્રાણી આ લોકભાવના ભાવે તો એને માનસસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ કેમ બને? લોકપુરુષ એ કાંઈ ચિત્ર નથી, એ તો ખ્યાલ આપવા માટે તૈયાર કરેલ ચિત્ર છે, પુરુષાકાર છે; પણ એ લોક નાનો નથી. એની લંબાઈ પહોળાઈનો ખ્યાલ બરાબર કરવામાં આવે અને એની ઊંચાઈ વિચારવામાં આવે તો અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય તેમ છે. એ લોક, એનાં સ્થાનો, એમાંનાં જીવો, એનાં જંગલો, એનાં શીત પ્રદેશો, એનાં ઉષ્ણ પ્રદેશો, એનાં વૈભવો, એનાં દુઃખો, એનાં કારાવાસો, એનાં રાજભુવનો, એનાં માર્ગો, એની નદીઓ, એનાં સરોવરો, એના પર્વતો, એનાં જળચરો, એનાં સ્થળચરો, એનાં ખેચરો, એના સર્પો, એની વનસ્પતિ ઇત્યાદિ સર્વનો વિચાર કરતાં અક્કલ હાથમાં રહે તેમ નથી. એની વિચારણા કરવામાં ખાસ

નિગોદનું સ્વરૂપ અને તેમાં રહેતાં જીવની અનંતતાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે આકાશની અનંતતા અને જીવસંખ્યાની અનંતતાનો ક્યાસ કરી શકાય છે. અસંખ્ય આકાશપ્રદેશને અવગાહી એક ગોળો રહે અને એવા અસંખ્ય ગોળા પૈકી એકેક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદ રહે અને એકેક નિગોદમાં અનંત જીવો રહે. એનો ખ્યાલ કરતાં એવે કોઇ સ્થાનકે આપણે ભરાઇ પડ્યા હોઇએ તો આપણી શી દશા થાય? તે વિચારવા જેવું છે. આ અનેક સ્થાનોનો વિચાર કરતાં મનમાં જે અસ્થિરતા હોય છે અને થોડા વખતમાં આ મેળવું? કે આ ખાઉં? પણે જઉં? કે આમ દોડું? એવા એવા અવ્યવસ્થિત વિચારો આવતા હોય તે દૂર થઇ જાય છે અને મનમાં એક પ્રકારની સ્થિરતા આવતી જાય છે. અતિ વિશાળ ચૌદ રાજલોકમાં પોતાના સ્થાનની અલ્પતા મોટા માંધાતાને પણ મૂંઝવી નાખે તેમ છે, તો તું તે કોણ? તારી ગણતરી શી? તારું સ્થાન કેટલું નાનું? અને વિશ્વના કયા ખૂણામાં આવ્યું છે? આવી વિચારસ્થિરતા થતાં અધ્યાત્મ સુખની પ્રસૂતિ થાય છે અને એ સુખનો આનંદ અજબ છે, એ મનોરાજ્ય અનોખાં છે, એની વૈભવ-સંપત્તિ અલૌકિક છે. ઉપાધ્યાયજીનો આ ભાવના રસ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ અતિ આકર્ષક છે, તન્મય કરી દે તેવો છે અને અતિ પ્રૌઢ ભાષામાં ચિતરાયો છે.

એમનો બીજો પ્રવાહ જીવ અને પુદ્ગળના સંબંધથી થતા વિવર્તોનો છે. એ પ્રસંગ અતિ પ્રાસાદિક છે. આ લોકના વિવિધ આકારો બતાવી, તેની રમણીયતા અને તેની બીભત્સતા બન્ને બરાબર બતાવેલ છે. ત્યારપછી એનાં અનેક સ્થાનકોએ દેખાતી વિચિત્રતા હૃદયને દ્રવિત કરી દે તેવી છે. આપણે સંસા-

રમાં ફરનારા છીએ અને અહીં મનુષ્યલોકમાં જે વૈવિધ્ય જોઈએ છીએ તે આપણને નમાવી દે અને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે. માત્ર યુવાનીની મસ્તીમાં તણાઈ ન જઈએ અને વસ્તુ-સ્વરૂપ જોવાનો અભ્યાસ પાડીએ તો અહીં પારવગરનાં પ્રસંગો નજરે પડે તેમ છે. જો એવા પ્રસંગોનાં પત્રક ભરીએ તો આવા અનેક ગ્રંથો ભરાઈ જાય. પણ એ બીનજરૂરી છે, કારણ કે આપણા દરરોજના અનુભવનો એ વિષય છે.

જીવને કદાચ દેવસુખ લલચાવનારા લાગે, પણ અંતે એનો છેડો આવે ત્યારે માથાં પછાડવાં પડે છે એ સમજ્યા બાદ જો સુજ્ઞ હોય તો તેને પણ વાંછે નહિ. મનુષ્યનાં સુખો કેવાં છે, તે તો આપણે જોઈએ છીએ. વાસ્તવિક સુખી માણસ શોધ્યો જડે તેમ નથી અને બહારથી સુખી દેખાતાને સુખી માનવો એના જેવી બીજી કોઈ ભૂલ નથી. કદાચ સહજ વૈભવ મળી ગયો હોય તો તે પણ એટલાં થોડાં વર્ષ માટે છે કે અનંત કાળની ગણનામાં તેને તો તદ્દન બાજુએ જ મૂકી દેવાય. નારકીનાં દુઃખોનું વર્ણન કરતાં ત્રાસ ઉપજે છે. એ પર વિવેચનની પણ હવે જરૂર નથી. તિર્યંચ પંચેંદ્રિયની પરાધીનતા અને બાકીની ચારે ઇંદ્રિયવાળા જીવોનું અજ્ઞાન વિચારતા એક પણ એવું સ્થાન જડે તેવું નથી કે જ્યાં પ્રાણી ઇચ્છા ધરી, હોંશ રાખી રહેવા મન કરે. આવો આ લોક છે!

એની ભાવના ભાવવા માટે પ્રથમ એનું સંસ્થાન વિચારવું. આકાશને આધારે તનુવાત રહે છે તેને આધારે ઘનવાત રહે છે, ઘનવાતને આધારે ઘનોદધિ છે અને તેને આધારે પૃથ્વી રહે છે. પૃથ્વીને આધારે ત્રસ સ્થાવર જીવો

અને એને આધારે શરીર, શરીર પૈકી એક કાર્મણ શરીર
કાર્મણ શરીર એટલે કર્મોનો સમૂહ. લોકની આ ગામાની સ્થિતિ
છે. એની ગોળાકારની દૃષ્ટિએ એક નીચેથી ઉપર સુધી એક
એક આકાશપ્રદેશ ઓછો થતો આવે છે. એના પૂર્વથી પશ્ચિ
સુપ્રસિદ્ધ દ્વીપો ને અસંખ્ય દ્વીપો સુંદર દેખાય છે. એની કર્મભૂમિ
તથા અકર્મભૂમિઓ વિચારવા જેવી છે. એના અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્ર પૈકી
આઠમા નંદીશ્વર દ્વીપનાં ચૈત્યો જોતા મન થઈ જાય એવું છે
અને એનો છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર આખા રાજને રોકીને રહેલો છે

ઉપર જ્યોતિષ્ચક્ર આવે છે. બાર દેવલોકના વૈભવો
વૈમાનિક દેવોની ઋદ્ધિ, દેવભૂમિની વિશાળતા, ગ્રૈવેયકના સુખી
દેવો, લોકાંતિકના દેવો અહીં આવી તીર્થંકર મહારાજને તીર્થ પ્રવ-
તાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે તે અને વૈમાનિક દેવોનો માનસિક આનંદ
સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોની સુખશય્યા, કેવળી ભગવાનને તેઓનાર્થ
થની મનવડે પૃચ્છા—એ સર્વનો વિચાર કરવાનો છે.

એ સર્વના મૌલિસ્થાને રહેલા સિદ્ધના અનંત અવ્યાબાધ
સુખનું તથા સિદ્ધશિલાનું વિભાવન કરતાં ચિત્ત સ્થિર થઈ
જાય તેમ છે, આત્મા અનુપમ દશા અનુભવે તેમ છે અને
પરમ અધ્યાત્મ શાંતિનો અહીં સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ રીતે
તે સ્થાનનું વિભાવન કરવું.

તે તે સ્થાનોમાં વર્તતા ભાવોનો વિચાર કરતાં લોકની
વિશાળતા બરાબર મનોમંદિરમાં જામી જાય છે. એમાં હાસ્ય ને
શૃંગાર રસ વધારે છે કે એમાં કરુણ, બીભત્સ અને રૌદ્ર રસ
વધારે છે? તેનો અત્ર વિભાગ પાડવો. એ વિવેચન કરતાં જો સંસાર
ઉપર કાંઈ પણ આસક્તિ ઓછી થાય તો પછી વિચાર આવશે

કે આ રખડપાટો ક્યાં સુધી ચલાવ્યા કરવો છે ? આ રખડપાટાનું સ્વરૂપ જ્યાંસુધી સમજવામાં ન આવ્યું ત્યાંસુધી તો ગમે તેમ ચલાવ્યું, પણ હજુયે એમ ને એમ ચલાવવું છે કે રસ્તો ફેરવવો છે ? એ આ ભાવનાનો કેંદ્રસ્થ વિચાર છે. જો ચક્રભ્રમણનો કંટાળો આવ્યો હોય, જો નિગોદની સ્થિતિથી ત્રાસ થયો હોય, અનંત ભવોમાં બહારના કોઈએ જાણ્યા કે ભોગવ્યા કે સુંઘ્યા નથી એવા અનંતા અપ્રસિદ્ધ ભવો કર્યા છે એ વાત હૃદયમાં બેઠી હોય તો હવે કાંઈક ચેતો, અને ચેતીને કાંઈક એવું કરો કે જેથી તમારો માર્ગ સીધો અને સાધ્યસન્મુખ થઈ જાય. હજુ આંટા માર્યા જ કરવા હોય તો તો સવાલ રહેતો જ નથી, બાકી દશા ફરી હોય અથવા ફેરવવા યોગ્ય છે એમ લાગ્યું હોય તો અત્યારની હાયવરાળનો હવે છેડો લાવો. કર્મથી ઘેરાયલા આત્માને પણ પુરુષાર્થ શક્ય છે, એ અનંત શક્તિનો ધણી છે અને જ્યારે તે જાગે ત્યારે તે કર્મના ભુક્કા કરી નાખે એવી અમોઘ શક્તિ નૈસર્ગિક રીતે એનામાં બહેલી છે એ વાત અંદર બરાબર જામવી જોઈએ અને જામ્યા પછી નિર્બળ થઈ બેસી રહેવું ન જોઈએ. એ તો તજવી ત્યારે એક એક શું તજવી ? આ ભાવ મનમાં હોય અને ચેતનજી ઉઠે ત્યારે એ ખેળથી ભરેલો દેહ જોતા નથી કે સ્નાન પૂરું કરવાની રાહ જોતા નથી. એ બડવીર છે, લોકાગ્રે પહોંચવાની શક્તિથી સંપન્ન છે અને અનંત તેજનો ધણી છે. એ જાગ્યો એટલે પુણ્ય પ્રભાવ જાગ્યો, એ ઉઠ્યો એટલે રસ્તો સાંપડ્યો, એ ચાલ્યો એટલે વિકાસ, વિકાસ અને વિકાસ જ થાય. માત્ર એની દોરવણી સમ્યગ્ પ્રકારની હોવી જોઈએ અને એનો પ્રયોગ રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવવાની ભાવનાથી થયેલો હોવો જોઈએ.

આંતરવૃત્તિએ જ્યારે એને સાચો અંતરત્યાગ સૂઝશે ત્યારે આ આંટા મારવા એને ગમશે નહિ, એને પુદ્ગળભાવ પર પ્રેમ થશે નહિ, એને કષાય કરવામાં હીણપત લાગશે, એને સદ્‌ગુણોનું વ્યસન થશે અને એ વિશ્વ ઐક્ય સમજી જેટલાને બને તેટલાને સાથે લઈ સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરી જશે.

આ રીતે લોકભાવના અતિ વિશાળ છે. એના અંતરમાં સર્વભાવનાનો સમાવેશ કરી શકાય છે. એના અંતરમાં સૃષ્ટિકર્તૃત્વની ચર્ચા શાંત ભાવે થાય છે. એનાં પાંચ સમવાયી કારણો સમજાય, જૈન ધર્મ–દર્શન કર્મપ્રધાન છે કે પુરુષાર્થપ્રધાન છે? એની વિવેચના થાય, ષડ્–દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારાય અને વિશ્વવિશાળતા વિચારી માનસસ્થૈર્યના પ્રસંગો એનાથી મેળવાય તો અધ્યાત્મશાંતિમાં એનું પર્યવસાન થાય. આ વિચારણા–ભાવના એ શાંતસુધારસપાન છે. એ અમૃત વિરલ છે, પણ મળે ત્યારે અપ્રતિમ આત્મોત્કર્ષ દેનાર છે. એમાં અંતરઆત્મા પ્રસન્ન થઈ પ્રવેશે એ આપણી પ્રેરણા, ઇચ્છા અને ભાવના હોય. લોકભાવના અનેક પ્રકારે ભાવવી શક્ય છે. જે માર્ગે પોતાનો વિકાસ થાય તે રસ્તે તેનો ઉપયોગ કરવો. સુધાપાન કરવાની આ તક બરાબર લેવી અને લઈને સાધ્ય તરફ પ્રયાણ કરવું એવો શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો ઉપદેશ પોતાના આત્મા તરફ છે તે આપણે આપણા ચેતનજી સમક્ષ ધરવો અને આદર્શ સ્પષ્ટ કરી પ્રગતિને માર્ગે ચડી જવું.

इति लोकस्वरूपभावना.

ઉપાધ્યાયશ્રી સકલચંદ્રવિરચિત.

લોકસ્વરૂપ ભાવના

(રાગ-પરજીઓ)

જ્ઞાન નયનમાંહે ત્રિભુવનરૂપે, જોયે જિન દીઠો લોગો;
નીપજીયાતો ષટ્દ્રવ્યરૂપો, પ્રણમો નમ જિન યોગો. ૧

મુનિવર! ધ્યાવો અઢિય દીપ નર લોગો. એ આંકણી.
જિહાં જિન મુનિવર સિદ્ધ અનંતા, જિહાં નહીં જ્ઞાન વિયોગો. મુ૦ ૨

આપે સિદ્ધો કેણે ન કીધો, જસ નહિ આદિ અંતો;
લીધો કેણુ ન જાયે ભુજબળે, ધારિયો જતુ અનંતો. મુનિ૦ ૩

અનેક દ્રવ્ય પર્યાય પરિવર્તન, અનંત પરમાણુ સ્કંધે;
જેમ દિસે તેમ અકળ અરૂપી, પંચદ્રવ્ય અનુસંધે. મુનિ૦ ૪

અચળપણે ચલનં પ્રતિ કારણ, ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશો;
સ્થિરહેતુ અધર્માસ્તિકાયથી, લોકાકાશ અતિ દેશો મુનિ૦ ૫

મધ્યે એક રજ્જુ ત્રસનાડી, ચઉદસ રજ્જુ પ્રમાણો;
અનંત અલોકી ગોટે વીંટયો, મસ્તકે સિદ્ધ અધિઠાણો. મુનિ૦ ૬

અધોલોક છત્રાસન સમવડ, તિર્છો ઝલ્લરી જાણો;
ઊર્ધ્વલોક મૃદંગ સમાણો, ધ્યાન સકળ મુનિ આણો. મુનિ૦ ૭

કટિ પર સ્થાપિત હસ્ત પ્રસારિતપાદ પુરુષના જેવો જેહ,
ષડ્ દ્રવ્યાત્મક લોક અનાદિ અનન્ત સ્થિતિ ધરનારો તેહ;
ઉત્પત્તિવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત તે ઊર્ધ્વ અધો ને મધ્ય ગણાય,
લોકસ્વરૂપવિચાર કરંતા ઉત્તમજનને કેવળ થાય.

પં. અમૃતવિજયજી

પ્રકરણ ૧૨ મું

બોધિદુર્લભભાવના

મન્દાક્રાન્તા

યસ્માદ્વિસ્માપયિતસુમનઃસ્વર્ગસમ્પદ્વિલાસ-
પ્રાપ્તોલ્લાસાઃ પુનરપિ જનિઃ સત્કુલે ભૂરિભોગે ।
બ્રહ્માદ્વૈતપ્રગુણપદવીપ્રાપકં નિઃસપત્નં,
તદ્દુષ્પ્રાપં ભૃશમુરુધિયઃ સેવ્યતાં બોધિરત્નમ્ ॥ ક૦ ॥૧॥

ભુજંગપ્રયાતમ્

અનાદૌ નિગોદાન્ધકૂપે સ્થિતાના-
મજસ્રં જનુર્મૃત્યુદુઃખાર્દિતાનામ્ ।
પરીણામશુદ્ધિઃ કુતસ્તાદૃશી સ્યા-
દ્યયા હન્ત! તસ્માદ્વિનિર્યાન્તિ જીવાઃ ॥ ખ૦ ૨ ॥

તતો નિર્ગતાનામપિ સ્થાવરત્વં,
ત્રસત્વં પુનર્દુર્લભં દેહભાજામ્ ।
ત્રસત્વેઽપિ પઞ્ચાક્ષપર્યાપ્તસંજ્ઞિ-
સ્થિરાયુષ્યવદ્દુર્લભં માનુષત્વમ્ ॥ ગ૦ ૩ ॥

ક. ૧. યસ્માત્ બોધિરત્નથી. વિસ્માપયિત આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે તેવું. સુમનઃ દેવ. ઉલ્લાસ આવિર્ભાવ. જનિઃ જન્મ. ભૂરિભોગે ભોગ ઘણા લભ્ય હોય તેવું, ધનધાન્યસમૃદ્ધ. બ્રહ્માદ્વૈત શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યસ્વરૂપ. પ્રગુણ ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળી. નિઃસપત્ન જેના જેવું અન્ય ન હોય તેવું. ભૃશં ખૂબ (ક્રિ. વિ.) ઉરુધિયઃ વિશાળ બુદ્ધિવાળા.

ખ. ૨. જનુઃ જન્મ. અર્દિત પીડિત. પરિણામશુદ્ધિઃ પરિણામધારા. તસ્માત્ નિગોદમાંથી. હન્ત ખેદ બતાવનાર અવ્યય છે.

ક. ૧. જે (બોધિરત્ન) થી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવા દેવનાઓના સ્વર્ગની સંપત્તિના ભોગવિલાસ અને તેથી અનેક પ્રકારના આનંદ ઉલાસો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી પણ અનેક ભોગવિલાસથી ભરપૂર સારા કુળમાં જન્મ થાય છે, જે અર્હત પ્રભુની પ્રકૃષ્ટ પદવીને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, જે અદ્વિતીય છે અને જે પ્રાપ્ત થવું મહામુશ્કેલ છે તે બોધિરત્નને હે વિશાળ બુદ્ધિવંતો! ખૂબ સેવો.

ખ. ૨. નિગોદના અંધકૂપમાં ભરાઈ પડેલા અને વારંવાર થતા જન્મ અને મરણનાં દુઃખોની પીડાથી હેરાન થઈ ગયેલા જીવોને પરિણતિની એવી વિશુદ્ધિ કયાંથી થાય કે જેના વડે તેઓ એ નિગોદમાંથી બહાર નીકળી આવે?

ગ. ૩. તે (સૂક્ષ્મનિગોદ) માંથી કદાચ બહાર નીકળે તો પ્રાણીને બાદર સ્થાવરપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ત્રસપણું મળવું મુશ્કેલ છે. ત્રસપણું મળી જાય તો તેમાં પણ પંચેંદ્રિયપણું મળવું દુર્લભ છે, પંચેંદ્રિયપણું મળી જાય તો પર્યાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે, પર્યાપ્તત્વ મળે તો પણ સંજ્ઞીપણું મળવું મુશ્કેલ છે, તે મળે તો સ્થિર આયુષ્ય મળવું મુશ્કેલ છે અને તે મળી જાય તો પણ મનુષ્યત્વ દુર્લભ છે.

ગ. ૩. स्थावरत्वं એકેંદ્રિયત્વ (નોટ). त्रसत्वं બે ત્રણ ચાર પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું. पर्याप्त પૂરી પર્યાપ્તિવાળા (નોટ) संज्ञि સંજ્ઞીપણું. (નોટ). स्थिर દીર્ઘ, નીવિડ, નિશ્ચળ. मानुष्यत्व મનુષ્યપણું.

ઘ. ૪. मिथ्यात्व અજ્ઞાન (નોટ) माया પરવંચન, દંભ, કપટ. उपगूढः વીંટળાઇ વળેલા. मग्नो ઊંડા ગરકાવ થઇ ગયેલો. अगाध જેનો પાર ન આવે તેવો ઊંડો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विविधोपद्रवं देहमायुश्च क्षणभङ्गुरम् ।
कामालम्ब्य धृतिं मूढैः स्वश्रेयसि विलम्ब्यते ॥ ७ ॥

ङ. ५. पिपिसा [illegible] भगिनि: (પોતાની બહેન) [illegible] स्यागद्धृ [illegible] सान्निध्यं [illegible], [illegible] अनिशाय [illegible] ન મળે તેવી [illegible] पटना. मूर्च्छा [illegible].

च. ६. गद व्याधि. मूर्च्छित [illegible] जर्जर જીર્ણ. अक्षकद्दम्बकं ઇંદ્રિયનો સમૂહ. [illegible] स्व [illegible], પોતાના. अवगाह ઊંડા ઉતરવું તે. स्फुटितं ફૂટી ગયેલા.

छ. ७. विविधोपद्रवं અનેક પ્રકારના (વ્યાધિના) ઉપદ્રવોએ આધીન. धृति ધૈર્ય. ધીરજ, ટેકો. श्रेयस् કલ્યાણ.

વ. ૪. એ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને પણ આ મૂર્ખ પ્રાણી મહામોહ અથવા મિથ્યાત્વ કે માયા-કપટથી ઘેરાઇ જાય છે અને પરિણામે રખડપાટી કરતો સંસારના મોટા અગાધ કૂપમાં વધારે ઊંડો ઉતરતો જાય છે. આવો પ્રાણી ધર્મસાધનસામગ્રીરૂપ બોધિરત્નને ક્યાં મેળવે ? એવાના પત્તા ક્યાં ખાય ?

ક. ૫. મતમતાંતરો અને મતભેદો અનેક પ્રકારના થઇ ગયા છે, ડગલે ને પગલે બુદ્ધિશાળી-મતિવાળા લોકોનો પાર નથી, અને તેઓ અનેક પ્રકારની કુયુક્તિઓનો આશ્રય કરીને પોતપોતાનાં મંતવ્યોની પુષ્ટિ-વૃદ્ધિમાં રસ લે છે, દેવતાઓ અત્યારે કોઈપણ પ્રકારની સહાય કરતા નથી અને અત્યારે કોઇ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે તેવો અતિશય છે નહિ. આવા વખતમાં તો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો.

વ. ૬. જ્યાંસુધી આ શરીર વ્યાધિઓથી તદ્દન ખલાસ ન થઇ જાય, જ્યાંસુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત ન થઇ જાય, જ્યાંસુધી સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં ઉતરવાની સ્થિતિમાં રહેલી હોય અને જ્યાંસુધી આયુષ્ય પૂર્ણ થયું ન હોય ત્યાંસુધીમાં સમજુ માણસોએ પોતાના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; કારણ કે સરોવર તૂટી જાય અને પાણી પ્રવાહબંધ ચાલવા માંડે, પછી પાળ કઈ રીતે બાંધી શકાશે ?

દ્રુ. ૭. અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને આધીન શરીર છે અને આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે છતાં પણ કઈ જાતની ધીરજનો ટેકો લઇને મૂઢ પ્રાણીઓ પોતાના ખરા હિતની બાબતમાં વ્યથ કાળ નિર્ગમન કરે છે ? (એની કાંઇ ખબર પડતી નથી.)

बुध्यतां बुध्यतां बोधिरतिदुर्लभा,
जलधिजलपतितसुररत्नयुक्त्या ।
सम्यगाराध्यतां स्वहितमिह साध्यतां,
बाध्यतामधरगतिरात्मशक्त्या ॥ बुध्यतां० ॥ १ ॥

चक्रिभोज्यादिरिव नरभवो दुर्लभो,
भ्राम्यतां घोरसंसारकक्षे ।
बहुनिगोदादिकायस्थितिव्यायते,
मोहमिथ्यात्वमुखचोरलक्षे ॥ बुध्यतां० ॥ २ ॥

लब्ध इह नरभवोऽनार्यदेशेषु यः,
स भवति प्रत्युतानर्थकारी ।
जीवहिंसादिपापाश्रवव्यसनिनां,
माघवत्यादिमार्गानुसारी ॥ बुध्यतां० ॥ ३ ॥

आर्यदेशस्पृशामपि सुकुलजन्मनां,
दुर्लभा विविदिषा धर्मतत्त्वे ।
रतपरिग्रहभयाहारसंज्ञार्तिभि-
र्हन्त मग्नं जगद्दुःस्थितत्वे ॥ बुध्यतां० ॥ ४ ॥

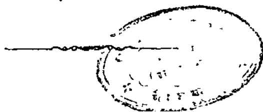
રાગઃ—'તાર હો તાર પ્રભુ મુજ સેવક ભણી': એ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી વીર સ્તવનના લયમાં ચાલશે. પ્રતોમાં એનો **ધનાશ્રી** રાગ જણાવે છે, 'ધાર તરવારની સોહલી દોહલી' એ આનંદઘનના ચૌદમા જિનના સ્તવનના રાગમાં પણ ચાલશે.

૧. બોધિને અતિ દુર્લભ સમજ, મળવી ઘણી મુશ્કેલ સમજ. દરિયાના ઊંડા જળમાં પડી ગયેલા ચિંતામણિ રત્નને ન્યાયે કરીને તેને દુર્લભ સમજ. (પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીનું) સારી રીતે પરિપાલન કર. અહીં તારું પોતાનું હિત સાધ અને તારી પોતાની શક્તિથી હલકી ગતિ(દુર્ગતિ)ને અટકાવી દે.

૨. આ મહાભયંકર સંસારરૂપ અરણ્ય (જંગલ) અનેક નિગોદ વિગેરેની કાયસ્થિતિને લઈને અતિ વિશેષ વિસ્તારવાળું (લાંબું) થયેલ છે તથા મોહ મિથ્યાત્વ વિગેરે ચોરોનું પ્રધાન નિવાસસ્થાન છે. તેમાં ભમતાં-રખડતાં ચક્રવર્તીના ભોજન વિગેરેની પેઠે મનુષ્યનો ભવ મળવો મહા-મુશ્કેલ છે.

૩. આ સંસારમાં કદાચ મનુષ્યનો દેહ પ્રાપ્ત થાય પણ જો તે અનાર્ય દેશમાં થાય તો તો ઊલટો તે નુકશાન કરનાર બને છે. કારણ કે પ્રાણીવધ વિગેરે પાપ આશ્રવોની આસક્તિવાળા ત્યાંના મનુષ્યોને તે માઘવતી વિગેરે નરકને રસ્તે લઇ જનાર થાય છે.

૪. આર્ય દેશ પ્રાપ્ત થયેલા અને ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા પ્રાણીઓને પણ ધર્મતત્ત્વને અંગે જાણવાની ઇચ્છા થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહારસંજ્ઞાની પીડાઓને લઈને જગત્ અતિ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ગરકાવ થઇ જાયં છે-ભારે ગડમથલમાં પડી જાય છે, પડી ગયેલ છે.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ बुध्यतां० ॥ ५ ॥

धर्ममाकर्ण्य सम्बुध्य तत्रोद्यमं,
कुर्वतो वैरिवर्गोऽन्तरङ्गः ।
रागद्वेषश्रमालस्यनिद्रादिको,
बाधते निहतसुकृतप्रसङ्गः ॥ बुध्यतां० ॥ ६ ॥

चतुरशीतावहो योनिलक्षेष्वियं,
क्व त्वयाकर्णिता धर्मवार्ता ।
प्रायशो जगति जनता मिथो विवदते,
ऋद्धिरससातगुरुगौरवार्ता ॥ बुध्यतां० ॥ ७ ॥

एवमतिदुर्लभात् प्राप्य दुर्लभतमं,
बोधिरत्नं सकलगुणनिधानम् ।
कुरु गुरुप्राज्यविनयप्रसादोदितं,
शान्तरससरसपीयूषपानम् ॥ बुध्यतां० ॥ ८ ॥

૫. કદાચ ધર્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો પણ ગુરુમહારાજની સમીપે જઈને ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ થવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રસંગો અને વિકથા (કુથલી) વિગેરેમાં પડી જતાં તે તે વિષયોના રસના આવેશથી ચિત્તની એકાગ્રતા અનેક પ્રકારના વિક્ષેપોને લઈને મલિન થઈ જાય છે. (અને તેમ થતાં તેને પરિણામે શ્રવણ દુર્લભ બને છે.)

૬. ધર્મ સાંભળીને અને તે સમજીને–તેનાથી બોધ પામીને પ્રાણી ધર્મકાર્યમાં ઉદ્યમ કરવા જાય છે ત્યારે રાગ, દ્વેષ, શ્રમ, આળસ, ઊંઘ વિગેરે અંતરંગના દુશ્મનનાં ટોળાંઓ જેઓ સારું કામ કરવાની તકનો હમેશાં વિનાશ કરતા જ રહે છે તે તેમાં બાધા કરે છે–ફાચડ મારે છે–કરતાં અટકાવે છે

૭. ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં તેં કઈ જગ્યાએ ધર્મની વાર્તા સાંભળી છે? ઘણે ભાગે જનતા તો ઋદ્ધિ, રસ, શાતાના મોટા ગૌરવોની મોટી મોટી વાતોમાં આસક્ત થઈને અરસપરસ તે સંબંધી વાતચીત જ કર્યા કરે છે.

૮. એવી રીતે અત્યંત દુર્લભથી પણ દુર્લભ એવું સર્વ ગુણોના ભંડારરૂપ બોધિરત્ન (સમકિત) પ્રાપ્ત કરીને શાંતરસનું સરસ અમૃતપાન જે મોટા ઉચ્ચ પ્રકારના વિનયના પ્રસાદથી તને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો ઉપયોગ કર–તે અમૃતરસને તું પી.

નોટ:—

१. बोधि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] आराधना [illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible]

२. चक्रिभोज्यादि [illegible] दृष्टान्तो छे. (नोट जुओ) आराधना [illegible] [illegible] कार्यकिर्याति [illegible] मोटुं. गुरु [illegible] [illegible]

३. अनार्ये [illegible]. प्रस्तुत [illegible]. धर्माकार्ये [illegible]. पापाकरा [illegible]. [illegible] मार्गवर्ती [illegible] नजीक. मार्गानुसारी [illegible] [illegible] छे ते.

४. स्पृहाम् [illegible], [illegible]. शिशिरिता पाणीनी ठंडक. [illegible] संज्ञा चार संज्ञा छे. (नोट जुओ.) आदि [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], दुर्दशा.

५. वितथ ખોટું, વિપરીત. विकथा રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા. तत्तद्रसावेश તેના તેના રસનો આવેશ, અનુબંધ. विक्षेप ડગમગ. अवधान ધ્યાન, એકાગ્રતા.

६. संबुध्य બોધ પામીને. સમજીને. (જાણવા યોગ્ય જાણીને) वर्ग સમૂહ. अन्तरङ्गः અંદરનો. श्रम થાક. वाधते અડચણ કરે છે. આડા આવે છે. सुकृत શુભ કરણી. प्रसङ्ग અવસર.

७. चतुरशीतौ ચોરાશી. योनिलक्षेषु લાખ યોની (૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં. जनता પ્રાણી સમુદાય. मिथो અરસપરસ, અંદરઅંદર. गौरव ગારવ. આસક્તિ (ગારવ ત્રણ છેઃ ઋદ્ધિ, ધન, રસઃ ખાવાના પદાર્થો. શાતાઃ સુખ.) (નોટ જુઓ.) गुरु મોટું, મહાન.

८. अतिदुर्लभात् दुर्लभतमं મુશ્કેલીથી મળી શકે તેનાથી પણ વધારે દુર્લભ. प्राज्यः ખૂબ. प्रसाद અનુગ્રહ. उदित પ્રાપ્ત.

બોધિ દુર્લભભાવના :— :: પરિચય :—

§ ૧. આ ભાવનાનો પરિચય કરતાં 'બોધિ' શું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છે. 'બોધિ' શબ્દ બુધ્ ધાતુમાંથી નીકળેલ છે. એનો અર્થ 'જ્ઞાન'–'સમજવું' એ થાય છે. આ એનો વિશુદ્ધ અર્થ છે. જ્ઞાન–સમજણ અંદરથી જ જાગૃત થાય છે. આત્માનો સહજ સ્વભાવ જ્ઞાન છે. કર્માવરણથી એનો એ સ્વભાવ આચ્છાદન પામી ગયો છે તેને પ્રકટ કરવો. ઉપરનાં આચ્છાદનોને દૂર કરવામાં આવે ત્યારે જે પ્રકાશ થાય છે તે 'બોધિ' છે. બોધિ એટલે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, વિવેકપૂર્વકનું જ્ઞાન અને શુષ્કતા વગરનો પ્રકાશ. વર્તન–ચારિત્ર વગરનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે એટલે બોધિના અર્થમાં જ્ઞાનની મુખ્યતા અને ચારિત્ર વર્તનની સહાનુગામિતા સાથે જ સમજવાની છે.

'બોધિ' શબ્દનો અર્થ ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ એવો અનેક સ્થાનકે કરવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ–પ્રકાશ સંપત્તિનું પરિણામ છે. બોધિનો અસલ ભાવ જ્ઞાનરૂપ છે. અંદરની જ્યોતિ જગાવનાર એ આત્મપ્રકાશ છે.

એ આંતરપ્રકાશ હોઈને એને રત્નની ઉપમા આપી છે. જેમ રત્નમાં પ્રકાશની મુખ્યતા હોય છે તેમ બોધિમાં પણ પ્રકાશની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. અનેક સ્થાનકે બોધિનો અર્થ સમકિત કરેલો છે. જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના સમૂહને પણ બોધિ ગણવામાં આવેલ છે. એ મૂળ અર્થનો જ વિસ્તાર છે, એમાં પણ જ્ઞાનની જ મુખ્યતા રહેલી છે એ ભૂલવાનું નથી.

કોઇ પ્રસંગે બોધિનો અર્થ સામગ્રીપ્રાપ્તિ થાય છે, પણ એનો મુખ્ય મુદ્દો જ્ઞાન-આંતર પ્રકાશને ખાસ કરીને અવલંબે છે એ ત્યાં પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. રત્નત્વ તો જ્ઞાનને જ ઘટે છે અને સાધનધર્મોના સત્ય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરાવવાની તાકાત પણ તેની છે. સાધનોને સાધ્ય માનવાને કારણે વચ્ચ-ગાળેના વખતમાં જે મહાઅનર્થો થયા છે તે ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન ન થઇ જાય તેની સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા પણ તે કારણે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે કાર્ય પણ 'બોધિ'નું જ છે.

બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે. તે સંબંધી અનેક પ્રકારના ઉપદેશો શાસ્ત્રકારે અનેક ગ્રંથોમાં આપ્યા છે. પદ્ધતિસર તે સમજવા યોગ્ય છે. આ ઉપદેશ પદ્ધતિનું મૂળ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં છે. એના ત્રીજા અધ્યયનમાંથી જરૂરી વિભાગ અત્ર વિચારી લઇએ એટલે પ્રસ્તુત વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નહિ રહે. તેને માટે ખાસ આ ગાથા છે—

चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणिह जंतुणो ।
माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमम्मि अ वीरिअं ॥ १ ॥

"આ સંસારમાં પ્રાણીઓને ચાર મુખ્ય બાબતો મુશ્કે-"લીથી મળે છે. મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા અને સંયમ "(વિરતિ-ત્યાગ)માં વીર્ય. ૧. સંસારમાં નાના પ્રકારનાં ગોત્રો "અને જાતિ આમાં અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરીને પ્રાણીઓ "ઉત્પન્ન થાય છે. ૨. કોઇ વખત તે દેવલોકમાં જાય છે, "કોઇ વાર નારક થાય છે, કોઈ વાર અસુર જાતિમાં ઉત્પન્ન "થાય છે અને જેવાં કર્મ કરે તે પ્રમાણેની ગતિમાં તે જાય છે, "કોઈ વખત તે ક્ષત્રિય રાજા થાય છે, વળી કોઇ વાર ચંડાળ

" થાય છે, કોઈ વાર વર્ણસંકર થાય છે, કોઈ વાર કીડા થાય
" છે, કોઇ વાર પતંગ થાય છે, કોઇ વાર કુંથુ થાય છે, કોઈ-
" વાર કીડી થાય છે. ૩-૪. કર્મમલથી રગદોળાયલા પ્રાણીઓ
" એ પ્રકારે ચોરાશી લાખ યોનિઓના ચક્રમાં પડેલા કોઈ
" જેમ ક્ષત્રિયો લડાઇથી કદી પરાતા નથી તેમ તેઓ સંસાર
" વિષે કદી ઉદ્વેગ પામતા નથી. ૫. પ્રાણીઓ કર્મના સંબંધથી
" અત્યંત મૂઢ થઇને મનુષ્ય સિવાયની બીજી યોનિઓમાં દુઃખી
" થાય છે, બહુ વેદના ભોગવે છે અને વધારે વધારે હેરાન
" થતા જાય છે. ૬. અનુક્રમે ઘણા કર્મોનો કોઇ વાર નાશ થઇ
" જાય તો શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને કદાચિત્ મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત
" કરે છે. ૭. મનુષ્યનું શરીર મળ્યા પછી પણ જે ધર્મના
" શ્રવણ કરવાથી તપ, ક્ષમા અને અહિંસાનો સ્વીકાર થાય
" એવા ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ છે. ૮. કદાચિત્ ધર્મનું શ્રવણ
" પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેમાં શ્રદ્ધા થવી પરમ દુર્લભ છે. સાચી
" હકીકત સાંભળ્યા છતાં પણ અનેક પ્રાણીઓ પતિત થઇ જાય
" છે. ૯. ઉપર્યુક્ત શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરીને પણ વીર્ય-
" સંયમ-શક્તિ વધારે દુર્લભ છે. અનેકને એ હકીકતની રુચિ
" થાય તો પણ એનો અંગીકાર થતો નથી. ૧૦. મનુષ્યત્વ
" પામીને, ધર્મ-શ્રવણ કરીને અને તેની સદ્દહણા કરીને તેમજ
" તે પ્રમાણે વર્તન કરીને તપસ્વીએ પોતાની જાત ઉપર
" સંયમ કેળવવો જોઇએ અને કર્મ રજ ઉડાવી દેવી જોઇએ. ૧૧.
" આવી રીતે પવિત્ર થયેલા પ્રાણીની શુદ્ધિ થાય છે અને અગ્નિમાં
" ઘી નાખે ત્યારે અગ્નિ જેમ પ્રદીપ્ત થાય છે તેમ શુદ્ધ થયેલા
" પ્રાણીનો ધર્મ પ્રદીપ્ત થાય છે. ૧૨. કર્મબંધનાં હેતુઓને છોડી
" દો, ક્ષમાદ્વારા યશને પુષ્ટ કરો, એમ કરનાર પ્રાણી આ પાર્થિવ

"શરીરને છોડીને ઊર્ધ્વ દિશાએ ગમન કરે છે. ૧૩. ઉત્તમ
"શીલયુક્ત મનુષ્યો વધારે વધારે ઊંચા સ્થાનકે જાય છે અને
"ત્યાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશથી દીપે છે. જાણે ત્યાંથી ફરી
"નીચે ઉતરવાના નથી એમ માનતા ત્યાં આનંદમાં રહે છે.
"૧૪. દેવલોકનાં સુખો ભોગવતાં અને મરજીમાં આવે તેવું રૂપ
"કરતાં તેઓ ઉપરનાં કલ્પોમાં અનેક વર્ષો સુધી રહે છે. ૧૫.
"પુણ્ય પ્રમાણે જેને જે સ્થાન મળ્યું હોય ત્યાં તેટલો વખત
"રહીને આયુષ્ય પૂરું થયે દશ અંગથી શોભતું મનુષ્યપણું પામે
"છે. ૧૬. બગીચા: ખેતર, સુવર્ણ, પશુ, દાસ: નોકરચાકર—
"એવા ચારે પ્રકારના આનંદના સાધનો હોય તેવા કુટુંબમાં
"તે જન્મે છે. (એક અંગ) ૧૭. મિત્ર, જ્ઞાતિ (સગા), ઉચ્ચ
"ગોત્ર, સુંદર વર્ણ, તંદુરસ્ત શરીર, મહાપાંડિત્ય, વિનય, યશ
"અને બળ એ નવ મળી દશ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૮. મનુ-
"ષ્યપણાના સુંદર ભોગો ભોગવીને અને વિશુદ્ધ સદ્ધર્મ આચરીને
"બોધિને પામે છે. ૧૯. ઉપરની ચારે બાબતો દુર્લભ છે એમ
"સમજીને, સંયમ લઈને, તપથી કર્મનો નાશ કરીને શાશ્વત
"સિદ્ધમાં તે જાય છે. આ પ્રમાણે હું કહું છું. ૨૦."

આ વીશગાથાપ્રમાણ આખા અધ્યયનમાં મુદ્દો એ છે કે મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રવણ, ધર્મરુચિ અને સંયમમાં પ્રવર્તન અનુક્રમે વધારે ને વધારે દુર્લભ છે. પ્રથમ મનુષ્યભવનું દુર્લભત્વ બતાવતાં શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી ભાવવિજયજીએ દશ દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—૧ ચુલો, ૨ પાસા, ૩ ધાન્ય, ૪ દ્યૂત, ૫ રત્ન, ૬ સ્વપ્ન, ૭ ચક્ર, ૮ ચર્મ, ૯ યુગ, ૧૦ પરમાણુ. આ દશે દૃષ્ટાન્તો બહુ સુંદર છે. એમાં લગભગ અશક્ય પ્રસંગો બતાવ્યા છે, છતાં છેવટે

જણાવ્યું છે કે કોઇ દેવકૃત્યથી કે અસાધારણ સંયોગવશાત્ એ અશક્ય જેવી વાત કદાચ બની આવે, પણ મહાપ્રયાસે અને અનંત વખત ફેરા માર્યા પછી મહામુશ્કેલીએ મળેલ મનુષ્યજન્મ ફરી વાર જલદીથી મળી શકતો નથી.

આ દશ દૃષ્ટાન્તોનું ભાષાંતર પરિશિષ્ટમાં આપવા ઈચ્છા છે, પણ પુસ્તકના કદ પર તેનો આધાર રહેશે. મુદ્દો ઉપર કહ્યો તે છે. મનુષ્ય ભવની દુર્લભતા બતાવવાનો એ દશે દૃષ્ટાન્તોનો આશય છે. જૈનકથારત્નકોષના પ્રથમ ભાગમાં સિંદૂર પ્રકરમાં તેનો ખ્યાલ બહુ સારો આપ્યો છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪ થી ૩૨

એ જ પ્રકારે શ્રદ્ધાના સંબંધમાં સાત દૃષ્ટાન્તો જમાલિ આદિ નિહ્નવોના તે જ ટીકામાં આપ્યા છે તે પણ તે સૂત્રથી જાણી લેવા.

આ મુદ્દાને અનેક રીતે આ ભાવનામાં ચર્ચ્યો છે તેથી તેના મૂળની તપાસ કરી આ વાત શરૂઆતમાં લખી છે. હવે આપણે પ્રથમ શ્લોકનો પરિચય કરીએ. આ આખી ભાવના બહુ સુંદર છે અને તેના ઉપર ઘણું વક્તવ્ય કરી શકાય તમ છે. આવશ્યકીય લેખનરૂપ સંયમ રાખી સંક્ષેપ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

બોધિરત્ન–જ્ઞાન. બોધનો પ્રકાશ. ધર્મસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને તેના આચરણથી કેવી કેવી વસ્તુ મળે છે તે.

જુઓ! પ્રથમ તો આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું દેવગતિનું સુખ મળે છે. એ સુખમાં બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી આનંદ અને વિલાસ કરવાના હોય છે. દેવલોકના વૈભવોમાં શૃંગાર, ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, વિનોદ, અપ્સરાઓના હાવભાવ, વિમાનની ગમત આદિ અનેક દેવીઓના પ્રસંગો હોય છે. દેવોમાં પણ મહર્દ્ધિક દેવના વૈભવ કલ્પનાતીત હોય છે. દેવેંદ્રને એથી પણ વધારે મોટો વૈભવ હોય છે.

આવા દેવભોગો બોધિરત્નને પરિણામે સહજ પ્રાપ્તવ્ય છે. જો કે વિશિષ્ટ બોધિરત્નને ઓળખનાર એ સુખને વાંચ્છતા નથી.

એવા દેવલોકનાં સુખ ભોગવ્યા પછી નિરતિચાર બોધિરત્નના પ્રભાવની પ્રક્રિયા કરનાર શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર દશ ચીજો બતાવી છે તે સર્વ તેને સાંપડે છે, પણ એ ભોગમાં લપટાતો નથી. એ તો અધૂરા યોગ પૂરા કરે છે અને પરિણામે આત્મવિકાસ સાધે છે.

બોધિરત્નનો ખરો લાભ તો હવે આવે છે. એ 'બ્રહ્મ–અદ્વૈત–પ્રગુણ પદવી–પ્રાપક' છે. બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને અદ્વૈત અતિવિશિષ્ટ એવી ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની પદવીને અપાવનાર આ બોધિરત્ન છે. મતલબ કે જો તમારે બ્રહ્માદ્વૈત સાધવું હોય તો બોધિરત્નને સેવો. બોધિરત્નને સેવવું એટલે મહાસુશીબતે મળે તેવી એ ધર્મસામગ્રીઓ અને જ્ઞાનરત્નને પ્રાપ્ત કરી પ્રગતિ કરવી, આત્મવિકાસ સાધવો અને તે સંબંધમાં ખાસ સાવધાન થઇ રાગદ્વેષના કોઇપણ પ્રપંચમાં પડી જવું નહિ. બોધિરત્નનો દીપક–પ્રકાશ સાથે હોય એટલે માર્ગ તો જરૂર સૂઝી આવશે. માત્ર તેનો લાભ લેવા પૂરતો દૃઢ નિશ્ચય અને વીર્ય–શક્તિસ્ફૂરણની અતિ આવશ્યકતા રહેશે.

આ સંબંધમાં આગળ ઘણું વક્તવ્ય છે. પ્રથમ બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ ઘણી મુશ્કેલ છે તે હવે બતાવે છે. તેને યથાર્થ પ્રકારે સમજીને તેની સેવા કરો, તેનો સ્વીકાર કરો, તેની સાથે વ્યવહાર મર્યાદારૂપે ઐક્ય સાધો, એ વાત પ્રથમથી જ કહી છે હવે તે પ્રાપ્ત થવામાં મુશ્કેલીઓને રજૂ કરે છે.

ગ્ર. ૨. ઉત્તરોત્તર દુર્લભપણું બતાવતા પ્રથમ તો આ પ્રાણી અવ્યવહારરાશિમાંથી અનંતકાળ સુધી નીકળતો જ નથી એ વાત બતાવે છે. અવ્યવહારરાશિ એટલે સૂક્ષ્મનિગોદ. આકાશના અસંખ્ય પ્રદેશ પર એક અને ત્યાં જ બીજા અસંખ્ય ગોળકો છે. દરેક ગોળામાં અસંખ્યાતી નિગોદ છે એને આશ્રયીને પ્રત્યેક નિગોદમાં અનંત જીવો રહેલા છે. એક સોયના અગ્રભાગ પર અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ હોય છે. એવી એની સૂક્ષ્મતા છે.

એ નિગોદના જીવો આપણા એક શ્વાસોશ્વાસ પ્રમાણ કાળમાં સાડાસત્તર ભવ કરે છે એટલે કે અઢાર વાર જન્મે છે અને સત્તર વાર મરે છે. એનું અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર હોય છે અને તે શરીર ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય હોય છે. આવી અસંખ્યાતી નિગોદ અનાદિ કાળથી સર્વત્ર ચૌદ રાજલોકમાં રહેલી છે. એમાં જ્યાંસુધી જીવ રહે છે ત્યાંસુધી તે ‘ અવ્યવહારરાશિયો ’ કહેવાય છે.

એમાં કોઈ વખત અકામ નિર્જરા થઈ આવે તો પ્રાણી બાદર અનંતકાયમા (સાધારણ વનસ્પતિમાં) આવે છે. એમા પણ એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય છે: સૂક્ષ્મ નિગોદમાં અને એમાં એટલો જ ફેર છે કે બાદરનું અનંત જીવસંકીર્ણ શરીર ચર્મચક્ષુથી દેખાય છે. અહીં પણ એ જીવ અનંત જન્મમરણ કરે છે. એ હવે વ્યવહારરાશિમા આવ્યો કહેવાય છે. એનો સહજ વિકાસ (Evolution) થયો ગણાય છે. ત્યારપછી એ પાછો સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જાય તો પણ તે વ્યવહારરાશિયો ગણાય છે. આવા અનેક જન્મ મરણ તે નિગોદરૂપ ઘોર અંધકારમાં થયા કરે છે. આમાંથી નીકળવાનો એનો વારો ક્યારે આવે ? એની પરિણામશુદ્ધિ ક્યારે થાય ? અને એમાંથી એ ક્યારે બહાર નીકળે ?

આ તો જરા મોટા ખાડાઓની વાત થઈ, બાકી તો ધોરિ-રસ્તાની વાત તો જરા વધારે દૂર છે એ ધ્યાનમાં રહે.

જીવોની અનંતતાનો ખ્યાલ કરવા માટે એક જ હકીકત બસ ગણાશે. મોક્ષમાર્ગ અનંત પૂર્વકાળથી (અનાદિ કાળથી) ચાલુ છે, અનંત જીવો મોક્ષે ગયા છે અને જાય છે; છતાં એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે અને અનંત કાળચક્રો પછી પણ એક નિગોદનો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે એમ ભવિષ્યમાં કહેવાશે. અનંતના અનંત ભેદ છે અને જીવસંખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો કરતાં અનંતગુણી છે. આવા મોટા ખાડામાંથી કેમ નીકળાય? એ તો કોઈ ભવિતવ્યતાનો જોગ લાગી જાય અને ફુટતી ધાણીનો દાણો ઊડીને ગોળામાંથી બહાર પડી જાય એના જેવો ખેલ છે.

હવે જરા આગળ વધીએ. ભવિતવ્યતા જાગી અને પ્રાણી નિગોદમાંથી નીકળી બાદર અનંતકાયમાં આવ્યો.

ગ. ૩. બાદર અનંતકાયમાં આવ્યો એટલે કાંઈ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી બચી જતો નથી. બન્ને વચ્ચે વ્યવહારી થઈને પણ આંટા અનંતકાળ સુધી મારે છે. એમ કરતાં પ્રત્યેક વનસ્પતિ થયો. ત્યાં એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે. ફળ, ફુલ, પાંદડાં, અથવા ભીંડાં, તુરીઆં, ઘઉં, વટાણા વિગેરે. એના અનેક ભેદો છે. એમાં પણ અસંખ્ય કાળ પર્યટન કરે છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ—સૂક્ષ્મ અને બાદર આ સર્વ સ્થાવર કહેવાય છે. એ સર્વમાં અસંખ્યકાળ આંટા મારે અને વળી બન્ને જાતિની અનંતકાયમાં જઈ આવે. એમ કરતાં ઘર્ષણ, ભેદન—છેદન થતાં સ્થાવરપણાથી આગળ વધી ત્રસપણું પામે.

સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ શ્રોત્ર એ પાંચ ઇંદ્રિયો છે. એમાં અનુક્રમે બેઇંદ્રિયવાળા બેઇંદ્રિય, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા તેઇંદ્રિય, ચાર ઇંદ્રિયવાળા ચૌરિંદ્રિય અને પાંચ ઇંદ્રિયવાળા પંચેંદ્રિય. આ સર્વ ત્રસ જીવો કહેવાય છે. બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળામાં ખૂબ કાળ ભમે, ઉપર નીચે આંટા મારે, એકેંદ્રિયના ઉપર કહેલા વિભાગોમાં અને નિગોદમાં પણ જઇ આવે. એમ કરતાં કરતાં પંચેંદ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે.

પાંચે ઇંદ્રિય મળી જાય એટલો વિકાસ થાય તો પણ પર્યાપ્તપણું દુર્લભ છે. અહીં જરા ખુલાસાની જરૂર છે.

પર્યાપ્તિ છ છે: ૧ આહાર, ૨ શરીર, ૩ ઇંદ્રિય, ૪ શ્વાસોશ્વાસ, ૫ ભાષા, ૬ મન.

જીવ કાર્મણ શરીર સાથે ઉત્પન્ન થાય એટલે પ્રથમ આહાર લે, પછી શરીર બંધાય, પછી ઇંદ્રિયો બંધાય, પછી એ શ્વાસોશ્વાસ લેવાની, ભાષા બોલવાની ને મનવડે ચિંતવવાની શક્તિ મેળવે.

આ છ પર્યાપ્તિ પૂરી કરે ત્યારે એ પર્યાપ્ત કહેવાય.

અનેક જીવો તો એ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા વગર જ મરણ પામે છે એટલે પર્યાપ્ત થવું એ પણ દુર્લભ છે. પાંચે ઇંદ્રિયવાળા શરીરમાં આવ્યા પછી પણ આ રીતે સર્વ મનની મનમાં રહી જાય તેમ છે. અને પર્યાપ્તત્વ મળે પણ સંજ્ઞિત્વ ન મળે તો પણ પંચેંદ્રિયપણું નકામું છે. અસંજ્ઞિ પંચેંદ્રિય મનુષ્યો જે મળમૂત્રાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને મન હોતું નથી. પર્યાપ્તિ પાંચ જ હોય છે. એવા મન વગરના પંચેંદ્રિયપણાનો સાધ્ય દૃષ્ટિએ વિશેષ અર્થ નથી.

એમ કરતાં ત્રસપણું મળ્યું, પંચેંદ્રિયપણું ને પર્યાપ્તત્વ મળ્યું, સંજ્ઞિત્વ પણ મળ્યું; પરંતુ આયુષ્ય તદ્દન નાનું—અલ્પ હોય તો

રત્ન એ દુર્લભ છે, એ અંતરમાંથી પ્રકટે છે અને પ્રકટે ત્યારે એની સુગંધ ચારે તરફ વિસ્તરે છે. આ આત્મજ્ઞાન અને અંતરનો નાદ ક્યાં છે? કેમ મળતો નથી?

મનુષ્યત્વ મળ્યા પછી પણ કેટલા દુર્લભત્વના પ્રસંગો આવે છે તેની વિશેષ હકીકતો ગેય અષ્ટક પર મુલતવી રાખી, અહીં અગત્યની થોડી બાબતો ઉપદેશરૂપે કહે છે. તે ખૂબ મનન કરીને સમજવા યોગ્ય છે. નીચેના ત્રણે શ્લોકો ઉપદેશાત્મક છે. બોધિની વાત ફરી વાર અષ્ટકમાં લેવામાં આવેલ છે.

ક્ર. ૫. હાલમાં વખત કેવો છે તે વિચાર. મતો અને પંથોનો પાર નથી. એક વેદને અનુસરનાર પન્થો કેટલા છે? વૈશેષિક, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈમિનિ, પૂર્વમિમાંસા, ઉત્તરમિમાંસા એ ઉપરાંત દ્વૈત, અદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, માધવ, રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય, શંકરાચાર્ય એવા નાના મતભેદોનો પાર નથી. બૌદ્ધના પણ ચાર મોટા વિભાગો, મુસલમાનોના શિયા સુન્ની, ખ્રીસ્તીમાં કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, નોન કોન્ફોર્મીસ્ટ, પ્રેસ્બીટેરીયન, પ્યુરીટન અને દરેકના પારવગરના પેટાભેદો. આવા અનેક મતો, પંથો અને દર્શનો છે. તેમાં પોતાને બુદ્ધિશાળી માનનારા લોકોનો પાર નથી. એક એક હેત્વાભાસો અને દલીલોની ગુંચવણો એવી ઊભી કરી દે છે કે માણસનું મગજ ગુંચવણમાં પડી જાય. માત્ર દુઃખ એટલું જ છે કે દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ પોતપોતાના મંતવ્યની સ્થાપના કરવાના રસમાં એટલા પડી ગયેલા હોય છે કે એને પોતાની વાત સાચી છે એમ બતાવવાની પ્રબળ ઇચ્છા આડે પરસ્પર સમન્વય કરવાની કે સત્ય તારવવાની ભાવના, વૃત્તિ કે ઇચ્છા થતી જ નથી. અંશસત્યને સર્વસત્ય માનવા મનાવવાની

ઇચ્છા નીચે એકતા કરવાને બદલે અંતર વધતું જાય છે અને પરસ્પરના બળને કાપી નાખી સત્યનો નાશ કરવામાં આવે છે જેથી અલ્પ બુદ્ધિશક્તિવાળાનો ગુંચવાડો વધતો જાય છે.

આ બુદ્ધિશાળીઓના મતોનું વિવેચન અત્ર કરવાનો અવકાશ નથી. એક એક બાબતો પર વર્ષો પસાર થાય તેવી ચર્ચાઓ કરે છે અને યુક્તિઓ લગાવી બાતબાતની દલીલો જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે. કાળવાદ, સ્વભાવવાદ, નિયતિવાદ, વિવર્તવાદ, ઇશ્વરવાદ–એવા એવા વાદોનો પાર નથી. એમાં સત્ય શોધન કરતા અંશસત્ય પર ભારે જોર હોય છે અને જનતાને ભ્રમમાં નાખવાના કે પડી જવાના પાર વગરના પ્રસંગો હોય છે.

આવી રીતે ચારે તરફ મતો, દર્શનો, પંથો, વાદો, વિવાદો અને મઠોનો જાણે બજાર માંડી હોય તેવું દેખાય છે. વિદ્યા–વ્યાસંગથી ભરપૂર આ કર્મભૂમિમાં બુદ્ધિશક્તિનો ક્યાં અને કેવો ઉપયોગ થયો છે એનું એક મોટું પ્રદર્શન ઊભું થાય તેવું છે અને માનુષિક શક્તિના ગૌરવને માટે તે ગમે તેટલું જબરું કે નબળું હોય પણ સામાન્ય માણસને તો મુંઝવી નાખે તેવું હોય છે.

આ કાળમાં દેવતાઓ કોઈ જાતની સહાય કરતા નથી. અહીં આવીને કોઈ જાતની ધર્મ સંબંધી બાબતમાં મદદ કરતા નથી.

અત્યારે કોઇ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન–વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું અતિશાયીપણું નથી કે જ્યાં અથવા જેની પાસે તે હોય તેની નજીક જઈને શંકા સમાધાન પણ કરી શકાય. મનઃપર્યવજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાન નથી, અવધિજ્ઞાન કે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પણ પ્રાયે થતું નથી અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિ નથી એટલે એ પણ મોટી ગુંચવણ છે.

આવી રીતે મતપંથોની વિવિધતા, યુક્તિઓની વિપુલતા, યુક્તિ લગાવી સ્વમત સ્થાપન કરવાની ઉત્સુકતા, કેવળીના સાન્નિધ્યનો અભાવ અને અતિશય જ્ઞાનનો અભાવ એ સર્વ અત્યારે વર્તે છે. આવા વખતમાં અને આવા સંયોગોમાં જો જે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહે તેને ખરો નસીબદાર સમજવો—એને સાચો ભાગ્યશાળી સમજવો.

આ સ્થિતિ કાંઇક અંશે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના વખતમાં હતી. એમના વખતમાં ધર્મચર્ચાઓ જોશભેર ચાલી હતી, વાદાવવાદો થતા હતા અને મતભેદો ઘણા હતા, છતાં સ્વરક્ષણની પ્રબળ ભાવના ધર્મપરત્વે તે વખતે હતી.

આપણા સમયના પ્રશ્નો તો ઘણા આકરા છે. ઉપાધ્યાયજીના વખતમાં તો એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો હતા, દેશ સમૃદ્ધ હતો, મુગલાઇના પાયા હચમચ્યા હતા પણ હજુ એનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો. અત્યારે આપણે બસો વર્ષના તદ્દન ઠંડા કાળ પછી આવ્યા છીએ, જીવનકલહ પાર વગરનો છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના મહાન સંઘર્ષણો ચાલી રહેલા છે અને જડવાદ શરૂઆતમાં તો એવો આવ્યો કે ધર્મ એટલે ધતીંગ કહેવાઇ ગયું. જીવનકલહની સખ્તાઇ, જડવાદનું વાતાવરણ અને ધર્મચર્ચાને બદલે બીજા અનેક પ્રશ્નોની ગુંચવણો એટલી વધી પડી છે કે ધર્મસંબંધી વિચાર કરવાની ફુરસદ પણ ઘણા ખરાને મળે તેમ નથી અને મળી જાય તો તેની દરકાર કે જરૂરીઆત પણ દેખાતી નથી. સાધનો વધવા છતાં સાધનોનો લાભ લેનારાની સંખ્યા પૂરતા પ્રમાણમાં વધી છે કે નહિ તે માટે પ્રશ્ન છે. વર્તમાન યુગને બરાબર

સમજવા માટે માત્ર આજુબાજુ જોવાની જ જરૂર છે. અત્યારે પણ જે ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાન રહે તે ખરો ભાગ્યશાળી સમજવો. અહીં શ્રદ્ધા તે સમજણ-પૃથક્કરણથી થયેલ બોધિરત્નના પ્રતાપે પ્રકાશદ્વારા થયેલ માન્યતાની જ વાત છે તે લક્ષ્યમાં રહે. જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા સ્થિર ટકી શકતી નથી એ જાણીતી વાત છે. બોધ-જ્ઞાનને પરિણામે થયેલ શ્રદ્ધા-પ્રેમ-અંતરનો વીર્યોલ્લાસ થાય તે ધર્મ ભાવના છે અને એવા ધર્મને સમજી, તેમાં દૃઢ રહે તે આ કાળમાં પણ જરૂર ભાગ્યવાન છે. જે ભાગ્યશાળી-પણું શ્રી ઉપાધ્યાયજીના સમયમાં ગણાતું હતું તે ફરેલા સંયોગોને અંગે આ કાળમાં અન્ય અનેક કારણોથી સવિશેષ સત્ય અને વાસ્તવિક બને છે.

ચ. દ. ઉપર જણાવ્યું તેમ અનેક આડાઓ વટાવીને મનુષ્યત્વ મળ્યું છે ત્યારે તું નાની નાની ખટપટોમાં પડી ગયો છે, તને અત્યારે તારી જાત પ્રત્યેની ફરજનો ખ્યાલ થતો નથી અને ઉપર ઉપરની બાબતોમાં તું અટવાઈ ગયો છે. જરા છોકરાઓ મોટા થઈ કામ ઉપાડી લેશે એટલે આત્મચિંતવન કરીશ, અમુક સંખ્યામાં પુંજી એકઠી થશે એટલે નિવૃત્ત થઈશ, પેન્શન લેવાનો હક્ક થશે એટલે વાનપ્રસ્થ થઈશ. આવા આવા મોટા વાળી મનજીભાઈને સમજાવી લે છે, પણ આ સોનાનો અવસર ચાલ્યો જાય છે. જો વિચાર કરઃ—

વ્યાધિઓનો પાર નથી રાજરોગોઃ ક્ષય, પક્ષઘાત, સંગ્રહણી વિગેરે થઈ જાય એટલે તું પરાધીન. કોઈપણ વ્યાધિ ઘર ઘાલે એટલે પરાધીનતા થાય અને એના ઉપચાર ઉપર જ ધ્યાન રહે.

[illegible]

[illegible] દૃષ્ટિવાળાઓ ખરું હિત ગણવા લાગી.

તું આળસ-પ્રમાદથી કે બેદરકારીથી, અલ્પ વિચારણાથી કે ઉપેક્ષાથી પડી રહ્યો હોય તો એની ખેર. પરપોટો ફૂટતાં વાર નહિ લાગે અને ફૂટશે ત્યારે તે ફૂટે છે એમ ઘણીવાર તો તને ખબર પણ નહિ પડે. તું તે વખતે સાવધ હોઈશ કે બેશુદ્ધ હોઈશ તે પણ કહેવાય નહિ અને પછી તારી સર્વ મનની મનમાં રહી જશે. માટે ઊઠ, જાગૃત થા અને સ્વહિત અને પરમ શ્રેયસ્‌ની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર.

૧. પ્રથમ સામાન્ય-સર્વને લાગુ પડતી વાત કર્યાં પછી તે જ વાતને ખીલવવાની છે. મુદ્દાની વાત કહેવાની એ છે કે, બોધ-સદસદ્વિચારજ્ઞાન બહુ મુશ્કેલીથી મળે છે. આ બોધિની દુર્લભતા તું સમજ. એ ચીજને જેમતેમ ફેંકી નાખવા જેવી નથી. એ કોઈ બજારુ ચીજ નથી, એ તો મહાપ્રયાસે મળે છે તે માટે તું નીચેનો સુપ્રસિદ્ધ દાખલો વિચારી જો.

અતિ દરિદ્રી એવો એક વિપ્ર હતો. મહામુસીબતે આખો દિવસ રખડી, ભિક્ષા માંગી પૂરું કરતો હતો. એને વળી પરણવાની દુર્બુદ્ધિ થઈ. એવા ગરીબોને મદદ કરનારા અને તેનાં ધર્મ સમજનારા આર્યદેશમાં બહુ હોય છે. એ પરણ્યો, દારિદ્ર વધ્યું અને ગુલામ દશાના એ વિપ્રે અનેક ગુલામો વધાર્યાં. એ કોઈ રીતે પૂરું કરી શકે નહિ. અન્નના ફાકા પડવા માંડ્યા. તે કંટાળી ઘર મૂકીને ભાગ્યો. દૂર દેશમાં ગયો. ત્યાં તપ કરવા લાગ્યો. કોઈ દેવની કૃપાથી એને ચિંતામણિ રત્ન મળ્યું. એ રત્નનો પ્રભાવ એવો ગણાતો કે ઇષ્ટ યાચિત વસ્તુ તેના અધિષ્ઠાતા દેવો પૂરી પાડે. બ્રાહ્મણ રાજી થયો, સમૃદ્ધિવાન થયો પણ જીરવવાની શક્તિ કેળવી નહિ. વહાણમાં બેસી દેશ આવવા નીકળ્યો. બૈરી છોકરાં પણ સાંભર્યાં. વહાણમાં ઊભો ઊભો વિચાર કરે છેઃ 'હું આવું ઘર બંધાવીશ અને આવી ગાડી ખરીદીશ. આમ ચાલીશ અને આમ બોલીશ.' હાથમાં ચિંતામણિ રત્ન લઈને હર્ષમાં નાચવા-કૂદવા લાગ્યો. તેવામાં એક મોટું મોજું આવ્યું, વહાણ ડોલ્યું અને સાથે ઊછળ્યું.

દશ પંદર વામના મોજાંમાં વહાણ ફંગોળાયું. નાચતા બ્રાહ્મણના હાથમાંથી રત્ન છટકી ગયું અને મોટા દરિયામાં પડી ગયું. ગયું તે ગયું. એનો પત્તો ક્યાં લાગે ? બ્રાહ્મણ ભાઈ તો એ, ભગવાન એના એ !

એ રત્નની પ્રથમ પ્રાપ્તિ દુર્લભ અને પુનઃ પ્રાપ્તિ વધારે દુર્લભ, આ ન્યાયે તું ધ્યાનમાં રાખ કે બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ અને પુનઃ પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે અને જ્ઞાન–બોધનો મહિમા અવર્ણ્ય છે. જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં જેટલા કર્મોનો નાશ કરી શકે છે તેટલાનો અજ્ઞાની કરોડો વર્ષે પણ કરી શકતો નથી. સમજણની બલિહારી છે. ક્રિયાની કિંમત જરા પણ ઓછી ન કરતાં જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન જૈનશાસ્ત્રો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપે છે. બોધ–પ્રકાશથી આખી દુનિયા દીવા જેવી નજર સામે રમે છે અને પ્રાણીનો વિકાસ બહુ વધારે કરી દે છે. આત્મવિકાસના પાયા બોધ ઉપર જ ચણાય છે. સમ્યગ્ બોધ થયો એટલે ખૂબ પ્રગતિ સાધ્ય થાય છે. તેની સાથે આજુબાજુના સંયોગો અનુકૂળ થઇ જાય છે અને બોધનું ફળ ત્યાગ (વિરતિ) બેસે એટલે સોના સાથે સુગંધનો સહયોગ થઇ જાય છે.

આ બોધિને પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા જાગે અને તે પ્રાપ્ત થઇ જાય તો આગળનો માર્ગ ખૂબ સરળ થઇ જાય છે. બોધ એ ખરેખર અમૂલ્ય રત્ન છે. એની પ્રાપ્તિ જેટલી દુર્લભ છે તેટલી જ તે અભીષ્ટ, સ્પૃહણીય અને પ્રેરક છે.

એ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રમાદ છોડી દઇ, રાગદ્વેષાદિનો બનતો ત્યાગ કરી દઈ, એની આરાધના કર. બોધિનં આરાધના કરવી એટલે જ્ઞાનને પગે લાગવાની વાત ન હોય

જ્ઞાનની-આંતર પ્રકાશની આરાધના એટલે જ્ઞાનમય જીવન, જીવવાની તાલાવેલી, એનો આસેવના અને એમાં એકાગ્રતા, એ એની સાચી આરાધના છે. જ્ઞાનમય જીવનના આવિર્ભાવો આધિદૈવિક છે, અસાધારણ છે, ખરેખર સેવવા યોગ્ય છે, એનાં મનોરાજ્યો જ અનેરાં હોય છે. મોટાં આયુષ્ય હતાં ત્યારે જ્ઞાનવિલાસમાં કરોડો વર્ષો નીકળતાં અને અનુત્તર વિમાનનાં દેવો જ્ઞાનરાજ્યમાં જ બધો કાળ પૂરો કરે છે. જ્ઞાનીનાં જીવનોના-એપિસોડ્સના ઉદ્યનો ચીતરી શકાય તેમ નથી, પણ આકર્ષક છે એ તો સાચા જ્ઞાની સાથે પરિચયમાં આવતાં દેખાય. જીવનનું સુખ કે સાર્થકય ધન કે વૈભવમાં કદી નથી જણાયું, પણ સાચા બોધવાળાના સત્સંગમાં જ તે સદા અવસ્થિત છે.

એ બોધિરત્નની આરાધના કરી તારા ખરા હિતને આ સંસારમાં-આ ભવમાં સાધ. એની આરાધના એ જ હિત છે એ સમજાય તેવી વાત છે અને તેમ કરીને તારી પોતાની આત્મશક્તિથી અધમ ગતિને અટકાવી દે. જ્ઞાનમય જીવનનું આ પરિણામ છે. વિકાસ વધે એટલે નીચે ઉતરવાની વાત સંભવે નહિ. મુદ્દાની વાત જ્ઞાનમય જીવન કરી દેવાની છે અને તે અત્યારે શક્ય છે અને તારે ખાસ કર્તવ્ય છે. શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા માટે અને હોય તેને ટકાવી રાખવા માટે પણ જ્ઞાન-પ્રકાશની જરૂર છે. આ વાત તું બરાબર સમજી લેજે અને સમજીને બોધિરત્નની દુર્લભતા વારંવાર ગાજે આ ભાવ પ્રત્યેક ગાથાને અંતે યાદ કરવાનો છે. આટલો સર્વસાધારણ ઉપોદ્ઘાત કરી હવે તેની સિદ્ધિનાં કારણો સમજાવે છે.

૨. નિગોદ-અવ્યવહારરાશિમાં જીવોનું શરીર, તેનું

સાધારણ અને મોટા [illegible] પ્રકારની [illegible] [illegible] અને પ્રત્યેકના જ [illegible] પરિચ્છેદમાં [illegible] છે તો [illegible] અનાદિકાળની કાયસ્થિતિ સમજવી.

આમાંથી વનસ્પતિકાયમાં [illegible] [illegible] કાયસ્થિતિ, [illegible] પ્રત્યેક [illegible]કાયસ્થિતિ, પછી [illegible]કાયસ્થિતિ, તેઉકાયસ્થિતિ, વાયુકાયસ્થિતિ, પૃથ્વીકાયસ્થિતિ, ત્યાર પછી દ્વીન્દ્રિયકાયસ્થિતિ, ત્રીન્દ્રિયકાયસ્થિતિ, ચતુરિન્દ્રિયકાયસ્થિતિ અને પંચેન્દ્રિયતિર્યંચકાયસ્થિતિ. આ સર્વનું [illegible] વર્ણન થઈ ગયું છે. એ સર્વ કાયસ્થિતિઓ-ને [illegible] [illegible] સંસાર અનંતકાળાવધિ બને છે.

વળી એ સર્વ કાયસ્થિતિઓ મોહ અને મિથ્યાત્વ જેવા આકરા ચોરોનું નિવાસસ્થાન છે. તેમણે મોટા ગઢો ત્યાં બનાવી રાખ્યા છે અને પ્રાણીને તેઓ પૂરા ભમાડે છે, પજવે છે, પીડે છે, પોતાના તાબામાં રાખે છે અને તેને મહાઅંધકાર ને અજ્ઞાનમાં એટલો તો ઊંડો [illegible] રાખે છે કે એ જરા પણ આગળ વધી શકતો નથી અને એ કાયસ્થિતિઓને વશ બનીને તે અહીંતહીં સાધ્યના ઠેકાણા વગર આંટા માર્યા કરે છે. મોહ અને મિથ્યાત્વના એના તરફના વર્તનનું આ પ્રકરણના ઘ (૪) શ્લોકમાં દિગ્દર્શન કરાવાયું છે.

આવા મોટા સંસાર અરણ્યમાં રખડતાં નરભવની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એ તો કોઈવાર અનંતકાળના પર્યટન પછી મળી જાય તો નસીબની વાત છે. આટલી હદ સુધીની વાત આપણે ખ, ગ અને ઘ શ્લોકોમાં કરી ગયા છીએ.

ત્યાં દશ દૃષ્ટાન્તની વાત પણ થઈ ગઈ છે. એ દશ દૃષ્ટા-

ત્યાં નરભવપ્રાપ્તિની દુર્લભતા બતાવવાનો મુદ્દો હતો. ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનનું દૃષ્ટાન્ત તેમાં પ્રથમ હતું. એક બ્રાહ્મણને ચક્રવર્તીના ઘરના ભોજનમાં જે સ્વાદ મળ્યો તે તેની આખી રાજધાનીમાં કે અન્ય સ્થાનમાં ન મળ્યો, એ ચક્રવર્તીને રાજમંદિરે ફરી જમવાનો વારો જેમ વિપ્રને માટે દુર્લભ હતો તેમ નરભવ આ ચક્રભ્રમણમાં ફરીવાર મળવો મુશ્કેલ છે. આટલે સુધીની વાત ત્યાં જણાવી હતી.

અનેક પ્રકારના જીવોની કાયસ્થિતિમાં ફરતાં અંતે પંચેંદ્રિયપણું, પર્યાપ્તપણું, સંજ્ઞીપણું અને મનુષ્યપણું મળ્યું છે. આ મહાભાગ્યયોગ છે. આટલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને હવે મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિને અંગે વિચાર કરીએ.

૩. મનુષ્ય તરીકે જન્મ થયો, પણ જો અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઊલટું નુકશાન થાય છે. આ ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. જન્મસ્થાનપ્રાપ્તિ એ અકસ્માત યોગ છતાં પ્રગતિને અંગે બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે પુણ્યભૂમિ–કર્મભૂમિમાં જન્મ થવો એ પણ મહદ્ભાગ્યનું પરિણામ છે.

આર્યદેશોનું વાતાવરણ અહિંસાપ્રધાન હોય છે. જન્મસંસ્કાર બળવાન પડી જાય તો પ્રયાસ અલ્પ કરવો પડે છે. ધર્મોપદેશકો અને પુણ્યભૂમિઓ જે સ્થાનમાં હોય તે આર્યદેશ કહેવાય છે અહિંસાનું સામ્રાજ્ય વર્તે અને સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, નિષ્પરિગ્રહતા આદિ મૂળ ધર્મોની જ્યાં પ્રતિષ્ઠા થાય તેને આર્યભૂમિ કહેવામા આવે છે. આર્યદેશમાં ધર્મસંસ્કાર જન્મથી પ્રાપ્ત થવાના પ્રસંગો આવે છે. અને બાળપણમા જે સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન હૃદય પર છાપ પાડે છે તેનું મૂલ્ય વિશેષ છે.

જે દેશોમાં પાકેલા પ્રાણુ પૈસામાં આત્મભાન ન પ્રગટ્યું હોય, જ્યાં જીવ જાણી ન શકે તેમ જીવ સીવાય અસ્તિત્વ નથી એ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર ન હોય, જ્યાં માંસ, મદ્ય કે વિકારક આહાર તરફ ઘૃણા પણ ન હોય તે દેશો અનાર્ય ગણનામાં આવે છે. જ્યાં આખો જન્મારો પૈસાની જ વિચારણા હોય, જ્યાં પરભવની ચિંતા ન હોય, જ્યાં બની શકે તો ભોગોપભોગ શરીર જ ભોગવી લેવાના સૂત્રો પર આધાર રખાતો હોય ત્યાં પરભવના હિતની વાત તો મુશ્કેલ જ છે. આવા અનાર્ય દેશમાં જન્મ થાય તો ઘણીવાર મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિનો અર્થ કાંઈ સરતો નથી અને ઊલટા અનેક પ્રકારની ધમાલ કરી, અંતે સંસારપરિભ્રમણને રસ્તે પડવાનું થાય છે.

અત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જડવાદ, સંસારરસિકતા, કાલાદાવા, જીવનકલહની ભયંકર તીવ્રતા અને જીવનમાં કેફ, ઉત્તેજકતા અને વૈભવ્ય સિવાય અન્યનો ભાસ થતો નથી. ત્યાં લાંબી નજરે મનુષ્યદેહપ્રાપ્તિની નિષ્ફળતા દેખાય તો તેમાં નવાઇ નથી. એમાં કોઇ શોધક, વિચારક અને તત્ત્વજ્ઞ નીકળી આવે છે પણ તેમની સંખ્યા એટલી નજીવી હોય છે કે તેમને માટે આ વાત નથી એટલું જ કહી, સામાન્ય રીતે અનાર્ય ભૂમિમાં જન્મ એટલે અનેક અનિષ્ટ પરિણામો, ટેવો અને વ્યસનોની ગુલામી અને પરિણામે નરભવની નિષ્ફળતા સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

જે કેટલાક અનાર્ય દેશો હજુ પણ કેવળ જંગલી દશામાંથી ઊંચે આવ્યા નથી તેને આ વાત વધારે લાગુ પડે છે. એકંદરે પુણ્યભૂમિ–આર્યભૂમિમાં જન્મ થવો એ કાંઇ સામાન્ય

લાભનું કારણ નથી. આત્મવિકાસના પ્રસંગોને ત્યાં અનેકગણો વધારે અવકાશ છે.

૪. આર્યદેશમાં જન્મ થઈ જાય તો પણ ત્યાં નીચેના પતનના પ્રસંગો છે તે ધ્યાનમાં રહે.

(ક) સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન, શોધ અને તરખટ.

(ખ) પરસ્ત્રી તરફ આકર્ષણ અને તે કારણે દુર્ધ્યાન અને વેર.

(ગ) વેશ્યાના પ્રપંચો, તેને પોતાની કરવાની તીવ્રતા ને સંકટ.

(ઘ) પૈસા મેળવવા, જાળવવા અને ખરચવાની ગુંચવણ.

(ઙ) પૈસાના મમત્વથી ઝગડા, લડાઈ, ટંટા, રાજદરબારે ગમન.

(ચ) જમીનની તકરારોના ગંભીર પરિણામો અને દુર્ધ્યાનો.

(છ) યુવાન દેખાવાના વલખાં, શક્તિ લાવવાના પ્રયોગો અને આસક્તિ.

(જ) કીર્તિભય, રાજભય, ચોરભય, અકસ્માતભય વિગેરે.

(ઝ) અમુક ભોજન બનાવવું, ખાવું, પકવાન્નો વિગેરે તૈયાર કરવા, કરાવવાની વાતો.

(ઞ) મોટા વરાઓ કરવાને પ્રસંગે ભોજનને અંગે થતા મહા આરંભો.

આ મુદ્દાઓમાં ચાર સંજ્ઞાનો સમાવેશ થાય છે. મૈથુન, પરિગ્રહ, ભય અને આહાર. આ ચાર બાબતોમાં પડી જઈ પ્રાણી અનેક ઉપાધિઓ કરે છે અને તેની પીડામાં મગ્ન થઇ જઇ તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. અને એ પીડાનું રટણ કેવું

[illegible]

[illegible] ફરી મન એકઠું કરવામાં કે [illegible] ગાનતાન વિલાસમાં ગુલતાન રહેવાનું મન થાય છે [illegible] આવ્યા તેવા જવાનું થાય છે. એ રીતે કુસંગ [illegible] હારી જવાય છે.

૫. કદાચ ઉપરની સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય પણ સદ્‌ગુરુ પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાની સગવડ ન બને તો ખાસ લાભ થતો નથી. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સર્વ વાત લખી શકાણી નથી. પરંપરા જ્ઞાન માટે ગુરુગમની ખાસ જરૂર છે. વિધિવાદમાં ગમે તેટલું લખ્યું હોય પણ માત્ર વાચનથી ગુરુગમ વગર વ્યવહારનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. વિલાયતથી આવનારા અભ્યાસીઓ રત્ને હરણ સંબંધી ગમે તેટલું વાંચીને આવે પણ તેને બનાવવાની અને ઉપયોગ કરવાની રીત જોઈ આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે; યોગનાં આસનો, મુદ્રાઓ વિગેરે અનેક ગુરુમુખે સમજવાની જરૂર છે અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ, ચાવી જેવા સૂત્રોમાં પરંપરાજ્ઞાનની આવશ્યકતા ખૂબ રહે છે. ગુરુઓએ શિષ્યોને સામે બેસાડી ન ભણાવતાં બ્રાહ્મણો પાસે અભ્યાસ કરાવ્યો તેનાં પરિણામે ઘણું સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ચાલ્યું ગયું છે તેનું અત્યારે બરોબર ભાન થાય છે.

આ તો ગુરુ પાસે જ્ઞાન લેવાની કે શ્રવણ કરવાની આવશ્યકતાની વાત કરી, પણ ઘણાને જાણવાની ઇચ્છા હોય છે છતા સાચી ખોટી વાતો કરવામાં અને રાજકથા, દેશકથામાં એટલો સમય જાય છે કે એને ધર્મઅભ્યાસ કે ધર્મશ્રવણ કરવાની ફુરસદ જ મળતી નથી. નકામી ચર્ચાઓ, ઢંગધડા વગરના વાદવિવાદો અને ગપાટાસપાટાનો રસ એવો હોય છે કે તેમાં કલાકો નીકળી જાય, પણ ધર્મશ્રવણ કે અભ્યાસ વખતે સમય મળે નહિ અને કદાચ લોકવ્યવહારે જવાનું બને તો મનમાં અન્ય વિક્ષેપો એટલા હોય છે કે અભ્યાસ કે શ્રવણમાં એકાગ્રતા થાય નહિ અને એકાગ્રતા થયા વગર કોઈ નાની કે મોટી વાત જામતી નથી, ઉપર ઉપરથી ચાલી જાય છે.

ધર્મઅભ્યાસ કે શ્રવણને અંગે બીજા અનેક વિચારણીય પ્રસંગો કલ્પી શકાય. કેટલાકને ગુરુ પાસે શ્રવણ કે અભ્યાસ માટે જવામાં શરમ આવે, કોઈને તેમ કરવામાં ગૌરવહાનિ લાગે, કોઈને અભ્યાસ કરવો બીનજરૂરી લાગે વિગેરે ધર્મશ્રવણ કરવા જતાં અનેક કાઠિયા આડા આવે છે તેની હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી ખોટી દલીલોમાં ઉતરી જવાનું બનતાં અનાસ્થા થઈ જાય, પરભવ, કર્મ કે મોક્ષ માનવામાં વિજ્ઞાન આડું આવે વિગેરે અનેક ગુંચવણો આ નવયુગમાં ઊભી થઇ છે અને ખરી ચિન્તા તો ધર્મની મહત્તા જ ઊડી જતી દેખાય છે એ છે. આ સ્થિતિ છે. આવા વખતમાં ધર્મશ્રવણની દુર્લભતા જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે છાપા વાંચવામાં જેટલો વખત જાય છે તેનો ચોથો ભાગ પણ ધર્મ અભ્યાસમાં જાય તો ઘણી પ્રગતિ થાય તેમ છે. તે મુદ્દે આ વાત વિચારવી. આમાં વર્તમાન યુગની ટીકા કરવાનો આશય નથી, પણ ધર્મ અભ્યાસની દુર્લભતા બતાવવાનું સાધ્ય છે. અર્વાચીન પદ્ધતિએ શાસ્ત્રશ્રવણ કરાવનાર વિજ્ઞાનના અભ્યાસી, માનસવિદ્યાના જાણકાર ગુરુ જ્યારે ધર્મશ્રવણ કરાવશે ત્યારે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ નહિ મળે. અત્યારે કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે મળેલી સર્વ સામગ્રી છતાં ધર્મશ્રવણ દુર્લભ હોય જ અને આપણે વધારે એટલું કહી શકીએ કે આ કાળમાં તે ખાસ દુર્લભ થતું જાય છે.

૬. કદાચ ધર્મશ્રવણ કરવાનું બની આવે, ગુરુમહારાજનો યોગ પણ બની આવે, એ શ્રવણને પરિણામે બોધ પણ થઈ જાય, સંસારનું સ્વરૂપ અને વસ્તુ કે સંબંધનું અનિત્યત્વ ગ્રાહ્ય થાય અને બનતો ઉદ્યમ કરવાનો નિશ્ચય પણ થાય—આટલે

સુધી આવે તો પણ એનો ઉદ્યમ બહિરંગ રહેવાનો છે, એની ક્રિયા–દ્રવ્યક્રિયા રહે છે.

અંતરંગમાં મહાન વૈરીસમૂહ હજુ બેઠો જ છે. એના મુખ્ય નાયકો રાગ દ્વેષ છે. એનાં બચ્ચાંકચ્ચાંનો પાર નથી. કષાયો અંદર રમ્યા કરે છે, હાસ્ય, રતિ, અરતિ નાચ્યા કરે છે અને તે ઉપરાંત એના અંતરંગના–અંદરના ગોટાનો પાર નથી. એને વાતવાતમાં થાક લાગી જાય છે. એ ફરવા જશે તો પચીશ ચક્કર મારશે, પણ ઊભા ઊભા પ્રતિક્રમણ કરતાં એને થાક લાગી જશે.

આળસનો તો હિસાબ નથી. ધર્મ આચરણ કે યોગ વિધાન વખતે એને બગાસાં આવવા માંડશે. ધર્મશ્રવણ કે ક્રિયા વખતે નિદ્રા જલ્દી આવે છે, કારણ કે એમાં એને અંતરંગનો રસ નથી. રસ જામે એટલી એની તૈયારી કે એનો અભ્યાસ નથી. આવાં તો અનેક અંતરંગ કારણો છે. એ સુકૃત્યનો પ્રસંગ આવવા જ દેતા નથી અને આવી જાય તો વાત મારી જાય એવું સ્વરૂપ ઊભું કરી દે છે. આ સર્વ વાતો આપણાં અવલોકન અને અનુભવનો વિષય હોઇ શરમાવે તેવી છે એટલે વધારે વિવેચન માગતી નથી.

૭. આને માટે એક વાતનો વિચાર કરીએ. ચોરાશી લાખ જીવોત્પત્તિ સ્થાનો છે. ઉપજવાનાં સ્થાનોની અનેરી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની વિવિધતાને યોનિ કહે છે. એની સંખ્યા ૮૪૦૦૦૦૦ છે. 'સાત લાખ પૃથ્વીકાય'ના પાઠમાં તું આ ઘણીવાર બળી ગયો હઈશ.

નિગોદથી મનુષ્યત્વ સુધીની અનેક કાયાઓનો તેં અભ્યાસ

[illegible]

સંસારમાં ફરતાં તેં અનેક [illegible], [illegible] વાતો સાંભળી, પણ કોઈ જ્ઞાનીને મુખેથી [illegible] સાંભળી છે? ન સાંભળી હોય તો તેનું કારણ શું? અને સાંભળી હોય તો તારી આ દશા કેમ થઈ? આ [illegible] છે. હવે તારો શું વિચાર છે? અંત [illegible] આરો આવે તેમ નથી, માટે જે કરવું હોય તે સાધી લે. અવસર જવા પછી તો માત્ર પસ્તાવો જ રહેશે અને આવો અવસર ફરીફરીને વારંવાર મળશે નહીં.

૮. તને મનુષ્યત્વ મળ્યું, શ્રવણની ઈચ્છા થઈ, ધર્મ તરફ વૃત્તિ થઈ અને તને સદ્ગુરુનો બોધ પ્રાપ્ત થયો, તને સદ્જ્ઞાનરત્ન

પ્રાપ્ત થયું. તારે ખ્યાલમાં રાખવું કે એ સર્વ ગુણોની ખાણ છે, એ વસ્તુ અમૂલ્ય છે અને સાધારણ રીતે મળવી મુશ્કેલ છે. તારા મહાન પુણ્યના ઉદયથી તને જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયું છે. તું અનેક નદી-નાળા અને ખાડીઓ ઉલ્લંઘી આ ભવ્ય પ્રાસાદને પામ્યો છે તેનો તું પૂરતો લાભ લે. મનુષ્યત્વથી માંડી તું બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ સુધી પહોંચ્યો. તને બધી અનુકૂળતા મળી. ત્યારે હવે તારે શું કરવું ?

ગુરુમહારાજના પ્રાબલ્ય-પ્રચુર વિનયથી ઉત્પન્ન થયેલ જે આ શાંત અમૃતરસ તને પ્રાપ્ત થયો છે તેનું પાન કર. તને જે શુભ ગ્રામણીનો યોગ થયો છે અને તારામાં પ્રકાશ પડ્યો છે, તું જાગ્યો છે તેનો લાભ તું તેનું પાન કરવા દ્વારા લે. શાંતરસપાન એટલે શું ? એ તને ફરી ફરી કહેવાની જરૂર ન હોય. એ અંદરનો રસ છે, આત્મિક વિકાસ છે અને બાહ્ય ઉપાધિથી પર છે. એના રસમાં પડ્યો એટલે બીજી જંજાળ છૂટી જશે. બોધિરત્નનો લાભ એટલે શાંતરસમય જીવન. શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામોચ્ચાર સાથે શાંતરસ પાનનો મહિમા અત્ર ગાયો.

× × ×

આ ભાવનામાં બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવા પહેલાં ઉત્તરોત્તર નીચેની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિની મુસીબતો બનાવી.

૧ સૂક્ષ્મનિગોદ અવ્યવહારરાશિમાંથી બહાર નીકળવું.	જ્ઞાનાર્ણવમાં નીચેના વિષયો ચર્ચ્યા છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે.
૨ સ્થાવર એકેંદ્રિયપણું.	૧ નિગોદથી નિર્ગમ.
૩ ત્રસપણાની પ્રાપ્તિ.	૨ સ્થાવરત્વ.

૪ પંચેંદ્રિયપણું.	૩ ત્રસત્વ.
૫ પર્યાપ્તત્વ.	૪ પંચેંદ્રિયત્વ.
૬ સંજ્ઞીપણું.	૫ મનુષ્યત્વ.
૭ દીર્ઘ આયુષ્ય.	૬ દીર્ઘ આયુષ્ય.
૮ મનુષ્યપણું.	૭ ઇંદ્રિય સામગ્રી.
૯ આર્યદેશમાં જન્મ.	૮ બુદ્ધિ.
૧૦ સંસ્કારી કુળમાં જન્મ.	૯ મંદકષાય.
૧૧ ધર્મજિજ્ઞાસા.	૧૦ નિર્વિષય ચેતસ્.
૧૨ ધર્મશ્રવણ.	૧૧ તત્ત્વનિશ્ચય.
૧૩ ધર્મબોધ.	૧૨ કામાર્થ લાલસા.
૧૪ ધર્મમાં ઉદ્યમ.	૧૩ મિથ્યાત્વ.
૧૫ અંતરંગ વૈરીનું આક્રમણ	૧૪ બોધિરત્ન.

બોધિરત્નમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો સમાવેશ ઘણી જગ્યાએ કરવામાં આવ્યો છે. બોધમાં પ્રાધાન્ય જ્ઞાનને છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

વસ્તુપ્રાપ્તિની અનુક્રમે મુશ્કેલીઓ બતાવી મોટો દૈત્ય ખડો કરવાનો આશય નથી, પણ અનંત સંસારમાં જે પરિસ્થિતિ થાય છે તેને અંગે વિકાસમાર્ગમાં જે અતિ અગત્યનો પ્રસંગ બને છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવાનો આશય છે.

આવી તકો કદાચ તને ઘણીવાર મળી હશે, પણ ખરો અવસર આવે ત્યારે આ ભાઇશ્રી બીજા કામમાં પેસી જાય છે. મોટી જાન કાઢીને જાય અને લગ્નની વખત ઊંઘમાં ચાલી જાય તેવો આ બનાવ છે. તકો વારંવાર આવતી નથી પણ આવે ત્યારે એને સામેથી પકડી લેવી ઘટે. અવસર ગયા પછી પસ્તાવો નકામો છે.

શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે 'વાર અનંતી ચૂકીયો ચેતન, ઇણ અવસર મત ચૂક.' અનેક વાર નક મળી ત્યારે એનો તેં પૂરો કે જરાપણ લાભ લીધો નથી. લીધો હોય તો આ કથા અને આ રખડપાટો હોય ખરો ? આ સંબંધમાં એક દષ્ટાન્ત ધર્મરત્નપ્રકરણમાં વાંચ્યું હતું, તેમાં 'દાક્ષિણ્ય' ગુણ પર ક્ષુલ્લકકુમારની કથા છે.[1] તેનો અતિ અગત્યનો સુંદર અને છુટો ભાગ્યો છે. સંક્ષેપમાં હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

પતિના મૃત્યુથી વિધવા થયેલ કોઇ રાણીએ પૂર્ણ વૈરાગ્ય પામી શુભ રીતે ચારિત્ર લીધું. દીક્ષા લીધા પછી જણાયું કે તે સાધ્વીને ગર્ભાધાન હતું. વિચક્ષણ ગુરુણીએ પ્રસૂતિકાર્ય શુભ રીતે કરાવ્યું. પુત્ર સાંપડ્યો એનું ક્ષુલ્લકકુમાર નામ પાડ્યું. તે બહુ ચાલાક અને ઉદાર મનનો થયો. ભણ્યો ગણ્યો અને કુશળ થયો એટલે યોગ્ય વયે ગુરુએ તેને દીક્ષા આપી. બાર વર્ષની વય થતાં એને સંસારમાં જવા ઇચ્છા થઇ. માતાના આગ્રહે સંયમાવસ્થામાં બાર વર્ષ વધારે રહ્યો. માતાની ગુરુણીના આગ્રહે બીજાં બાર વર્ષ રહ્યો. અધ્યાપક ગુરુના આગ્રહે ત્રીજાં બાર વર્ષ રહ્યો. ગચ્છાધિપતિના આગ્રહે ચોથા બાર વર્ષ રહ્યો. એના દાક્ષિણ્યતાનો પાર નહોતો. ૬૦ વર્ષની વયે સંસારમાં પડવા નીકળી પડ્યો. માતાએ ચાલતી વખતે રૂમાલ અને વીંટી નિશાની તરીકે જાળવી રાખ્યા હતાં તે આપ્યાં. તે બતાવવાથી રાજ્યનો અર્ધભાગ મળે તેમ હતું. ક્ષુલ્લક ચાલ્યો. રાજનગરે રાત્રિને વખતે પહોંચ્યો.

રાજમહેલમાં નાટક ચાલતું હતું. ક્ષુલ્લક મુનિ પણ તે જોવા

1. જુઓ ધર્મરત્નપ્રકરણ ભાષાન્તર ભાગ પહેલો પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી ૨૧૯.

ઇનામ દેતા. આખી રાત નાટક ચાલ્યું, રાત્રિનો એક જ પહોર બાકી રહ્યો ત્યારે નાચનાર બાળાંગનાના પગ ઢીલા પડવા લાગ્યા, [illegible] સારી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રક્તપ્રેક્ષકોની સંખ્યામાં [illegible] [illegible]

યુવતી બાળાંગના જરા ઢીલી પડવા લાગી. [illegible] [illegible] થાકી. તેને [illegible] [illegible]. તે જોઈ તેની વૃદ્ધ માતા-અક્કા પાછ-વાડે બેઠી હતી તેણે નીચે પ્રમાણેની ગાથા કહી.

सुट्ठु गाइयं सुट्ठु वाइयं, सुट्ठु नच्चियं सामसुंदरि ! ।
अणुपालिय दीहराइओ, सुमिणंते मा पमायए ॥

" હે શ્યામસુંદરી ! તેં સારી રીતે ગાયું, સારી રીતે વગાડ્યું, સારી રીતે નૃત્ય કર્યું, દીર્ઘરાત્રી એ પ્રમાણે પસાર કરીને હવે સ્વપ્નને (રાત્રિને) અંતે-છેલ્લે ભાગે આખરે પ્રમાદ ન કર. (સાવધ થઈ જા.) "

આ ગાથા ત્યાં બેઠેલા અનેકને બંધબેસતી આવી ગઈ. ક્ષુલ્લકે વિચાર કર્યો કે સાઠ વર્ષ ગુરુકુળવાસ સેવ્યો અને હવે અવસર પાક્યો છે ત્યારે મેં આ શો ધંધો આદર્યો ? આમ વિચારી પોતાનું રત્નકંબળ ઇનામમાં ફેંકી દઈ પાછો ફર્યો, ગુરુ પાસે ગયો અને જીવન સફળ કર્યું. બાર વર્ષથી પતિની રાહ જોઈ એક કુળવધૂ પતિત થવાની તૈયારીમાં હતી તે પણ સ્થિર થઈ ગઈ. એ પ્રમાણે રાજકુંવરાદિ અનેક મનુષ્યો ચેત્યા.

આવો અવસર મળે છતાં તેનો લાભ લેતા પ્રાણી પાછો પડી જાય છે અથવા પ્રમાદ, વિકથા કે ખોટી ચર્ચામાં મળેલ તકને ગુમાવી દે છે. મહાસુસીબતે મળેલ બોધિરત્નને પેલા વિપ્રની

પેઠે ફેંકી દે છે અને દરિદ્રીનો દરિદ્રી જ રહે છે. એને નરભવ વિગેરે અનેક સગવડો, અનુકૂળતાઓ મળી તેનો એ જરા પણ લાભ લઈ શકતો નથી.

આપણે આખો ભવ કેવી રીતે પસાર કરી દઈએ છીએ તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાણીઓ કદી શાંતિથી પોતાની પ્રવૃત્તિનો હેતુ વિચારતા નથી અને કેફમાં ચકચૂર બની સંસારના પાયા માંડે છે. એ પોતાની આખી પ્રવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તો તેમાં એને કોઈ જગ્યાએ હેતુ કે સાધ્ય દેખાશે નહિ. અનેક જાતનાં મમત્વો કરવા, તંત બાંધવા, અભિમાનથી રાચવું અને જાણે પોતે કાંઈક છે એમ માની તદ્દન નિર્જીવ બાબતોને મોટી માની તેમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું. આમાં જીવન જેવું કાંઈ નથી, મળેલ તકનો ઉપયોગ નથી અને આત્મવિકાસને અવકાશ નથી.

આ સંબંધમાં શ્રી સોમપ્રભાચાર્ય સિંદૂરપ્રકરમાં કહે છે કેઃ–

अपारे संसारे कथमपि समासाद्य नृभवं,
न धर्मं यः कुर्याद्विषयसुखतृष्णातरलितः ।
बुडन्पारावारे प्रवरमपहाय प्रवहणं,
स मुख्यो मूर्खाणामुपलमुपलब्धुं प्रयतते ॥

‘આ અપાર સંસારમાં મહામુસીબતે મનુષ્ય દેહ પામીને પણ જે ઇંદ્રિયના વિષયોના સુખની તૃષ્ણામાં વિહ્વળ બની ધર્મ આચરતો નથી, તે મૂર્ખમાં પણ મુખ્ય માણસ મોટા દરિયામાં ડૂબતો હોય તે વખતે એને મળેલું સુંદર વહાણ છોડી દઈને પથ્થર લેવાનો પ્રયાસ કરે છે.’ અનેક જીવો ભરદરિયામાં પણ વહાણને છોડી પથ્થરને લેનારા હોય છે; પછી તરવાને બદલે બૂડી મરે અને ઊંડા અગાધ જળમાં

તણાઈ જાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે અને નજર સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. અનેક પ્રાણીઓનું શું થાય છે તે જોઈ આપણું શું થશે ? તે અત્ર વિચારણીય છે.

દરિયામાં વહાણ છોડી પથ્થરને પકડવાની વાત હસવા જેવી લાગશે, પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં અનેક પ્રાણીઓનો વ્યવહાર એ કક્ષામાં આવે છે. એ કદાચ સાચો–સારો માર્ગ જાણશે તો પણ એ સાચો માર્ગ આચરશે નહિ. એનું નામ જ ભર-દરિયામાં પથ્થરને પકડવાનું છે. મોહનો કેફ અને મમતાનો રાગ એવો મધુર હોય છે કે એમાં સાચો માર્ગ મળતો નથી; મળે તો સૂઝતો નથી અને સૂઝે તો એનો સંવ્યવહાર થતો નથી. આ સ્થિતિનો અંત લાવવાનો અત્ર આશય છે. બાકી તો અનેક વેશો ધર્યા છે, નવાં નવાં રૂપો લીધાં છે અને અરઘટ્ટ ઘટિકા(રેંટ)ની જેમ ઉપર નીચે આંટા માર્યા છે. એમાં કાંઈ પાર આવવાનો નથી. ઉપર આવે ત્યારે જરા આનંદ–પ્રકાશ દેખાય, પણ જ્યાં અંદરથી પાણી નીકળી ગયું કે રેંટની બીજી બાજુએ ખાલી થઈને ઉંધે માથે નીચે ઉતરવું પડે છે અને એમ ઉપર નીચે ફર્યા કરવાનું છે. આ વાત સમજુની ન હોય.

સ્વપ્નનાં રાજ્યને સાચું માનવું અને પછી તેના ઉપર રાચી જવું અને સંસારમાં ફર્યા કરવું એમાં મજા શું છે ? હૃદયમંદિરમાં એકાદ વખત તો દીપક જગાવવો ઘટે, એનાં અજવાળાંમાં મ્હાલવું ઘટે અને એના તેજની ભવ્યતા વિસ્તરવા દેવી ઘટે. એ અંતર દીપક થાય તો પોતાનું અને પારકું શું છે ? તે સમજાશે અને પછી આગળનો રસ્તો પ્રકટ થવાથી એના ઉપર વ્યાપેલો અંધકાર દૂર થઈ જશે. સર્વત્ર પ્રકાશ-

મય મહિમા વધતો જશે. એક વખત પ્રકાશ થઈ જશે તો ગણતરીમાં આવી જવાશે. ગમે તેમ કરીને આ પ્રકાશ એક વાર કરવાની જરૂર છે.

એ પ્રકાશની તાલાવેલી લાગે તો બોધિરત્નની દુર્લભતા બરાબર સમજાય. ગમે તેમ કરીને ઘટમંદિરમાં દીપક એક વખત તો જરૂર પ્રગટાવ. મહાપુણ્યયોગે અનેક ભવાંતરો પછી અત્યારે અનેક સામગ્રીઓ, સગવડો અને અનુકૂળતાઓ મળી છે, તેને સમજ્યુ વેડફી નાખે નહિ. કાંઇ ન સૂઝ પડે તો પણ સલામત બાજુએ રહેવાથી પરિણામે બોધિરત્ન જ ઉદ્યોતને પામે, એના પર પાસા પાડે અને એની કિંમત વધારી મૂકે. આ વિચારણા કરવાની આવશ્યકતા છે અને અત્યારે તેનો અવસર છે. આખી રાત નાચ્યા પછી ખરા અણીના વખતે બગાસું ન આવે, આળસ ન આવે, ઊંઘ ન આવે એની સાવચેતી રાખવાની છે અને એ સાવચેતી ગમે તે આશયથી પ્રાપ્ત થઇ જાય તો પણ અંતે બેડો પાર છે અને મનુષ્યદેહ મળ્યાનું સાર્થક્ય છે.

× × ×

આ રીતે બાર અનુપ્રેક્ષા ભાવના અત્ર પૂરી થાય છે. અનુપ્રેક્ષા એટલે જોવું તે–વિચારવું તે. અનુપ્રેક્ષા ભાવના અંદરથી–આત્મદૃષ્ટિએ જોવાની છે. એમાં આંતર ચક્ષુ ખુલી જાય છે અને એક વાર આંતરદર્શન કોઇપણ યોગે થવા માંડે તો પછી માર્ગ સાંપડે છે. બારે ભાવના અનુપ્રેક્ષા માટે છે. એક પણ ભાવના અંતઃકરણના ઊંડાણથી વિચારવામાં આવે તો પ્રાણીના જ્વરને ઉતારી નાખે તેમ છે. એક અથવા વધારે ભાવનાને

અંતર દૃષ્ટિએ ભાવવી. એના પુનરાવર્તન થયા કરે તેથી ગભરાવું નહિ. પુનરાવર્તન એ ભાવનાના પ્રાણ છે.

હવે બીજી ચાર ધર્મ ભાવના છે, ધર્મધ્યાન લાવનાર અને તેમાં સ્થિર કરનાર છે. **મૈત્રી** ભાવના પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમ લાવનાર છે, **પ્રમોદ** ભાવના ગુણમાં રમણ કરાવનાર છે, **કરુણા** ભાવના હૃદયથી હિત કરનાર છે અને **માધ્યસ્થ** ભાવના હૃદયની વિશાળતા બતાવનાર છે. આ ચારે ભાવનાના વિમળ પ્રવાહમાં આપણે હવે પ્રવેશ કરીએ છીએ.

इति बोधिदुर्लभभावना. १२

પ્રથમ નિગોદ પછી સ્થાવરના ત્રસના પંચેંદ્રિયના હોય,
મનુષ્યપણું પામીને ધર્મ શ્રવણથી સમકિત પામે કોય;
[illegible] મહિમા એની પાસે અકળ ગણાય,
[illegible] દુર્લભતા ને એક જીભથી કેમ કહાય. ૧.

પં. અમૃતવિજયજી.

ઉપાધ્યાયજી શ્રીજયસોમમુનિવિરચિત

બોધિદુર્લભ ભાવના

દુહા

વાર અનંતી ફરસીઓ, છાલીવાટક [1]ન્યાય;
નાણ વિના નવિ સાંભરે, લોકભ્રમનું ભડવાય. ૧
રત્નત્રય તિહું ભુવનમેં, દુલહા જાણી દયાળ;
બોધિરયણ કાજે ચતુર!, આગમખાણિ સંભાળ. ૨

(રાગ પ્રભાતી)

દશ દૃષ્ટાંતે દોહિલો, લાધો મનુષ્ય જમારો રે;
દુલહો અંબરફૂલ[2] જ્યું રે, આરજ ઘર અવતારો રે,
મોરા જીવન રે, બોધિ ભાવના ઈગ્યારમી રે,
ભાવો હૃદય મઝારો રે. મો૦ ૧
ઉત્તમ કુળ તિહાં દોહિલો, સદ્‌ગુરુ ધર્મ સંયોગો રે;
પાંચે ઇંદ્રિય પરવડાં, દુલહો દેહ નિરોગો રે. મો૦ ૨
સાંભળવું સિદ્ધાંતનું રે, દોહિલું તસ ચિત્ત ધરવું રે;
સુધી સદ્દહણા ધરી, દુષ્કર અંગે કરવું રે. મો૦ ૩
સામગ્રી સઘળી લહી રે, મૂઢ મુધા મમ હારો રે;
ચિંતામણિ દેવી દીઓ, હાર્યો જેમ ગમારો રે. મો૦ ૪
લોહકીલકને[3] કારણે, યાન જલધિમાં ફોડે રે;
ગુણકારણ[4] કોણ નવલખો, હાર હીયાનો ત્રોડે રે. મો૦ ૫
બોધિરયણ ઉવેખીને, કોણ વિષયારસ દોડે રે?
કંકર મણિ સમોવડ કરે, ગજ વેચે ખર હોડે રે. મો૦ ૬
ગીત[5] સુણી નટની કહી રે, ક્ષુલ્લક ચિત્ત વિચાર્યું રે;
કુમારાદિક પણ સમજ્યા રે, બોધિરયણ સંભાર્યું રે. મો૦ ૭

---

૧ બોકડાના વાડામા જેમ બધે બોકડો ફરી વળેલો હોય તેમ. ૨ આકાશનું ફૂલ. ૩ લોઢાનો ખીલો. ૪ દોરા માટે. ૫ ગાથા.

પ્રકરણ ૧૩ મું

મૈત્રી ભાવના

अनुष्टुप्

सद्धर्मध्यानसन्धान–हेतवः श्रीजिनेश्वरैः ।
मैत्रीप्रभृतयः प्रोक्ता–श्वतस्रो भावनाः पराः ॥ क० १ ॥
मैत्रीप्रमोदकारुण्य–माध्यस्थ्यानि नियोजयेत् ।
धर्मध्यानमुपस्कर्तुं, तद्धि तस्य रसायनम् ॥ ख० २ ॥

उपजातिः

मैत्री परेषां हितचिन्तनं य–
द्भवेत्प्रमोदो गुणपक्षपातः ।
कारुण्यमार्ताङ्गिरुजां जिहीर्षे–
त्युपेक्षणं दुष्टधियामुपेक्षा ॥ ग० ३ ॥
सर्वत्र मैत्रीमुपकल्पयात्मन्!,
चिन्त्यो जगत्यत्र न कोऽपि शत्रुः ।
कियद्दिनस्थायिनि जीवितेऽस्मि–
न्किं खिद्यते वैरिधिया परस्मिन् ॥ घ० ४ ॥

क. १ धर्मध्यान ધ્યાનનો પ્રકાર. सन्धान જોડવું તે, અનુસંધાન. हेतवः કારણ. સાધનાર. परा શ્રેષ્ઠ, ઉત્કૃષ્ટ.

ख. २ नियोजयेन् યોજે, ગોઠવે. उपस्कर्तुं તૈયાર કરવા, શોભાવવા. रसायन સિદ્ધ ઔષધ.

ग. ३ आर्त પીડિત. अङ्गि પ્રાણી. रुज् રોગ. जिहीर्षा દૂર કરવાની ઇચ્છા, અપહરણની ઇચ્છા.

घ. ४ उपकल्पय રચ, બનાવ. चिन्त्यो વિચારનો વિષય કરવો, ગણવો, ધારવો તે. कियत् કેટલાક, મર્યાદિત. खिद्यते સંતાપ કરાય છે.

ક. ૧. મૈત્રી વિગેરે ચાર ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ભાવનાઓને શ્રી તીર્થંકર મહારાજે સદ્ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન સાધનાર તરીકે ઉપદેશી છે-બતાવી છે.

ખ. ૨. મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવામાં યોજવી, કારણ કે તે (ભાવનાઓ) તેનું (ધર્મધ્યાનનું) પાકું રસાયણ છે-મહા ઔષધ છે.

ગ. ૩. મૈત્રી એટલે પરના હિતનું ચિંતવન. પ્રમોદ એટલે ગુણનો પક્ષપાત. કારુણ્ય એટલે પીડા ભોગવતાં પ્રાણીઓની પીડાઓ દૂર કરવાની ઇચ્છા. ઉપેક્ષા એટલે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ.

ઘ. ૪. હે આત્મન્! તું સર્વત્ર મિત્રભાવ-સ્નેહભાવ રચી દે. આ દુનિયામાં તારો કોઇ શત્રુ છે એમ તારે કદી વિચારવું-ધારવું પણ નહિં. ગણતરીબંધ ટૂંકો વખત રહેનારા આ જીવતરમાં પારકા ઉપર વૈરબુદ્ધિ કરીને સંતાપ કરાય છે.

सर्वेऽप्यमी बन्धुतयानुभूताः,
सहस्रशोऽस्मिन्भवता भवाब्धौ ।
जीवास्ततो बन्धव एव सर्वे,
न कोऽपि ते शत्रुरिति प्रतीहि ॥ ङ० ५ ॥

सर्वे पितृभ्रातृपितृव्यमातृ-
पुत्राङ्गजास्त्रीभगिनीस्नुषात्वम् ।
जीवाः प्रपन्ना बहुशस्तदेतत्,
कुटुम्बमेवेति परो न कश्चित् ॥ च० ६ ॥

उपेंद्रवज्रा

एकेन्द्रियाद्या अपि हन्त जीवाः,
पञ्चेन्द्रियत्वाद्यधिगत्य सम्यक् ।
बोधिं समाराध्य कदा लभन्ते,
भूयो भवभ्रान्तिभियां विरामम् ॥ छ० ७ ॥

या रागदोषादिरुजो जनानां,
शाम्यन्तु वाक्कायमनोद्रुहस्ताः ।
सर्वेऽप्युदासीनरसं रसन्तु,
सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवन्तु ॥ ज० ८ ॥

ङ. ५ प्रतीहि तुं जाण, प्रतीति कर, खात्री कर.

च. ६ पितृव्य काका. स्नुषा दीकरानी वहु. इति ए कारण माटे. परः पारका, शत्रु, दुश्मन.

ङ. ૫. આ સંસારસમુદ્રમાં સર્વે પ્રાણીઓને હજારો વખત બંધુ તરીકે તેં પૂર્વકાળમાં અનુભવેલા છે, તેટલા માટે સર્વ જીવો તારા બંધુઓ છે અને કોઈ તારો શત્રુ નથી એમ તું જાણ-પ્રતીતિ કર.

च. ૬. સર્વે જીવો અનેક વખત તારી સાથે પિતાપણું, ભાઇપણું, કાકાપણું, માતાપણું, પુત્રપણું, પુત્રીપણું, પત્નીપણું, બ્હેનપણું, પુત્રવધૂપણું પામેલાં છે-તેટલા માટે એ સર્વ તારું કુટુંબ જ છે અને તેટલા માટે કોઇપણ તારે પર નથી-દુશ્મન નથી.

छ. ૭. એક ઇંદ્રિયવાળા વિગેરે જીવો પણ પંચેંદ્રિયપણું વિગેરે પ્રાપ્ત કરીને, સારી રીતે આત્મજ્ઞાનની આસેવના કરીને આ સંસાર પરિભ્રમણના ભયથી ક્યારે વિરામ પામશે ?

ज. ૮. વચન, કાયા અને મનનો દ્રોહ કરનારા રાગ અને દ્વેષ વિગેરે પ્રાણીઓનાં વ્યાધિઓ શમી જાઓ ! સર્વે પ્રાણીઓ ઉદાસીન ભાવ-સમતા ભાવના રસને આસ્વાદો ! સર્વત્ર સર્વે પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.

छ. ૭ एकेंद्रियाद्या એક ઇંદ્રિયવાળા વિગેરે. બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા. पंचेंद्रियत्वादि પંચેંદ્રિયપણું વિગેરે અનુકૂળતાઓ, એના વિવેચન માટે નોટ જુઓ. विरामम् અટકાવત.

ज. ૮ रोष દ્વેષ. रुज् વ્યાધિ. द्रुहः દ્રોહ કરનાર. उदासीनं સમતા. रसन्तु આરોગો, આસ્વાદો.

मैत्र्याष्टक

विनय! विचिन्तय मित्रतां त्रिजगति जनतासु ।
कर्मविचित्रतया गतिं विविधां गमितासु ॥ विनय! ० ॥ १ ॥

सर्वे ते प्रियबान्धवा न हि रिपुरिह कोऽपि ।
मा कुरु कलिकलुषं मनो निजसुकृतविलोपि ॥ विनय! ० ॥ २ ॥

यदि कोपं कुरुते परो निजकर्मवशेन ।
अपि भवता किं भूयते हृदि रोषवशेन ? ॥ विनय! ० ॥ ३ ॥

अनुचितमिह कलहं सतां त्यज समरसमीन ।
भज विवेककलहंसतां गुणपरिचयपीन ॥ विनय! ० ॥ ४ ॥

शत्रुजनाः सुखिनः समे मत्सरमपहाय ।
सन्तु गन्तुमनसोऽप्यमी शिवसौख्यगृहाय ॥ विनय! ० ॥ ५ ॥

सकृदपि यदि समतालवं हृदयेन लिहन्ति ।
विदितरसास्तत इह रतिं स्वत एव वहन्ति ॥ विनय! ० ॥ ६ ॥

किमुत कुमतमदमूर्छिता दुरितेषु पतन्ति ।
जिनवचनानि कथं हहा न रसादुपयन्ति ॥ विनय! ० ॥ ७ ॥

परमात्मनि विमलात्मनां परिणम्य वसन्तु ।
विनय! समामृतपानतो जनता विलसन्तु ॥ विनय! ० ॥ ८ ॥

રાગ. 'વિમલાચલ નિતુ વંદીએ' એ ઉપાધ્યાયજીના સુપ્રસિદ્ધ સ્તવનના લયમાં ચાલે છે. એની પ્રતમાં રાગ માટે લખે છે કે "દેશાખ રાગેણ ગીયતે. 'રે જીવ! જિન ધર્મ કીજીએ' એ દેશી."

૧. હે વિનય! કર્મની વિચિત્રતાને કારણે જુદી જુદી જાતની ગતિ પામેલા ઊર્ધ્વ, અધો અને મર્ત્ય ત્રણે લોકના પ્રાણીઓ તરફ તું મૈત્રી–મિત્રતાની ચિંતના કર.

૨. તે સર્વે પ્રાણીઓ તારા વહાલા બંધુઓ છે, આ દુનિયામાં તારો કોઇ દુશ્મન નથી. ખાલી નકામું કંકાસને વશ થઇને તારા મનને ખરડાયલું કર નહિ–એવું મન તો પોતાનાં સુકૃત્યોનો નાશ કરનારું થાય છે.

૩. કોઇ પ્રાણી પોતાનાં કર્મને પરાધીન થઇને તારા ઉપર કોપ કરે તો શું તારા હૃદયમાં રોષને–કોપને આધીન થઇને તારે પણ તેવા જ થવું?

૪. આ દુનિયામાં કલેશ કરવો તે સારા માણસને શોભતી વાત નથી. સમતા રસ (ના પાણી) માં વિહાર કરનારા હે મીન! એને તજી દે અને ગુણોના પરિચયમાં પુષ્ટ થયેલ ચેતન! તું માનસરોવરના હંસની વિવેક બુદ્ધિમત્તાને સેવ.

૫. શત્રુજનો પણ (પોતાનો) વિરોધ છોડી દઇને સમભાવ પ્રાપ્ત કરો અને સુખી થાઓ. તેઓ પણ શિવ (મોક્ષ) સુખથી ભરેલા ગૃહે જવાને ઉત્સુક મનવાળા થાઓ.

૬. (પ્રાણીઓ) જો એક વાર પણ જરા સમતારસનો સ્વાદ હૃદયપૂર્વક કરે તો એનો સ્વાદ એક વાર જાણ્યા પછી તેઓ પોતાની મેળે તેના વડે જ પ્રીતિ પામે.

૭. અહાહા! ખોટા અભિપ્રાયરૂપ કેફના મોહમાં પડેલા પ્રાણીઓ પાપકર્મના બંધનમાં શામાટે પડતા હશે? અને તીર્થંકર મહારાજના વચનોને શામાટે પ્રીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરતા નહિ હોય?

૮. નિર્મળ આત્માઓ પરમાત્મ ભાવમાં પરિણમીને વર્તો અને હે વિનય! જનતા સમતારૂપ અમૃતરસનું પાન કરીને વિલાસ કરો.

નોટ :—

૧. **त्रिजगति** ત્રણ જગતમાં, ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્ચ્છાલોક–તેમાં, **गमितासु** પ્રાપ્ત થયેલા.

૨. **बान्धवा** બંધુ, સગાવહાલા. **कलि** ક્લેશ, કંકાસ, રાગ–દ્વેષની પરિણતિ. **कलुषं** ખરડાયલું, ચીતરાયલું. **विलोपी** વિનાશ કરનાર.

૩. **परो** કોઇ, પારકો, સામો. **भवता भूयते** એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.

૪. **अनुचित** અયોગ્ય, અઘટિત. **मीन** માછલું. **कलहंस** ઉત્તમ હંસ પક્ષી. **हंसता** ક્ષીરનીર વિવેકબુદ્ધિ, હંસપણું. **पीन** પુષ્ટ.

૫. **समे** સમતા પ્રાપ્ત થયેલ. **गन्तुमनसः** જવાનું મન છે જેનું એવા.

૬. **लिहन्ति** ચાટે, આસ્વાદે. **वहन्ति** પામે.

૭. **किम् उत** શા માટે ? **मत** અભિપ્રાય. **मद** કેફ, અભિમાન. **दुरित** પાપ, પાપબન્ધન, અશુભ કર્મ. **उपयन्ति** પામે છે, પ્રાપ્ત કરે છે.

૮. **परमात्मनि** પરમાત્મા, ઉત્કૃષ્ટ આત્મભાવ. **विमलात्मनां** નિર્મળ આત્માવાળાઓનાં (ચેતાંસિ–મનો અધ્યાહાર.) **परिणम्य** એકરૂપ થઇને. **जनता** પ્રાણીગણ, સર્વ જીવો. **विलसन्तु** રમણ કરો–લહેર કરો.

ક. ૧. જ્ઞાનાર્ણવના કર્તા શ્રી શુભચંદ્રગણિ, જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રંથમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આખો ધ્યાનનો વિષય હાથ ધરે છે. તેઓ શરૂઆતમાં સંસારરચનાને કિન્નરપુર સાથે સરખાવી, અસદ્દજ્ઞાનથી સંસારવૈચિત્ર્ય જણાતું નથી તે તરફ આશ્ચર્ય બતાવી જણાવે છે કે 'પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખ, નિર્મમત્વભાવનું ચિંતન કર, મનનું શલ્ય દૂર કરીને ભાવશુદ્ધિ કર.' ત્યારપછી આગળ જણાવે છે કે चिनु चित्ते भृशं भव्य, भावना भावशुद्धये । या सिद्धान्तमहातन्त्रे, देवदेवैः प्रतिष्ठिताः । 'એ ભાવશુદ્ધિ માટે શ્રી સિદ્ધાન્તના મહાતંત્રમાં તીર્થંકર મહારાજે સ્થાપન કરેલી (ઉપદેશેલી) ભાવના વારંવાર ભાવ. ત્યારપછી એ બારે ભાવના વર્ણવે છે (અનિત્યાદિ).

આમાં કહેવાનો ભાવ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભાવના ભાવશુદ્ધિ માટે ભાવવાની છે. એ બારે ભાવનાની પ્રતિષ્ઠા શ્રીતીર્થંકર દેવે સિદ્ધાન્તમાં યોજી છે. આટલા ઉપરથી બાર ભાવનાનું મૂળ અને સાધ્ય લક્ષ્યમાં આવશે.

ત્યારપછી યમ-નિયમ-ઇંદ્રિયદમનનું વિગતવાર વર્ણન કરી, ધ્યાનના વિષય ઉપર તે લેખક જાય છે અને આર્ત્ત તથા રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ચર્ચી, ધર્મધ્યાનનું પ્રકરણ શરૂ કરતાં (૨૭ મા પ્રકરણમાં) પ્રથમ ધ્યાન કરનાર કેવો હોય તે જણાવતા કહે છે કે 'ધ્યાતા જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન હોય ? ઇંદ્રિય-મન વશ કરનાર હોય, સ્થિર આશયવાળો હોય, મુમુક્ષુ

હોય, ઉદ્યમી હોય, શાંત હોય, ધીર હોય.' આ સાથે નિર્દેશ કરી ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે કહે છે કે 'चतस्रो भावना धन्याः, पुराणपुरुषाश्रिताः । मैत्र्यादयश्चिरं चित्ते, ध्येया धर्मस्य सिद्धये । ' મૈત્રી વિગેરે ચાર ધન્ય ભાવનાઓ જેનો આશ્રય પુરાણ પુરુષોએ કર્યો છે તે ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ધ્યાવવી.'

આટલી પ્રસ્તાવના કરી સંક્ષેપમાં આ ચાર ભાવના જણાવી છે. આ ચાર ભાવના ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાસંગિક છે એ અત્ર ફલિત થાય છે. આટલા ઉપરથી મૈત્રી વિગેરે ચાર ભાવનાનું સ્થાન ક્યાં આવે છે અને તેનો આશય શો છે ? તે ખ્યાલમાં આવી જશે.

બાર ભાવના સાથે દેવના દેવ-તીર્થંકર મહારાજના નામનો નિર્દેશ છે જ્યારે ચાર ભાવનાને અંગે પુરાણ પુરુષોનો નિર્દેશ છે તે પણ અર્થસૂચક જણાય છે. ભાવનાનું સ્થાન આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

'અનુપ્રેક્ષા' એટલે વિચાર, આંતરપ્રેક્ષણ. Introspection એ બાર ભાવનાનો પ્રદેશ છે. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનો પ્રદેશ ધર્મધ્યાનના હેતુભૂત થવાનો છે.

'સદ્ધર્મધ્યાનસંધાન.' સમીચીન-શુદ્ધ ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરાવનાર અથવા કરવાના હેતુભૂત. અનુસંધાન કઇ રીતે થાય ? બે વસ્તુ વચ્ચે અંતર પડી ગયો હોય તેને જોડી આપનાર, વચ્ચે પુલનું કામ કરનાર હોય તે અનુસંધાન કરનાર કહેવાય. બે પત્રને જોડનાર શુંદર એવું જે કાર્ય તે કરનાર. સંસાર અને ધર્મધ્યાન વચ્ચે આંતરો પડેલો છે તે

પૂરી આપવાનું કાર્ય આ ચાર ભાવનાઓ કરે છે. આ અનુસંધાન બહુ અગત્યની બાબત હોઈ ચારે ભાવનાની વિચારણામાં વારંવાર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. એ સાધ્ય ધ્યાનમાં રહે તો ભાવના એનું કાર્ય બરાબર આપશે. શ્રી જિનેશ્વર મહારાજે મૈત્રી વિગેરે ચાર ભાવનાને સદ્ધર્મધ્યાન–સુંદર ધર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરાવનાર તરીકે બતાવી છે, ઉપદેશી છે. આ રીતે ચાર ભાવનાનો ઉપોદ્ઘાત કરી હવે વર્ણન શરૂ કરે છે અને તેને પ્રાસંગિક બનાવે છે.

ચારે ભાવનાઓને ઉપાધ્યાયજી 'પરા' ભાવના કહે છે. પરા એટલે ઉત્કૃષ્ટ અથવા પ્રકૃષ્ટ (શુભ) પરિણામ લાવનાર. આટલા ઉપરથી આ ચારે ભાવનાઓને પણ ધ્યાનમાર્ગમાં–યોગપ્રગતિમાં કેટલું અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ ચારે ભાવનાઓને પણ શ્રી જિનેશ્વર દેવે જ ઉપદેશેલી તરીકે જણાવી છે તેની નોંધ લેવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી ચર્ચા ઉપોદ્ઘાતમાં જોવી.

અહીંથી આપણે પરા ભાવનાઓના બહુ સુંદર પ્રદેશમાં પ્રવેશીએ છીએ. આ ચાર ભાવનાઓ માટે 'યોગ ભાવનાઓ' 'પરા ભાવનાઓ' અથવા 'અનુસંધાન ભાવનાઓ' શબ્દ વાપરવામાં આવે તો તે યોગ્ય છે. આ વિવેચનમાં એ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

પ્રથમના ત્રણે શ્લોક ઉપોદ્ઘાતરૂપે છે.

ઘ. ૨. આ ચાર ભાવનાઓ તે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ હવે વિચારવાનું છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો:—

જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ હિતબુદ્ધિ રાખવી તે 'મૈત્રી' ગુણવાનને જોઈ આંખથી જણાતો આનંદ થવો તે 'પ્રમોદ' દુઃખી પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ રાખવી તે 'કરુણા' અશક્ય પરિસ્થિતિ વિષે અથવા પાપીજનો વિષે તિરસ્કાર ન કરતાં ઉપેક્ષા કરવી તે 'માધ્યસ્થ્ય'

આ ચાર યોગ ભાવનાઓને ધર્મધ્યાનની તૈયારી કરવા માટે યોજવી. જેને ધર્મધ્યાન કરવાની ઈચ્છા હોય તેણે આ ભાવનાઓને તે કાર્ય માટે પ્રથમ યોજવી. જેમ કોઈ પ્રાણીને મહાવ્યાધિ થયો હોય તો તેને દૂર કરવા તે રસાયણની આસેવના કરે છે તે પ્રમાણે; એટલે કે જેમ ક્ષય કે એવા આકરા વ્યાધિ માટે રસૌષધિઓ વપરાય છે તે પ્રમાણે ભાવનાનો ઉપયોગ કરવો. ક્ષયરોગવાળાને વસંતમાલતિ, ગંગામૃત પરપટી, સહસ્રપુટી અભ્રખ વિગેરે આપવામાં આવે છે. સુવર્ણ, લોહ કે પારાને મારીને તેની ભસ્મ વિગેરે આપવામાં આવે છે તેનો આશય તંદુરસ્તી અને શરીરને જોડવાનો હોય છે તે પ્રમાણે જેનો આશય ધર્મધ્યાનમાં ચેતનને જોડવાનો હોય તેણે આ ચાર ભાવનાઓ જોડવી. રસાયનનું સ્થાન ભાવનાઓનું છે. તંદુરસ્તી સાધ્ય છે તેમ મોક્ષ એ પરમ સાધ્ય છે. રસાયન શરીરશુદ્ધિ કરી બળ આપી તંદુરસ્તી વધારે છે. તે સર્વ કાર્ય આ ચારે પરાભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને અંગે કરે છે. એ પરમ ઔષધ છે અને અમોઘ છે. વ્યવહારમાં જેને રામબાણ ઉપાય કહે છે તેવો ધર્મધ્યાનને અંગે એ યોગભાવનાનું સતત ચિન્તન સિદ્ધ ઉપાય છે.

ગ. ૩. ઉપોદ્‌ઘાત સમાપ્ત કરતાં ચારે ભાવનાનું સંક્ષેપમં

સ્વરૂપ કહી બતાવે છે. અહીં મૂળ શ્લોકનું જ જરા વિવેચન કરીએ. એના પર વિસ્તાર એ પ્રત્યેક ભાવનાના યોગ્ય સ્થળે કરશું.

મૈત્રી એટલે "પરના હિતનું ચિંતવન." પર એટલે પોતા સિવાયના સર્વ જીવો. એમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને છેક એકેંદ્રિય સુધીનાં સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જાણે પોતાની જેવાં જ હોય તેમ સમજીને તેઓના હિતનું ચિંતવન કરવું એટલે તેમની દુઃખથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેનું ધ્યાન, ચિંતવન કરવું તે "મૈત્રી."

પ્રમોદ એટલે "ગુણનો પક્ષપાત." અન્ય પ્રાણીના જ્ઞાન, સંયમ, ત્યાગ, પરોપકાર, આત્મનિમજ્જન, સ્વાર્થપરિત્યાગ, દંભત્યાગ, સરળતા, સત્યતા, દયાળુતા, નમ્રતા, વિનીતતા આદિ ગુણો જોઈ જાણી તેના તરફ પ્રેમ કરવો, તે ગુણોનું બહુમાન કરવું, તે ગુણોની પૂજા કરવી, તે તરફ હર્ષ બતાવવો, તે તરફ સંતોષ બતાવવો, તે તરફ વારી જવું અને ગુણને અંગે ગુણવાન તરફ રાગ ધરાવવો એ "પ્રમોદ."

કારુણ્ય એટલે "શારીરિક પીડા ભોગવતા પ્રાણીઓની પીડા દૂર કરવાની ઇચ્છા." પીડા ભોગવનારા પ્રાણીઓ-શરીરધારીઓને અનેક જાતની પીડાઓ હોય છે: કોઈ રોગથી સબડ્યા કરતા હોય છે, કોઈનાં સુખો ઊડી જતા દેખાય છે, કોઈ ધન ઘર કે પુત્રાદિના સુખથી વંચિત થતા દેખાય છે અને ધનવાનો-સુખાલયમાં મ્હાલનારાને પગે ચાલવું પડે છે, કઈક ધર્મભ્રષ્ટ થતા દેખાય છે, કોઈ દુઃખમાં એટલા દબાઈ ગયા હોય છે કે મુખેથી દુઃખનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકતા નથી અને નિરંતર દુઃખમાં સબડ્યા કરે છે શારીરિક, માનસિક અને

આર્થિક દુ:ખનો પાર નથી. એ દુ:ખોની પીડાનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. આ દુ:ખોને દૂર કરવાની ઇચ્છા તે કરુણાભાવના કહેવાય છે. ભાવના એટલે અંતરંગ પ્રદેશમાં વર્તતી ઇચ્છા તે નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. ભાવનાનો પ્રદેશ જુદો છે, કાર્યનો ઉપદેશ જુદો છે. દુ:ખ દૂર કરવાની ઇચ્છા તે "કારુણ્ય."

ઉપેક્ષા એટલે "દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરફ મધ્યસ્થ વૃત્તિ." જેઓ પરધન હરણ કરવામાં મજા માનતા હોય, જુગાર અને સટ્ટામાં આસક્ત હોય, પરસ્ત્રીમાં રમણ કરનારા હોય, જીવહિંસામાં રત હોય, દગા-ફટકા કરવામાં જીવન સાફલ્ય માનતા હોય, દંભ, ચોરી, પૈશૂન્ય, નિંદા, વિકથામાં એકતાન બની જતા હોય તે સર્વને દુષ્ટબુદ્ધિવાળા કહેવામાં આવે છે. તેવા પ્રાણીઓને સુધારવાનો ઉપાય બનતી શક્તિ, આવડત અને સમજાવટથી કરવા છતાં જો તેઓ પોતાના અગ્રાહ્ય જીવનક્રમથી પાછા ન ઓસરે તો તેઓના તરફ બેદરકારી કરવી, તેઓ અંતે પોતાનાં કર્મને વશ છે અને કરશે તેવું ભોગવશે એમ માની, એમના સંબંધી ખટપટ મૂકી દઇ તેમની ઉપેક્ષા કરવી અને તેમના માટે કાંઇ બોલવું કે વિચારવું નહિ તે "ઉપેક્ષા." આ ઉપેક્ષાનું અપરનામ "માધ્યસ્થ્ય" પણ કહેવાય છે. એ બન્ને નામોમાં પણ સાધ્ય એક છતાં દૃષ્ટિબિન્દુ પૃથક્ છે તે એ ભાવવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરશું.

આવી રીતે ઉપોદ્ઘાત કરી જનતા પાસે આ ચાર યોગભાવનાનો પ્રદેશ રજૂ કર્યો. હવે આ ચાર ભાવના સંબંધી ગાન કરવાનું છે એવી ભૂમિકા રજૂ કરી.

બાર ભાવનાનો મૂળ પ્રદેશ અત્ર પૂરો થાય છે અને પર ભાવના અથવા અનુસંધાન ભાવનાનો નવો- વિશાળ પ્રદેશ ખુલ્લો થાય છે. તે હકીકત મૂળ પ્રતિજ્ઞા કરતા આગળ જનારી હોઈ જરૂર પ્રસ્તાવોચિત સહજ વિવેચન માગે છે. આ ગ્રંથ *શ્લો-કમાં એ વાત કરી. હવે ક્રમપ્રાપ્ત મૈત્રી ભાવનો વિચાર કરીએ. પ્રીતિ વિમધ્યમ ઉપોદ્ઘાત.

ઘ. ૪. મૈત્રી આ ભાવનામાં જીવનનો અતિ મોટો અને અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. એની વિચારણા નાના આકારમાંથી શરૂ કરતા એ અતિ વિશુદ્ધ દશામાં લઈ જાય એટલું આ ભાવનામાં બળ છે. આપણે એ સર્વ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયા. હવે ચંચુપ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ જીવનનો વિસ્તાર પૂરેપૂરો મળ્યો હોય તો પણ તે કેટલો ટૂંકો છે તે વિચારીએ. અહીં બહુ રહેવાનું થાય તો વધારેમાં વધારે સો વર્ષ થાય. જો કે વર્તમાન કાળની અતિ ગુંચવણમય જીવનકલહવાળી પરિસ્થિતિમાં એ વય સોએ એક ટકાને અથવા કદાચ લાખે એક વ્યક્તિને પણ મળતી નથી, છતાં પણ સ્વીકારી લઈએ કે સો વર્ષનું આયુષ્ય મળ્યું છે તો પણ આટલા નાના જીવનમાં મારાં તારાં કરવાં અને કોઈના ઉપર વેર બાંધવું–એને શત્રુ ગણવો, એનો વિનાશ કરવા રચનાઓ કરવી, એને ઉખેડી નાખવા જાળો રચવી અને વૈરવૃત્તિને શાંત કરવા કારસ્થાનો ગોઠવવાં, છટકાઓ માંડવા અને ગોઠવણો કરવી એ શું ઘટિત વાત છે? આટલા નાના જીવન માટે આ સર્વ કરવું તે કોઈ રીતે શોભે તેવી વાત છે?

કોઈ પ્રાણી તરફ વેરબુદ્ધિ હોય તો તે કેવા કારણોથી

હોય છે ? એ કારણોની બાંધછોડ કરવામાં આવશે તો જણાશે કે એમાં સ્વાર્થવૃત્તિને વિશેષ સ્થાન છે. દુનિયાના મોટા ભાગના વૈર જર, જમીન અને જોરુ(સ્ત્રી)ને કારણે હોય છે વૈર સ્વાર્થસંઘટ્ટથી જ બહુધા થાય છે. જર અને જમીનમાં મુદ્દો બહુધા એક જ હોય છે. 'અધિકારી એક વસ્તુકા, ઉસમેં હોત બિરોધ' એટલે કે વસ્તુ એક હોય અને એને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ બે જણાઓ કરતા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે વિરોધ-વૈર થાય છે. આમાં સ્વાર્થવૃત્તિ વિશેષ હોય છે. જરા વિશાળ નજરથી કામ લેવામાં આવે, જરા દિલની ઉદારતા બતાવવામાં આવે, જરા ત્યાગભાવ બતાવવામાં આવે તો ધન અને જમીન માટે વૈર થવાનું સંભવે નહિ.

સ્ત્રી સંબંધી વૈરમાં 'મોહ' વિશેષ કામ કરે છે. મોહ એ કેફ છે. એને વશ પડેલ પ્રાણી પોતાની જાત ઉપર અંકુશ ખોઇ બેસે છે. વગર વિરોધે સ્ત્રી સંબંધી વૈરો શમાવવા શક્ય છે.

આ ઉપરાંત કીર્તિ કે પદવીને અંગે માનસિક વિરોધ થાય છે અને તે સ્થૂળ રૂપ લે છે ત્યારે દુશ્મનાવટનો આકાર ધારણ કરે છે. આવા વિરોધ તો જરા વિશાળ દૃષ્ટિએ ચર્ચવાથી, રુબરુ ખુલાસા કરવાથી અથવા અંતરની ઉદારતા બતાવવાથી શમી જવા શક્ય છે.

વૈર જેવી ચીજ આ જીવનમાં ન જોઇએ. વૈરવૃત્તિ ધીમે ધીમે એટલી વધી જાય છે કે એને અસ્ખલિત રીતે વધવા દેવામાં આવે તો એ બહુ નુકસાન કરે છે. વૈરવૃત્તિનું બાહ્ય દર્શન ક્રોધમાં થાય છે. ક્રોધ એ કષાય છે, કષાય એ સંસાર છે અને સંસાર એટલે ચક્રભ્રમણ છે. ક્રોધનો સ્વભાવ આગ

જેવો છે. જે ઘરમાંથી આગ ઉઠે છે ત્યાં પ્રથમ તો તેને બાળે છે અને જળનો યોગ ન મળે તો પાડોશના ઘરો પણ આગમાં ઝડપાઈ જાય છે. આપણે આજુબાજુનાં ઘરોનો ભાગ વિચાર ન કરીએ તો પણ જ્યાં આગ ઉઠે તે ઘર તો જરૂર બળે એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે.

આવા મનોવિકારને વાસ્તે પણ તને પરવડે તેમ નથી. તારે તો સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મિત્રભાવ રાખવો અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ તારે વિચારવું. સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર અને એક બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા સર્વ પ્રાણીઓ આવી જાય છે એમ તારે સમજી લેવું.

કોઈ પણ પ્રાણી, નાનો મોટો જીવ, સ્થાવર કે ત્રસ પ્રાણી તારો શત્રુ નથી એમ ચિંતન કર. જેનામાં જીવ આપવાની તાકાત નથી તેને જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એમ તારે વિચારવું. જીવ લેવાનો અધિકાર નથી એટલું જ નહિ પણ કોઈની લાગણી દુઃખવવી એ પણ તને ઘટતું નથી. તું અહીં કેટલું બેસી રહેવાનો છે ? અને આ સર્વ ધમાલ કોને માટે ? ટૂંકા આયુષ્યમા ગમે ત્યારે ઊડી જવાનું છે તેમાં વેરનાં ખાતાં બાંધીને તારો વિકાસ બગાડી નાખીશ તો આવતે ભવે તારે પરાધીનપણે પાછાં તે જ પ્રાણીઓ સાથે વિરોધ કરવાં પડશે. તું એમ વિચાર કર કે ઔરંગઝેબ અને શિવાજી અત્યારે જ્યાં હશે ત્યાં શું કરતા હશે ? શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કરોડો વર્ષના આયુષ્યે નારક થયેલા રાવણ અને લક્ષ્મણ અત્યારે પણ લડ્યા કરે છે અને લડે નહિ તો બીજું કરે પણ શું ? તારે જો આગળનો આખો રસ્તો આવા ખાડાખડીઆથી, કાંટાથી,

શત્રુઓથી કે મિત્રોથી ભરી દેવો હોય તો તારી મરજીની વાત છે. અમે તો તને એક જ વાત કહીએ છીએ કે તારો આ માર્ગ અતિ ભયભરેલો છે. તારા વિચાર, વાણી કે વર્તનમાં વૈર-દુશ્મનાવટ જેવો શબ્દ પણ ન થાય.

તું તો સર્વત્ર મિત્રભાવ, સ્નેહભાવ, પ્રેમભાવ ધારી રહે. તારો આ દુનિયામાં કોઈ શત્રુ નથી એમ માની લે. તને પછી માલૂમ પડશે કે તારો કોઈ દુશ્મન છે જ નહિ. 'આપ ભલા તો જગ ભલા' એ ન્યાય છે. આપણાં મનમાં જે ભાવના હોય છે તેની છાયા આજુબાજુ પડે છે અને આપણા મનમાં વૈરબુદ્ધિ થઈ કે આજુબાજુ વૈર જ દેખાય છે. બાકી થોડા દિવસનો અહીં વાસ છે એમાં વળી દુશ્મન કોણ અને વૈરી કોણ? તું પોતે કોણ છે? તું ગમે તેટલી તારી જાતને ઊંચી માન, પણ અનંત જીવોમાંનો તું એક છે. એમાં તે તારે વૈરવિરોધ શા? એ તને શોભતું નથી. તું કોની સાથે વૈર કરે છે તે જ પ્રથમ વિચાર.

ઉ. ૫. સર્વ પ્રાણીઓ તરફ મૈત્રી રાખવાનાં અનેક કારણો છે. એક કારણ ઉપર જણાવ્યું, હવે એક બીજું કારણ અત્ર રજૂ કરે છે. તારે પરભવ માન્યા સિવાય તો છૂટકો નથી: પ્રાણીઓની બુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની તરતમતા પરભવ સિવાય સમજી શકાય તેમ નથી. આવા અનેક ભવો તેં કર્યા છે. અનંત કાળથી આ જન્મમરણની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે અને વિશ્વની આદિ જડી નથી અને જડી શકે તેમ પણ નથી. આ અનંતકોટિ ભવપરંપરામાં જે પ્રાણી સાથે તને વૈર કરવાને પ્રસંગ આવે તે પોતે જ તારો અનેક વાર બંધુ થયેલો હોય છે. તેં તેની સાથે અનેક પ્રકારના આનંદો ઉજવ્યા હશે, અનેક

વાર તેમની સાથે ફર્યો હોઇશ, એક સાથે ભોજન કર્યા હશે અને કંઈક કઇક જાતના સંબંધમાં તેઓ સાથે આવ્યો હઈશ.

બંધુ શબ્દમાં સર્વ સગપણોનો સમાવેશ થાય છે તે આગળ વર્ણવવાના છે. તું વિચાર કર કે જેની સાથે બંધુભાવ એક વખત કર્યો તેની સાથે દુશ્મનાવટ કરીશ તે તને શોભશે ? જેની સાથે સગપણ-સંબંધ કર્યા તેની સાથે લડવું કે મોરચા માંડવા એ શોભતી વાત લાગે છે ? અને આવા બંધુભાવો તેં એક બે વખત કર્યા હશે એમ ન ધારતો. હજારો લાખો વખત તે અને તું બંધુભાવે રહ્યા હશો.

આ પ્રાણીઓમાં એકલા પંચેંદ્રિય મનુષ્યો કે તિર્યંચોનો સમાવેશ થાય છે એમ તું ધારતો નહિ. એમાં સૂક્ષ્મ-નિગોદ એકેંદ્રિયથી માંડીને સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે, માટે સર્વ જીવો તારા બંધુઓ જ છે એમ માન અને કોઇ પણ તારો શત્રુ નથી એમ તું ધાર. જે એક વાર પણ બંધુભાવે થયો હોય તેની સાથે અબંધુભાવ કરવો એ તારા જેવાને શોભે નહિ, પાલવે નહિ, છાજે નહિ.

શત્રુ એટલે શું ? જરા ચાલુ સાધારણ ભૂમિકાથી ઊંચો આવીને વિચાર તો કર કે તારે શત્રુ હોવા ઘટે ? તારાથી કોઇને શત્રુ તરીકે મનાય ખરા ? તારાથી આટલી નીચી ભૂમિકા પર ઉતરી જવાય ખરુ ? આ વસ્તુસ્થિતિ છે. અત્યારે તારે ખરો વિચાર કરવાનો છે. પશ્ચાદવલોકન કરીને તારું સ્થાન સમજી લે અને કોઇ પણ પ્રાણી તરફ જરા પણ અમિત્રભાવ, ગમે તેટલા સ્વાર્થના કારણે પણ ન જ થાય એવો નિર્ણય કર વળી તું વિચાર કર-

ચ. ૬. ઉપરના મુદ્દાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. જો ભાઈ! જે પ્રાણી તરફ તું દુશ્મનાવટ કરે છે અથવા જેને તું તારો દુશ્મન ધારે છે તે પ્રાણી અનંત પૂર્વકાળમાં તારા પિતા તરીકે, ભાઈ તરીકે, કાકા તરીકે, માતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, પુત્રી તરીકે, સ્ત્રી તરીકે, બ્હેન તરીકે, પુત્રવધૂ તરીકે એમ અનેક વખત તારા સંબંધમાં આવ્યા છે. અનાદિ સંસારમાં તેં અનેક સંબંધો કર્યા છે. આ ઉપરાંત મામા, માસી, ફોઇ અને બીજા અનેક સંબંધો કલ્પી શકાય. એ પ્રત્યેક સંબંધ તેં અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ સાથે અનેક વાર કર્યા છે.

આ વાત તું સમજી શકે તો તારે વિચારવું ઘટે કે આખો પ્રાણીવર્ગ તે તારો કુટુંબવર્ગ છે અને એમાં કોઇ પારકો નથી, બહારનો નથી, દૂરનો નથી. એમ હોઇને તું તારા પોતાના કુટુંબી સાથે શત્રુતા કેમ કરી શકે? જે તારા માતપિતા થયા તેની સાથે તારાથી દુશ્મનાવટ થઇ ન જ શકે. એણે તારી અનેક પ્રકારની ચીવટ કરી હશે, તને ઉછેર્યો હશે, સંસ્કૃતિ આપી હશે, જીવનમાં સ્થિત કર્યો હશે તેની સાથે અત્યારે તું મોરચા માંડીને ઊભો રહે તે કોઇ રીતે લાજીમ ન ગણાય. આખો પ્રાણીગણ તારો કુટુંબવર્ગ છે એવો વિચાર કરીશ ત્યારે તારા મનમાં એક એવી જાતની વિશાળતા અને શાંતિ આવી જશે કે જેની તેની સામે ગમે તેટલા ભોગે વૈર કરવાનું મન થશે જ નહિ; અનંતકાળથી ચાલ્યા આવતા સંસારમાં તેં સર્વ રંગો કર્યા છે, સર્વના સંબંધમાં તું આવ્યો છે અને સર્વેએ તારા તરફ અનેક પ્રકારના પ્રેમ પ્રસાર્યા છે. જ્યાં પ્રેમ કર્યા, જ્યાંથી વાત્સલ્યો ઝીલ્યા, જ્યાં સાથે હર્યા-ફર્યા ત્યાં વળી વૈરવિરોધ કેવો હોય?

આમાં સમસ્ત પ્રાણીસમૂહ તરફ 'કુટુંબ' ભાવ જમાવવાની અને કેળવવાની જે વાત કરી છે તે ખૂબ સમજવા જેવી છે. આ સંબંધમાં ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે પોતાના ધર્મવાળા–સ્વધર્મીને બંધુ ગણવાનો ઉપદેશ અનેક સ્થાને મળી આવશે અને વધારે આગળ જઈએ તો મનુષ્યોને બંધુ તરીકે ગણવાની વાત અને તેવા ઉપદેશ અન્યત્ર પણ મળશે. જૈન ધર્મ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુંબી ગણવાની જે ભાવના બતાવે છે તે અનુપમ છે. કોઈ પણ પ્રાણીને પર–દુશ્મન કે અવર ન ગણવો એમાં અહિંસાભાવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, અને એવી વિશાળ મૈત્રી અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. તે તે સંબંધી અવલોકન, વાચન અને ચર્ચા કર્યા પછી કહી શકાય તેમ છે. સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને કુટુંબી ગણવાની આ વિશાળ ભાવના મૈત્રીને એના અતિ સુંદર આકારમાં બતાવે છે. આવી રીતે મૈત્રીભાવને મજબૂત કરી, ટૂંકા જીવનમાં વૈરવિરોધ ન કરવાની વાત મજબૂત કરી, આખા સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ તરફ કુટુંબભાવ જમાવવા ઉપદેશ કરી, હવે એવો મૈત્રીભાવના ભાવિત ચેતન કેવો વિચાર કરે અને પોતાની આસપાસ સુંદર આંદોલનો–દ્વારા કેવું વાતાવરણ જમાવે તે પર કર્ત્તા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ સંબંધમાં આ જીવ ક્યાં ક્યાં ઉપજ્યો અને કેવા કેવા સંબંધો તેણે કર્યા ? તે વિષયપરત્વે અનિત્ય વિગેરે ભાવનામાં ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયું છે, તેમજ સંસાર ભાવનાના ગેયાષ્ટકના પાંચમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે તેથી હવે તે પર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. મુદ્દો અત્ર તદ્દન જુદો છે, પણ દલીલ તે જ છે તેને તેના યોગ્ય આકારમાં વિવેકપૂર્વક સમજી લેવો.

ક્ર. ૭. સમસ્ત પ્રાણીવર્ગને પોતાના કુટુંબી ગણનાર પોતાના ગમે તેવા સ્વાર્થના ભોગે પણ તેનો કોઈ પ્રકારે વિરોધ તો ન જ કરે, પણ એ સર્વ પ્રાણીઓને માટે એ શા શા વિચારો કરે તે હવે આપણે વિચારીએ.

મૈત્રીભાવમાં ઓતપ્રોત થયેલ પ્રાણી જ્યારે નિગોદનું સ્વરૂપ સમજે, ત્યાંના જન્મમરણના આંકડા વિચારે અને એ આખું ચક્ર અનાદિ કાળથી ચાલ્યા કરતું જુએ ત્યારે એને અંતઃકરણમાં બહુ વેદના થાય છે, એને પ્રાણીઓના દુઃખો અને ચક્રભ્રમણો માટે ભારે ત્રાસ આવે છે અને પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર માટે એ કોઇ જાતના ઢોંગ વગર, દંભ વગર અંતરની પ્રેરણાથી મહાકૃપાભાવિત ચેતનના તરંગો કરતો વિચાર કરે. એના વિચાર કેવા હોય ? એ ચાલી જતા મંકોડાને કચરી નાખે નહિ, એ મચ્છરને આક્રમણ કરે નહિ, એ અનાજના કીડા-ધનેડીઆને હાંકી દે નહિ. એ કોઇ જીવને મારી નાખવાની કલ્પના કરે નહિ એ નારકનાં દુઃખો સાંભળી 'ભલે એ પ્રાણીઓ એના કર્મો ભોગવે' એવું વિચારે નહિ. એનો અંતરાત્મા પ્રાણીઓનાં દુઃખો જોઇ કકળી ઉઠે, એને અંતરથી અનંત કૃપા જાગે અને એ પૂરા પ્રેમથી ઇચ્છે કે એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયવાળા પ્રાણીઓ પણ ક્યારે પંચેંદ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે ? ક્યારે એ મનુષ્ય થાય ? બોધિદુર્લભ ભાવનામાં બતાવેલી સર્વ સામગ્રીઓ ક્યારે મેળવે ? બોધિરત્ન કેમ જલ્દી પ્રાપ્ત કરે ? તેઓ જ્ઞાન પ્રકાશનો પૂરતો લાભ લઇ પોતાનો આત્મવિકાસ કેમ જલ્દી સાધે ? અને એ રીતે આ સંસારભ્રમણના ભયથી સર્વથા વિરામ ક્યારે પામે ? તેમજ તેઓ કૃતકલ્યાણ ક્યારે થાય ?

મૈત્રી ભાવના જેના હૃદયમાં જાગે અને સર્વ પ્રાણીઓને કુટુંબી જાણે ત્યારે એની લાગણી બૂઠી થઈ ન જાય, એ સર્વ જીવો તરફ બેદરકાર થઈ ન જાય, એને તો સર્વ જીવોનો મોક્ષ કેમ થાય? અને આ સંસારચક્રમાંથી પ્રાણીઓ કેમ મુક્ત થાય? તેની જ ચિંતા થાય અને તેને અંગે જ ભાવનાઓ થાય. શાસ્ત્રકાર આને ખરી 'ભાવદયા' કહે છે. એમાં સર્વ પ્રાણી તરફ ભારી મહાકૃપા અંતરથી જાગે છે. તીર્થંકરનો જીવ પૂર્વભવમાં આવી અપૂર્વ દયા ધારણ કરે છે તે કોઈ પણ તીર્થંકરનું ચરિત્ર વાંચતાં પ્રાપ્ત થશે. સર્વ જીવો શાસનરસી થાય એ એમની ભાવના હોય છે. એ જૈનશાસન પોતાનું શાસન છે માટે અન્યે સ્વીકારવું જોઈએ એમ ભાવે નહિ, પણ ભવભ્રમણના ભયથી મુક્તિ અપાવનાર અને સંસારની સર્વ ઉપાધિ દૂર કરનાર આ અપ્રતિહત માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તેનો લાભ સર્વ જીવોને કેમ સત્વર મળે તે પ્રકારની જ તમન્ના તેના દિલમાં જાગે છે. આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ સર્વને દુઃખથી મુક્ત કરી, સંસારભ્રમણની જાળમાંથી છોડાવી અનંત કાળસુધી અવ્યાબાધપણાનું સુખ મળે અને ચોરાશી લક્ષ જીવયોનિના ફેરામાંથી તેમનો બચાવ થાય એ મહાવિશુદ્ધ ભાવના સત્પથગામીને હૃદયના ઊંડા ભાગમાં થાય છે. મૈત્રીનો એક વિશાળ આવિર્ભાવ અત્ર રજૂ કર્યો.

જ્ઞ. ૮. મૈત્રીના બીજા આવિર્ભાવો કેવા હોય તેનાં દૃષ્ટાન્તો અત્ર આપે છે. આ તો સંક્ષેપમાં પ્રસંગો રજૂ કર્યા છે. તે અનુસાર વિશાળ મૈત્રી ભાવનાના બીજા આવિર્ભાવો કલ્પી લેવા.

સાર્વત્રિક પ્રેમભાવવાળો પ્રાણી અંતરથી ઇચ્છે કે પ્રાણીઓના અંતરના રોગો રાગ-દ્વેષ વિગેરે છે. રાગ એ મીઠો

વ્યાધિ છે, દ્વેષ કડવો-આકરો વ્યાધિ છે. એ બન્ને મોહ રાજાના ઘરના છે, મોહરાયના સેનાપતિઓ છે અને આખો સંસાર એમણે ઊંધા પાટા બંધાવીને પ્રાણીઓ પાસે મંડાવ્યો છે. અન્ય કોઈ પ્રાણી યા વસ્તુવિષયક અભિલાષ અથવા આકર્ષણ એ રાગ છે અને મનને ન પસંદ આવે તેવી વસ્તુ કે પ્રાણી તરફ અરુચિ તે દ્વેષ છે. એ ઉપરાંત આદિ શબ્દથી મોહના બીજા અનેક આવિર્ભાવો છે: જેવા કે હાસ્ય, ભય, શોક રતિ વિગેરે. આ સર્વ વ્યાધિઓનો સમાવેશ 'મોહ' શબ્દમાં થઈ જાય છે. એણે કરેલા વ્યાધિઓથી આખો સંસાર મંડાય છે અને એની સેવામાં જન્મારો જાય છે. એ ઉપરાંત બીજી વાત એ છે કે એ વ્યાધિઓ મન, વચન અને કાયાનો મહા ભયંકર દ્રોહ કરનારા છે, એ ત્રણેનો દ્રોહ કરનારા છે, એના ખરા દુશ્મનો છે. મનને વલણ આપનાર રાગ-દ્વેષ છે. એને લઈને નિર્ણયો અનિષ્ટ અને એકતરફી આવે છે. એમાં આત્મહિતનું શુદ્ધ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રહેતું નથી અને ન્યાયબુદ્ધિ કુંઠિત થઈ જાય છે. મનના વિચાર અને તેની દોરવણી પ્રમાણે વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. રાગદ્વેષજન્ય વ્યાધિઓ આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાનો દ્રોહ કરનાર થાય છે. રાગદ્વેષ દૂર ન થાય કે ઓછા ન થાય ત્યાંસુધી સાચી પ્રવૃત્તિ-આત્મહિતસન્મુખતા-થવી અશક્ય નહિ તો અતિ મુશ્કેલ તો છે જ. આવી પરિસ્થિતિ હોઈને મૈત્રીભાવિત ઉન્નત દશાએ ચઢતો અથવા ચઢવાની ઇચ્છાવાળો પ્રાણી ઉપર્યુક્ત પ્રકારના વ્યાધિઓ શમી જાઓ એમ અંતરથી ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓના રાગદ્વેષના આવિર્ભાવો દૂર થઈ જાઓ એવી ભાવના મૈત્રીવાસિત ચેતન કરે છે. એ રાગદ્વેષને

ઓળખી ગયો છે અને અન્ય પણ તેના સપાટાથી દૂર રહે એમ અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે. હૃદયપૂર્વક મૈત્રી થાય તે કેટલી ઊંડી ઉતરે છે તેનું અત્ર દિગ્દર્શન કર્યું. આમાં કોઈ આપણી ઉપર વૈર રાખનાર હોય, કોઈએ આપણું અપમાન કર્યું હોય, કોઈ આપણી નિંદા કરનાર હોય, કોઇએ આપણા ઉપર અપકાર કર્યો હોય–વિગેરે એવા પ્રકારના સર્વ પ્રાણીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એવા પ્રાણીઓનાં રાગદ્વેષો શમી જાઓ એમ મૈત્રી ભાવના ભાવનારો ઇચ્છે. એ પોતે રાગદ્વેષને વશ ન થઇ જાય કે વૈર લેવા કદી ખ્યાલ પણ ન કરે. એ તો એના ભીતરમાં આવી જાય છે. મતલબ, દુનિયામાંથી રાગદ્વેષ નાશ પામી જાઓ એમ તે ઇચ્છે અને તે હકીકતને અંગે પોતાની જાતને પણ તે નિયમમાં સામેલ રાખે.

વળી તે ઇચ્છે કે સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીનભાવ–સમતાભાવના રસને ચાખો. જ્યાં રાગદ્વેષ નથી ત્યાં ઉદાસીનતા છે. રાગદ્વેષના અભાવનું એ સક્રિય રૂપ છે. દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓ સમતારસ ધરાઇ ધરાઇને પીઓ એમ તે અંતરથી ઇચ્છે. તે જાણે છે કે સમતા વગર ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયા કરવામાં આવે તે છાર ઉપર લીંપણ સમાન છે અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોઇએ તો તેનો વસ્તુતઃ કાંઇ અર્થ જ નથી. સમતા આવી જાય એટલે અંદરના તરંગો, ખ્યાલો, ગુંચવણો. ગોટાળાઓ બધું દૂર થઇ જાય છે અને અંતરાત્મા નિરવ શાંતિ અનુભવે છે. એ શાંતિનું સ્વરૂપ વાણીથી અવિવરણીય તેમજ અવર્ણનીય છે, માત્ર અનુભવગમ્ય છે. આવી શાંતિ મૈત્રી સમજનારમાં હોય છે અને તે સાર્વત્રિક થાય તેમ તે હૃદયથી ઇચ્છે છે. એને જગતની અશાંતિ

જોઇ એના તરફ વિરાગ થાય છે અને શાંતિસામ્રાજ્યનો પ્રસાર એ પ્રેમભાવે સર્વ સ્થળે, સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રસરેલો જોવા મન કરે છે.

છેવટે તે અંતરથી ઇચ્છે છે કે 'સર્વત્ર સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ.' આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હૃદયભાવના છે. મૈત્રીભાવવાળો ચેતન અન્યનું સ્થૂળ દુઃખ જોઇ શકતો નથી. આ દુનિયાના દુઃખ–દારિદ્રય અને મૂંઝવણો જોઇ એને ખેદ થાય છે. એ સ્થૂળ સુખે સર્વને સુખી જોવા ઇચ્છે છે. આ સંસારમાં કોઇ પણ જગ્યાએ દુઃખ ન રહે એવી એની વિશાળ ભાવના હોય છે. સર્વ પ્રાણી સર્વ પ્રકારે સુખી થાઓ એમ તે ઇચ્છે છે. અને આગામી ભવોમાં પણ પ્રાણીઓ હમેશને માટે સાચા સુખી થાઓ અને તેમનાં જન્મ–મરણના ત્રાસો દૂર થઇ જાઓ એમ તે હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે છે. આમાં 'सर्वत्र' અને 'सुखिनः' એ બે શબ્દો મૂકીને કર્તાએ કમાલ કરી છે. સર્વ સ્થાન અને સર્વ પ્રાણીઓ, આ ભવ અને પરભવ એ સર્વનો સમાવેશ આ વિશાળ ભાવનામાં થઇ જાય છે. દુનિયામાં સર્વ પ્રાણીઓ સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ અને પરભવે અનંત અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરો, આમ કહીને અતિ વિશાળ મૈત્રીભાવ રજૂ કર્યો છે.

આ શ્લોકમાં ત્રણ બાબત રજૂ થઇ: ૧. પ્રાણીના રાગ-દ્વેષો શમી જાઓ, ૨. પ્રાણીઓ સમતારસને આસ્વાદો અને ૩. સર્વ પ્રાણીઓ સર્વત્ર સુખી થાઓ.

× × × ×

૧. મૈત્રીભાવનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રસાદ ઉપરના પાંચ (છેલ્લા) શ્લોકોમાં રજૂ કર્યો છે. ગેયાષ્ટકમાં એ જ મુદ્દા પર વાત કરી છે તે આપણે સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. મૈત્રીભાવ એ માનસવિદ્યાનો અદ્ભુત આવિર્ભાવ હોઈ એના પર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિવેચન કરવું અતિ આવશ્યક છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની અપરિમિત સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે અને વિશ્વદયાનો જ્વલંત દાખલો છે.

મૈત્રી જેના હૃદયમાં બરાબર જાગેલ હોય તે ચેતન જૈન તત્ત્વરહસ્ય સક્રિય સ્વરૂપે સમજ્યો છે એમ કહી શકાય. આ મૈત્રીના ઘણાં લક્ષ્યબિન્દુઓ છે. એમાં માનસવિદ્યાના ઘણા વિશાળ પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે થોડાં વધારે દૃષ્ટિબિન્દુઓ વિચારી જોઈએ.

મૈત્રીભાવના અને કરુણાભાવનાને બહુ ગાઢ સંબંધ છે તેથી કેટલીક વાર એકના પ્રદેશમાં બીજીનું સંક્રમણ થઈ જાય તો તે અનિવાર્ય છે, પણ એમાં જો મૈત્રીની વ્યાખ્યા તરફ બરાબર લક્ષ્ય રહે તો પ્રદેશ બરાબર વહેંચી શકાય તેમ છે. જ્યાં પરહિતચિંતવન તરફ લક્ષ્ય રહે ત્યાં મૈત્રી છે અને જ્યાં વ્યાધિ–પીડામાંથી પ્રાણીને બચાવવાની ઈચ્છા થાય ત્યાં કરુણાભાવના છે. હિતબુદ્ધિ ઉપર લક્ષ્ય એ મૈત્રી ભાવનાનો પ્રદેશ છે, દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિ એ કરુણા ભાવનાનો પ્રદેશ છે.

હિત વિચારણામાં અહિત એટલે દુઃખોનાં નાશો કે તેની વિચારણા તો જરૂર આવે, પણ તેમાં લક્ષ્ય તો હિત તરફ રહે છે,

જ્યારે કરુણા ભાવનામાં દુઃખ, વ્યાધિ કે અગવડ અને તેના દૂરીકરણ તરફ લક્ષ્ય રહે છે. આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો. બન્ને ભાવનાના પ્રદેશો તદ્દન અલગ છે અને પૃથક્કરણ કરતાં સૂઝી આવે તેમ છે. બન્નેનું સાધ્ય તો આત્મારામનું અનુસંધાન ધર્મધ્યાન સાથે કરાવવાનું છે તેથી બન્ને એક બીજામાં સંકળાઈ જાય તો તેમાં કાંઈ ખાસ વાંધો નથી; પણ પ્રત્યેક સંયુક્ત વિચારને છૂટા પાડતાં તેના અંતરવાહી પ્રત્યેક પદાર્થને યથાયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય તેમ છે. આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય છે.

ચેતન ! પ્રાણીઓ કર્મની વિચિત્રતાને લઈને જુદી જુદી ગતિમાં જાય છે. કોઈ નારક થાય છે, કોઈ સ્થળચર થાય છે, કોઈ પંખી થાય છે, કોઈ જળચર થાય છે, કોઈ સર્પ કે નોળીઆ થાય છે અને કોઈ એક બે ત્રણ ચાર ઇંદ્રિયવાળા થાય છે. એ ગતિઓમાં પણ કોઈ ગાય, ભેંશ, ઘોડા વિગેરે લોકોપયોગી જીવન ગાળે છે અને કોઈ નિર્માલ્ય જીવન ગાળે છે. સર્વ પોતપોતાનાં કર્માનુસાર ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સર્વને તું તારા મિત્ર જાણ, એ સર્વ તારા મિત્રો છે એમ તું ભાવ. કોઈ કર્મયોગે ગધેડો થયો તો તે તિરસ્કારને યોગ્ય નથી અને કોઈ મચ્છર માકડ થયો તો તેને તુચ્છ ગણીને હણી નાખવાનો તને અધિકાર નથી. હરણ પણ તારો મિત્ર છે અને અશ્વ પણ તારો મિત્ર છે. એનો આત્મા સત્તાગતે મોક્ષાધિકારી છે અને તેને કાળાંતરે મોક્ષે જવાનો સંભવ પણ છે. કર્મના પરતંત્રપણાથી એનાંના કોઈ તુચ્છ ગતિમાં ગયેલ હોય તેથી તારા મિત્રત્વ પરનો તેનો હક્ક દૂર થઈ જતો નથી માટે સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તારો મિત્રભાવ લંબાવ.

'જનતા' નો અર્થ સાધારણ રીતે મનુષ્યસમૂહ–સાધારણ જાહેર પ્રજા એવો થાય, પણ અહીં આખા પ્રાણીસમૂહને ઉદ્દેશીને એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એ શબ્દ जन् ધાતુ પરથી નીકળે છે અને એમાં જે જન્મ લે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. જૈન દર્શનમાં મૈત્રીના આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પર અગાઉ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. વિશાળ મિત્રભાવ સમસ્ત પ્રાણીવર્ગ સુધી લંબાય છે. એમાં પોતાના ધર્મબંધુ કે મનુષ્યસમાજની મર્યાદા નથી પણ સર્વ ગતિના સર્વ પ્રાણીઓ સુધી એની વિશાળતા લંબાય છે.

૨. ઉપર ૩ શ્લોકમાં જણાવ્યું તે દલીલ મુજબ તારા સર્વ પ્રાણીઓ 'બંધુઓ' છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, ભાઈ, બહેન, પુત્ર આદિ સગાઓનું સમુચ્ચય નામ 'બંધુ' છે અને તારા સગપણનો વિશાળ નજરે વિચાર કરીશ તો સર્વ તારા બંધુઓ છે. તારા એક અથવા બીજા સંબંધમાં સર્વ પ્રાણીઓ અનેક વખત આવી ગયા છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં તારે કોઈને પોતાના દુશ્મન કે પરાયા ગણવા ન ઘટે.

આ તો ભવાંતરની વાત થઈ. કોઈ પ્રશ્ન પણ ઉઠાવે કે એ વાતની પ્રતીતિ કેમ થાય ? એમને પણ સર્વત્ર મિત્રભાવ રાખવા માટે બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજાવે છે કોઈને શત્રુ ગણવો અથવા કોઈના તરફ શત્રુવટ રાખવી એટલે દ્વેષ થયો, દ્વેષ એટલે અંતઃકરણની કાલીમા–કાળાશ અને એ કાળાશથી મન ગંદું (કલુષિત) થાય છે.

મનને રૂપી દ્રવ્ય સમજીએ તો તેમાં શુક્લ વર્ગણા અને શ્યામ વર્ગણા સંભવે છે, અને તે તેમ જ છે. પ્રત્યેક વિચારને આકાર હોય છે અને જેને વિશિષ્ટ જ્ઞાન (મનઃપર્યવજ્ઞાન) થાય તે

અંદરના વિચારનો આકાર જોઇ શું વિચાર કર્યો તે જાણી શકે છે. જ્યારે મનમાં દ્વેષ થાય ત્યારે આખું ચિત્ર તદ્દન કાળું થઇ જાય છે. તું તારા મનનું આવું કાળું ચિત્ર દોરવા ઇચ્છતો હોય તો જ અંદર શત્રુતાને કે વૈરભાવને સ્થાન આપી શકે. તારે ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉક્ત પ્રકારનું મન તારા પુણ્યનો નાશ કરનાર છે એટલે કે તારા વિકાસને પીંખી નાખનાર છે. આથી તારા વિકાસની પ્રગતિ અટકી જશે એટલું જ નહિ પણ અધોગતિ થઇ જશે.

વાસ્તવિક રીતે તો સામો માણસ કદાચ તને નુકશાન કરનાર હોય તો પણ તું વિશાળતા રાખ. એ વિશાળતા, એ ઉચ્ચ મનોદશા, એ મહાનુભાવતા, એ સૌજન્યને તારા અન્તરમાં બરોબર ઉતાર. પછી તને કદી વૈર જાગશે જ નહિ. તું નિરર્થક વૈર કરવાનો તો વિચાર પણ ન કરે એમ માનીએ, પણ કારણ–પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તારા મનની ખાનદાની બતાવ અને આ દુનિયામાં કોઇ પણ પ્રાણી તારો દુશ્મન નથી, ન જ હોઈ શકે, એમ પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અચળ ધ્યાન વિચારણાથી ભાવ. તું એની મજા જોજે, એમાં તારો ઉચ્ચ ગ્રાહ અનુભવજે અને એથી તારા સંસ્કાર સુધારી આગળ વધજે. આ જીવનનો ઉદ્દેશ છે તે ભૂલતો નહિ અને નિરર્થક ગુંચવણમાં પડી તારા વિકાસને બગાડી નાખતો નહિ.

'ખરડાયલું મન સુકૃત્યનો નાશ કરનારું છે.' એના અંતરમાં આ વિશિષ્ટ ભાવ વિકાસને અંગે છે તે જરા ઊંડા ઉતરવાથી પ્રાપ્ત થશે. કોઇની સામે મોરચા માંડવાની હકીકત આદર્યા પછી મનમાં કેવી કેવી રચનાઓ કરવી પડે છે, એ પર વિચાર કરીશ તો આ ભાવ ઝળકશે.

૩. આ સંબંધમાં તને એક વાત કહેવાની છે. એક માણસ પોતાના કર્મના ઉદયને લઈને તારી ઉપર કોપ કરે, કદાચ તને એકાદ ગાળ દે કે તારું અપમાન કરે તો શું તારે પણ તેના તરફ તેવા જ થવું ? તારે પણ તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ? તો પછી તારામાં ને તેનામાં ફેર શો રહ્યો ?

પૂર્વ કાળમાં એક સાધુ બહાર જતા હતા. રસ્તે એને ધોબી મળ્યો. એ ધોબી સાધુને અથડાઈ ગયો. સ્વભાવે ક્રોધી હતો એટલે સાધુને માર મારવા લાગ્યો. સાધુએ એક બે ધોકા ખાધા, પરંતુ પછી સહન ન થઈ શકવાથી સાધુ સામે લાતો મારવા લાગ્યા. ધોબી મજબૂત હતો. સાધુને વધારે માર પડ્યો એટલે એણે કોઈ દેવને સંભાર્યો. દેવ આવીને ઊભો ઊભો જોયા કરે છે કે સાધુ માર ખાય છે અને સામે લાતો મારે પણ છે સાધુએ દેવને પૂછયું 'આમ ઊભા ઊભા જોયા શું કરો છો ? મને મદદ કરો.' દેવે કહ્યું 'હું તો સાધુને મદદ કરવા આવ્યો છું, પણ અહીં તો બે ધોબીને જોઉં છું.' સાધુ આ જવાબ સાંભળી સડક થઈ ગયા.

જેને 'ધોબી' થવું પાલવે તે કોપ કરનાર ઉપર કોપ કરે, બાકી જે મિત્રભાવ સમજે એ તો સામાના આત્માને હાનિ થતી જોઈને ખેદ પામે, પણ પોતાની સમતા જરા પણ ન ગુમાવે, વિશિષ્ટતાની પરીક્ષા આવા પ્રસંગે જ થાય છે. મિત્રભાવની વાતો કરવી સહેલી છે, પણ આવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મન ઉપર કાબૂ રાખવો અને પોતે પણ ધોબી ન થવું એમાંજ ખરી કસોટી રહેલી છે.

૪. કોઈ પણ પ્રકારનો કજીઓ, કંકાસ કે કલહ કરવો એ સજ્જન માણસનું કામ નથી. સજ્જન—સત્પુરુષ કોણ કહેવાય

તે તું સમજી લે. જે ધોળીની સાથે ધોળી થાય તે સજ્જન નથી. સત્પુરુષ તો તે કહેવાય જેને પોતાની જાત ઉપર કાબૂ હોય, જેનામાં ક્ષમા ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય અને જે આત્મવિચારણામાં સ્થિર રહી ઊંડો ઉતરી જતો હોય.

એક સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં સજ્જનનાં [1]બાર લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તેમાં ક્ષમા ગુણને દ્વિતીય સ્થાન આપ્યું છે. ક્રોધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શાંત રહેવું અને મન પર કાબૂ રાખવો એ અસાધારણ ધૈર્ય સૂચવે છે. એ નિર્બળતાનું ચિહ્ન નથી, પણ ખરેખરી મરદાનગી છે. જમણા ગાલ પર ધોલ વાગે ત્યારે સામો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ છતાં ડાબો ગાલ ધરવો એ અસાધારણ મનોબળ વગર બનવું અશક્ય છે. ખરો સંતપુરુષ એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે શાંતિનું ધ્યાન કરે છે, શાંતિનાં આંદોલનો ફેલાવે છે અને શાંતિમય વાતાવરણ કરી મૂકે છે. જ્યાં શાંતરસની ખરી જમાવટ થઈ હોય ત્યાં કોપ, ક્રોધ, ધમાલ કે કંકાસને સ્થાન ન જ હોય.

હે આત્મા! તું તો સમરસના સમુદ્ર કે જળપ્રવાહમાં વિહરનાર છે. જે ગંગાજળમાં નાહ્યા હોય અથવા તેમાં ડુબકી મારતા હોય તે કદી ખાબોચીઆ સામું જુએ પણ ખરા? સમરસ એ સરોવર કે સમુદ્રનાં જળ જેવું છે. જ્યારે ક્રોધ એ ગંધાતા ખાબોચીઆનું જળ છે. તારા જેવો સમરસનો ગ્રાહક તે આવા

૧ બાર લક્ષણો આ પ્રમાણે છે:–તૃષ્ણાછેદ, ક્ષમાભજન, મદત્યાગ, પાપમાં રત્યાભાવ, સત્ય વચન, સાધુપદ અનુસરણ, વિદ્વત્સેવન, માન્યને માન, દુશ્મનનો વિનય, સ્વગુણ પર છાદન, કીર્તિપાલન અને દુઃખી પર દયા.

ગંધાતાં પાણી સામે કદી દૃષ્ટિ કરે ખરો ? કદાચ આવી ભરાણો હોય તો તેમાં તે આનંદ માને ખરો ? માટે ભાઈ ! તું કલહ-કંકાસને તજ. કદાચ તારી પાસે એના બચાવો હશે, તું એમાં સકારણ તારા ગુન્હા વગર આવી ભરાણો હઈશ તો પણ તને તે શોભતી વાત નથી: તારે ત્યાં કલહ-કંકાસનું નામ ન હોય, તને તે શોભે નહિ અને તારે તેનો પડછાયો પણ લેવો ન ઘટે.

તું કોણ ? તેં અનેક ગુણોનો પરિચય કર્યો છે, તું ગુણોના સંબંધમાં આવ્યો છે, તું એનાથી પુષ્ટ થયો છે. 'પરિ' એટલે ચારે તરફ અને 'ચય' એટલે વૃદ્ધિ. આ સ્થિતિમાં તું કેવો હોવો જોઈએ ? તે વિચાર. હંસનું કાર્ય શું છે ? તે વિચાર. એ દૂધમાંથી પાણી જુદું કરે છે અને દૂધ ખેંચી લે છે. જો તને ગુણનો ખરો પરિચય થયો હોય તો તું હંસ-વૃત્તિ ગ્રહણ કર, સારું હોય તે ગ્રહણ કર અને ફોફાં-ફોતરાં ફેંકી દે. તારા જેવા ગુણપરિચયથી પુષ્ટ થયેલાને કંકાસ કે વેર હોઈ શકે જ નહિ. તારા દૂધશોધનમાં જળ આવી જાય તેનો ત્યાગ કર તારી પોતાની પુષ્ટિ જળથી થવાની નથી અને તારામાં દૂધ અને જળને જુદા પાડવાનું વૈદગ્ધ્ય આવી ગયું છે એટલે દૂધને ગ્રહણ કર અને જળને ફેંકી દે.

'સમરસના મત્સ્ય' અને 'હંસની વિવેકશક્તિ'—આ બન્ને વાત મૈત્રીને ખૂબ પુષ્ટ કરનાર છે. એનો અંદરનો આશય જો સમજી જાય તો અંતરાત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થાય એવો એમાં ચમત્કાર છે.

૫. સમરસનો મીન કેવા વિચાર કરે અને એનો અંતર આશય કેટલો ઉચ્ચ હોય તેનો એક આવિર્ભાવ અત્ર રજૂ કરાય છે. એ દશા ખૂબ ખીલવવા યોગ્ય છે. એ અભ્યાસ અને

પરિશીલનથી પ્રાપ્ય છે. એ ભાવ આપણે જરા સંક્ષેપથી અવગાહી જઈએ.

મૈત્રીવાસિત પ્રાણી વિચાર કરે કે જે મારા શત્રુ હોય એટલે જે પોતાને મારા શત્રુ માનતા હોય તે પોતાનો મત્સર તજી દો, વિરોધપણાવાળા મનને દૂર કરી, શત્રુત્વની બુદ્ધિ ફેંકી દો અને તેમ કરીને તેઓ પણ સુખી થાઓ !

મત્સર દૂર થાય એવું એ ઇચ્છે તે પોતાના હિત ખાતર નહિ, પણ અંતરથી સામા પ્રાણીની ઉન્નતિ તે રીતે જ થાય એ એની મૈત્રી–પ્રેમ ભાવના હોય છે. તે સાથે એમ પણ ઇચ્છે કે એવા પ્રાણીઓની શિવસુખવાસ પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે પરિણતિ થાઓ. એ પોતાના વિરોધી સત્વોનો પણ ઉદ્ધાર થાય તેમ હૃદયથી ઇચ્છે છે, અને તેઓ સાંસારિક દૃષ્ટિએ સુખી થાય એટલું જ ઇચ્છીને અટકી ન જતાં તેઓનો વિકાસ સુધરી જાઓ, તેઓ મત્સર વિગેરે અંતરંગ શત્રુ પર વિજય મેળવી શિવપુરપ્રાપ્તિ માટે પ્રેરિત મનવાળા થાઓ એવી એ ઇચ્છા કરે. આ અતિ વિશિષ્ટ ભાવના લખી જવી કે વાંચી જવી જેટલી સહેલી છે તેટલી ક્રિયામાં મૂકવી સહેલી નથી. અંતરથી દુશ્મનને પણ સુખ અને મુક્તિ ઇચ્છવાં એ અસાધારણ ઉચ્ચ ભાવના અને ચિત્તનું પરમ ઔદાર્ય દાખવે છે.

જ્યારે હૃદયમાં આવો વિશાળ ભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુ ઉપર સાચો સમભાવ આવે છે, જ્યારે શત્રુનું પણ સારું થાય એવો અંતરનો આશય વ્યક્ત થાય છે ત્યારે મૈત્રી એના વિશિષ્ટ આકારમાં રજૂ થાય છે.

મૈત્રી ભાવનાવાળો કોઇને શત્રુ માને નહિ અને જે પ્રાણી એને શત્રુ ગણતા હોય તેના સંબંધી તે શું ધારે તેને લગતી

આ હકીકત છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. આવા વિશાળ મનોરાજ્યમાં વિહરનારો સમરસ મીન જેવા ઉચ્ચ આશયવાળો હશે તે કલ્પી લેવું અને જ્યાં આવી વિશાળ ભાવના હોય તેના હૃદયમાં મત્સર હોય એ તો કલ્પી પણ શકાય નહિ. એવા પુરુષને કોઈની સામે મોરચા માંડવાના ન હોય, કોઈની સાથે યુદ્ધ કરવાના ન હોય કે કોઈ સામે ટક્કર ઝીલવાની ન હોય. એનામાં અત્યંત સ્ફુરણ અને માનસિક બળ હોય છે. તેનો ઉપયોગ એ મિત્રબુદ્ધિના વિકાસમાં કરે છે, એ સર્વત્ર બંધુભાવ જુએ છે અને એ આનંદ-કલ્લોલમાં વિલાસ કરે છે.

૬. એક મહાન્ સત્ય કહું છું. જો પ્રાણી એક વાર હૃદય-પૂર્વક સમતારસનો એક લવલેશ પણ આસ્વાદન કરે તો પછી એને એનો શોખ થતાં વાર ન લાગે. આ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે.

માણસને અફીણનું વ્યસન કેમ લાગે છે? પ્રથમ સ્વાદ કરવા જરા લે, પછી સહજ વધારે લે, પછી ન લે તો ચાલે જ નહિ. આ રીતે જો સમતારસનું વ્યસન પડી જાય તો પછી જીવન સમતામય થઈ જાય, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે એક વખત જરા પણ સમતા અંતઃકરણપૂર્વકની જોઈએ પછીની વાત એની મેળે-સ્વતઃ આવી જશે

તમે એક વાર જરા સમતારસ ચાખો. કાંઈ નહિ તો ઉપાધ્યાયજીના આગ્રહથી ચાખો. એની મજા જુઓ પછી તો તમને એનું વ્યસન પડી જશે—એના વગર ચાલશે નહિ. તમે જ્યારે ઢોંગ વગર, દંભ વગર, હૃદયના ઊંડાણથી સમતા ધારણ કરશો, સર્વ પ્રાણી તરફ બંધુભાવ દર્શાવશો ત્યારે તમને એવી મજા આવશે કે એનું વર્ણન તમે નહિ કરી શકો અને પછી તો તમારો વિકાસ એ માર્ગે ખૂબ વધતો જશે.

આ જીવનનું પ્રધાન કર્તવ્ય વિકાસક્રમને સુધારી દેવાનું છે. આપણે ચારે તરફથી એટલા બધા રાગ, દ્વેષ, મોહ, મદ, મત્સરના વાતાવરણમાંથી આવેલા હોઇએ છીએ કે કદાચ એનો સર્વથા ત્યાગ એકદમ મુશ્કેલ પડે, પણ એના ત્યાગના માર્ગે ચડી જવાય તો વિકાસમાર્ગ જરૂર સરલ થઇ જાય અને તે આશયથી જ સમતા લવને ચાટવાનો અત્ર ઉપદેશ છે, એ પ્રેરણા બહુ વિચારપૂર્વક આદરણીય છે. એનો આનંદ અનુપમ છે પણ માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

૭. મત્રીવાસિત ચિત્તને વિચાર થાય છે કે પ્રાણીઓ શા કારણે પાપમાં પડતાં હશે? એનું કારણ તપાસતાં એને જણાય છે કે પ્રાણીઓ ઘણુંખરું પોતાના અભિમાનથી તદ્દન મૂર્છિત દશામાં પડી જાય છે અને તેઓની ચેતના તદ્દન ચાલી જાય છે, તેઓનું ભાન ખલાસ થઇ જાય છે. પ્રાણીઓને પોતાની સમજણ માટે ઘણું અભિમાન હોય છે. એનો અભિપ્રાય ઘણીખરી વખત અધૂરૂં જ્ઞાન, અનુભવનો અભાવ અને દીર્ઘદૃષ્ટિપણાની ગેરહાજરીને લઇને થયેલ હોય છે. આવા તુચ્છ વિચારોના અભિમાનની મૂર્છામાં પડી પ્રાણી ગમે તેવાં પાપો કરી બેસે છે, અને પાપો કરે એટલે એનાં ફળો તો પછી ચાખવાં જ પડે તેમાં નવાઈ નથી. નવાઈ નથી એટલું કહેવાથી વાત પતે તેમ નથી.

પ્રાણી જાણે છે કે પોતાને પરભવનું જ્ઞાન નથી, પોતામાં કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી અને છતાં એ પોતાનાં મગજનાં ફાંકામાં બહુ ચુસ્ત રહે છે. આ વ્યાધિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારના આગમન પછી વધતો જાય છે. એમાં ઊંડા અભ્યાસ કરતાં છીછરાપણું (ઉપરચોટિયાપણું) ઘણું છે. છેવટનો અભિપ્રાય

બાંધતા પહેલાં પ્રેમપૂર્વક સાદર અભ્યાસ અને વિચારણાની જરૂર છે.

વિચારણા વગર માત્ર પૂર્વબદ્ધ વિચાર, ઓછા અભ્યાસે કરેલા નિર્ણયો અને આધારભૂત મૂળ પ્રકાશની અવજ્ઞાથી કરેલા નિશ્ચયો ઉપર મુસ્તકીમ રહેવામાં આવે તો એના પરિણામે ગાડું ગમે ત્યાં ભરાઇ પડે છે, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. કોઇ પણ પ્રાણી પોતાના ગમે તેવા મતના આધારે કરેલા નિર્ણયોના અભિમાનને વશ થઇ કાર્યો કરવા લાગે તો એ ખરેખર દુઃખનો વિષય બને છે. મૈત્રીવાસિત પ્રાણીને ખેદ થાય કે એવા પ્રાણીઓ શા માટે પાપમાં પડતાં હશે?

તે વધારે એમ પણ વિચારે કે એવા પ્રાણીઓ જિનવચનને રસપૂર્વક શા માટે સ્વીકારતા નહીં હોય? જિનવચનમાં ભૂતદયા, મત્સરત્યાગ અને અંતિમ સાધ્ય નિર્વાણ હોય છે. એ જો પ્રાણીને પ્રાપ્ત થઇ જાય તો એની મૈત્રી વિશ્વબંધુત્વ સ્વીકારે અને એમ થાય તો તેવા પ્રકારનો પ્રાણી બચી જાય, તરી જાય, મુક્ત થઇ જાય. એને જિનવચન ઉપર જે આકર્ષણ છે તે પોતાના ધર્મના કારણે ન જ હોય. એણે સારી રીતે તપાસ, ચર્ચા, અભ્યાસ કરીને એ વચનમાં રહેલ અપાર મૈત્રી–વિશ્વબંધુભાવ બરાબર અનુભવ્યો છે અને એ દયા સાર્વત્રિક કરવી એ એવા જીવનનો ઉદ્દેશ હોય છે. એને નવાઇ લાગે છે કે આવી વિશાળ ભાવનાને પ્રતિપાદન કરનાર જિનવચનને પ્રાણીઓ આદર અને પ્રેમપૂર્વક શા માટે નહિ સ્વીકારતા હોય?

આ મૈત્રીવાસિત ચેતનનો ઉદ્ગાર છે. એને પ્રાણીને પાપકર્મમાં પડતાં જોઇ ધ્રુજ આવે છે, એને સંસાર-કલેશ જોઈ

પ્રાપ્ત થાય છે, ને મૈત્રી ભાવનાના પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને સદા ઝંખે છે. એને હૃદયમાં પચાવી એ જે ઉદ્ગાર કાઢે છે તેને યથાપ્રકારે સમજવાની જરૂર છે. એમાં અન્યના અસ્વીકારનો ધ્વનિ નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ રસાસ્થાનના સ્વીકારની વિજ્ઞપ્તિ છે અને તે અંતરની ઊર્મિમાંથી ઉછળેલ છે. એમાં જુદા શબ્દ મૂકીને ઊર્મિના આંદોલન બતાવ્યા છે. એ એક શબ્દ આખા વિચારની ભવ્યતામાં ખૂબ વધારો કરે છે. એને એ સ્વરૂપે સમજી ચેતન ઉપસંહારમાં પ્રવેશ કરે.

૮. છેવટે શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ કહે છે કે જેઓનાં ચિત્ત વિમળ થયાં છે એટલે જેનામાંથી મળ સર્વથા ગયો છે અથવા ઘણો ઓછો થયો છે તેઓ પરમાત્મભાવમાં પરિણામ પામો. જેઓને હૃદયની શુદ્ધિ થઈ છે અને મૈત્રીભાવનાનો જેને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે ધર્મધ્યાનને પાત્ર થાય છે અને તેવો પ્રાણી અંતરાત્મભાવમાં પ્રવર્તી પરમાત્મભાવ ઉપર એકાગ્ર થાય છે. મૈત્રી ધર્મધ્યાન સાથે અનુસંધાન કરે છે, ધર્મધ્યાન આત્માને સન્મુખ કરે છે, સન્મુખ થયેલા આત્માનું સાધ્ય મુક્તિ છે અને તેનો ઉપાય પરમાત્મભાવમાં પરિણમન છે.

પરમાત્મા શુદ્ધ નિરંજન બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, નિરંજન નિરાકાર છે, અનંત અવ્યાબાધ સુખના ભોક્તા છે, આત્માની મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને અજર અમર થઈ અનંત જ્ઞાનદર્શનમાં રમણ કરી સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર પામેલા છે. એ પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે એકભાવ–એકતાન લાગે એ ધર્મધ્યાન છે. વિમળ આત્માનું લક્ષ્ય તો એ જ હોય. એને પછી કાંઈ સંસારનાં નાચો નાચવાના હોય નહિ, નામાં માંડવાના હોય નહિ,

અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી કરવાની હોય નહિ. પરમાનંદદશાના નાદમાં એ અનાહત નાદ સાંભળે અને આત્મવિકાસ વધારતા જાય.

મૈત્રી જ્યારે ખરી વિકાસ પામે અને એના પરિપૂર્ણ આકારમાં આવે ત્યારે આવી વિશાળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિમળ આત્માનાં વિલાસો અનેરા હોય છે, એના ઉડ્ડયન જગરંજક હોય છે અને એની ભાવના અતિ વિશાળ હોય છે.

'સર્વ જીવો સમતા અમૃતનું પાન કરી તેમાં વિલાસ કરો.' આ મૈત્રીનું ઉત્કૃષ્ટ ધ્યેય અને ચિન્તન હોય છે. એને હૃદયથી એમ થાય કે સર્વ પ્રાણીગણ સમતા અમૃતપાન કરી–એ રસપાન વારંવાર કરી ખૂબ આનંદ માણો. એનો આનંદ કેવો હોય તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર હવે ન હોય. સમતારસનાં પાન અદ્ભુત આનંદને આપનારાં છે અને કર્યા હોય તો અનુપમ આનંદને વિસ્તારનારાં છે

મૈત્રી–મિત્રભાવ–વિશ્વબંધુત્વ કરનાર પોતાનો વિચાર કરવા કરતાં સર્વ પ્રાણીનો ખૂબ વિચાર કરે છે. એને પોતાની સાથે સર્વને લઈ જવા ભાવના થાય છે. મૈત્રીભાવનાનું એ સાચું રહસ્ય છે.

ઉપસંહાર ખૂબ સુંદર રીતે કરવામાં આવેલ છે. એ દશા જ્યારે આવે ત્યારે મૈત્રીનો વિસ્તાર કેટલો વધી જાય છે તે વિચારવું. વિનય–ચેતનને ઉપદેશ કરવા દ્વારા લેખક મહાશયનું નામ આપણે ઉચ્ચારીએ છીએ. આ મૈત્રી ભાવનાનો સાર છે, ખૂબ આકર્ષક છે, હૃદયમાં ઉતરી જાય તેવો માર્મિક છે અને સ્વપરને પરિપૂર્ણ નિર્મળ લાભ આપનાર છે.

× × × ×

[illegible]

સંસારનું સ્વરૂપ સમજનાર અને મૈત્રીભાવિત હૃદયવાળો કેવા ભાવો રાખે છે તે જ અત્ર પ્રસ્તુત છે. [illegible] પ્રકરણ કર્યું પછી તે આ ભાવનામાં અપ્રસ્તુત વિષય ગણાય પણ મૈત્રીનું [illegible] મૈત્રીની બરાબર સમજણ માટે સમજવું જરૂરી હોવાથી ટુંકમાં પતાવી આગળ મૈત્રીના ભાવ વર્ણવાં વિચારીએ. મૈત્રીભાવનાના વિવિધ પ્રસંગો આગળ ' બૃહત્શાંતિ 'માં સાંપડે છે. તેમાંથી મૈત્રીભાવિત જૈન હૃદય શું ભાવના કરે તેનાં બે ત્રણ પ્રસંગો ચુંટી કાઢીએ. તે કહે છે કે " શ્રી શ્રમણ સંઘને શાંતિ થાઓ, જનપદના સર્વ લોકોને શાંતિ થાઓ, રાજા અને અધિકારીઓ (પ્રેસીડેન્ટ, ડીક્ટેટર, વિગેરે) ને શાંતિ થાઓ, રાજાઓની આજુબાજુ રહેનાર મંત્રી-પ્રધાનમંડળને શાંતિ થાઓ, સંબંધીઓને શાંતિ થાઓ, શહેરીઓને શાંતિ થાઓ. "

આ ભાવ જૈન હૃદયનો હોય. એ આખા જનપદની શાંતિ

ઇચ્છે. એ આખા શ્રી સંઘની શાંતિ ઇચ્છે, એ અધિકારી વર્ગની શાંતિ ઇચ્છે: એમાં એ કોઈ જાતની બાદબાકી ન કરે: એમાં એ પોતાને અનુકૂળ હોય તેટલાની જ શાંતિ ઇચ્છે એમ નહિ. સર્વ જનપદ અને તેના ભલા માટે યત્ન કરી રહેલ સત્તાની પણ શાંતિ ઇચ્છે. એની વિશ્વદયા એટલી વિશાળ હોય કે એમાં એને મારાં તારાં એવો ભેદ કરવાની ઇચ્છા પણ ન થાય. એ તો અંતરના નાદથી બોલે કે शिवमस्तु सर्वजगतः, परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः। दोषाः प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः॥ "આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વ પ્રાણીઓ પારકાનું હિત કરવામાં તત્પર બનો, સર્વ દોષો નાશ પામે, લોકો સર્વ સ્થાનકે સુખી થાઓ." આમાં એને સ્વજન સ્વમતાવલંબી કે સ્વસગાની મર્યાદા હોય જ નહિ. એ તો આખા જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ખૂબ સુખી થાઓ, ઐહિક આમુષ્મિક સાચા સુખના ભોક્તા થાઓ અને સર્વ દોષોનો નાશ થઇ જાઓ એવું જોવા જ ઇચ્છે

એને તો 'ગૃહે ગૃહે' શાંતિ જોઈએ છે. એની પ્રાર્થના પોતે શાંતિ મેળવીને એને સાર્વત્રિક કરવાની હોય છે અને એ તો अम्ह सिवं तुम्ह सिव એવો જ વિચાર કરતો હોય છે.

આ ખરી વિશિષ્ટ જૈન મૈત્રી ભાવના છે. એને રાજદ્વારી વાતાવરણમાં અહિંસાનો પ્રસાર દેખાય તો એ રાજી રાજી થઇ જાય અને એવા પ્રસંગે પોતાથી બનતી સહાય સક્રિય સ્વરૂપે આપે, શસ્ત્રસંન્યાસસમિતિઓ ઉનિવામાં મળે તો એના આનંદનો પાર ન રહે, એ દુનિયામાંથી દારૂખાના બંધ થતા જોવા ઇચ્છે, એ આખી જનતા પ્રેમમય રહે અને સ્વાર્થ-

સંઘટ્ટન વખતે લવાદીથી નીકાલ લાવે એવા એના આંદોલનો હોય, એને અહિંસક કાર્યક્રમમાં મૈત્રીભાવનું પરમ પોષણ દેખાય અને જીવનની સાદાઇ તથા સ્વાવલંબનના ઉપદેશમાં અને મૈત્રીની પરમ પોષણા દેખાય.

આ આખા મૈત્રીના પ્રયોગમાં કદી એને અમુક વર્ગ કે વ્યક્તિને બાદ રાખવાનું ગમે નહિ. એના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ હોય કે એને નુકસાન કરનાર હોય તેને પણ એ સુખ જ ઇચ્છે અને તે તેનો દ્વેષાગ્નિ સદાને માટે દૂર થાય તેવું સાચું શાશ્વત સુખ મેળવે એમ પણ એ ઇચ્છે. મૈત્રીની પોષણા કરવામાં એને દંભ ન હોય કે ગર્વ ન હોય, પોતાની વાત જ સાચી એવો દુરાગ્રહ ન હોય અને મનની વિચારધારા નિરંતર ઉઘાડી હોય, એની પાસે સમજણપૂર્વકની દલીલને અવકાશ હોય અને એનો વિશાળ ભવ્ય આત્મા આખા વિશ્વબંધુત્વમાં લયલીન હોય.

એવો પ્રાણી લડાઈના સમાચાર સાંભળી દુઃખી થાય, વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્યના નાશને અંગે થતો જોઈ એને ત્રાસ થાય, એને મનુષ્યના ખોરાક ખાતર અનેક જીવોની થતી કતલના ખ્યાલથી પણ દુઃખ થાય અને કોઇપણ જીવનો સ્વચ્છંદથી પણ નાશ થતો જોઈ-જાણી એને ગ્લાનિ થાય. એની ભૂતદયાને મર્યાદા ન હોય, એમાં અપવાદ ન હોય, એમાં છીંડાં કે બારીબારણાં ન હોય. સાંસારિક પ્રયોગોથી થતી દુઃખશ્રેણી પર વેદના થાય. એ બને તેટલા પ્રાણીને ત્રાસમાંથી છોડાવવા બનતો પ્રયાસ કરે અને એની વિશાળતા તરફ પ્રાણીવર્ગ આનંદની નજરે જુએ.

શ્રી વીરપરમાત્માને સંગમ દેવે છ માસ સુધી ઉપદ્રવો કર્યા, પણ અંતે એ થાકીને ગયો ત્યારે પ્રભુની આંખમાં કેવળ કૃપાનાં આંસુ આવી ગયા.

कृतापराधेऽपि जने, कृपामन्थरतारयोः ।
ईषद् वाष्पार्द्रयोर्भद्रं, श्रीवीरजिननेत्रयोः ॥

'અપરાધ કરનાર પ્રાણી ઉપર પણ જેની આંખો આંસુથી જરા ભીની થઇ ગઇ, એવા શ્રી વીરપરમાત્માની આંખો તમારું કલ્યાણ કરો.' મતલબ કે, આવી મૈત્રી રાખતાં તમે શીખો. તમારે જો શ્રીવીરની દશા પ્રાપ્ત કરવી હોય અને તેને માર્ગે જવું હોય તો મૈત્રી એ અભેદ માર્ગ છે ચંડકૌશિક સર્પને ભયંકર જ્વાળા મૂકતો જોઇને 'બુઝ ચંડકૌશીઆ બુઝ' એમ જે પ્રેમપૂર્વક કહી શકે તેની ભૂતદયા સર્વ જીવો ઉપર કેવી હોય તેનો ખ્યાલ પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

કાનમાં ખીલા ઠોકનાર કે લોહ જેવી સળીઓ નાખનાર ઉપર મનથી પણ દ્વેષ ન કરનાર, પગ ઉપર ખીર રાધવા દે છે અને રાજ્યવૈભવ ભોગવનાર બાર બાર વર્ષ સુધી તપ કરે છે એવી ભૂતદયા પાળે એ મૈત્રીનો ઉત્કૃષ્ટ દાખલો છે. લગ્નમંડપની નજીક આવનાર શ્રી નેમિનાથ પ્રાણીઓનો પોકાર સાંભળે છે ત્યા અંદરથી ભૂતદયા જાગે છે અને અતિસ્વરૂપવાન રાજીમતીનો ત્યાગ કરી પ્રાણીદયા ખાતર રથ પાછો વાળે છે આની કોટિમાં મૂકી શકાય એવું ભૂતદયાનું દૃષ્ટાન્ત બીજું મળવું મુશ્કેલ છે.

મૈત્રીને યોગમાં ઘણું વિશિષ્ટ સ્થાન છે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. એને માટે નિરંતર અભ્યાસ કરવો પડે, ટેવ પાડવી

[illegible] કરવો પડે. [illegible]

[illegible] ઉપરના વિવેચનમાં [illegible] પ્રાય: [illegible] સુખી જોઈને કલુષિત [illegible] થાય છે. [illegible] કરવો [illegible] મૈત્રીભાવનાથી [illegible] થાય છે.”

સુખી જેમ પુત્રનું રાજ્ય હોય તો પણ પુત્ર પ્રતિ મદીયબુદ્ધિ (એટલે મારો એવી બુદ્ધિ) હોવાથી પિતાને તે પોતાના રાજ્યવત લાગે છે, તેમ સર્વ સુખીજનો પ્રતિ મદીયબુદ્ધિ સિદ્ધ થવાથી તે સર્વનું સુખ પણ સાધકને મદીયસુખ લાગવાનું, જેથી સામગ્રીનો અભાવ છતાં પણ જાણે પોતે સર્વ સુખવાળો હોય તેમ જણાવાથી રાગ નિવૃત્ત થવાનો અને તેથી ચિત્તરૂપી નદીને કલુષિત કરનાર રાગરૂપ વર્ષાઋતુ જતી રહેવાથી ચિત્ત સ્વચ્છ વા પ્રસન્ન થવાનું. આ પ્રમાણે સુખી વિષે મૈત્રી અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉપરનું દષ્ટિબિંદુ અપેક્ષિત હોઇ એકદેશીય છે પણ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ત્યાં મૈત્રીને સમાધિનું બહિરંગ સાધન હોવાને કારણે બાહ્યકર્મની કક્ષામાં મૂકવામાં આવેલ છે. ઉપાધ્યાયજીએ બતાવેલ જૈન મૈત્રી કેટલી આગળ વધી જાય છે તેનો માનસવિધાને આધારે અભ્યાસ કરવા આ લંબાણ ટાંચણ જરૂરી છે. મૈત્રી ચિત્તપ્રસાદ જરૂર કરે છે, પણ તે કરતાં

એ ઘણી આગળ વધી જાય છે. તે આખી ભાવના માનસદૃષ્ટિએ વિચારનાં અને એનું પૃથક્કરણ કરતાં જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે.

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના બાર ભાવનાથી જુદી પડી જાય તેમ છે, કારણ તેમાં સાધ્ય એક હોવા છતાં દૃષ્ટિબિન્દુનો તફાવત છે. એટલા માટે બાર ભાવનાઓને અનુપ્રેક્ષા ભાવના કહેવામાં આવે છે અને આ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાને પરાભાવના અથવા યોગભાવના કહેવામાં આવે છે. તેનાં કારણો ઉપર દર્શાવ્યા છે.

અહીં એક મુદ્દો જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. અનિત્ય ભાવનામાં સર્વની અનિત્યતા બતાવી, સર્વ સંબંધો અકારસ્થાયી બતાવ્યા અને અહીં તો સર્વને પોતાનાં માનવા અને સર્વ જીવો સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થાનકે સુખી થાય એવી ભાવના બતાવી એમાં મુદ્દો તદ્દન જુદો જ છે. એમાં વિરોધ દેખાય તો તેમાંથી એકતા શોધી લેવાની છે. અમુક દૃષ્ટિએ જે ત્યાજ્ય-તજવા યોગ્ય હોય તે સર્વથા ફેંકી દેવા જેવા જ હોય એમ સમજવાનું નથી. પોતાના સ્વસત્વસ્થાપનને અંગે જે પરકીય લાગે તેનું હિત ઇચ્છવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને આખા જગતની અપેક્ષાએ પોતાના ગણાય. આ દ્વિભાવ સમજવો એ સ્યાદ્વાદ માર્ગની વિશાળતા છે, અપેક્ષાવાદનો મહાન વિજય બતાવે છે અને એની બન્ને આંખો ખુલ્લી રાખવાની આવડત સૂચવે છે. અનિત્ય અને મૈત્રી ભાવનું સંમીલન કરવામાં આવે અને તેના સમીકરણમાં એકતાનો અનુભવ થાય ત્યાં અનેકાંત મતની ઝાંખી છે એમ સમજાય. એનો મુદ્દો ઉપર દર્શાવાઈ ગયો છે. એની વિશેષ પ્રતીક્ષા કરવાનું કાર્ય દક્ષ વાચક પર છોડવું તદ્દન સલામત ગણાય.

મૈત્રી ભાવનામાં ખ્રીસ્તી પ્રજાનો Love-પ્રેમનો સિદ્ધાન્ત તો

શરૂઆતથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બૌદ્ધ પ્રતિપાદિત મૈત્રી મનુષ્ય-જાતિથી આગળ વધતી નથી. જૈન મૈત્રી ભાવદયામય છે, ભૂત-દયામય છે અને અહિંસાના અપ્રતિહત વિશાળ સિદ્ધાન્તને ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં મૂકનાર છે. એનો વિસ્તાર ન દેખી શકાય તેવા સૂક્ષ્મ જંતુથી માંડીને તિર્યંચ, મનુષ્ય, નારકો અને દેવો સુધી લંબાય છે.

એ ભાવ–વિચારણામાં મજા એ છે કે એમાં ભાવના કરતી વખત મનમાં વિષાદ આવે તેમ નથી, ગ્લાનિ થાય તેમ નથી, દુઃખ દેખાય તેમ નથી. એમાં આનંદનાં કલ્લોલ છે, વિશાળ-તાનાં વિસ્ફુલિંગો છે અને શાંતિના રસોનો પ્રસાર છે. એ વિચારણા જ્યારે આવશે ત્યારે છાતી ગજ ગજ ફુલશે, હૃદય વિશાળ, વિસ્તૃત અને ભાવવાહી બનશે અને મન નિર્મળતાને પામશે. એ કરનારને આનંદ છે અને જેના પ્રત્યે થાય તેને સુખ છે. એમાં એકના સુખને ભોગે બીજાને સુખ નથી, પણ બન્ને પક્ષને આનંદ અને આનંદ જ છે. એ ભાવનાના રાજ-માર્ગો ગ્રંથકર્તાએ ખૂબ સુંદર રીતે પોષ્યા છે અને તે પર ચીવટથી ચર્ચા પરિચયમાં કરી છે. વિસ્તારભયે તે દૃષ્ટિ-બિન્દુઓ ઉપસંહારમાં ફરી વાર ચર્ચ્યા નથી.

ભૂતદયાના વિચારણામાં લીન થયેલા આપણે કોઈ જાતના સંકોચ વગર આપણા કાર્યક્ષેત્રોમાં મૈત્રીને તો જરૂર સ્થાન આ-પીએ. આપણે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં વિહરતા હોઈએ તો શસ્ત્રસંન્યાસ અને લવાદી ફેસલાની વાતને બને તેટલું અનુમોદન આપીએ, દુનિયાની એકતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ, દેશહિતને વધારીએ, આપણે વ્યાપારમાં હોઈએ તો પ્રમાણિક લાભ લેવા લલચાઈએ,

હૃદયની કોમળતા વિકસાવીએ, આપણે વર્ધમાન કરવા હોય તો ક્લેશ-કંકાસ બંધ કરવાની સલાહ આપીએ, આ જીવનમાં પોતાનો કોઇ વિરોધી છે એવું માનીએ નહિ અને પ્રેમરસભરી-આનંદ ઉત્સાહથી વગરસંકોચે આહ્લાદપૂર્વક બોલીએ કે—

खामेमि सव्व जीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ति मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणई ॥

"સર્વ જીવો પ્રત્યેના વૈરવિરોધ હું ખમાવું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમા કરો. મારે સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી છે અને મારે કોઇ સાથે વૈર નથી." પ્રત્યેક જૈન હૃદય-પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આ વાતને હૃદયમાં કોરી રાખે અને નજર સન્મુખ આવે તેમ ગૃહદ્વારમાં, પુસ્તકમાં, ટેબલ પર લખી રાખે આટલો આત્મવિકાસ આ ભવમાં થાય અને સર્વત્ર બંધુભાવ અંતરના આશયથી પ્રકટે તો જન્મારો સફળ છે. કાર્યસિદ્ધિના દ્વાર સુધી ગતિ છે અને અંતિમ સિદ્ધિ હસ્તામલકવત્ છે.

આ મહાન ભાવનાને ભાવવામાં ઠબને કે ગોટાને સ્થાન ન ઘટે, એમાં મનનાં મનામણાં ન ચાલે, એમાં બાહ્ય દેખાવ ન છાજે. એ તો હૃદયની ઊર્મિઓ છે, આત્મતેજના ચમકારા છે અને સંસારસમુદ્રને સામે કાંઠે બળતા શાશ્વત દીપકના દર્શન છે. 'સર્વત્ર સુખી ભવન્તુ લોકાઃ' એ વાક્યનું પુનઃ સ્મરણ કરી શ્રી વિનયવિજયજીના નામ સ્મરણ સાથે શ્રી વીરપરમાત્માની અવિચળ મૈત્રીને લક્ષ્ય કરતાં અત્રે વિરમીએ અને સમતારસના પાનમાં વિલાસ કરીએ.

[illegible]

॥ [illegible] ॥ १ ॥

तेषां [illegible]

[illegible] पुनीतः [illegible] ।

धन्यां मन्ये [illegible]

[illegible] मन्ये [illegible] जिनपति [illegible]

॥ [illegible] ॥ २ ॥

क. १. **श्रीमन्नागाः** [illegible]. **मनि** [illegible]. **[illegible]** [illegible] **समुदित** ઉદય [illegible]. **निर्गत** [illegible]. **[illegible]** આરોહણ કરીને, [illegible]. **[illegible]** પરિપૂર્ણ (પૂનમનો) **[illegible]** [illegible] પ્રવાહ, ધાર. **आप्तान्** [illegible]. **[illegible]** [illegible]. **सुकृत** સારાં કૃત્યો. **आर्हन्त्यलक्ष्मीम्** અરિહંતપદની વિભૂતિઓ (અતિશય, પ્રાતિહાર્ય વિગેરે)

ख. २. **तेषां** વીતરાગોમાં. **उत्थ** ઊઠેલા, ઉદ્ભવેલા. **कतनु** અનેક. **गायं गायं** ગાઈ ગાઈને. **वर्णास्पद** અક્ષર બોલવાનાં સ્થાનો: દંત,

क. ૧. તે વીતરાગને ધન્ય છે, જેણે ક્ષપકશ્રેણીના માર્ગે ગતિ કરીને કર્મોનો ત્રાસ દૂર કર્યો છે (કર્મની ત્રાસ અથવા મલીનતા દૂર કરી છે), જેઓ ત્રણ લોકમાં ગંધહસ્તી સમાન છે, જેમનામાં સહજ ભાવે ઉઠી આવેલા જ્ઞાનથી વિરક્ત ભાવ જાગ્રત થયેલો છે, જેઓ પૂર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્રની કળા જેવા નિર્મળ ધ્યાનની ધારાએ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિથી આરોહણ કરીને તેમજ સેંકડો સુકૃત્યો કરીને, અરિહંત પદની સર્વ વિભૂતિઓ ઉપાર્જન કરીને મુક્તિના નજીકના પ્રદેશને પ્રાપ્ત થયા છે (તે વીતરાગો ધન્ય છે.)

ख. ૨. તેઓ (વીતરાગ-તીર્થંકર દેવો) ના કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક ગુણોદ્વારા અને તેમની સ્તુતિ કરવામાં પર્યવસાન પામેલા તેઓશ્રીના નિર્મળ આત્મસ્વભાવદ્વારા વારંવાર ગાન કરી કરીને અમે આઠે ઉચ્ચાર સ્થાનોને પવિત્ર કરીએ છીએ: ભગવાનના સ્તોત્રનો ઉચ્ચાર કરનારી જીભ છે તે જ રસને જાણનાર હોઇ ધન્ય છે એમ માનું છું, બાકી જે જીભ નકામી લોકકથા કરનારી હોય કે કોઇના ભારમાં અથવા વાચાળપણામાં ડૂબી ગયેલી હોય તે ખરા રસથી અજાણ છે એમ માનું છું.

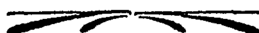
ઓષ્ઠ, તાળવું, કંઠ, જિહ્વા, ઉર (છાતી), મૂર્ધ (મસ્તક) અને નાસિકા. **रसज्ञा** જિહ્વા, જીભ, રસને જાણનારી. **अज्ञा** ન જાણનારી. **वितथ** નકામી. **जनकथा** લોકવાર્તા, ગપ્પાંસપ્પાં. **मौखर्य** વાચાળપણું.

स्रग्धरा

जिह्वे प्रह्वीभव त्वं सुकृतिसुचरितोच्चारणे सुप्रसन्ना,
भूयास्तामन्यकीर्तिश्रुतिरसिकतया मेऽद्य कर्णौ सुकर्णौ ।
वीक्ष्यान्यप्रौढलक्ष्मीं द्रुतमुपचिनुतं लोचने रोचनत्वं,
संसारेऽस्मिन्नसारे फलमिति भवतां जन्मनो मुख्यमेव
॥ च० ॥ ६ ॥

उपजातिः

प्रमोदमासाद्य गुणैः परेषां, येषां मतिर्मज्जति[1] साम्यसिन्धौ ।
देदीप्यते तेषु मनःप्रसादो, गुणास्तथैते[2] विशदीभवन्ति
॥ छ० ॥ ७ ॥

च. ६. प्रह्व. devoted, attached તત્પર. सुकृति સુંદર કર્મવાળા, નસીબદાર. भूयास्तां થાઓ (દ્વિ. પુ. દ્વિ. વ.) श्रुति શ્રવણ. सुकर्ण સારા કાન. प्रौढ વિશાળ, અનર્ગળ. उपचिनुतं accumulated रोचनत्वं રુચિપણું, પસંદગી.

छ. ७. मज्जति ડૂબે છે, મગ્ન થઇ જાય છે. साम्यसिन्धु સમતારૂપ સમુદ્ર. देदीप्यते શોભે છે, ઝળકે છે. विशद, શુદ્ધ નિર્મળ.

१ मतिः सज्जति પાઠાંતર. २ तथैति પાઠાંતર.

અ. ૬ હે જીવ ! તું સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને સારા નમ્રી-ઉદાર પ્રાણીઓનાં સુંદર ચરિત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં તત્પર બની જા. અને મારા કાનો બીજા કોઇની કીર્તિના શ્રવણ તરફ રસિકતા બતાવવાદ્વારા આજ સારા સાચા કાનો થઇ જાઓ. અન્યની પાસે અદ્ભુત લક્ષ્મી જોઇ મારાં નેત્રો આનંદને પ્રાપ્ત કરો. આ સંસારમાં તમારા જન્મનું એ જ પ્રધાન ફળ છે.

છ. ૭ પારકાના ગુણોવડે પ્રમોદ પામીને જેઓની બુદ્ધિ સમતાસમુદ્રમાં મગ્ન બને છે તેઓમાં મનની પ્રસન્નતા ખૂબ શોભે છે તેમજ તેનામાં તે જ ગુણો ખૂબ નિર્મળ થાય છે.

गेयाष्टक

विनय विभावय गुणपरितोषं,
निजसुकृताप्तवरेषु परेषु ।
परिहर दूरं मत्सरदोषं,
विनय विभावय गुणपरितोषम् ॥ विनय० ॥ १ ॥

दिष्ट्यायं वितरति बहुदानं,
वरमयमिह लभते बहुमानम् ।
किमिति न विमृशसि परपरभागं,
यद्विभजसि तत्सुकृतविभागम् ॥ विनय० ॥ २ ॥

येषां मन इह विगतविकारं,
ये विदधति भुवि जगदुपकारम् ।
तेषां वयमुचिताचरितानां,
नाम जपामो वारंवारम् ॥ विनय० ॥ ३ ॥

अहह तितिक्षागुणमसमानं,
पश्यत भगवति मुक्तिनिदानम् ।
येन रुषा सह लसदभिमानं,
झटिति विघटते कर्मवितानम् ॥ विनय० ॥ ४ ॥

---

१ निदानं પાઠાંતર.

રાગ–' ભલા સોરઠીઆ–મારા સોરઠીઆ ' ના રાગમાં ચાલે છે— પાંચમી ભાવનાનો રાગ જણાવ્યો હતો તેને મળતો આ પ્રમોદભાવનાનો રાગ છે. એની પ્રતમાં જણાવે છે કે ટોડી રાગમાં ગણાય છે. ' ઋષભકી મેરે મન ભક્તિ વશીરી ' એ દેશી એમ ત્યાં જણાવેલ છે.

૧. અહો વિનય ! તું ગુણોના તરફ પરિપૂર્ણ પ્રમોદ ભાવ ધારણ કર. પોતાનાં સુંદર કૃત્યોને પરિણામે અન્ય પ્રાણીઓમાં જે પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયેલું દેખાય તે તરફ પૂર્ણ સંતોષ દાખવ અને તેઓના તરફની ઈર્ષ્યા(અદેખાઇ)ના દોષને દૂરથી છોડી દે અને ગુણરાગનું વિભાવન કર.

૨. કોઇ નસીબદાર અનેક પ્રકારનાં દાનો ખૂબ આપે છે, કોઈ આ સંસારમાં ખૂબ માનને પ્રાપ્ત કરે છે—એ સર્વ ઘણું મજાનું છે. આવી રીતે પારકાના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યના સંબંધમાં તું એવા પ્રકારના વિચારો શા માટે નથી કરતો ? કે જેથી કરીને તેમનાં સારાં કૃત્યોમાં ભાગ પડાવવાનો તને પણ લાભ મળી જાય.

૩. જે (મહાપુરુષો) નાં મન વિકારવગરનાં થયેલાં છે, જેઓ આ પૃથ્વી ઉપર રહીને જગતનો ઉપકાર કરી રહેલા છે—એવું ઉચિત આચરણ કરનારાઓનાં નામો અમે વારંવાર જપીએ છીએ.

૪. અહાહા ! એક સહનશીલતા ગુણ જ અન્ય કોઇની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવો છે (અસમાન છે). એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના પરમ સાધન ગુણને તું તીર્થંકર દેવમાં નિહાળ. એવા ક્ષમાગુણવડે ક્રોધનો ક્ષય થવા સાથે વૃદ્ધિ પામતાં કર્મોનાં મૂળ કારણો પણ એકદમ ઘટવા મંડી જાય છે.

अदधुः केचन शीलमुदारं,
गृहिणोऽपि परिहृतपरदारम् ।
यश इह सम्प्रत्यपि शुचि तेषां,
विलसति फलिताफलसहकारम् ॥ विनय !० ॥ ५ ॥

या वनिता अपि यशसा साकं,
कुलयुगलं विदधति सुपताकम् ।
तासां सुचरितसञ्चितराकं,
दर्शनमपि कृतसुकृतविपाकम् ॥ विनय !० ॥ ६ ॥

तात्त्विकसात्त्विकसुजनवतंसाः,
केचन युक्तिविवेचनहंसाः ।
अलमकृषत किल भुवनाभोगं,
स्मरणममीषां कृतशुभयोगम् ॥ विनय !० ॥ ७ ॥

इति परगुणपरिभावनसारं,
सफलय सततं निजमवतारम् ।
कुरु सुविहितगुणनिधिगुणगानं,
विरचय शान्तसुधारसपानम् ॥ विनय !० ॥ ८ ॥

૫. કેટલાક ગૃહસ્થો પણ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને અતિ ઉદાર એક શીલને ધારણ કરે છે. ન ફળે તેવા આંબાના ઝાડને ફળ બેસે તેવો તેમનો પવિત્ર યશ અત્યારે પણ આ સંસારમાં શોભા પામે છે.

૬. જે વનિતા(સ્ત્રી)ઓ પણ બન્ને કુળને યશપૂર્વક સુંદર ધ્વજપતાકાવાળું કરે છે એટલે સદ્ગુણોને પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલ યશકીર્તિથી પિતા અને સાસરાનાં બન્ને કુળોને અજવાળે છે તેઓનું દર્શન સુચરિતથી સંચિત કરેલ સુવર્ણ જેવું છે અને આચરેલાં સારાં કૃત્યોનું પવિત્ર ફળ છે.

૭. તત્ત્વવેત્તા મહાપુરુષો, સાત્ત્વિક યોગીઓ અને સજ્જન પુરુષોમાં જે અલંકારરૂપ થયા હોય, જેઓ હકીકતને સમજાવવામાં અને તે પર વિવરણ કરવામાં હંસ જેવી પૃથક્કરણ શક્તિવાળા હોય તેઓએ આ જગતના વિસ્તારને ખૂબ શોભાવ્યું છે. તેઓનું સ્મરણ કરવું તે પણ ધન્ય શુભ પ્રસંગ–મહાન શુભ અવસરનો યોગ છે. (તે ધન્ય દિવસને ધન્ય ઘડી છે જ્યારે એવા પુરુષોનું નામ-સ્મરણ પણ થાય.)

૮. એ પ્રકારે પરના ગુણોનું સ્મરણ કરી તેમાં આનંદ માનવો અને તેનું ચિંતવન કરવું તેને જીવનનું સારતત્ત્વ ગણીને તારા આ અવતારને નિરંતર સફળ કર. સારી રીતે સ્થિત થયેલ ગુણના ભંડારોનું ગુણગાન કર અને શાંતસુધારસનું પાન જમાવી દે.

नोटः—

१. **सुकृत** सारां कृत्यो. **आप्त** प्राप्त करेल. **वर** प्रधानता. **परेषु** बीजाओनां. **मत्सर** मात्सर्य, अदेखापणुं.

२. **दिष्ट्या** Fortunately, luckily. आनंदोद्गार छे. भले, सारुं (केवळप्रयोगी अव्यय) **वरं** बहु सारुं. Alright (के. प्रयोगी) **परपरभागं** पारका प्रधान भाग. **विभजसि** तुं भाग पाडवे. **सुकृतविभाग** पुण्यनो भाग. पुण्यमां भाग.

३. **इह** आ संसारमां. **विदधति** करे छे. **उचिताचरित** योग्य आचरण–कर्तव्य करनारा. सदाचारप्रवृत्त.

४. **अहह** अहाहा (के० प्रयोगी) **तितिक्षा** सहनशीलता. **असमान** (Incomparable) अन्य साथे अनुपमेय. **निदान** मुख्य साधन. मूळ कारण. **रुषा** क्रोध साथे. **लसत** वधता–वृद्धि पामतां. **विघटते** घटी जाय छे, नाश पामी जाय छे. **विताने** समूह.

५. **अदधुः** धारण करे छे. **उदार** श्रेष्ठ. **परदार** परस्त्री–पारकी स्त्री. **विलसति** दीपे छे, शोभे छे. **फलित** फळ पामेलो. **अफल** ने फळे तेवो (unproductive).

६. **वनिता** स्त्री. **साकं** साथे. **कुलयुगलं** बन्ने कुळ (पिता अने ससरानां) **सुपताकं** सुंदर पताकावाळुं. सुप्रसिद्ध. **राकं** सुवर्ण, सोनुं. **विपाक** पर्यवसान, फळ, परिणाम. शुभ पुण्यफळ.

७. **तात्त्विक** तत्त्वज्ञानी, फिलसुफ. **सात्त्विक** सत्त्वगुणशाळी, योगी. **अवतंस** मस्तक स्थानीय, अलंकार. **अलं** खूब सारी रीते. **अकृपत** आकर्षण कर्युं, **भुवनाभोग** दुनियानो विस्तार. **योग** अवसर.

८. **परिभावन** स्मरण. **सारं** प्रधान (विशेष्य–अवतार) **सफलय** तुं सफळ कर. **सुविहित** (well settled) सारी रीते स्थित थयेला. **विरचय** सारी रीते बनाव, गोठव, कर.

ક. ૧. મનુષ્યસ્વભાવના મોટા ભાગનું બરાબર અવલોકન કરવામાં આવશે તો એક વાત બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવ્યા વગર રહે તેમ નથી. તે એ કે એને પોતાની નાની વાત ઘણી મોટી લાગે છે અને પારકાની મોટી વાત પણ નાની લાગે છે અને ઘણી વખત તો એમાં હેતુની કલ્પના કરી તેને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થતા જોવામાં આવે છે. અન્યના ગુણ જોઇને રાજી થવું, એની પ્રશંસા કરવી, એ ગુણોનું બહુમાન કરવું અને એ ગુણવાનની કદર કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ બહુ ઓછી જગ્યાએ દેખાય છે.

આવી સ્થિતિ શા માટે છે ? તેનો વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નથી. પ્રાણીને જો ગુણ તરફ ખરો પ્રેમ થયો હોય તો તે વધારવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત સર્વ સ્વીકારે તેમ છે. આદરવા પહેલાં એ ગુણ ઓળખવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે અને ગુણને બરાબર ઓળખીને તેની પ્રશંસા કરવા દ્વારા એ ગુણો તરફ સપ્રેમ આદર વધારવો એ ગુણપ્રાપ્તિનો આદર્શ સિદ્ધ કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે.

ગુણ ઉપર રાગ થાય એટલે એની પ્રશંસા અનિવાર્ય છે. ગુણોના ધારક તરફ અસૂયા, મત્સર કે ઉપેક્ષા કોઇ રીતે ન જ ઘટે. જે ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તે પ્રથમ તો આદર્શમાં રહે છે. ગુણવાનદ્વારા ગુણને ઓળખાય. ગુણવાનની પ્રશંસા કરવી તે ગુણની કિંમત કરવા સરખું છે. જેને ગુણ પ્રાપ્ત કરવા હોય તેને ગુણ અને ગુણીની પ્રશંસા ખાસ કર્તવ્ય છે.

પ્રમોદ ભાવનામાં ઘણી અગત્યની બાબતો શીખવાની છે. તેનો મુદ્દો એક જ છે કે જ્યાં આ ગુણજ્ઞ પ્રાણી ગુણ જુએ-જાણે ત્યાં એનું ચિત્ત હર્ષથી પ્રફુલ્લ થઇ જાય, એ ગુણવાન ઉપર વારી જાય, એ ગુણવાનને અનેક પ્રકારે અંતરથી અભિનંદન આપે, એ ગુણવાનની ઉપાસના નિષ્કામ વૃત્તિએ કરવા ઉદ્યત થઇ જાય અને એને ગુણવાનની ધૂન લાગે.

કેટલાક ગુણો સામાન્યતઃ દૂર હોય છે અને કેટલાક વધારે દૂર હોય છે. આદર્શ ગુણો દૂર હોવા છતાં ખાસ પ્રાપ્ય છે, પણ તે દૂર હોવાને કારણે પ્રથમ એ જેનામાં હોય તેને ઓળખતા શીખવાની જરૂર ખાસ રહે છે. ગુણને ઓળખવા માટે ગુણવાનને અભિનંદન એ પ્રમોદ ભાવનાનો પ્રથમ નિયમ છે.

એ ભાવનાશીલ પ્રાણીમાં એક બીજો ગુણ પણ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને તેનું નામ સહિષ્ણુતા (Toleration) છે. એ ગુણદૃષ્ટિ એટલી વિકાસ પામે છે કે એ સાધારણ વસ્તુ કે જનાવરમાં પણ ગુણ શોધી શકે છે અને એ કોઇ વ્યક્તિ, ધર્મ કે સંસ્થા તરફ તિરસ્કાર રાખતો નથી. આ ગુણથી કેટલી વિશાળતા આવે છે તે આપણે ઉપસંહારમાં ખાસ જોશું, પણ ભાવનાપરિચયમાં એ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રહે તો ઘણું શિક્ષણીય હોઇ શરૂઆતમાં તેની તરફ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી ધાર્યું છે.

પ્રમોદ ભાવનાને લઇને ગુણ શોધવાની વૃત્તિ જાગૃત થાય છે, એને લઇને પ્રત્યેક પ્રાણીમાંથી ગુણ શોધી તેને તેટલા પૂરતું માન આપે છે. એને પોતાથી વિકાસક્રમમાં ઉતરતી કોટિના પ્રાણી તરફ પણ પ્રેમ આવે છે અને એનો પ્રેમ અમર્યાદિત બની

વિશ્વભાવી થઈ જાય છે. એ જનાવરોમાંથી પણ ગુણ શોધી શકે છે: એ હાથી પાસેથી ચાલતા શીખે છે, કુતરા પાસેથી નિમકહલાલી શીખે છે, અશ્વ પાસેથી ઉદ્યોગ શીખે છે, બળદ પાસેથી શ્રમનો મહિમા જાણે છે, ગધેડા પાસેથી ધીરજ શીખે છે. એ નાના મોટા દરેક મનુષ્ય પાસેથી ગુણ શીખે છે. એમાં એને વય કે જાતિનો બાધ આવતો નથી, એને પોતાનાં મોટાં નાનાં સ્થાનનો ખ્યાલ થતો નથી, એ તો વિક્રમ જેમ ઉર્વશીને સ્થાને સ્થાને શોધતો હતો તેમ પ્રત્યેક જીવમાંથી ગુણ શોધે અને તે મળે ત્યારે રાજી રાજી થઈ જાય. આ ત્રીજો અગત્યનો મુદ્દો પ્રમોદ ભાવનામાં પ્રાપ્ય છે. તે શોધનારને જરૂર મળે તેમ છે.

એ જ મુદ્દાના પેટાવિભાગ તરીકે એક અતિ વિશિષ્ટ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એ છે કે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીજાતિનો અનેક રીતે તિરસ્કાર કરવાના પ્રસંગો ગ્રંથકારો લે છે ત્યારે પ્રમોદ ભાવનાવાળો તેમાંથી પણ અનેક ગુણો શોધી તેની પ્રશંસા કરશે અને તેનું જીવન ધન્ય બનાવશે. આ પ્રસંગનો મહિમા એના ઉપયુક્ત સ્થળે ખાસ નોંધવામાં આવશે પણ સ્ત્રીની મુક્તિ માનનાર જૈનદર્શનનું આ વિશિષ્ટ મંતવ્ય કેવું સાર્થક થાય છે તે પ્રાચીન અર્વાચીન વિચારધારા મારફત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. આ અતિ અગત્યનો પેટામુદ્દો પ્રમોદ-ભાવનામાંથી સાંપડે છે. તેનું અત્ર માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે.

એક આનુષંગિક મુદ્દો અનેક ગુણો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો છે. આ પ્રમોદ ભાવનામાં સુકી વાત નથી. એમાં કચવાટ થાય કે ઘૃણા થાય તેવો એક પણ પ્રસંગ આવનાર નથી.

એમાં તો સદાચાર, સદ્‌ગુણો અને શાંતિનાં ઝરણાં ફુટશે અને ચારે તરફ આનંદ, શાંતિ અને પ્રગતિ-વિકાસ થતો દેખાશે; અને આપણે જાણે એ પુણ્યપ્રવાહમાં સ્નાન કરી મોટા સમુદ્રમાં ડુબકી મારતા હોઈએ એવો અનુભવ થશે. એ સમુદ્રમાં તોફાન નથી, અવાજ નથી, ખારાશ નથી, જિંદગીનું જોખમ નથી અને એના નિર્મળ પરમ પવિત્ર પ્રવાહમાં, એના શાંત દુગ્ધ-જળમાં આજીવન પડ્યા રહેવાનો સિદ્ધ સંકલ્પ થાય તેવું છે.

બીજા નાના મુદ્દાઓ ઉપસંહારમાં ચર્ચવાના રાખી આપણે પ્રમોદ ભાવનામાં વિલાસ કરીએ. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ વીતરાગ ભાવ તરફ ધ્યાન જાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને અંતિમ આદર્શ સર્વ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઈ, બહિરાત્મભાવ છોડી અંતરાત્મભાવમાં રમણ કરીએ તે છે. તે સાથે પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાનો પણ હોય એમાં નવાઈ નથી. આપણે પરમાત્મભાવની સર્વોત્કૃષ્ટ વાનકી અહીં જોશું. એ આદર્શને પહોંચવા અન્ય દર્શની કોઈ પ્રયત્ન પણ કરી શક્યું નથી. જૈનદર્શન એ વીતરાગદશાને કેવી ચીતરે છે તે વિચારીએ. આ વીતરાગને આપણે ઓળખવા-સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણીઓનાં ચરિત્ર જોઈએ તો તેથી વિકાસનાં ક્રમો સમજાશે. શ્રીઆદિનાથના જીવનું ધન્ના સાર્થવાહના ભવથી કે શ્રીવીરપરમાત્માનું નયસારના ભવથી જે ચરિત્ર વિચારીએ છીએ તેમાં પ્રાણીનો વિકાસ કેમ થાય છે તે સમજાય છે. પ્રાણી ક્રમશઃ ધર્મ સન્મુખ થતો જાય છે, એની વિશ્વબંધુત્વ ભાવના ધીમે ધીમે વિશેષ જામતી જાય છે અને ગુણપ્રાપ્તિ અંતરદશા સન્મુખ થતી જાય છે. આ ગુણવિકાસ સાથે અંદરનો વિકાસ ખૂબ સંબંધ રાખે છે.

છેલ્લા ભવમાં એનો વિકાસ પામેલો આત્મા અવધિજ્ઞાન સાથે જન્મ લે છે. એ નિર્લેપપણે સાંસારિક કાર્યો કરે છે પણ એનું લક્ષ્ય સંસારથી છૂટવા તરફ હોય છે. પોતાના સ્થાનની જવાબદારી એ કદી વિસરતા નથી અને વ્યવહાર ધર્મોને યોગ્ય સ્થાન આપે છે. સંસારને છોડતી વખતે એનું વિશ્વબંધુત્વ દાનમાં (વાર્ષિક દાનમાં) દેખાય છે. એનો મહાન ત્યાગ આદર્શશાળી હોય છે. એ ત્યાગ વખતે એને મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. પછી એ બાકી રહેલાં કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે. અપ્રમત્તદશાએ પ્રાયઃ કાળ પસાર કરે છે અને અંદરની જાગૃતિને સદૈવ પોષે છે. એનો પ્રખર આત્મા આગળ વધે છે. કર્મક્ષયના માર્ગે ચઢેલ એ આત્મા ક્ષપકશ્રેણી આદરે છે, શુકલધ્યાનના બે પાયા સુધી વધતા જાય છે, કષાયો ને નોકષાયોનો નાશ કરે છે, ઇંદ્રિયો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવે છે અને યોગોને બરાબર અંકુશમાં રાખે છે. નિર્મળ ધ્યાનધારાએ વધતી આંતરશુદ્ધિથી એ ચાર મોટાં ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી નાખે છે. એ ચાર કર્મો તે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય છે. આ ચાર કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને એ કૈવલ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.

એના જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય, પૂજાતિશય અને અપાયાપગમાતિશયનું વર્ણન કરીએ તો પુસ્તકો ભરાય. એનનું જ્ઞાન અતિ નિર્મળ છે, એ વસ્તુના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ ભાવોને જાણે છે અને દેખે છે. એના વચનનો અતિશય અતિ વિશિષ્ટ છે. વાણી મનોહર, સર્વ સુગમ્ય અને આરપાર ઉતરે તેવી પ્રાણીનું એકાંત હિત કરનારી અને સાધ્ય સન્મુખ લઈ જનારી થાય છે. તેમની બાહ્ય સમૃદ્ધિનું વર્ણન વર્ણનાતીત છે. જન-

સમવસરણની રચના, એમાં અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, એની ચાર પ્રતિહારો, એમાં સુગંધી ધૂપ તથા પુષ્પોના સમૂહ, દેવ મનુષ્યની ભગવાન તરફ ભાવના અને શુશ્રૂષાદિ એ સર્વ અતિશયો છે. સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવો વાતાવરણમાંથી નાશ પામી જાય છે એ અપાયાપગમાતિશય છે.

વીતરાગ પ્રભુના ચિન્તનમાંથી ઉપદેશ, ઉપદેશના વિભાગો અને વિશ્વબંધુત્વનો વિશાળ ખ્યાલ સહજે પ્રાપ્ત થાય છે. બાહ્ય વૈભવ તો અન્યદેવકૃત હોય છે અને પ્રમોદ ઉપજાવે તેવો હોય છે, પણ ખરો પ્રમોદ તો વીતરાગ દશાનો છે. રાજ્યઋદ્ધિ છોડનાર અંતરાત્માનો વિકાસ કરવા કેવા પ્રયત્ન આદરે છે એ સર્વ ખૂબ વિચારવા જેવું ત્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એ વીતરાગદશાનો વિચાર કરતાં અંતઃકરણ અપૂર્વ આનંદ વેદે છે. એને બરાબર ઓળખી એને 'ધન્ય' સમજીએ એટલે પરમ ધ્યેયની સન્મુખ આવવા આપણે કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો કહેવાય.

વીતરાગને બરાબર સમજવા માટે આખો વિકાસક્રમ સમજવો પડે. એ સમજાય એટલે વીતરાગભાવની વિશિષ્ટતા મનમાં આવે. આવા વીતરાગને ધન્ય છે ! એની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. આપણે સ્થૂળ કે આંતર ત્યાગનાં સ્વપ્નાં પણ સેવી શકતા નથી, ત્યારે સર્વસ્વને છોડી વીતરાગ અને વીતદ્વેષ થનારના વિશિષ્ટ મનોબળ માટે તો આપણે શું ધારી શકીએ ?

એટલા માટે એમના સંબંધી વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણને આપણે સંક્ષેપથી વિચારી જઈએ. વીતરાગદશામાં રાગનો

ત્યાગ છે તેટલો જ દ્વેષનો ત્યાગ છે. બીજું બંધન રાગ છે તેથી તેની મુખ્યતા કહી છે, પણ દ્વેષ તેના જેટલો જ અગત્યનો ભાગ સંસારભ્રમણ વધારવામાં ભજવે છે તેથી આપણે તેમને 'વીતદ્વેષ' પણ સાથે જ કહીએ તો તેથી આપણો મુદ્દો બરાબર જળવાશે. તેઓ કેવા છે તે વિચારી જઈએ.

કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ ખૂબ આત્મમલીનતા કરે છે અને આત્માના આખા સ્વરૂપને બગાડી નાખે છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મ સ્વરૂપની આડે ઘરણ કરે છે. ઉપરાગ એટલે મલીનતા અથવા ઘરણ-ગ્રહણ. આત્મદર્શન ઉપર ચઢી ગયેલ મલીનતાને વીતરાગનો વિકસિત ચેતનરામ ક્ષપકશ્રેણીને માર્ગે દૂર કરે છે. સાતમા ગુણસ્થાનક પછી બે પ્રકારની શ્રેણી મંડાય છે: ક્ષપક અને ઉપશમ. ક્ષપકશ્રેણીવાળો આત્મા કર્મોને કાપતો જાય છે, ઉપશમશ્રેણીવાળો કર્મોને દબાવતો જાય છે. ક્ષપકશ્રેણીવાળો કર્મનો ક્ષય કરી આગળ વધતો જાય છે, ઉપશમવાળો ખરી પ્રગતિ સાધી શકતો નથી અને અગિયારમે ગુણઠાણે જઈને પડી જાય છે. શ્રી વીતરાગ દેવ ક્ષપકશ્રેણીનો માર્ગ લઈને કર્મોની મલીનતા દૂર કરે છે. ઘાતીકર્મોને કાપી નાખે છે અને બાકીનાં કર્મોને લૂખાં કરી મૂકે છે.

ગંધહસ્તી ચાલે ત્યારે એની ગંધથી બીજા હાથીઓ દૂર નાસી જાય છે. તીર્થંકર દેવ વિહાર કરે તે પ્રદેશમાંથી મહામારી, દુકાળ, રોગ વિગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જાય છે તેથી વીતરાગ ગંધહસ્તી સમાન છે.

તીર્થંકર મહારાજનો આત્મા પૂર્વ ભવોમાં ખૂબ વિકાસ સાધીને આવ્યો હોય છે, તેથી એમને પર ઉપદેશની જરૂર પડતી

નથી. એમનામાં જ્ઞાન સહજ હોય છે, જન્મથી પ્રગત આત્મા આત્મપ્રત્યક્ષ (અવધિ) જ્ઞાન સાથે આવે છે અને તેમાં વધારો થતો જાય છે. એમનામાં જે વિરાગ (વૈરાગ્ય) આવે છે તે કુદરતી છે, સહજ જાગેલ હોય છે અને વિમળ વિકાસનું પરિણામ હોય છે. એમને આખો સંસાર દુઃખમય અસાર અને બંધનમય લાગે છે. તેમનામાં આ વૃત્તિ સાહજિક હોય છે. એમને અન્યના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેતી નથી.

ધર્મધ્યાન ને શુક્લધ્યાનમાં નિમજ્જન કરતો આત્મા આત્મશુદ્ધિથી ધ્યાનધારાએ ચઢે છે. એમનું ધ્યાન કેટલું વિશાળ અને એનો વિષય કેવો સુંદર હોય છે તે યોગગ્રંથોમાં ચર્ચ્યું છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્રની કળા કેવી શાંત, સુંદર અને નિર્મળ હોય? તેમાં પણ શરદ પુનમની ચાંદની કેટલી સ્વચ્છ અને આકર્ષક હોય? તેનું વર્ણન જરૂરી નથી. આવી નિર્મળતા તેઓશ્રીની ધ્યાનધારામાં હોય છે અને વિશુદ્ધ ભાવે પ્રગતિના માર્ગે તેઓ આગળ વધતા જ જાય છે.

અનેક સુકૃત્યો કરીને તે આવ્યા હોય છે, વળી તીર્થંકરના ભવમાં પણ અનેક સુકૃત્યોની વૃદ્ધિ કરે છે અને અર્હન્ત લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને મુક્તિને કિનારે પહોંચી જાય છે. દેવતાઓ સમવસરણ રચે કે ચક્રવર્તીઓ નમે તેમાં તેમને રાગ નથી, અને કોઈ તેજોલેશ્યા મૂકી ઉપદ્રવ કરે તેના તરફ દ્વેષ નથી. એમની બાહ્ય વિભૂતિ પણ અતુલ્ય છે, પણ એમનો આદર્શ ગુણસમૃદ્ધ અસામાન્ય કોઈ વિચારમાં પાડી દે તેવો હોય છે.

તીર્થંકર પદની ઋદ્ધિ સર્વ જીવોને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ સામાન્ય સિદ્ધો પણ ભાવનાવાહી જીવન વહન કરી દુનિયાનો પાર પામે છે.

જે વીતરાગ અનંત ગુણના ધરનાર, દુનિયાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા ઉપદેશ આપનાર અને આદર્શ વર્તનના જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત હોય તેમને ખરેખર ધન્ય છે! તેઓનો અવતાર સફળ છે અને તેમનું કર્તવ્યનિષ્ઠપણું આદર્શ છે. અતિ વિશાળ ભાવે જગતને ઉપદેશ આપનાર અને અંતરાત્મદશામાં રમણ કરી રહેલા એ પરમાત્મભાવને પામનારા વીતરાગ દેવને ધન્ય છે, આપણો એ આદર્શ છે અને એમના માર્ગે અનુસરણ એ આપણો પંથ હોઇ સાધ્ય સન્મુખ લઇ જનાર લોહચુંબક છે. આ વીતરાગભાવને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજી અને ઓળખવા એ ખરો જીવનનો લ્હાવો છે. વીતરાગની ધન્યતા ગણવામાં એમના અતિશયો, વાણીના ગુણો, અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યો અને ખાસ કરીને ધર્મસામ્રાજ્યનું વાતાવરણ અવકાશને પામે છે અને તે એની ધન્યતા બતાવે છે.

આ શ્લોકમાં તીર્થંકર–વીતરાગ દેવની સાત બાબતો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે: ૧ વીતરાગ દશા, ૨ કર્મનો ક્ષય, ૩ સહજ વૈરાગ્ય, ૪ નિર્મળ ધ્યાનધારા, ૫ આત્મશુદ્ધિ, ૬ આર્હન્ત્ય લક્ષ્મી, અને ૭ મુક્તદશાની પ્રાપ્તિ. આમાં અરિહંત પદની લક્ષ્મી કાંઇક બહિરંગ છે અને બહુધા અંતરંગ છે, બાકીની છએ બાબતો અંતરંગ છે.

શ્લો. ૨. એ તીર્થંકર–વીતરાગ ભગવાનમાં કર્મક્ષયથી અનેક ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. એની સંખ્યા ઘણી મોટી છે અને એની સરખામણી કરી શકાય એવો કોઇ પદાર્થ કે પ્રાણી જગતમાં વિદ્યમાન નથી. વીતરાગ દેવની વિશાળ ચર્ચાનો ખ્યાલ કરવા માટે શાસ્ત્રકારે એમને ચાર બિરુદ આપ્યા છે તે ઉપરથી તેમના સંબંધમાં સહજ ખ્યાલ આવશે.

૧. તેઓ 'મહાગોપ' કહેવાય છે. પ્રાણીના જીવિત સર્વનું રક્ષણ કરનાર, બચાવનાર, અને તેનું સુખ પૂરનાર પાલક (ગોવાળ) જેવી રીતનાથી પ્રાણી તરફ જેને જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન બુદ્ધિએ–રક્ષણભાવે અનંતના નાશથી જનના તરફ તેઓઓનું વલણ હોય છે. ૨. 'મહામાહણ' કોઈ કોઈ જીવને હણો નહિ એવી આગાહી ઘોષણાને પ્રવર્તાવનાર 'માહણ' કહેવાય છે. તેના મહત્ત્વવાળા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલ જે મહાત્મા આખા પ્રાણીગણ તરફ અહિંસા ભાવ વિસ્તારે છે, તેથી તે મહામાહણ કહેવાય છે. ૩. 'નિર્યામક' તારક. સંસારસમુદ્ર અનેક તરંગોથી વ્યાકુળ છે, એમાં પ્રાણીઓ તરંગો પર ચઢે છે અને ગભરાટથી અકળાય છે, ડુબાય છે અને તણાતા જાય છે. એને તારી, કાંઠે લાવી અનંત શિવસદને પહોંચાડનાર વીતરાગ નિર્યામક કહેવાય છે. ૪. 'સાર્થવાહ' એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જવામાં અગાઉના જમાનામાં સથવારાની બહુ જરૂર હતી. ચોર, લુંટારા, ભયંકર પ્રાણીઓ અને માર્ગની અગવડોમાં સહાય વગર મુસાફરી લગભગ અશક્ય ગણાતી. મોટા સાર્થવાહો રક્ષકોની ટુકડી સાથે નીકળતા અને પોતાના સાર્થમાં અનેક પ્રવાસીઓને લઇ જતા. ધન્ના સાર્થવાહનું ચરિત્ર આદિનાથ ચરિત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. સંસાર અટવી કેવી ભયંકર છે ? તે આપણે આ ગ્રંથના પ્રથમ શ્લોકમાં જોયું છે. એ શ્લોકમાં જે કાર્યની મહત્તા બતાવી છે તે સાર્થવાહ બિરુદને સાર્થક કરે છે.

આ તો સહજ ખ્યાલ આપવા ચાર બિરુદની વાત કરી. આવા અનેક ઉપનામો શ્રી વીતરાગ દેવને લાગી શકે છે. એને લગતા અનેક અતુલ્ય મહાન ગુણો ભગવાનના આત્મસ્વભાવમાંથી કર્મક્ષયને પરિણામે ઉદ્ભવે છે. અનંત જ્ઞાન, અનંત

દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્યને પરિણામે જે ગુણરાશિ પ્રગટ થાય છે તે મહાન્ છે. એ ગુણરાશિની જેટલી સ્તુતિ, પ્રશંસા કે સ્તવના કરીએ તેટલી ઓછી છે.

સ્તવના કરવામાં વાણીનો આશ્રય લેવો પડે છે. વાણી આઠ સ્થાનકમાં સંમિશ્રણથી ઉદ્ભવે છે. કંઠ, તાળુ, મૂર્ધ, દાંત, હોઠ, જીહ્વા, ઉર અને નાસિકા. આ આઠ સ્થાનો વીતરાગના ગુણોની સ્તવનાવડે વારંવાર પવિત્ર થાય છે. વીતરાગના પ્રત્યેક ગુણસ્તવનમાં ગુણ તરફ રાગ પ્રગટ થાય છે અને ગુણરાગ એ ગુણપ્રાપ્તિનું અચૂક આવાહન છે. જેમ ગુણગાન વધારે થાય તેમ ગુણ તરફ પ્રેમ થાય છે અને પ્રેમપાત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન થાય છે. ભક્તિરસનો આ પ્રકાર છે. ગુણગાનથી અનંત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરી ભક્તિમાં એકતાનતા થાય છે, અને યોગોની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે. રાવણનું દૃષ્ટાન્ત આ સંબંધમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અષ્ટાપદ પર્વત પર એ પ્રભુગુણગાનમાં લીન થયો, તાંત તૂટતાં શરીરમાંથી નસ કાઢી સાંધીને પણ લયભંગ થવા ન દીધો તેથી તેણે ત્યાં તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું. ગુણોના ગુણગાન એ તો જીવનનો મોટો લ્હાવો છે.

જે જીહ્વા પ્રભુસ્તોત્રનો રસ જાણનારી છે તે પણ ખરેખર ધન્ય છે. એને જે રસના–રસને પીછાનનારનું નામ આપવામાં આવે છે તે નામને એ ગુણગાનથી સાર્થક કરે છે.

બાકી નકામી વાત–વિકથાઓ કરનાર જીહ્વા ખાલી વાચાળ થઇ આખો વખત બોલબોલ કર્યા કરે છે, નકામા તડાકા-ફડાકા માર્યા કરે છે. રાજ, સ્ત્રી, દેશ કે ભોજનની કથામાં રસ

લે છે તેને 'રસજ્ઞ' ન કહેવાય, પણ અજ્ઞ કહેવાય. જીહ્વા પ્રાપ્તિનો સદુપયોગ વીતરાગના સ્તોત્ર, સ્તવન, નામોચ્ચારણ કરીને સાધવાનો છે.

જે પ્રકારે ફાવે તે રીતે વીતરાગના ગુણોને ઓળખી તેને અનેક પ્રકારે ઉચ્ચાર કરવા દ્વારા તેને હૃદયમાં સ્થાન આપી જીવન સફળ કરવાનો આમાં ધ્વનિ છે.

જે વિશાળ ચિત્ર વીતરાગદશાનું આલેખવામાં આવ્યું છે તેને અંતરમાં ઉતારવું, તેને ધન્ય સમજવું અને એવા વિશ્વબંધુ ભગવાનની દશા અંતરથી ભાવી તેમાં આનંદ પામવો તેમજ તેવા ગુણોને બહલાવવા એ વિશાળ વૃત્તિને ખૂબ પોષક છે જીહ્વાપ્રાપ્તિનો સાર છે અને આત્મવિકાસનું પરમ સાધન છે

ગા. ૩. આત્મધર્મ સન્મુખ થઇ, સંસારનો સર્વ રાગ છોડી દઇ, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી થઇ જે સાધુ મહાત્માઓ અત્યારે તીર્થંકર દેવના મહાવિશાળ તત્ત્વજ્ઞાનનો દુનિયામાં પ્રકાશ કરી રહ્યા છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે.

નિર્ગ્રંથ એટલે ગ્રંથ વગરના. ગ્રંથ એટલે બંધન. સંસાર બંધન જેનું છૂટી ગયું હોય તે નિર્ગ્રંથ કહેવાય. એમને માટે વાપરેલા પ્રત્યેક વિશેષણ ખૂબ અર્થ–રહસ્યગર્ભિત છે. એમ બંધનત્યાગનો મહિમા બરાબર સમજાય છે. એ વિશેષણો આપણે સંક્ષેપથી જોઇ જઇએ.

એ પર્વતના શિખર ઉપર, ગહન વનના ઊંડાણમાં, વિશાળ ગુફાના અંતમાં, કે નીચા પ્રદેશોમાં બેસીને આત્મધ્યાન લગાવી રહ્યા હોય છે. ધ્યાનસિદ્ધિમાં આસનને પ્રધાન સ્થાન છે. તેને માટે નીચેનાં સ્થાનો જ્ઞાનાર્ણવકાર બતાવે છે. (પ્રકરણ ૨૮)

"મહાતીર્થ સિદ્ધક્ષેત્રમાં ધ્યાનસિદ્ધિ થાય છે. સાગરના અંતભાગમાં, વનના અંતભાગમાં, ગિરિશિખર પર, નદીના પુલીનમાં, કમળવનમાં, કિલ્લામાં, શાલવૃક્ષોના જૂથમાં, નદીના સંગમ પર, દ્વીપમાં, નિર્જીવ વૃક્ષકોટરમાં, જીર્ણ બગીચામાં, સ્મશાનમાં, જંતુ રહિત ગુફામાં, સિદ્ધકૂટમાં, શાશ્વત કે અશાશ્વત જિનચૈત્યમાં, જ્યાં કોળાહળ ન થતો હોય તેવા શાંત સ્થાનમાં, મનને પ્રીતિ કરનાર અને પ્રાણીઓને સુખ કરનાર સ્થાનમાં, શૂન્યસ્થાનમાં, કેળલતામંડપમાં અને શીત કે ગરમી રહિત સ્થાનમાં ધ્યાન કરવું. જે સ્થાનમાં રાગ વિગેરે દોષો લઘુતા પામે ત્યાં વસતિ કરવી અને ખાસ કરીને ધ્યાનકાળમાં તો જરૂર ત્યાં જ વસવું." આ હકીકત કાંઇક વિસરાતી જતી જણાય છે અને યોગનો અભ્યાસ નાશ પામતો જણાય છે, તેથી લંબાણુ ટાંચણ કર્યું છે. આવા શાંત સ્થાનમાં ચેતનરામને ધ્યાવતા નિર્ગ્રન્થને ધન્ય છે! વળી તે કેવા હોય? તે કહે છેઃ-

એ શમરસમાં તૃપ્ત હોય, એના મુખ પર શાંતિના શેરડા પડતા હોય, એના વાતાવરણમાં અખંડ શાંતિ હોય, પક્ષ કે માસના ઉપવાસ કરનારા હોય, બાહ્ય અને આંતરિક તપના કરનાર હોય.

જે જ્ઞાનવાન હોય, એટલે ધાર્મિક અભ્યાસ જેમણે સારી રીતે કરેલો હોય અને જ્ઞાનના પરિશીલનથી જેમની બુદ્ધિ વિશાળ થઇ ગઇ હોય, જેઓ ધર્મની વિશાળતા સમજી સ્યાદ્વાદમાર્ગનું રહસ્ય સમજી અન્યને સમજાવી શકતા હોય, જે જૈનધર્મમાં રહેલી વિશ્વધર્મ બનવાની વિશાળતા હૃદયમાં ધારી શકતા હોય, જેઓ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ, અધિકાર અને યોગ્યતા

સમજનાર હોય, જે પોતે ' શાંત ' હોય, કેવળ ... હોય. પૂછનાર પણ કોઈ જાતના, પોતાને માટે આગ્રહિક ઉગ્ર અભિપ્રાય નહીં રાખનાર. કષ્ટ સહનના અને ... ત્યાગી હોય તે ' શાંત ' કહેવાય.

જેમને પોતાના મન અને હૃદય પર કાબૂ હોય તે ' શાંત ' કહેવાય. મન પરનો કાબૂ અને કાર્યનિપુણ્ય તે આત્મિક ગુણ છે.

' જિતાક્ષ '—ઇંદ્રિય પર વિજય કરનારા પંચેંદ્રિય વશ કરનારા–એને સર્વથા કાબૂમાં રાખનારા.

આવા સાધુપુરુષો નિર્ગ્રન્થ પ્રવચનનો જગતમાં વિસ્તાર કરી ભગવાનના અહિંસાના સંદેશા જગતને પહોંચાડે છે અને શાસનને દીપાવે છે. ઉપદેશ દેવાની યોગ્યતામાં જ્ઞાન, શાંત, ઇંદ્રિયદમન, પ્રકૃતિસૌમ્યત્વ અને શમરસાસીનતા તથા તપને કેટલું અગત્યનું સ્થાન છે તે અત્ર જરૂર ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ વિજ્ઞાનમાં પણ પારંગત હોય છે, દર્શનના અભ્યાસી હોય છે, તત્ત્વજ્ઞાનના રસિયા હોય છે અને છતાં ઉપદેશનો પ્રસંગ પૂરો થતાં ' ગિરિગહન–ગુહાગહ્વર ' માં ચાલી જઈ ત્યાં ચેતનરામને ધ્યાવનારા હોય છે.

આવા મહાત્મા પુરુષો જગતમાં જિનપતિના શાસનને ખૂબ દીપાવે છે. એવા મહાત્યાગી, તપસ્વી, શાંત યોગીઓની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. એવી વિશાળ હૃદયવાળી જગદુદ્ધારરસિક મહાવ્યક્તિઓને અંતરના અનેક અભિનંદન હો!!!

આ રીતે નિર્ગ્રન્થોની કેવી વિશિષ્ટ સુવાસ હોય છે તે ખૂબ વિચારવું અને એવા પ્રસાદિત મહાવિશાળ આત્મ

ધરનાર મહાની ભાવના રાખવી તેમજ જે તેવા હોય તેને માટે ખૂબ પ્રમોદ ધરવો.

આ શ્લોકમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રત્યેકના ગુણો વિગેરે અન્ય ગ્રંથોથી જોઈ લેવા.

૫. ૪. પ્રમોદ ભાવનાવાળો પ્રાણી અમુક વર્ગ કે વેશની મર્યાદિત હોતો નથી. એ જ્યાં ગુણ જુએ ત્યાં રાજી રાજી થઈ જાય છે. એ અમુક વર્ગની જ પ્રશંસા થાય એવી મર્યાદા બાંધતો નથી. ગુણદૃષ્ટિવાળાની હૃદયવિશાળતા કેટલી હોય છે તે તુરતમાં જ જોવામાં આવશે.

ધર્મભાવનાનો પરિચય કરતાં આપણે દાન, શીલ, તપ અને ભાવનો મહિમા સમજ્યા છીએ (જુઓ પૃ. ૧૪ થી ૧૮). અભય-દાન, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન, ધર્મોપગ્રહદાન, કીર્તિદાન વિગેરે દાનના અનેક પ્રકાર છે શીલનો અર્થ સંકુચિત અને વિસ્તૃત બે પ્રકારનો છે: સંકુચિત અર્થમા દેશથી કે સર્વથી બ્રહ્મચર્ય અને વિસ્તૃત અર્થમા સાવદ્યયોગનું પ્રત્યાખ્યાન આવે છે. એ બીજા અર્થ પ્રમાણે બાર વ્રતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચે છે. (તપના બાર પ્રકાર માટે જુઓ પ્રથમ ભાગ પૃ ૪૪૭ થી ૪૫૫) જ્ઞાનાદિ ગુણના ધારણ કરનાર માટે ભક્તિ, તેનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, તેમના સુખની ચિંતા અને સંસારની નિંદા એ ભાવના કહેવાય છે. (આદીશ્વર ચરિત્ર પર્વ ૧ લું. શ્લો. ૨૦૦-૧)

એ ચાર પ્રકારનો ધર્મ પાળનાર ગૃહસ્થને ધન્ય છે. તે અવસર આવે ત્યારે મોટી રકમોનાં દાન કરે છે, પરસ્ત્રી સામે પણ જોતા નથી, યથાશક્તિ તપ-ત્યાગ કરે છે અને નિત્ય

ભાવનાશીલ રહે છે. એ ચારે પ્રકારના ધર્મો કરવામાં તેઓને ખરી શ્રદ્ધા હોય છે અને તે શ્રદ્ધા જ્ઞાનથી સમુચિત થયેલી હોય છે. એનામાં વિચારશક્તિ તેમજ પૃથક્કરણશક્તિ ખીલેલી હોય છે. એનામાં વિવેક જાગેલો હોય છે, એની શ્રદ્ધા પુષ્ટ અને નિશ્ચળ હોય છે અને તે અંધ અનુકરણ ઉપર નહિ પણ વિશાળ સમજણ અને પ્રકાશ પર રચાયલી હોય છે. આવી શ્રદ્ધા-પૂર્વક–સમજણ–વિવેકથી એ ચારે પ્રકારના ધર્મને આચરે છે. એનામાં ‘શ્રુતસમુચિત’ શ્રદ્ધા હોવાથી એ સર્વ પ્રકારે પ્રશંસાપાત્ર છે અને એનું સાધ્ય ગુણપ્રાપ્તિ હોવાથી એ જરૂર આગળ વધે છે. એને જ્યાં અંધશ્રદ્ધા લાગે ત્યાં એ સ્પષ્ટ રીતે વિચાર જણાવે છે અને છતાં એની શ્રદ્ધાને, એના ધર્મરાગને જરા પણ વાંધો આવતો નથી. એની લાલસા ‘ધર્મ કરનાર’ હોવાનું ઉપનામ મેળવવાની ન હોય, પણ એને ગુણ ઉપર ખૂબ રાગ હોય અને આગળ વધવા તાલાવેલી લાગેલી હોય. આવા ગૃહસ્થોને ધન્ય છે, તેઓ અભિનંદનને પાત્ર છે, ભગ-વાનના પુત્ર છે, ભગવાનના સાચા સેવક છે, નિર્ગ્રંથના ખરા સહાયક છે અને જગતના ખરા બંધુઓ છે.

પ્રમોદભાવના શ્રાવકના ગુણોની પ્રશંસા સર્વ ગુણગ્રાહી પાસે કરાવે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

જનસમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘણું પછાત હતું, પણ જૈનદર્શનકારોએ પ્રથમથી જ સ્ત્રીઓને અનેક રીતે સરખું સ્થાન આપ્યું છે. એમણે ચતુર્વિધ સંઘમાં સ્ત્રીઓને સરખો હક્ક આપ્યો છે, એનો મોક્ષ જવાનો હક્ક સ્વીકાર્યો છે અને એનાં પવિત્ર નામો પ્રભાતમાં લેવાનો ઉપદેશ કરીને એનાં સદ્‌ગુણોની

હિંમત આપી છે. જૈન ધર્મની આ વિશાળતાને કારણે એ સ્ત્રીની ધન્યતા પ્રમોદ આપે છે.

એ સ્ત્રીઓ કેવી હોય ? જેઓનું જીવન સાધુતામય હોય, જે અહિંસા, સંયમ અને તપમય જીવન જીવી, પંચમહાવ્રત ધારણ કરી આત્મપ્રગતિ કરતી હોય તેવી સાધ્વીઓને ધન્ય છે. એવી સાધ્વી સ્ત્રીઓ બુદ્ધિશાળી હોય છે, સૂત્રના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલ બુદ્ધિવાળી હોય છે અને શીલને એના વિશાળ અર્થમાં (ધર્માચરણ, સદ્‌ગુણપાલન) શોભાવનારી હોય છે. વિચાર કરતાં ચંદનબાળા, બ્રાહ્મી, સુંદરી, મૃગાવતી આદિનાં ધન્ય ચરિત્રો આપણી નજર આગળ તરી આવે છે.

વળી શ્રાદ્ધી–શ્રાવિકાઓ જેઓ શિયળ–બ્રહ્મચર્ય શ્રાવિકાની મર્યાદામાં પાળી અંતરાત્માને શોભાવતી હોય તેને પણ ધન્ય છે. રાજસભામાં વિદ્વત્તાપૂર્વક કર્મનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કરનાર મયણાસુંદરી, ચંપાનગરીનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરનાર સુભદ્રા, તથા વિયોગ દુઃખ સહન કરનાર અંજનાસુંદરી, સીતા આદિના વિશિષ્ટ સદ્‌ગુણો પ્રશંસનીય છે, તેમનાં જીવન ધન્ય છે,

નસીબદાર પ્રાણીઓ ગર્વમુક્ત થઇ આવા સાધુપુરુષો અને સાધ્વી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરી ગુણાનુરાગ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમના વિશિષ્ટ વર્તન માટે હૃદયનો ઉલ્લાસ પ્રકટ કરે છે અને તે કાર્ય તેઓ અનેક વાર કરવામાં વધતો વધતો આનંદ લે છે.

ક્ર. ૫ ગુણનો ખરો રાગ થાય તેને ગુણ તરફ જ ખેંચાણ હોય છે, એને મર્યાદાનાં બંધનો અસર કરતા નથી, વાડાની સંકુચિતતા એને કેદ કરતી નથી અને દૃષ્ટિમર્યાદાની હદ અંકિત રહેતી નથી એ જૈન ધર્મના વિશાળ સિદ્ધાન્તો ન

સમજેલા પ્રાણીઓ વિકાસક્રમમાં ભલે પછાત હોય પણ માર્ગે ચઢી ગયેલા હોય તો તેના ગુણોની પણ પ્રશંસા કરી, એને માટે તેમને યોગ્ય માન આપે છે.

એ અન્યમાં સંતોષવૃત્તિ જુએ એટલે તેને પ્રશંસે છે, અન્યમાં સત્યપ્રિયતા જુએ ત્યાં એ વારી જાય છે, દાનવાનની ઉદારતા જોઇ એ હર્ષઘેલો થઇ જાય છે, વિનયનો કોઇ પણ પ્રકાર જોઇ એ રાજી રાજી થઇ જાય છે.

આટલા ગુણો ગ્રંથકર્ત્તાએ નામ આપીને લખ્યા છે. માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણ શાસ્ત્રકારે વર્ણવ્યા છે. એમાં પ્રમાણિકપણું—ન્યાયસંપન્ન વિભવ એ મુખ્ય સ્થાનકે છે. એક એક ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર છે. પ્રમોદભાવનાભાવિત ચેતન અન્યના ગુણને જ જુએ છે. એ સમ્યગ્બોધ વગરના પ્રાણીમાં પણ ગુણો જુએ એટલે એનું હૃદય તો નમન કરે છે. એને રસ્તે ચઢેલા જોઇ એને આનંદ થાય છે. કોઇ મોટી રકમની યોગ્ય સખાવત દુનિયાનાં દુઃખ–દર્દો દૂર કરવા માટે આપનારની હકીકત સાંભળે કે તરત જ એ આનંદોદ્ગાર કાઢે છે, એને લોકોના જ્ઞાનપ્રસાર માટેના પ્રયત્નોમાં પ્રકાશ દેખાય છે અને જ્યાં જ્યાં નમ્રતા, દયાળુતા, સમતા, ધીરતા આદિ સદ્ગુણ જોવામાં કે જાણવામાં આવે ત્યાં આનંદ આનંદમય વાતાવરણ દેખાય છે.

પ્રમોદ ભાવના પ્રાણીમાં કેટલી વિશાળતા ઉત્પન્ન કરે છે અને ગુણાનુરાગ કેટલો ગુણીયલ અને ગુણાકર્ષક બનાવે છે તેની પરાકાષ્ઠાનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. આમાં વગરસંકોચની વિશાળતા છે અને એ ખરું જૈનત્વ છે.

અત્યાર સુધીમાં જ્યાં જ્યાં ગુણદર્શન થયા ત્યાં ત્યાં

પ્રશંસા કરી, એના સ્થાનકે વ્યક્તિની વિચારણા કરતાં ગુણપક્ષપાતની ભવ્યતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ વાત ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને એનાં રહસ્યદર્શનમાં જૈનત્વની ખરી ચાવી સાંપડે છે.

ચ. ૬. આટલા માટે પ્રેરકભાવે જીભ, કાન અને આંખોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે–હે જીભ! ભાગ્યવંત પ્રાણીઓના સુચરિત્રો બોલવામાં અથવા તેમના ગુણગાન કરવામાં તું સજ્જ થા. તારી પ્રાપ્તિનું પરમ રહસ્ય મહાત્માઓનાં ગુણ સ્તવનમાં છે. કાનોને ભલામણ કરે છે કે અન્ય સદ્‌ગુણશાળી મહાપુરુષોના કીર્તિસ્તવન સાંભળવાની બાબતમાં રસિક બન. કર્ણપ્રાપ્તિનો એ સાચો લાભ છે અને પૂર્ણ મજા આપે તેવો એ પ્રસંગ છે. અને આંખોને ભલામણ કરે છે કે અન્ય પ્રાણીને યોગ્ય રીતે મોટી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઇ જાય એ જોઇને તું આનંદ પામ.

સંસારમાં ખરો લાભ આ છે. સાધારણ રીતે અન્યની મહત્તા જોઇ તેને ઉતારી પાડવાનું કાર્ય જીભ કરે છે, કાન એ પ્રશંસા સાંભળવા રાજી નથી હોતા અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાની તાકાત બહુ અલ્પ પ્રાણીમાં હોય છે. આ વિચારો પુસ્તકિયા નથી, પણ વસ્તુતઃ અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરનાર આ બાબતની સાક્ષી પૂરી શકે તેમ છે વાત નાની દેખાય છે, પણ ખાસ મહત્ત્વની છે અને ખાસ કર્તવ્ય હોઇ ગુણની સન્મુખ કરનાર છે.

આ અસાર સંસારમાં આપણે ક્યાં ઘસડાઇ જવાના છીએ તે જાણતા નથી. અતિ અલ્પ જીવનમાં પણ જો આટલી વિશાળતા કેળવીએ તો વિકાસક્રમમાં કાંઇક ઊંચા આવીએ. પરના નાના સરખા ગુણને પણ બહલાવતાં શીખીએ તો આપણો માર્ગ

જરૂર સરળ થાય. આ જીવનનું મુખ્ય ફળ જીભ, કાન અને આંખોના સદુપયોગમાં છે. એ અતિ ગૌરવશાળી હકીકત એના વાસ્તવિક આકારમાં સમજવા યોગ્ય છે.

સંસારને અત્ર અસાર કહેવાનું કારણ એ છે કે એમાં વિષય-રસની કદી તૃપ્તિ થતી નથી. આપણે ગમે તેટલાં ગાનો સાંભળીએ, દૃશ્યો જોઈએ કે ભાષણો, વિવેચનો ને ચર્ચાઓ કરીએ પણ એનાથી કદી ધરાતા નથી. નિંદા, વિકથા, મશ્કરી, ગપ્પાં કે અર્થ વગરની ખ્યાલાતો કરવામાં, સાંભળવામાં અને કોઈની મોટાઈ જોઈ તેને ઉતારી પાડવામાં અથવા સાધ્ય કે શિક્ષાના આદર્શ વગરના દૃશ્યો જોવામાં આંખોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. પ્રમોદ ભાવના જેની રગેરગમાં જાગી ગઈ હોય તેનાં જીવનવૃત્તો અનેરાં જ બની જાય છે. એ માર્ગે જીભ, કાન અને આંખોનો ઉપયોગ કરવાનો આમાં ગર્ભિત ઉપદેશ છે.

છ. ૭. અન્યના ગુણ જોઈ-જાણી જે પ્રસન્નતા અનુભવે છે તેનું આખું જીવન જ જુદા પ્રકારનું થાય છે. એવા પ્રાણીના મનમાં વિશાળ ભાવ જાગ્રત થાય છે, એનામાં એક પ્રકારની પ્રાસાદિક વૃત્તિ ઉદ્‌ભવે છે, એના મનોરાજ્યમાં આનંદનૃત્ય થાય છે અને એની છાતી ગજ ગજ ઉછળે છે.

સામાન્ય દાખલો લઈએ. એક શ્રીમાન શેઠે કેળવણીના પ્રસાર માટે એક લાખ રૂપીઆ એક સંસ્થાને આપ્યા. પ્રમોદભાવનાવાળો એ હકીકત વાંચી જાણી ખૂબ રાજી થશે. એને એમાં શેઠશ્રીની ઉદારતા, ત્યાગવૃત્તિ અને વિવેકવૃત્તિ દેખાશે. એ શેઠશ્રીના ઔદાર્યની પ્રશંસા કરી લાભ મેળવશે. અન્ય તે શેઠની ટીકા કરશે. એણે લાખ જ કેમ આપ્યા ? બે લાખ કેમ ન આપ્યા ? એ તો સટ્ટામાંથી રળેલા હતા, એ તો લોભીઆ

છે, અભિમાની છે, પ્રશંસાના ઈચ્છક છે વિગેરે. આ આખી ટીકા અર્થવગરની છે, પણ અનેક વાર સાંભળવી પડેલ છે. એનું કારણ વિશાળવૃત્તિનો અભાવ, પ્રમોદ ભાવનાની ગેરહાજરી અને ગુણ-દષ્ટિની ઉણપ બતાવે છે. જેણે જેટલી ઉદારતા બતાવી તેટલા પૂરતો તેને ધન્યવાદ છે અને એનો અમુક આશય (motive) હતો એમ ધારી લેવાનો આપણને બીલકુલ અધિકાર નથી. ગમે તેમ હોય પણ ઉદારતા તો પ્રશસ્ય જ છે.

આ રીતે દષ્ટિભેદ થાય છે. પ્રશંસા કરનારના મનમાં કેટલો આનંદ થાય છે ? કેટલીક વાર ગુણરાગી પ્રાણી ગુણવાન પ્રાણીની જેટલો જ લાભ અનુમોદનાને અંગે મેળવી શકે છે. એના મનનો જે પ્રસાદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે અને તેનો મનઃપ્રસાદ તો ખરેખરો જબરો હોય છે.

પ્રમોદભાવથી–અન્યના ગુણોની પ્રશંસાથી આપણા ગુણો નિર્મળ થાય છે. ગુણની નિર્મળતા એટલે એમાં પ્રગતિ. લાખ રૂપીઆ આપનાર શેઠશ્રીની પ્રશંસા કરનારમાં પણ ગુણબુદ્ધિ હોય છે તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

ગુણપ્રાપ્તિનો ઉપાય ગુણપ્રશંસા જ છે. ગુણશુદ્ધિનો ઉપાય પ્રમોદ છે. ગુણવૃદ્ધિનો માર્ગ અનુમોદન છે. ગુણપ્રવેશનું દ્વાર ગુણાનુવાદ છે અને ગુણસ્થિરતાનું સાધન પ્રમોદ છે.

ગુણપ્રશંસા કરવાથી ગુણવાનને ગેરલાભ થતો નથી, પ્રશંસા કરનાર તે માર્ગે ચઢે છે અને કેટલીક વાર ઉત્તેજનને કારણે–પ્રશંસાને પરિણામે ગુણમાં સ્થિર થાય છે અને પરને દષ્ટાન્તરૂપ બની ગુણવૃદ્ધિનું કારણ પણ બને છે. આવી રીતે પ્રમોદભાવના સ્વપરને અનેક રીતે ઉપકારી છે.

× × ×

[illegible]

[illegible] એને સર્વત્ર ચીડાશ લાગે છે.

ગુણદર્શન તરફ જ્યારે પરિણામ થાય ત્યારે આવો આનંદ થાય છે. મારા એક દીર્ઘપરિચિત મિત્ર બહુ ગુણાનુરાગી હતા. એમણે ગુણોનું પત્રક તૈયાર કર્યું હતું અને તેનો નિરંતર પાઠ કરતા હતા. વ્યવહારના નિત્ય ઉપયોગી ગુણના મથાળા નીચે તેમણે નીચેના ગુણો લખ્યા છેઃ—(મેં તેમના શબ્દોમાં જ તે અહીં લખ્યા છે.)

"દયાળુતા, સત્યતા, વિદ્વત્તા, ધૈર્યતા, ગંભીરતા, નમ્રતા, ઉદારતા, લઘુતા, દાક્ષિણ્યતા, સ્વચ્છતા, નિર્મળતા, મધ્યસ્થતા, મિત્રતા, સભ્યતા, નિયમિતતા, કોમળતા, અક્રૂરતા, મિતાહારતા, મિતવ્યયતા, પ્રેમાળતા, ઉદાસીનતા, અક્રોધતા, વૈરાગ્યતા, જિતેંદ્રિયતા, ક્ષમા-દયા-શાંતતા, જનપ્રિયતા, નિર્લોભતા, દાતારતા, ભયશોકહીનતા, ઉદ્યોગતા, ગુણગ્રાહકતા, બ્રહ્મચર્યતા, ચારિત્રતા, વ્યાયામતા." ગુણદર્શી કયાં કયાં ગુણો જુએ છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત તેમની બાપામાં છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારના જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત એવા સાદા મનુષ્યોમાંથી સાંપડે છે. આ પ્રત્યેક ગુણ પૈકી કેટલાનો ઉપયોગ દરરોજ થયો તેની નિત્ય નોંધ કરનાર, અઢાર પાપસ્થાનકોના પત્રક ભરનાર અને વિચારણામાં કલાકો કાઢનારને એ વ્યવસાયી જીવનનો વિચાર કરતાં પ્રમોદ ભાવનાની વિશિષ્ટતા સાંપડે છે.

કોઈ પણ પ્રાણીમાં કોઈ પણ ગુણ પ્રકટ થતો દેખાય તો તેનું બહુમાન કરવું, તેનો આદર કરવો, એનામાં ગુણવૃદ્ધિ થાય તેવી તેની પુષ્ટિ કરવી અને તેને ગુણમાં મજબૂત કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે

પૂર્વસંચિત પુણ્યયોગે લક્ષ્મી આદિ સાધનને અંગે કોઈ ઉદારતા બતાવે તો એનો મત્સર ન કરવો, પણ એને મળ્યું છે અને મળશે એવી ભાવના કરી હૃદયથી એમાં આનંદ અનુભવવો. એની યોગ્ય પ્રશંસા કરવી એ ગુણપ્રાપ્તિનો સરળ ઉપાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્મામાં અસૂયા કે મત્સર તો હોય જ નહિ. એ તો ગુણ જુએ તો પોતાની જાતને પણ ભૂલી જાય.

એ ભાષણથી, વચનથી, ગાનથી, નૃત્યથી અથવા જે રીતે યોગ્ય જણાય તે રીતે ગુણ ઉપર વારી જાય. પ્રમોદ ભાવના આદર્શો અને વર્તનો ઉચ્ચગ્રાહી જ હોય.

૨. જૈનદર્શનકારોએ ત્રિવિધિ ત્રિવિધ શુભ અશુ બંધનની વાત કરી છે. મન-વચન-કાયાના યોગોથી કર્મબંધ થાય છે તે આપણે આશ્રવ ભાવનામાં જોઇ ગયા (પૃ. ૩૭૯ તેના કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન એમ પ્રત્યેકના ત્ર ત્રણ વિભાગ છે. કાયાથી કોઇ કાર્ય કરવું, અન્ય પા કરાવવું અને કોઇ કરતો હોય તેની પ્રશંસા કરવી. ત્રણ રીતે શુભ અથવા અશુભ કર્મબંધ થાય છે. શુભાશુ બંધનો કાર્યની આદેયતા-અનાદેયતા પર આધાર છે. એ પ્રમાણે વચન અને કાયાના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજી લેવ આમાં કોઇ કોઇ વાર 'કરણ કરાવણ ને અનુમોદણ સરીખ ફળ નિપજાયો ' એટલે સુધી વાત બની જાય છે. અનુમોદ કરનારની અંતર ભાવના તીવ્રતમ હોય તો તે મૂળ કરના જેટલો ગુણશ્રેણીમાં ચઢી જાય છે અને કોઈક અપવાદવાળ પ્રસંગોમાં કરનાર કરતાં વધારે લાભ પણ અનુમોદક મેળ શકે છે. કરનારમાં કષાયપરિણતિ (માનાદિ) હોય અને અનુ મોદકમાં સરળતા હોય તો આ પણ સંભવે. આ પ્રમા વિચારણા લાંબી થતી જાય છે માટે હવે અહીં અટકી જઈએ

કોઇ પ્રાણી ખૂબ દાન આપે, કોઈને બહુ માન મળે એમાં તું આનંદ માન. દાન આપનારને ધન્ય છે, એ એ પૈસાનો સદુપયોગ કરે છે. માન એના પુન્યથી મળ્યું છે.

જે પ્રાણી દાન અથવા ભોગમાં પૈસા વાપરતો નથી તે

અંતે ધનનાશ તો જરૂર જોવો પડે છે. ભોગ તો પાપનું દ્વાર છે. વળી ભોગ ભોગવાયો એટલે ખલાસ થઇ જાય છે. દાન એ ધનનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપયોગ છે. ધન્ય છે એને કે જે દાન કરી ધન ઉપરની મૂર્ચ્છા ઉતારે છે.

માન પામવા યોગ્યને માન મળે એ તો ઘણું ઠીક થયું કહેવાય. દેશહિત કે સમાજહિતના કામ કરનારને માન મળે તે યોગ્ય જ છે. એના આપેલા ભોગો અને લીધેલ તસ્દીનો એને બદલો મળે છે. એ તો બહુ સારી વાત થાય છે.

આવી રીતે અન્યનો–પારકાનો બધી બાબતો વિષે સવળો અર્થ લે, એની સારી બાજુ ઉપર વિચાર કર અને એની ઊજળી બાજુની પ્રશંસા કર. આ પ્રમાણે કરવાથી એના સુકૃત્યનો પણ તને ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે કાંઇક ભાગ જરૂર મળશે.

આપણે જગતમાં શું જોઇએ છીએ ? ઘણાં દુઃખનો વિષય છે પણ સાચી વાત છે કે કોઇ દાન કરે તો લોકો તેમાં દૂધમાંથી પુરા શોધશે, એનો અમુક આશય હતો એવી વાતો કરશે અને સુંદર શરીરમાં સાચું ખોટું છિદ્ર શોધી કાઢી ત્યાં ચંચુપ્રહાર કરશે. પ્રમોદ ભાવનાવાળો તો એ માર્ગે જાય જ નહિ. પરના મનમાં શું હશે તે કલ્પવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે. એ તો ત્યાગ અને સમર્પણનાં દૃષ્ટાન્તો જુએ એટલે ગુણદૃષ્ટિએ હર્ષઘેલો થઇ જાય.

માન આપવા યોગ્યને એ જ્ઞાતિ, વય કે દેશનો તફાવત ન રાખતાં માન આપે, સાચા ગુણ જુએ ત્યાં એ યોગ્ય રીતે પોતાનો હૃદયસત્કાર જાહેર કરે અને એ રીતે પારકાના સુકૃતમાં ભાગ પડાવે, છતાં પારકાને તો જે લાભ થવાનો હોય તે જ

અને તેટલો જ થાય એ ખૂબીની વાત છે. આ પ્રમોદ કરનારનો લાભ એ મૂળ કાર્ય કરનારના લાભમાંથી નીકળતો–આવતો નથી, પણ એ સ્વતંત્ર છે અને એ પ્રમોદમાંથી જ જાગે છે.

દુનિયાની સારી બાજુ જોનારને સારું જ મળ્યા કરે છે.

૩. હવે પ્રમોદ કરવાના કેટલાક પ્રસંગો રજૂ કરે છે: જે મહાત્મા પુરુષોનાં મનમાંથી રાગ, દ્વેષ ને મોહનો વિકાર નીકળી ગયો હોય છે તેનું નામ અમે વારંવાર જપીએ છીએ. વીતરાગ પરમાત્માથી માંડી જેના જેના વિકારો નાશ પામ્યા હોય તેનાં નામ પ્રમોદપૂર્વક વારંવાર લઈએ છીએ. એ નામો લેવાથી એમના ગુણો તરફ રાગ થાય છે અને આપણી ભાવના આદર્શ સ્થાનને પામે છે.

જે પરોપકારી પુરુષો જગત ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે તેઓનાં નામો જપીએ છીએ. જગડુશા જેવા દુષ્કાળઉદ્ધારકો અને આ સમયમાં ઉદ્ભવતા અનેક મહાપુરુષો પોતાની જાતને વિસારી દઈ જગત પર અનેક જાતના ઉપકાર કરે છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. કોઈ ગુલામગીરીને નાશ કરવા મથે છે, કોઈ ગરીબોનાં કંગાળ મકાનોને બદલે સાદાં સસ્તાં મકાનો પૂરાં પાડવાનું કામ કરે છે, કોઈ શારીરિક વ્યાધિઓ દૂર કેમ થાય? તેને લગતા પ્રયોગો કરે છે, કોઈ જગતની શાંતિ માટે પ્રયાસ કરે છે. એવા અનેક-વિધ ઉપકારકોનાં નામો અમે વારંવાર લઈને અમારી જાતને કૃતાર્થ કરીએ છીએ. અસાધારણ સાહિત્ય તૈયાર કરનાર, દુઃખ દૂર કરનારી શોધો કરનાર, ધર્મોપદેશ કરનાર, સદ્‌ગુણનો પ્રકાશ કરનાર સર્વ ઉપકારી છે, સર્વનાં નામો પ્રભાતમાં લેવા યોગ્ય છે. એમાં જાતિ કે ધર્મની મર્યાદા ન હોય.

૪. ગુણની કેટલી પ્રશંસા કરીએ? એકેક ગુણને વિચારીએ તો પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે તેમ છે. ભગવાનનો એક તિતિક્ષા ગુણ જ વિચારીએ. તિતિક્ષા એટલે સહનશીલતા, ક્ષમા. એ એક ગુણથી મુક્તિનું સાધન તૈયાર થાય છે. કર્મનું જોર એટલું આકરું હોય છે કે એકલો મોહરાજા જ અભિમાનપૂર્વક પ્રાણીને સંસારચક્રમાં દીર્ઘ કાળ ભમાવી શકે છે, પણ ભગવાન પોતાની તિતિક્ષાશક્તિથી એ સર્વ કર્મ-સમૂહ, જે અભિમાનથી ગાજતો હોય છે તેને એકદમ વિદારવા માંડે છે અને અંતે તે સમૂળ નાશ પામી જાય છે.

ગુણની હકીકત એવી છે કે એક વખત એક ગુણને સર્વાંશે ગ્રહણ કરવા નિશ્ચય થયો કે એની પછવાડે અનેક ગુણો સ્વતઃ ચાલ્યા જ આવે છે. ક્ષમા ગુણ નાની મોટી બાબતોમાં ગમે તે ભોગે આદરવા નિર્ણય થયો એટલે અભિમાન ચાલ્યું જાય, દંભ ટકી શકે નહિ, મૂર્છાની ગંધ સંભવે નહિ, અસૂયા, મત્સર મૂળમાંથી ઊડે જ નહિ, નિંદા પાસે પણ આવે નહિ વિગેરે વિગેરે. આ રીતે વિચારીએ તો કોઈ પણ એક ગુણનો વિકાસ કરવાની જરૂર સમજાય. આપણે પાંચ સાત બાબતને ન વળગતાં એક ગુણને ગમે તે ભોગે વિકસાવવા અડગ પ્રયાસ કરીએ તો પણ કાર્ય સફળ થાય છે, જીવન ધન્ય બને છે અને સાધ્ય સમીપ આવે છે.

જે મહાપુરુષોએ એક સહનશીલતા–ક્ષમા ગુણનો વિકાસ કર્યો તેની અંતરથી પ્રશંસા કરીએ છીએ. કોઈ પણ એક ગુણની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનારની પણ અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ.

૫. એક બીજું દૃષ્ટાન્ત વિચારીએ. ગૃહસ્થ હોય, સાધન-સંપન્ન હોય અને શારીરિક અનુકૂળતા હોય છતાં પણ

શિયળ ગુણને બરાબર નિભાવે, પરસ્ત્રીઓ સાથેનો ત્યાગ કરે એને ધન્ય છે. એવા ગૃહસ્થો પવિત્ર ગણાય અને આખરે પણ જગતમાં શોભા પામે છે, વિસ્તરે છે.

પરદારા શબ્દમાં વિધવા, કુમારી અને વેશ્યા એ સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. એમાં રખાયત સ્ત્રીનો પણ સમાવેશ થાય છે. જાહેર રીતે પરણેલ સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. એ ઉપરાંત અન્ય કોઈ પણ સ્ત્રી તરફ એ પ્રેમ-રાગ-નજરે ન જુએ, ન બોલે, ન વર્તે અને મન-વચન-કાયાથી પરસ્ત્રીને અંગે શિયળ-બ્રહ્મચર્ય પાળે.

આવા ગૃહસ્થનો યશ જગતમાં જરૂર વિસ્તરે છે. સાધારણ રીતે ન ફળે એવા કેટલાક અનફેરી આંબા હોય છે, એના ઉપર જ્યારે ફેરી આવે ત્યારે જરૂર તે આંબાની કિંમત થાય છે. અનુકૂળતાવાળો ગૃહસ્થ અફળ આંબા જેવો બહુધા હોય છે. એ લાલચને વશ થઈ ફસી પડે છે અને ધનાદિની અનુકૂળતા એને એમાં મદદ કરે છે. એવું છતાં જે એકનિષ્ઠ રહે તે ધન્ય છે. એનો યશ જરૂર વિસ્તરે છે.

સામાન્ય રીતે આમાં ફરજ ઉપરાંત વિશેષતા નહિ લાગે, પણ એને અંગે મુંબઈ જેવા શહેરના ગૃહસ્થોનાં જીવનનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના વખતમાં જે સંયમપૂર્ણ ગૃહસ્થ જીવનની પ્રશંસા થતી હતી તે આજે ૩૦૦ વર્ષ પછી જરા પણ ફરી હોય એમ લાગતું નથી. એનો અત્યારની કલબોની વ્યવસ્થા, મોટરોની અનુકૂળતા, વિજળીની લાઇટ અને સટ્ટાને કારણે ધનની અસ્થિરતા-એ સર્વ ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આપણે એવા સંયોગોમાં બ્રહ્મચર્ય મર્યાદિત આકારમાં સ્વીકારી તે હદમાં પવિત્ર રહેનારની બલિહારી ગણીએ. સુદર્શન શેઠનું જીવન વિચારીએ, વિજય શેઠ તથા વિજ્યા શેઠાણીને સ્તવીએ અને પૂરતી અનુકૂળતા છતાં અનાસક્ત રહેનાર ઘણાનું ગૃહસ્થજીવન પ્રશંસીએ. રામની પ્રશંસા એકપત્નીવ્રતને અંગે છે. લક્ષ્મણને સીતાજીનું મુખ કેવું છે તેની ખબર નથી અને દરરોજ પગે પડે છે તથા માત્ર તેના પગનાં ઝાંઝરને તે ઓળખે છે.

અત્યારના યુગમાં મેં એવા ગૃહસ્થોને જોયા છે કે જેઓ આડકતરી રીતે પણ પરસ્ત્રીને નીહાળતા નથી અને પીછાનતા પણ નથી. આમાં કદાચ શરમાળપણાનો આરોપ આવે તે સંભવિત છે, પણ વિશુદ્ધ આચરણ તો સર્વ કાળમાં સર્વ સમાજમાં પ્રશસ્ય જ છે. આપણાં આવા સદાચારી સજ્જનોમાં સફળ જીવનને નમીએ. ઉપાધ્યાયજી તો એનો યશ ગાય, પણ આપણે તો ઝુકી પડીએ, વારી જઇએ અને અંતરથી એકનિષ્ઠ સંસારી બ્રહ્મચારીને પ્રશંસીએ, ધન્ય માનીએ અને આદર્શ ગણીએ.

અહિં સાધારણ બાબતને મોટી બતાવવાનો પ્રયત્ન નથી. ગૃહસ્થજીવનના પ્રસંગમાં આવ્યા વગર, અનુકૂળતાના લાભ લેનારની સંખ્યા જાણ્યા વગર, લાલચ સામે ખડી હોય છતાં લાત મારનારની સંખ્યાના અભ્યાસ વગર, આ વાતની જેને મહત્તા ન લાગે તેણે આ બાબતમાં વિશેષ અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉચ્ચ ગુણશ્રેણીની પ્રમોદ ભાવનામાં આ અતિશયોક્તિ નથી, એમ વગરશંકાએ કહેવાય તેમ છે. અલ્પોક્તિ છે કે નહિ ? તે વિચારવાનું આ સ્થળ નથી. ધન્ય છે શુદ્ધ પવિત્ર ગૃહસ્થજીવનને !

૬. જે પવિત્ર ગૃહિણીઓ, વનિતાઓ શિયળગુણસંપન્ન રહી બન્ને કુળની ઉજ્જવળ કીર્તિમાં વધારો કરે છે એમને પણ ધન્ય છે. ઉપર ગૃહસ્થ સંબંધી જે વિચાર બતાવ્યા છે તે અત્ર દાખલ કરવાના છે. સ્ત્રીઓનું બળવાનપણું વધારે પ્રશસ્ય એટલા માટે છે કે પુરુષો એમના તરફ બહુ મોહદૃષ્ટિએ જુએ છે. એમાં માનસવિદ્યાનો મોટો પ્રશ્ન છે. સ્ત્રીઓ કદી પુરુષ માટે એટલા મોહથી વિચાર કરતી નથી અને પુરુષો તો વાતો કે મશ્કરી સ્ત્રી સંબંધી જ બહુધા કરે છે એનાં કારણોમાં અત્યારે ઉતરવું પરવડે તેમ નથી, પણ એ સત્ય વાત છે. ચારિત્રની બાબતમાં સ્ત્રીઓ વધારે યોગ્યતા દર્શાવનારી સર્વ યુગમાં નીકળી છે એ નિઃસંશય છે.

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે આવી પવિત્ર વનિતાઓનું દર્શન પણ ધન્ય છે. એ દર્શનમાં શું દેખાય? સુંદર ચરિત્ર–વિશિષ્ટ આચરણરૂપ સુવર્ણનો સંચય દેખાય. એનાં મુખ કે દેહના દર્શન થાય તો તેમાં એનું સદ્‌ગુણશાળી ચરિત્ર પ્રતિબિંબિત થયેલું દેખાય અને એ દર્શન તેમના પોતાના સુકૃત્યોનું ફળ બેસતું હોય તેવું આદર્શમય–ઉન્નત–વિશિષ્ટ જણાય.

પવિત્ર વનિતાઓની પાસે જતાં કદી વિકાર ન થાય. એનું દર્શન કરતાં એનું સદ્‌ગુણશાળી ચરિત્ર આંખ સામે રજૂ થાય. એના દર્શનથી આંખો પવિત્ર થતી લાગે. એનાં નામમાં ચમત્કાર લાગે.

સ્ત્રીઓનો શિયળગુણ પ્રધાન ભાવે આદરણીય છે. ત્યાં શિયળ સંકુચિત અને વિશાળ બન્ને અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મી સુંદરીનું આદર્શ જીવન મનમાં તેજઃપુંજ ખડો કરે છે, કળાવતી,

સીતા, દમયંતી, સુભદ્રા, અંજનાસુંદરી પ્રભાવ પાડે છે. એવી સ્ત્રીઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે એના દર્શન કરીએ, એના દર્શનથી પવિત્ર થઇએ, એના ગુણમાં ખૂબ આનંદ પામીએ.

ગૃહસ્થની પ્રશંસા કરતાં પાંચમા શ્લોકમાં અપિ શબ્દ લેખક મહાત્માએ વાપર્યો છે અને આ શ્લોકમાં પણ વાપર્યો છે તે મને પાદપૂરણાર્થે જ લાગે છે. અને તે વાત સાતમા (નીચેના) શ્લોકમાં તે શબ્દ નથી મૂક્યો તેથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

એ ગમે તેમ હોય, આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે તો એવા ગૃહસ્થો અને એવી વનિતાઓ વંદનને યોગ્ય છે. "गुणाः पूजास्थानं, गुणिषु न च लिंगं न च वयः" એમનાં ગુણને જ માન છે અને પ્રમોદ ભાવનામાં અમુક લિંગ કે અમુક વયને સ્થાન જ નથી. ગુણ જ્યાં દેખાય ત્યાં નમી પડો એ એનો પ્રાસાદિક ધ્વનિ છે.

શિયળનો પ્રભાવ અવર્ણ્ય છે. શિયળ સંકુચિત અર્થમાં પતિપરાયણતાને નિર્દેશે છે અને વિશાળ અર્થમાં સદાચારને નિર્દેશી અનેક શુભ ગુણોને સંગ્રહે છે. જૈન સતી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો જોવામાં આવશે તો તેમાં પરિણીતા સતીઓ ઉપરાંત કેટલીક તદ્દન અપરિણીતા સ્ત્રીઓ પણ એ કક્ષામાં આવેલ જણાય છે. ત્યાં શિયળનો વિશાળ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

કળાવતીનું દૃષ્ટાન્ત મર્મને સ્પર્શે તેવું છે. શિયળ સંરક્ષણમાં એના બન્ને કાંડા કપાયા તો પણ એનું મન ચળ્યું નહિ. મયણાસુંદરીની પતિભક્તિ અને શ્રુતવિશદ શ્રદ્ધા અનુપમેય છે. એણે પતિનો હાથ ઝાલ્યો ત્યારે એને કોઢ હતો પણ એક પગલું પાછી હઠી નહિ રોગની સુધારણા કરી અને

પતિની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ચાર્ણની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મારા હૃદયમાં એવો આનંદ થયો છે કે તમારા ગુણો [illegible] જરૂર થયા જોઈએ.' તે વખતે ઉજ્જયિનીની નગરીની [illegible] કહે છે. શીલ બચાવ કરવા આગ્રહ છે. તેવા સ્થાપિતના ગામમાં આવી વાત સાંભળી તેની સાથે [illegible] જતા હતી અને પરદેશ ગયેલા પુત્રના મેળાપની [illegible] ગાનારી. ત્યાં 'કરવા લાગ્યા પ્રિયાનું સત્ય, હે શ્રીપાળ તેં હાર ઉપાડી [illegible]' આવા વચનો સાથે સાંકળ ખખડી હશે ત્યારે પતિના અવાજ સાંભળીને શા ઉમળકા આવ્યા હશે ? આવું [illegible] ચારિત્ર્ય આર્ય લલનામાં હતું, હતુ છે અને આવડે તો જાળવી શકાય તેમ છે. આવી વિશુદ્ધ વનિતાઓની પ્રમોદભાવે પ્રશંસા કરીએ અને તેમનાં નામ લઈ પવિત્ર થઈએ.

૭. તાત્ત્વિક મહાપુરુષો તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ રીતે બતાવે છે. સાત્ત્વિક મહાત્માઓ આત્મારામમાં રમણ કરી જગતની સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો માર્ગ તત્ત્વ-વિવેચનનો હોય છે અને તે કાર્ય કરવા માટે જરૂર પૂરતા તેઓ સમાજના સંબંધમાં આવે છે. સાત્ત્વિક યોગીઓ જગતને ઓળખી ગયા હોય છે. એ સમાજથી બહુધા દૂર રહી ઉત્તમ આદર્શો પૂરા પાડે છે.

તત્ત્વજ્ઞાની અને સાત્ત્વિક યોગીમાં તફાવત એ હોય છે કે તત્ત્વજ્ઞાની હેતુ ને હેત્વાભાસાદિની ચર્ચા કરી શુદ્ધ નિર્ણય પર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. સાત્ત્વિક યોગી બુદ્ધિની દરમ્યાન-

[illegible]રી વગર સીધા અંતરાત્માને પૂછે છે અને ત્યાંથી એને શુદ્ધ ધ્વનિમાં ઉત્તર મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાની અને યોગીમાં આ મોટો તફાવત છે.

બન્નેનું સાધ્ય એક જ હોય છે, માર્ગ પૃથક્ હોય છે; પણ અંતે મળી જાય છે. બાહ્ય નજરે એક વ્યવહારનું આલંબન લેનાર દેખાય છે, બીજામાં નિશ્ચય તરફ વલણ વધારે દેખાય છે. સુજ્ઞ એ બન્નેનો સમન્વય કરે છે અને અનેકતામાં રહેલી એકતા શોધી કાઢે છે.

તાત્ત્વિક મહાપુરુષોમાં આપણે શ્રીમદ્યશોવિજય મહારાજનું નામ સત્તરમી સદીના 'અવતંસ' તુલ્ય ગણીએ. યોગીમાં એ જ સદીના આનંદઘનજી શિખરસ્થાને આવે છે. આવા મહાપુરુષોના ગુણોનું કીર્તન કરવું, તેમનું નામસ્મરણ કરવું એ મહાન શુભ યોગ છે, મોંઘેરો લ્હાવો છે અને અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

અનેક સજ્જન પ્રાણીઓ આ દુનિયામાં હતા અને અત્યારે છે. સજ્જન કોણ કહેવાય તેની વિચારણા માટે પ્રથમ ઘણું લખાયેલ છે.

આવા સજ્જન પુરુષોનાં સ્મરણો પ્રેરક છે, બોધક છે, નિયામક છે. એમને અનંત વંદન હો! એવા મહાપુરુષો જગત પર ઉપકાર કરી દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનાર છે.

કેટલાએ મહાપુરુષો વસ્તુપરીક્ષા કરવામાં અને તેનો વિવેક કરવામાં હંસબુદ્ધિવાળા હોય છે. એ ક્ષીર અને નીરને જુદાં પાડી સત્ત્વ સંગ્રહે છે, નિરર્થક કચરો ફેંકી દે છે અને સત્યનો સ્વીકાર કરી અન્યને તે પર પ્રકાશ પાડે છે. યથાર્થ અયથાર્થની પૃથક્કરણ શક્તિનું બળ પ્રાપ્ત કરનાર આવા

ગુણો સ્વાર ઉપકાર કરે છે અને તે [illegible] અનુમોદન યોગ્ય છે. આવા મહાપુરુષો [illegible] હોય કે અમુક [illegible] કાળમાં થયા હોય કે અત્યારે વિદ્યમાન હોય, [illegible] હોય; ગમે તે હોય તો આપણા આત્માને [illegible] સ્મરણ કરી આપણી જાતને પવિત્ર બનાવી [illegible]

૮. આવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં, અન્ય પ્રાણીઓ [illegible] મહાપુરુષોમાં જે જે ઉત્તમ ગુણો જણાઈ આવે, જાણી આવે, [illegible] થાય તેનું મનમાં સ્મરણ કરી આ જીવનને સફળ કરવું. આ મનુષ્ય ભવ શા માટે મળ્યો છે? કાંઈ ખાવા-પીવા કે પૈસા એકઠા કરવાનો એનો ઉદ્દેશ ન જ હોય. પૈસાવાળાને કોઈ પ્રકારનું અંતરનું સુખ હોય એવી માન્યતા વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. અહીં તો ગુણને એકઠા કરી, સંઘરી, સ્વાયત્ત કરી, વિકાસમાં પ્રગતિ કરવાનું કર્તવ્ય છે. એ કાર્યના ગુણને ઓળખી તેનું બહુમાન કરવું અને તે દ્વારા ગુણના વાતાવરણમાં પડી જઈ વિકાસની સપાટી ઊંચી લઈ જવાની છે.

આપણે આ જીવનની શરૂઆતમાં અમુક વિકાસની સપાટી પર હોઈએ છીએ. એની સપાટી ઊંચી લઈ ગયા કે નીચે ઉતારી ગયા કે હતી તેની તે જ સપાટી રાખી રહ્યા—એ પ્રશ્નના નિર્ણય ઉપર જીવનની સફળતાની ગણતરી થાય છે. આ ભવ સફળ કરવાનો વિશાળ માર્ગ પરગુણનું પરિભાવન છે અને પરગુણનું પરિભાવન એ જ પ્રમોદ ભાવના છે.

એટલા માટે કેટલાક ગુણના ભંડાર જેવા મહારત્નો હોય છે, જેમનામાં ગુણો સારી રીતે સ્થિત થઈ ગયેલા હોય છે, ગુણો જામી ગયેલા હોય છે, ગુણો ઘર કરી રહેલા હોય છે

તેવાઓના ગુણોનું ગાન કર. એ ગુણની પ્રશંસા ભક્તિભાવે, પૂર્ણરાગથી કર. કવિતામાં આવડે તો તેમાં, ગદ્યમાં આવડે તો તેમાં, સાદા શબ્દોમાં આવડે તો તેમાં—તને ગમે તે રીતે તે ગુણગાનમાં લીન થઇ જા, એના ગીતના તાલમાં નિમગ્ન થઇ જા અને એનું બહુમાન કરવામાં તત્પર બની જા.

એ રીતે રાગાદિ વિકાર રહિત થઇ શાંતસ્વભાવમાં વિવિધ પ્રેમના ભારથી એકરસ થઈ વિનોદ કર. શાંતરસનું પાન કર. પ્રમોદભાવના એટલે શાંતરસની ઉત્કૃષ્ટ જમાવટ છે. આ રીતે હે વિનય! ગુણપરિતોષની રચના તું કર.

× × × ×

ઉપસંહાર:— :: પ્રમોદ:—

'પ્રમોદ' શબ્દમાં જ ચમત્કાર રહેલો છે. પ્રાણીમાં જો સહજ પણ ગાંભીર્ય કે ઓજસ્ હોય તો એને પ્રમોદ શબ્દ બોલતાં અંદર એક પ્રકારની વિશુદ્ધ લાગણી થયા વગર રહે નહિ.

પ્રમોદ ભાવનામાં ગુણચિન્તન, ગુણપ્રશંસા, ગુણસ્તવન, ગુણમહિમા અને ગુણગાનની વાત છે. ગુણ સંબંધી આખું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં આ લેખક મહાશયના સમકાલીન તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્વેષ પાપસ્થાનકની સજ્ઝાયમાં રજૂ કર્યું છે. એ પ્રત્યેક પાપસ્થાનકની સજ્ઝાયો એક એક ગ્રંથ જેવી છે તેમ જ સૂત્ર જેવી છે, ચાવી જેવી છે. ગુણનું રહસ્ય ત્યાંથી સમજી લઇએ. તેઓશ્રી કહે છે કે—

"નિર્ગુણી તે ગુણવંત ન જાણે, ગુણવંત તે ગુણ દ્વેષમાં તાણે. લા૦
"આપ ગુણી ને વળી ગુણરાગી, જગમાં તેહની કીરતિ ગાજી. લા૦

"રાગ ધરીજે જીહાં ગુણ લહીએ, નિર્ગુણી ઉપર સમચિત્ત રહીએ. લા૦
"ભવથિતિ ચિંતન સુજસવિલાસે, ઉત્તમના ગુણ એમ પ્રકાસે. લાલન.

આ મહાન સૂત્રો છે, અર્થાંતરન્યાસો છે, વિશિષ્ટ અનુભવનાં પરિણામો છે. એના પર ખૂબ આકર્ષક વિવેચન મુરબ્બી કુંવરજીભાઈએ કર્યું છે તે તેમના શબ્દોમાં જ ઉતારી લઉં છું:–

" જગતમાં બે પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે: ગુણી અને નિર્ગુણી. તેમાં જે પોતે જ નિર્ગુણી હોય છે તે તો બીજાને ગુણી દેખતો જ નથી. કપટી માણસ બીજા સરલને પણ કપટી જાણે છે. પાપી માણસ બીજાને પાપી જાણે છે. દુરાચારી માણસ બીજાને દુરાચારી ધારે છે. લંપટ માણસ સાધ્વી સ્ત્રીને પણ કુલટા ધારે છે. આ પ્રમાણે જગત્પ્રવૃત્તિ છે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય થાય તેમ નથી; કારણ કે જેવું પોતાના અંતરમાં હોય છે, તેવું જ બહાર દેખાય છે પણ આશ્ચર્ય તો તેમાં થાય છે કે પોતે ગુણી છતાં પણ કેટલાક એવા ઇર્ષાયુક્ત સ્વભાવવાળા હોય છે કે બીજાના ગુણને જોઇ શકતા નથી, સહન કરી શકતા નથી, અન્યથી થતી કોઈની પ્રશંસા સાંભળી શકતા નથી, તેથી તેના ગુણમાં મિથ્યા દોષારોપણ કરીને પોતાના હૃદયમાં રહેલો દ્વેષ પ્રકટ કરે છે. ખરો સુજ્ઞ તો તેનો ભાવ તરત જ સમજી જાય છે અને તેના ગુણીપણામાં આ મોટી ખોડ છે એમ વિચારી હૃદયમાં ખેદ પામે છે. શાસ્ત્રકાર આવા ગુણીની પ્રશંસા કરતા નથી. તે તો કહે છે કે–જે ગુણી અન્યના ગુણના રાગી હોય, પોતાના વિશેષ ગુણ કરતાં પણ અન્યના સામાન્ય ગુણની–અલ્પ ગુણની કિંમત વધારે આંકતા હોય શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેની પ્રશંસા કરતા હોય, અનુમોદના કરતા

। અને કરાવતા હોય તેવા ગુણનો જ કીર્તિ જગતમાં
ત રહે છે, દેખાય છે, વિસ્તાર પામે છે. માટે હુનના
ક જનોએ પોતાનામાં અલ્પ ગુણ હોય કે વિશેષ ગુણ હોય,
। તે તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં અન્ય મનુષ્યમાં રહેલાં દાન,
લ, સંતોષ, પરોપકાર, દયાળુતા, નિરભિમાનપણું, કરુણા,
ધાર્મિકતા, સત્યવાદીપણું, લોકપ્રિયતા, વિનય, વૈરાગ્ય અને
ના વિગેરે ગુણોને થોડા કે વધતા પ્રમાણમાં જોઈ હર્ષિત
થું, તેની પ્રશંસા કરવી, તેની ખ્યાતિ થતી જોઈને રાજી થવું
ને તેનામાં તે તે ગુણ બન્યા રહે, વૃદ્ધિ પામે અને વિશેષ
પ્રશંસનીય થાય તેવી જિજ્ઞાસા રાખવી. આ પ્રમાણેના વર્તનથી
વાસ્તવિક કહીએ તો તેવા ગુણરાગી પ્રાણીની પોતાની જ કીર્તિ
થાય છે, મનુષ્ય માત્ર તેને વખાણે છે. આવી સદ્ગુણશીલતા
રાખવી-રહેવી જેવી મુશ્કેલ છે તેવી જ જરૂરની છે.

"કર્તા મહાપુરુષ પ્રાંતે એવી ઉપયુક્ત શિક્ષા આપે છે
કે-હે ભવ્ય પ્રાણીઓ ! જ્યાં જ્યાં ગુણ દેખો ત્યાં ત્યાં તે ગુણ
અલ્પ પ્રમાણમાં હોય કે વિશેષ પ્રમાણમાં હોય, પણ તેના
ઉપર રાગ કરો. ગુણ ગુણી અભિન્ન હોવાથી ગુણી ઉપર રાગ
કરવો તે જ ગુણ ઉપર રાગ કર્યા બરાબર છે; અને તેમ કરવાથી
જ તે ગુણ પોતાનામા ન હોય તો પ્રગટે છે અને હોય તો
વૃદ્ધિ પામે છે આટલાથી જ બસ ન કરતાં, કર્તા કહે છે કે,
ગુણી ઉપર રાગ કરવાની સાથે નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ
ન કરશો. મનમાં એમ માની ન લેશો કે ગુણી ઉપર રાગ
કરવો એટલે નિર્ગુણી ઉપર દ્વેષ કરવાનું તો અર્થાપત્તિથી
સિદ્ધ થઇ ગયું. તમારે તો નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ ન
કરતાં સમચિત્તવાળા રહેવું, સમભાવ રાખવો, ક્રોધ ન કરવો,

તેનામાં પડેલા દુર્ગુણ કેમ નાશ પામે? તેનું ચિન્તવન કરવું. તેવો પ્રયત્ન કરવો. તે માણસ માને તેમ હોય તો તેને તેવા પ્રકારની હિતશિક્ષા આપવી, આપણાથી ન માને તો જેનાથી માને તેમ હોય તેની પાસે હિતશિક્ષા અપાવવી, તેની ઉપેક્ષા પણ ન કરવી. અંતે કોઈ પ્રયત્ને પણ જો તે માને નહિ, દુર્ગુણ છોડે નહિ, ઊલટો દ્વેષ વહન કરે તો પછી ઉત્તમ જનોએ ભવસ્થિતિનું, સંસારમાં વર્તતા અનેક પ્રકારના જીવોના કર્માયત્ત વર્તનનું, પ્રાણિમાત્ર કર્મને વશ છે અને તે નચાવે તેમ નાચે છે એવી લોકસ્થિતિનું ચિંતવન કરવું, પણ હૃદયમાં તેના ઉપર દ્વેષ ન લાવવો, ખેદયુક્ત ન થવું, સમભાવ જ રાખવો. એવા દુર્ગુણી પ્રાણી પણ, તેની ભવસ્થિતિ ઘટશે ત્યારે, સંસાર અલ્પ રહેશે ત્યારે, જરૂર ગુણી થશે, સર્વમાન્ય થશે, પૂજ્ય થશે અને અનેક જીવોનું હિત કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરશે એમ વિચારવું. ઉત્તમ જનોની વૃત્તિ નિરંતર આવી જ વર્તે છે."

["અઢારપાપસ્થાનક સજ્ઝાય. અર્થ રહસ્ય."]

આ ટાંચણ લંબાણથી મૂકવાનું કારણ છે. એમાં પ્રમોદ ભાવનાનું ક્ષેત્ર બહુ સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. એમાં મધ્યસ્થ ભાવનાનો ભાવ લાવી છેલ્લી યોગભાવનાને જરા આકાર આપ્યો છે, પણ તે પ્રસ્તુત હોઇ પ્રાસંગિક છે. વાત એમ છે કે, ગુણવાન પ્રાણી ગુણ જુએ ત્યાં રાજી રાજી થઇ જાય છે, એના હૃદયની અંદર આનંદ થઇ આવે છે, એની એને ઊર્મિઓ થાય છે અને એ વ્યક્ત કર્યા વગર એ હૃદયને ખાલી કરી શકતા નથી. ગુણમાં તો અનેકનો સમાવેશ થાય છે, એ પ્રત્યેકમાં વળી તરતમતા હોય છે અને પ્રત્યેકનું સ્થાન

વિકાસક્રમમાં જુદું જુદું હોય છે, પણ નાનો મોટો પ્રત્યેક ગુણ પ્રમોદને પાત્ર છે અને ખૂબ મજા આપે તેવો છે.

પ્રમોદ ભાવના અન્યને અનુલક્ષીને કરવાની છે. એક પરોપકારી માણસનું દૃષ્ટાંત લઈ તેની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે મનમાં જે અવર્ણનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવગમ્ય જ છે. એ ગરીબો માટે, જરૂરીઆતવાળા માટે રાતદિવસ જે અગવડો ખમતા હોય અને અનેક પ્રકારની ઉપાધિનું દુઃખ ઓછું કરાવવા કે દૂર કરાવવા યત્ન કરતા હોય તેનો વિચાર કરતાં આત્મા ઉન્નત દશા અનુભવે છે. એના કાર્યમાં કાંઈ ક્ષતિ હોય તો એ વિચારવાનું આપણું કામ નથી, એને પરસેવા કરવામાં કાંઈ હેતુ હશે એમ ધારી લેવું એ આપણી નિર્બળતા અથવા અંદર રમી રહેલ ઈર્ષ્યા સૂચવે છે. એ આપણું કામ નથી, એ આપણું ક્ષેત્ર નથી, એ આપણો વિષય નથી. આપણે તો જે કોઈ પરોપકાર કરનાર હોય તેને પ્રશંસીએ અને તેમ ન જ બને તેમ હોય તો ચૂપ રહીએ, પણ પરસેવા કરનારની નિંદા કે દોષારોપણમાં તો કદી ભાગ ન જ લઈએ.

આ પ્રમોદ ભાવના લખતાં દોષ પર કાંઈ ન લખાય તો સારું. ગુણ જોવા અને ગુણ જોઈ પ્રશંસા કરવી, આનંદમગ્ન થવું એ દૃષ્ટિએ લખવાનો જ વિચાર હતો. સહજ દુર્ગુણ તરફ ધ્યાન ખેંચવું પડયુ છે તે અતિ અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ કર્યું છે.

ખરી પ્રમોદ ભાવનાવાળાને તો ભારે મજા છે. એના વિશાળ હૃદયમાં આ દુનિયામાં પ્રકાશ જ દેખાય છે. એ જનાવરમાં, પક્ષીમાં, જળચરોમાં અને નાના જંતુઓમાંથી પણ ગુણ શોધી શકે છે અને તેને ખહલાવે છે. સાધારણ રીતે દુઃખ,

હર્ષ, શોક અને આપત્તિમય વ્યવહાર સંસારમાં ગ્લાનિના પ્રસંગો વધારે હોય છે, પણ પ્રમોદવાળા જીવને તો એમાં પણ આનંદ જ હોય છે. એનું ધ્યાન જ ગુણ શોધવા તરફ હોય છે અને "જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ" એ ન્યાયે એ તો જ્યાં જુએ ત્યાં એને ગુણ જ દેખાય છે.

પ્રમોદ ભાવના કરનારમાં સહનશીલતા ગુણ એટલો વધી શકે છે કે એનું વિશ્વબંધુત્વ મૈત્રીભાવનાને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં રજૂ કરે છે. એ પ્રત્યેક ધર્મ કે સંપ્રદાયમાંથી વિશુદ્ધ તત્ત્વ શોધી તેની પ્રશંસા કરે છે, એ પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી રહસ્ય શોધી તેનો લાભદાયક પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે, એ મહાતોફાની વિષયી કે વ્યસની પાસેથી પણ તત્ત્વ શોધી શકે છે અને એ તત્ત્વગવેષી થઈ આત્મવિકાસ વધારતો જ જાય છે.

પ્રમોદભાવિત આત્માને ધર્મરાગ ખૂબ હોય છે. એ કોઈ ધર્મ કે પંથની કદી નિંદા તો ન જ કરે, પણ તેમાંથી એ સત્ય તારવે, દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજે અને પોતે ખૂબ વિકાસ પામતો જાય. સાથે અન્યને આદર્શ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડતો જાય.

પ્રમોદ ભાવનાવાળાને વય કે લિંગ ઉપર લક્ષ કદી જતું નથી. અમુક પ્રાણી વયમાં નાનો છે કે મોટો, અથવા તેણે અમુક પ્રકારનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે કે નહિ કે હાથમાં અમુક ચીજો રાખી છે કે નહિ કે કપાળ પર અમુક ચિહ્ન કર્યું છે કે નહિ? એ એની દૃષ્ટિમર્યાદાનો વિષય ન હોય. એનું ધ્યાન તો ગુણ તરફ જ હોય. ગમે તે વય કે ગમે તે લિંગ હોય, એ તો જ્યાં ગુણ જુએ ત્યાં નમન કરે અને એને બહલાવવા અનેકવિધ પ્રયોગો કરે. આ વિશાળતા ભવ્ય છે, સ્પૃહણીય

છે, વિકાસને માર્ગે ખૂબ સહાયક છે. ગુણના સંબંધમાં એક વાર્તિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—'गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः । ગુણો ગુણ જાણના-રમાં ગુણરૂપે પરિણામ પામે છે, તે જ બાબતો નિર્ગુણીને પ્રાપ્ત થતાં દોષરૂપ થઇ જાય છે.' આ વાતમાં ખૂબ રહસ્ય છે. આપણે જે દૃષ્ટિએ જગતને નીહાળીએ તેવી સૃષ્ટિ આપણને દેખાય છે. આ મુદ્દા પર આપણે ઉપર સહજ વિચાર પણ કર્યો હતો. નદીનાં સુંદર મીઠાં જળ સમુદ્રમાં જાય ત્યારે ખારાં થઇ જાય છે. આમાં સંસર્ગ દોષ કેટલું કામ કરે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત સમજાય છે. શત્રુંજયા નદી મૂળમાં બહુ મીઠી છે, પ્રવાહે મીઠી છે પરંતુ તેમાં ગાગડીઓ નામની નદી ભળે છે ત્યારથી તે ખારી થઇ જાય છે. મતલબ એ છે કે-ગુણ જાણનાર, ગુણને ઓળખનાર, ગુણની પીછાન કરનાર ગુણને ગુણ તરીકે ઓળખે છે અને તે જ બાબતો નિર્ગુણી પાસે જાય છે ત્યારે તેમાથી તે દોષો તારવે છે.

આપણે તો પરોપકાર કરનાર, ઉદારતા ધરાવનાર, સેવા કર-નાર, સમાજ ઉદ્ધારના કામ કરનાર, દુઃખ-દર્દ ઓછા કરવાના પ્રયત્ન કરનાર, ધર્મોપદેશદ્વારા અંતરંગ વૃત્તિ સુધારનાર અને અહિંસા તથા સત્યના પયગામ પહોંચાડનારના ગુણો ગાવા, તેને માટે તેનું બહુમાન કરવું અને તે ગુણવિકાસ દુનિયામાં વિસ્તરે તેટલા માટે ઇષ્ટ પ્રયત્ન કરવા. અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આખી દુનિયાને સુધારવાનો આપણે સોદો (કોન્ટ્રેક્ટ) કર્યો નથી, પણ જ્યાં ગુણ દેખાય ત્યાં પ્રશંસવા અને ન દેખાય ત્યાં મૌન રહેવા તો જરૂર બંધાયા છીએ.

[illegible]

કોઈ સંતપુરુષ જોઈએ, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ રહિત જોઈએ, [illegible]-ભક્તને જોઈએ [illegible], એની ચર્યાની, એની સમ્યક્ત્વની પ્રશંસા કરીએ ત્યારે અંતરમાં કેવી દશા અનુભવે છે? ત્યાં કેટલી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે? કેવો વિકાસ થાય છે? કેટલો તેજપુંજ જાગે છે? આ વિચારોથી એટલી શુભવૃત્તિ આવે છે અને એની વૃદ્ધિ થતી જાય એટલે તો પછી ઉત્તરોત્તર ગુણગ્રામમાં પણ પ્રમોદ થાય છે અને જે ભાવનો પ્રમોદ થયો ત્યાં પહોંચવાનું મન થાય છે. ધ્યેય નિશ્ચિત થયું એટલે તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન થાય છે અને પ્રયત્ન શરૂ થતાં સાધનોની શોધ થાય છે. સાધનો મળતાં જે આનંદનું સાધ્ય હોય તે આનંદની પ્રાપ્તિનું પ્રાથમિક પદ ચલન બને છે. આ રીતે પ્રમોદભાવ સાધ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે.

પ્રમોદભાવ સ્ત્રીપુરુષના ભેદને વિસરાવે છે, મહાન સહિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, નિરર્થક કથની કે નિંદામાંથી બચાવે છે, ઇર્ષ્યા અસૂયાને ભૂલાવી દે છે, માત્સર્યને ખસેડી નાખે છે, પૈશૂન્ય કે અન્યાયને પાદપ્રહાર કરે છે, કલહ–કંકાસને તિલાંજલિ આપે છે, મનને વિશાળ બનાવે છે, કલ્પનાશક્તિને તીવ્ર બનાવે છે, વિચારણાશક્તિને વેગ આપે છે અને સંક્લિષ્ટ ભાવ, તુચ્છતા કે મંદતાને દૂર કરી દે છે.

એકાંતમાં બેસી જરા ચેતનરામ સાથે વાતો કરીએ, જે મહાપુરુષોએ એને જોયો છે, જાણ્યો છે તેને યાદ કરીએ,

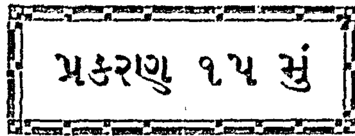
નિયાની જંજાળમાંથી જરા મુક્ત થઈ કોઈ પર્વતના શિખર ર કે ગિરિકંદરામાં કે વનપ્રદેશમાં બેસી જરા મહાપુરુષોનાં ણગાન ગાઈએ, ત્યાં બેસી 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે' એવા ભાવો ગાઈએ, એના ગાનારને યાદ કરીએ, નિશદિન એના રટણ કરીએ ત્યારે જે અનિર્વચનીય આહ્લાદ થાય તે વચનાતીત છે, શબ્દાતીત છે, વર્ણનાતીત છે.

મનને વિશાળ કરનાર, આદર્શને નિર્મળ કરનાર, દુનિયાના સત્વશાળી પુરુષોને પોતાની કુખમાં લાવનાર, સદા ઉજ્જવળ બાજુ ઉપર લક્ષ્ય રાખનાર પ્રમોદ ભાવમાં શાંતસુધારસની જમાવટ છે, રેલછેલ છે, આનંદ મહોદય છે અને પ્રગતિ મંદિરનું તે ખરું સોપાન છે. શ્રીમદ્વિનયવિજય ઉપાધ્યાય પ્રમોદપૂર્વક પ્રમોદભાવમાં લીન થવા પ્રેરણા કરે છે. એ માર્ગે પ્રગતિ કરી ધર્મધ્યાનનું અનુસંધાન કરો.

इति प्रमोदभावना. १४.

જિહ્વા ડાહી થઇને ગુણીના ગુણનું પ્રેમે કરજે ગાન,
અન્ય કીર્તિને સાંભળવાને સજ્જ થજો હે બન્ને કાન;
પ્રૌઢ લક્ષ્મી બીજાની નીરખી નેત્રો તુમ નવ ધરજો રોષ,
પ્રમોદ ભાવનાભાવિત ધારો તો મુજને તુમથી સંતોષ.

પં. અમૃતવિજયજી.

કરુણા ભાવના

मालिनी

प्रथममशनपानप्राप्तिवाञ्छाविहस्ता-
स्तदनु वसनवेश्मालङ्कृतिव्यग्रचित्ताः ।
परिणयनमपत्यावाप्तिमिष्टेन्द्रियार्थान्,
सततमभिलपन्तः स्वस्थतां क्वाश्नुवीरन्[1] ॥ क १ ॥

शिखरिणी

उपायानां लक्षैः कथमपि समासाद्य विभवं,
भवाभ्यासात्तत्र ध्रुवमिति निबध्नाति हृदयम् ।
अथाकस्मादस्मिन्विकिरति रजः क्रूरहृदयो,
रिपुर्वा रोगो वा भयमुत जरा मृत्युरथवा ॥ ख २ ॥

स्रग्धरा

स्पर्धन्ते केऽपि केचिद्दधति हृदि मिथो मत्सरं क्रोधदग्धा,
युध्यन्ते केऽप्यरुद्धा धनयुवतिपशुक्षेत्रपद्रादिहेतोः ।
केचिल्लोभाल्लभन्ते विपदमनुपदं दूरदेशानटन्तः,
किं कुर्मः किं वदामो भृशमरतिशतैर्व्याकुलं विश्वमेतत् ॥ग ३॥

---

१ क्वाशु तीरन् પાઠાં૦ २ कथा પાઠાં૦

શ્લો. ૧. પ્રથમ તો ખાવાપીવાની વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા કરવામાં પ્રાણીઓ આકુળવ્યાકુળ રહે છે, ત્યાર પછી રૂપાળાં વસ્ત્રો, ઘર બંધાવવા, ઘરેણાં ઘડાવવાની બાબતમાં વ્યગ્ર રહે છે, ત્યાર પછી લગ્ન-વિવાહ સંબંધમાં, પછી સંતતિની પ્રાપ્તિની બાબતમાં અને સાથે મનપસંદ ઇંદ્રિયોના ભોગો મેળવવાની અભિલાષાઓ કરવામાં વ્યાકુળ રહે છે-આમાં મનની સ્થિરતા ક્યાંથી મેળવે ?

શ્લો. ૨. લાખો (સારા કે ખરાબ) ઉપાયો કરીને આ પ્રાણી જેમ તેમ સહજ વૈભવ મેળવે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વ કાળના સંસ્કારના લાંબા અભ્યાસથી તે જાણે સ્થાયી જ હોય એમ ધારીને તેની સાથે હૃદયને જોડી દે છે, તેની સાથે પાકી ગાંઠ પાડી દે છે; પરંતુ દુષ્ટ ચિત્તવાળો શત્રુ, અથવા રોગ, અથવા ભય, અથવા ઘડપણ અથવા તો વિકરાળ કાળ (મરણ) એ સર્વની ઉપર અણધારી રીતે ઓચીંતી ધૂળ ફેરવી દે છે.

શ્લો. ૩. કેટલાંક પ્રાણીઓ બીજાની સાથે સ્પર્ધા-હરિફાઈ કર્યા જ કરે છે, કેટલાંક ક્રોધથી બળીઝળી જઈ પોતાના હૃદયમાં અંદર અંદર મત્સર ભાવ (દ્વેષ-અસહનવૃત્તિ) રાખ્યા કરે છે, કેટલાંક પૈસા ખાતર, સ્ત્રી ખાતર, દોરઢાંખર ખાતર, જમીન ખાતર કે ગામ નગર વિગેરેની ખાતર નિરંકુશપણે મોટી લડાઈ માંડે છે, જંગ જમાવે છે, કેટલાંયે લોભની ખાતર દૂર પરદેશમાં રખડપાટી કરીને ડગલે ને પગલે આપદાઓને વહોરી લે છે. આ વિશ્વ-દુનિયા તો સેંકડો ઉદ્વેગો, આપત્તિઓ અને દુઃખોથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલ છે. આમાં આપણે તે શું કરીએ અને શું બોલીએ ?

[illegible]

स्वयं खनन्तः स्वकरेण गर्तां, मध्ये स्वयं तत्र तथा पतन्ति ।
तेषां ततो निष्क्रमणं तु दूरे [illegible] विरमन्ति नैव ॥ क० ४॥
प्रकल्पयन्त्यात्मविकारदार–मेवं [illegible] परिदीनयन्तः ।
येषां निगोदादिषु दीर्घदुःखा, दुःखान्यनन्तानि हता सहन्ते ॥ क० ५॥
शृण्वन्ति ये नैव हितोपदेशं, न धर्मलेशं मनसा स्पृशन्ति ।
रुग्णः कथंकारमथापनेया–स्तेषामपारव्यसनोत्करास्त ॥ क० ६॥

अनुष्टुप्—

परदुःखप्रतिकार–मेवं ध्यायन्ति ये हृदि ।
लभन्ते निर्विकारं ते, सुखमागतिसुन्दरम् ॥ क० ७ ॥

---

१ यथा पाठा० २ मता पाठा०

क. १. प्रथम પહેલાં તો (ક્રિ. વિ.). अशन ભાણાના પદાર્થો. विहस्ताः વ્યાકુળ થયેલા. वसन કપડાં. वेश्म ઘર. अलंकृति ઘરેણાં. (સોના, રૂપા તથા ઝવેરાતનાં) परिणयनं લગ્નસંબંધ. अश्नुवीरन् ભોગવે, પ્રાપ્ત કરે.

ख. २. उपायानां लक्षैः લાખો ઉપાયો. कथमपि મહામુશ્કેલીએ. भवाभ्यास અનાદિ અભ્યાસ. સંસ્કાર. ध्रुव. સ્થાયી. अकस्मात् અણધારી રીતે, અણચિંતવી રીતે. विकिरति નાખે છે. रजः ધૂળ.

ग. ३. स्पर्धन्ते સ્પર્ધા–હરિફાઇ કરે છે. મોટા કહેવરાવવા મથે છે. मत्सर માત્સર્ય. પરનો ઉત્કર્ષ અસહન કરવાની વૃત્તિ. અદેખાઇ, ઇર્ષ્યા. अरुद्धाः કોઇ પણ જાતના અંકુશ વિનાના. क्षेत्र ખેતર. જમીન. पद्र ગામ. નગર. अनुपदं ડગલે ને પગલે. अरतिशत સેંકડો પીડા, ઉદ્વેગ, દુઃખ.

घ. ४. स्वकरेण પોતાના હાથવડે જ. गर्ता ખાડો. तथा એવી રીતે. निष्क्रमणं બહાર નીકળવાનું. दूरे છેટું રહે, દૂર રહે. विरमन्ति અટકે છે.

घ. ૪. (પ્રાણી) પોતાના હાથથી ખાડો ખોદીને પોતાની જાતે જ તે ખાડામાં એવી રીતે ઊંડો ઉતરે છે કે તેમાંથી બહાર નીકળવાની વાત તો દૂર રહી; પણ એમાં વધારે ને વધારે ઊંડા પતનની બાબતથી પણ તે વિરામ પામતો નથી.

ङ. ૫. પ્રાણીઓ નાસ્તિક વિગેરે વાદોની રચના કરીને પ્રમત્તભાવનું પોષણ કરે છે અને દોષોથી બળેલાઝળેલા રહીને, નિગોદ વિગેરેમાં ઉતરી જઈને અપરંપાર દુઃખોને અહાહા ! સહન કરે છે.

च. ૬. જે પ્રાણીઓ હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી અને ધર્મના એક અંશને મનથી પણ સ્પર્શતા નથી—સ્વીકારતા નથી તેમના વ્યાધિઓ કયા ઉપાયથી દૂર કરવા ? તેમને માટે તો આ એક જ ઉપાય છે.

छ. ૭. એવી રીતે પારકાનાં દુઃખોનાં નિવારણનો ઉપાય જે પ્રાણી પોતાનાં મનમાં ચિંતવે છે તે વિકાર વગરનું અને ભવિષ્યમાં મહાકલ્યાણ કરનારું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

ङ. ૫ प्रकल्पयन् રચતાં, બનાવતાં, ગોઠવતાં. प्रमादं પ્રમત્તભાવ (પારિભાષિક–પરિચય જુઓ). परिशीलयन्तः પોષણ કરે છે (કૃદંત) दुरन्त છેડો ન આવે તેવા, અપરંપાર. हहा આશ્ચર્ય.

च. ૬. धर्मलेश ધર્મનો અંશ, દેશથી ધર્મ. कथंकारं કયા ઉપાયે. रुजः વ્યાધિઓ. अपनेया નિવારણ કરવા, સારું કરવા.

छ. ૭. प्रतीकार નિવારણ. અટકાવત. निर्विकारं અનંત, વિકાર રહિત, શાશ્વત. आयतिसुन्दरम् ભવિષ્યમાં કલ્યાણ કરનારું.

गेयाष्टक

सुजना ! भजत मुदा भगवन्तं, सुजना ! भजत मुदा भगवन्तम् ।
शरणागतजनमिह निष्कारणकरुणावन्तमवन्तम् रे
॥ सुजना ! ० ॥ १ ॥

क्षणमुपधाय मनः स्थिरतायां, पिबत जिनागमसारम् ।
कापथघटनाविकृतविचारं, त्यजत कृतान्तमसारं रे
॥ सुजना ! ० ॥ २ ॥

परिहरणीयो गुरुरविवेकी, भ्रमयति यो मतिमन्दम् ।
सुगुरुवचः सकृदपि परिपीतं, प्रथयति परमानन्दं रे
॥ सुजना ! ० ॥ ३ ॥

कुमततमोभरमीलितनयनं, किमु पृच्छत पन्थानम् ।
दधिबुद्ध्या नर जलमन्थन्यां, किमु निदधत मन्थानम् रे
॥ सुजना ! ० ॥ ४ ॥

अनिरुद्धं मन एव जनानां, जनयति विविधातङ्कम् ।
सपदि सुखानि तदेव विधत्ते, आत्मारामसशङ्कं रे
॥ सुजना ! ० ॥ ५ ॥

परिहरताश्रवविकथागौरव–मदनमनादिवयस्यम् ।
क्रियतां सांवरसाप्तपदीनं, ध्रुवमिदमेव रहस्यं रे
॥ सुजना ! ० ॥ ६ ॥

૧. સજ્જન બંધુઓ ! અંતઃકરણના ઉલ્લાસપૂર્વક ભગવાનને ભજો, તમે પૂર્ણ આનંદથી ભગવાનને ભજો. એ ભગવાન કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર કરુણાવાળા છે અને એમને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા છે. એવા ભગવાનને ભક્તિથી ભજો.

૨. (તમારાં) મનને થોડો વખત સ્થિરતામાં સ્થાપન કરીને જિનાગમનો સ્વાદ ચાખો અને આડાઅવળા માર્ગોની રચનાથી તમારું વિચાર-વાતાવરણ વિકાર પામી જાય છે તે વિચારશ્રેણીને નુકસાન કરનાર અને અસાર સમજીને તેનો ત્યાગ કરો.

૩. હિતાહિત ન સમજનાર ગુરુ (ધર્મોપદેશક) જે સાધારણ અથવા મંદબુદ્ધિવાળા પ્રાણીને ભ્રમમાં નાખી દે છે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે. સદ્ગુરુ મહાત્માનું વચન એક વાર પણ સારી રીતે પીધું હોય તો લીલા લહેર વિસ્તારે છે.

૪. ખોટા અભિપ્રાયના અંધકારરાશિથી જેની આંખો અંજાઈ ગઈ હોય એવાને તું માર્ગ સંબંધી સવાલો શા માટે પૂછે છે ? પાણીની ગોળીમાં દહીંની સમજણથી તમારી રવઈને શા માટે નાખો છો ?

૫. પ્રાણીઓનાં મનને અંકુશ વગર છૂટું મૂકી દીધું હોય તો તે અનેક પ્રકારની પીડા-ઉપાધિઓ કરી મૂકે છે. એ જ મનને જો આત્મારામની વાટિકામાં રમણ કરતું અને શંકા વગરનું કર્યું હોય તો તે એકદમ સુખોને આપે છે.

૬. અનાદિ કાળના દોસ્ત થઈ પડેલા આશ્રવો, વિકથાઓ, ગારવો અને કામદેવને તું તજી દે અને સંવરને તારો મિત્ર બનાવ. ખરેખર, આ સાચે સાચું રહસ્ય છે.

नात इह किं भवकान्तारे, गदनिकुरम्बमपारम् ।
अनुसरताहितजगदुपकारं, जिनपतिमगदङ्कारं रे
॥ सुजना ! ० ॥ ७ ॥

शृणुतैकं विनयोदितवचनं, नियतायतिहितरचनम् ।
रचयत सुकृतसुखशतसन्धानं, शान्तसुधारसपानं रे
॥ सुजना ! ० ॥ ८ ॥

રાગ:—' આજ ગયાં'તાં ગામે સમવસરણમાં ' એ દેશીમાં ગાવાશે, પણ પંક્તિને છેડે ' રે ' નથી આવતો ત્યાં ફેરવું પદ જરા બેસાડું પડશે. અન્તમાં ' રામકલી રાગ ' લખ્યો છે. ' પ્યારો ગાયક દેહુ મુરારી ' એ દેશી લખ્યું છે.

૧. **सुजना** સજ્જન-સારા માણસો. **कारण** આશય, હેતુ. **अवनम्** રક્ષણ કરનાં, બચાવનાં.

૨. **क्षणं** થોડા વખત. **उपचार्य** સ્થાપીને. **कापथ** ખોટો માર્ગ. **रचना** રચના. **कृतान्त** ધર્મ નિર્ણય. Dogma.

૩. **अविवेकी** હિત અહિત ન સમજનાર. અજ્ઞાન. **भ्रमयति** ચક્કરે ચઢાવે છે, ગોટાળામાં નાખી દે છે. **मतिमन्द** ઓછી બુદ્ધિવાળા, સાધારણ સમજણવાળા.

૪. **कुमत** મિથ્યા અભિપ્રાય, તુચ્છ મત. **भर** રાશિ. **मीलित** અંજાયલી, મીંચાઈ ગયેલી, ચોંટેલી. **दधि** દહીં. **जलमन्थनी** ગોળી. **मन्थानं** રવૈયો. મન્થનદંડ. દહીં વલોવવાનું શસ્ત્ર.

૫. **अनिरुद्ध** રોધ કર્યા વગરનું, નિરંકુશ. **आतंक** પીડા, સંતાપ, વ્યાધિ. **सपदि** શીઘ્ર, તુરત. **आत्माराम** આત્મબગીચામાં ફરનાર.

૭. આં સંસારરૂપ મહાઅરણ્યમાં પારવગરના વ્યાધિઓના સમૂહોને શા માટે સહન કરો છો? જિનપતિ નામના વૈદરાજ જે જગતની ઉપર ઉપકારો કરી રહ્યા છે તેમને અનુસરો.

૮. વિનયે કહેલું વચન જે ચોક્કસપણે ભવિષ્યમાં (તમારા) હિતની રચના કરનાર છે તેને એક વાર બરાબર સાંભળો અને અનેક પ્રકારના પુણ્ય અને સેંકડો સુખોની સાથે અનુસંધાન કરી આપનાર શાંતસુધારૂપ અમૃતનું પાન કરો.

---

૬. परिहरत છોડો, તજો. मदन કામદેવ, સ્પર્શેન્દ્રિય રાગ. सांवर સંવરની. साप्तपदीनं મિત્ર. ध्रुवं નક્કી. Dertainly.

૭. सहत તમે સહો છો-ખમો છો कान्तार જંગલ, અરણ્ય. गद વ્યાધિ, निकुरंब સમૂહ. आहित સંપાદિત કરેલ. अगदङ्कार ઔષધ કરનાર, વૈદ્ય.

૮. एक અદ્વિતીય અથવા એક વાર विनयोदित વિનયે કહેલું. नियत ચોક્કસ, નિશ્ચિત. सुकृत પુણ્ય. સદાચરણ सन्धानं આત્મા સાથે સંયોજન. रचयत કરો, રચો, બનાવો.

ક. ૬. ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે એમાં જે રાગદ્વેષનો કચરો ભર્યો છે તે પ્રથમ દૂર કરવો જોઇએ. અને તે માટે મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાની યોજના કરવામાં આવી છે. જેમ મૈત્રી ભાવનામાં પ્રાણને વિશ્વ સુધી લંબાવતાં એ વિશાળ બની આખરે તેમાં લય પામી જાય છે, તેમ દ્વેષનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય આપણા વિશ્વમાં વ્યાપ્યમાનને લંબાવતાં પ્રાપ્ત થાય છે. પારકાનાં દુઃખ સંબંધી વિચાર કરતાં અને તેમાંથી તેને બચાવવાનો વિચાર કરતાં પ્રાણી નિજસંપૂર્ણ ભાવની પેઠે પોતાની કરુણાની પાંખો ચારે તરફ વિસ્તારે છે અને પરિણામે એ પોતાની જાતને વિસરી જઇ વિશ્વમાં લીન થઇ જાય છે. આવા પ્રાણીને પારકાનાં દુઃખો જોવાં, તેનો અભ્યાસ કરવો, તેનું પૃથક્કરણ કરવું, તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારવા અને તે દ્વારા ચિત્તનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડે છે. એટલા માટે પારકાનાં દુઃખોના પ્રકારો વિચારવા અને તેના પ્રતિકારો (દુઃખ દૂર કરવાના ઉપાયો) વિચારવા એ યોગપ્રગતિમાં મનને સ્થિર કરવાને અંગે અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દુઃખના પ્રકારો આ સંસારમાં એટલા બધા છે કે એને સર્વથી તો શું પણ એના એક વિભાગના નાના અંશને પણ પૂરતો ન્યાય આપી શકાય નહિ. એટલા માટે દુઃખના પ્રસંગો પર સામાન્ય અવલોકન કરી લેખક મહાત્મા તેના ઉપર વિચારણા કરે છે અને બાકીની હકીકત વાચકની બુદ્ધિ પર છોડે છે.

આ દુઃખપરંપરાની વિચારણામાં પ્રતિકારના પ્રસંગો આવી

ટી અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાં દયા એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં બહાર આવશે. આટલો સામાન્ય ઉપોદ્‌ઘાત કરી આપણે એ પ્રસંગો અને પ્રતિકારના માર્ગો વિચારી જઈએ.

બાહ્ય ક્રિયાઓ પર કાંઈ ખાસ આધાર નથી. આપણે જોયું કે કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનારના કર્મબંધમાં ઘણો તફાવત પડે છે. તે ક્રિયા કરતી વખતે મનની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની વર્તે છે તે પર કર્મબંધનો આધાર રહે છે. એક ટેબલ પર બેસી વાતો કરનારમાંથી એક તીવ્ર ક્લિષ્ટ કર્મબંધન કરે અને બીજો કર્મની નિર્જરા કરે એ બનવાજોગ છે. માનસિક હલનચલન પર કર્મબંધનો ઘણો આધાર છે.

એ મનને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય, એને જ્યાં ત્યાં રખડતું બંધ કરાય અને એ ખૂબ પ્રસાદ પામે એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. મનને કબજામાં રાખવું એ રાજયોગ છે અને ' મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું ' એ યોગી આનંદઘનજીનું વચન નિઃશંક સત્ય છે. નીચેના પ્રસંગો વિચારો. એ જ્યાં હોય ત્યાં મનની સ્થિરતા સંભવે ખરી ?

આ પ્રાણીને સર્વથી પ્રથમ તો ખાવાની વસ્તુઓ મેળવવાની વાછા પારવગરની હોય છે. એ ગરીબ હોય તો અનાજ, શાખ, ઘી, વિગેરે ક્યાંથી લાવવા ? તેની પીડા તેને હોય, ધનવાન હોય તો આજે કેટલાં શાખ કરવાં ? તેની ખટપટ, પરિચયવાળો હોય તો આજે મ્હેમાનોને શું જમાડવું ? તેની ખટપટ, ઉજાણીમાં કે જમણવારમાં કયા કયા શાખોના સંયોગો કરવા ? કેટલી ચટણીઓ બનાવવી ? રસોઈ કેવી બનાવવી ? ઠામ-વાસણ ક્યાંથી લાવવા ? વિગેરે અનેક પ્રકારની ભોજનને લગતી ગોઠવણો કરવાની હોય છે.

જેને હોય છે એ કદી પણ ધરાતો નથી અને ન હોય તે તો ધરાય જ શેનો? ઓછું હોય તેને ' जठरपीढरीदुःपुरेयं, करोति विडम्बनाम्' આ પેટરૂપ ખાડો કદી પૂરાતો નથી અને વિડંબના કર્યા કરે છે. જેને બહુ હોય તેને અપચો, બંધકોશ અને અતિસારની ગુંચવણ થયા કરે છે. વાત એ છે કે, એક અથવા બીજા આકારમાં પ્રાણી ખાવાની બાબતમાં ઘડભાંજ કર્યા જ કરે છે અને તેને માટે વિહ્વળ રહ્યા કરે છે. એટલી જ ગુંચવણ ' પાન 'ની આવે છે. પાન એટલે પીણું. ઉનાળામાં ઠંડા પાણ રાખવા, શિયાળામાં સહજ ગરમ રાખવું અને નવા યુગમાં કલબો મદિરા વિગેરે અનેક પ્રકારની પીણાની અનેક વિવિધતાએ ચાલ્યા જ કરે છે. આમાં ભાંગ, દુધિયું, દૂધ, સોડાલેમન વિગે ઠંડા પીણાંનો સમાવેશ થઇ જાય છે. સર્વથી પ્રથમ ખાવાપી વાની વસ્તુઓની વાંછાથી ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય છે. આ સ્થિતિ માંથી સંન્યાસી સાધુઓ પણ ભાગ્યેજ મુક્ત રહે છે. મુક્ત હોય તે જરૂર વંદ્ય છે.

પછી કપડાંની ખટપટ, તે ખરીદવાની વ્યગ્રતા અને ફેશનની તપાસણીમાં વ્યગ્રતા ખૂબ થાય છે. સ્ત્રીઓને તો આ વ્યગ્રતાનો પાર નથી. બ્લાઉઝના આકાર, બોડિસના પ્રકાર અને પીન લગાવવાની પીડામાં તથા બાલની ટાપટીપમાં વ્યગ્રતાનો પાર નથી. આમાં ન હોય તેને અને હોય તેને પણ અગવડો અને ચિત્તની અસ્થિરતા કેટલી થાય છે તે અવલોકન કરવા જેવું છે.

ત્યારપછી ઘરનું ઘર કરવું, તેના પ્લાનો (નકશાઓ) તૈયાર કરાવવા અને ચણતરની સેંકડો સામગ્રીઓ તથા કડિયા સુતાર સાથેની માથાકૂટ અને ઘર બંધાવ્યા પછી પણ તેનાં

રંગ શોભા અને બગીચાની બાબતો તથા ગૃહોપસ્કરની ખરીદી અને ગોઠવણ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની વ્યગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે.

ત્યારપછી એનું મન ઘરેણાં ઘડાવવા–તૈયાર કરવા તરફ જાય છે. ઝવેરાત અને સોના–રૂપાના દાગીનાઓ મનુષ્યનો સમય રોકે છે. અને છતાં સાંપડેલ ચીજની કિંમત બહુ થોડા દિવસ જ ટકે છે એ જાણીતી વાત છે. આ સર્વ બાબતો પ્રાણીને આખો વખત ઊભો ને ઊભો જ રાખે છે. એને ઊંઘમાં પણ શાંતિ વળતી નથી.

આ ઉપરાંત પરણવાની ખટપટ ઓછી નથી. નવયુગમાં તો વળી તે નવા આકારો ધારણ કરતી જાય છે. ઊગતી વય, પૂર્વપશ્ચિમની ભાવનાનું સંઘર્ષણ અને આખી વિવાહપદ્ધતિને નવયુગ સાથે એકરૂપ થતાં બહુ સમય લાગે તેમ જણાય છે. પોતાનાં કે પોતાનાં જે હોય તેનાં લગ્નનો પ્રશ્ન ચિત્તને ખૂબ વ્યગ્ર કરે છે. પરણેલાને સુખ નથી અને વાંઢા(કુંવારા)નાં માનસિક દુઃખોનો પણ પાર નથી.

લગ્ન પછી છોકરાં થાય એટલે એને ઉછેરવાની, કેળવવાની, વ્યવહારમા જોડવાની ખટપટ રહ્યા જ કરે છે. આને લીધે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

સર્વથી વધારે તો પાચે ઇંદ્રિયના વિષયો ખૂબ જોર કરે છે. એ જ્યાં ત્યાં પ્રાણીને માથાં મરાવે છે. એને કોઇ પ્રકારના ભોગથી તૃપ્તિ થતી નથી અને એક ઇચ્છા સહજ પૂરી થાય ત્યા બીજી જાગે છે એને રાગરાગણી સાભળવાની ઇચ્છાઓ, નાટક, સિનેમા જેવાના શોખો, સગીતને સ્વાયત્ત કરવાની ભાવનાઓ, ઓ

ભોગવવાની અભિલાષાઓ એવી તો વળગેલી હોય છે કે એને એકે કાર્યમાં સ્થિરતા થતી નથી અને મન આખો વખત આકુળવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે.

આમાં ચિત્તની એકાગ્રતા ક્યાં થાય ? પ્રાણી પોતાને હાથે સંયોગો ઊભા કરે છે અને પછી એનાથી જ મુંઝાય છે. એમાં હોય તેને સંતોષ નથી અને ન હોય તેને તો દુઃખનો પાર નથી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં શાંતિનો સવાલ ક્યાં થાય ? કેમ મળે ? કેવી રીતે મળે ? મનઃપ્રસાદ–ચિત્તસ્થૈર્ય કેમ થાય ?

આવા સંયોગોમાં પડેલા, સ્વયં દુઃખને ઊભું કરી તેનાથી હેરાન થનારા પ્રાણીના સંયોગો પર કરુણાભાવ ન આવે તો બીજું શું થાય ? ખૂબ વિચારવા જેવી આખી પરિસ્થિતિ છે. ચારે તરફ દાવાનળ સળગી રહ્યો છે, ભયંકર ઉકળાટ છે, હાથે ઊભો કરેલો ત્રાસ છે અને ગુંચવણનું ચક્કર દેખાય છે. અનંત દયાવાન પ્રભુ કે યોગીને એ જોઈ હૃદયમાં શું ભાવ ઉત્પન્ન થતો હશે ? તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે.

ગ્ર. ૨. કરુણાના પ્રસંગોનો આ દુનિયામાં પાર નથી. અભિલાષાઓની વિવિધતા મનને સ્થિરતા આવવા દેતી નથી એ વાત ઉપર જોઈ. હવે વૈભવની પ્રાપ્તિ, રક્ષણ અને નાશને અંગે કેવી કરુણાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાણી ઉત્પન્ન કરે છે તે વિચારીએ.

આ પ્રાણી વ્યાપાર કરે, સાચાં ખોટાં કરે, પરદેશ જાય, ઉજાગરા કરે, ખાવાપીવાનું વિસરે, પોતાના સિદ્ધાન્તો કે ધર્મના આદેશોને લાત મારે, ન બોલાવવા યોગ્યની ખુશામત કરે, મહા-આરંભવાળા કર્માદાનના વ્યાપાર આચરે, અપ્રમાણિકપણું કરે,

ચાપખો લુંટારાનો ધંધો હોય તેમ છતાં શાહુકાર હોવાનો દાવો કરે અને સટ્ટાબાજીથી વૈભવને એકઠો કરે. પણ એને એમાં કદી સંતોષ તો થતો જ નથી, એ સર્વ ધન, સુવર્ણ, અલંકારને પોતાનાં માની બેસે, એને સ્થાયી માની બેસે. એ ઘરનાં ઘર યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો પોતાના જ છે એમ માને. એ ખરીદીના દસ્તાવેજમાં આકાશથી પાતાળ સુધીના હક્કો પોતાના જ લખાવે અને અઘાટ વેચાણ કરી લે. આ સર્વની અંદર એને 'ધ્રુવતા' સ્થાયિત્વનો ખ્યાલ થાય છે. એ મારું છે એવો જ એને ખ્યાલ હોય છે, અને એનો પાડોશી એક ઇંચ જગ્યા દબાવે તો એ ઊંચોનીચો થઇ જાય છે.

પછી એ અનેક પ્રકારના મનસુબા કરે છે. છોકરાંના લગ્ન આવાં કરશું અને અમુક અમુકને આમ નોતરશું વિગેરે વિગેરે. આવા શેખચલ્લીના વિચારો ચાલતા હોય છે અને મનમાં તરંગો થતાં હોય છે ત્યાં કોઇ દુશ્મન આવી ફટકો મારે, અથવા કોઇ અસાધ્ય વ્યાધિ (ક્ષય, સંગ્રહણી વિગેરે) થાય અથવા ન્યુમોનીઆ કે ટાઇફોઇડ જેવો વિષમ જ્વર લાગી જાય અથવા કોઇ ભયનો પ્રસંગ આવે અથવા તો જમરાજા ઓચીંતું આહ્વાન કરે એટલે સર્વ મનની મનમાં રહી જાય છે અને એકઠો કરેલો વૈભવ, વસાવેલ સામગ્રી, તૈયાર કરેલ ઘરેણાં અને પોતાની માનેલી સર્વ ચીજો અને સર્વ સંબંધીઓને અહીં મૂકી એકલા ચાલ્યા જવું પડે છે અથવા નુકશાનીમાં આવી પડવાથી પોતાની વસ્તુઓ પારકાના હાથમાં જતી અથવા લીલામ થતી જોવી પડે છે આમાંની એક પણ વાત ઉપજાવી કાઢેલ નથી. લગભગ દરરોજના અનુભવનો આ વિષય છે અને પ્રત્યેકને એક અથવા બીજા આકારમાં જરૂર બને છે. મકાન

અને માલ પર દાવો લાગે અને માલ નિલામે જાય એ સર્વ હૃદયદ્રાવી પ્રસંગો આમાં આવી જાય છે.

આવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયે પ્રાણીની ધારણાઓ ધૂળ મળે છે, ગણતરી ઊંધી પડે છે અને ન ધારેલું બની આવી કલ્પિત સૃષ્ટિનું આખું ચક્ર ફેરવી નાખે છે. એ આપણો મહાન વિષય પછી તો એટલું અનુભવ્યું છે કે એ પર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય.

આમાં વિચારવાની વાત અંદરથી કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. એક બાજુએ પ્રાણીના વૈભવ મેળવવાના વલખાંને વિચારો, બીજી બાજુએ તેમાં નિષ્ફળ જનારાના ટકાઓ વિચારો, પછી જેને મળી જાય તેના મનની સ્થિતિ વિચારો, પછી મળેલ વૈભવને કેમ જાળવી રાખવો એની ચિંતાઓ વિચારો અને છેવટે એ વૈભવ જાય અથવા છોડવો પડે ત્યારે થતી દુઃખમય સ્થિતિ વિચારો.

એ સર્વથી જરા પર થઇ, સામાન્ય દુન્યવી ખ્યાલોથી જરા ઊંચા આવી, થોડા વખત માટે પણ એનાથી પોતાની જાતને અલગ રાખી ચિંતવી જોશો તો એ વૈભવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને રક્ષણમાં પડેલા પ્રાણીઓ જાણે કેફ કરી ઊંધું માથું રાખીને મચ્યા જ રહેતા હોય એમ જરૂર લાગશે. એ સ્થિતિથી એમની સર્વ કાર્યપ્રવૃત્તિ તરફ તમને કરુણા આવશે, તમને એના ઉજાગરા, દોડાદોડ અને પરસેવા તરફ ગ્લાનિ થશે અને અંતે એના સંબંધના ફરજીઆત છૂટકારા અથવા છોડવવાના પરિણામ તરફ તમને અંતરથી દયા આવશે. આવો કરુણાભાવ થાય અને એનો પ્રતિકાર કરવાનો વિચાર થાય તે મહાન છે, ભવ્ય છે, દિવ્ય છે અને સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

ઉપર વર્ણવ્યા તે ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રસંગો દુનિયામાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આ પ્રાણીમાં વાસનાના સંસ્કાર એવા જામેલા હોય છે કે એ તો વસ્તુઓને ઘરબાર સાથે મજગાંઠ બાંધે છે અને એ વસ્તુઓ કોઇક દિવસ પણ છોડવી પડશે એમ માનતો જ નથી અને કોઇ તેવું સૂચવે તો તેને અપશુકન ગણે છે. આ સર્વ કલ્પના ઉત્પન્ન કરે તેવી સ્થિતિ છે. આ વિચારણા એ કલ્પનાજાળનું મૂળ છે, એના પ્રતિકારના પ્રસંગો વિચારવા એ સાધ્ય છે.

ગ. ૩. વ્યાકુળતાના નીચેના પ્રસંગો વિચારો:—

કેટલાક તો અન્યની સાથે સ્પર્ધા કરવામાં જ વ્યગ્ર રહ્યા કરે છે. એને બીજાની નજરમાં પોતાના હરિફ કરતાં સારાં દેખાવું છે. અંદર વસ્તુ કે આવડત છે કે નહિ એનું એને કામ નથી. એને તો માત્ર હરિફાઇ કરવી છે. જ્ઞાતિઓના પટેલો, શેઠીઆઓ અને વ્યાપારીઓની અંદર અંદરની સ્પર્ધા જોઇ હોય તો વ્યાકુળતાનો ખરો ખ્યાલ આવે. જ્ઞાતિમાં કોઇ સારો થયો હોય તો તેને કેમ બેસાડી દેવો અથવા કાંઇ નહિ તો તેની ખોટી વાતો કરવી એ જીવનમંત્ર નાના શહેરો અને ગામડામાં ખાસ જોવામાં આવશે.

સ્પર્ધા કરતાં પણ મત્સર વધારે આકરો હોય છે. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય એટલે ક્રોધથી બળી જાય છે અને પછી વાતો કરે તો થોડીક વાત સહજ સમજાય તેવી અને બાકીની દલીલમાં दोषं कोपेन पूरयेत् જ્યાં અટકે ત્યાં ક્રોધ કરીને દલીલો પૂરી પાડવી. આ માત્સર્યથી વ્યાકુળતા હદ બહારની થાય છે.

પૈસા, સ્ત્રી, ગોધન, વાડી, ખેતર અથવા ગામગરાસને અંગે

પ્રાણીઓ મોટા જંગ માંડી બેસે છે. ધનની ખરી લડાઈઓ તો કોરટોમાં જોવા જેવી થાય છે. સ્ત્રીની ખાતર ખૂનો થાય છે અને ફાંસીને લાકડે લટકવું પડે છે. જમીન, ઘર, વાડી, બગીચા, ગામ–ગરાસના કજીઆમાં પ્રાણી ખુવાર થઇ જાય છે. અસલના વખતમાં મોરચા મંડાતા હતા અને લોહીની નદીઓ ચાલતી હતી ત્યારે અત્યારે કોરટ, પોલિસ અને વકીલની સહાય લઇ યુદ્ધની ઇચ્છા પૂરી કરવામાં આવે છે. જર, જમીન અને જોરુના કલહોના સંબંધમાં અગાઉ ખૂબ વિવેચનો થયા છે. અહીં વિચારવાની વાત એ છે કે એવા ઝગડામાં પડે એને અંદરની માનસિક અસ્થિરતા એટલી બધી થાય છે કે એ નિરાતે જંપી શકતો નથી અને પાટીઆં ગોઠવવામાં અને પુરાવા તૈયાર કરવામાં વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી. આવા ઝગડામાં પડેલાને મનઃપ્રસાદ શું થાય? એને આત્મારામ સાથે વાતો કરવાનો વખત પણ ક્યારે આવે?

લોભને વશ પડેલા પ્રાણીઓનો અવતાર તો ખરેખર શ્વાન જેવો થઇ જાય છે. અહીંથી પૈસા મેળવું કે ત્યાં માથું મારું કે આમ કરી નાખું કે તેમ કરી નાખું–આવા આવા વિચારો તેને આવ્યા જ કરે છે. પછી એ દૂર દેશમાં જાય છે, સટ્ટા ખેલે છે, જુગાર રમે છે, અપમાનો સહે છે અને ન કરવાનાં અનેક કૃત્યો કરે છે. એના જીવનમાં શાંતિ, ધૈર્ય કે નિરાંતને સ્થાન નથી. આપત્તિ આવે ત્યારે તે જરા પાછો પડે છે પણ ‘હાર્યો જુગારી બમણું રમે’ તેમ એ પડતો જાય છે, ઉડતો જાય છે અને સાત ડગલા આગળ ભરે તો પાંચ ડગલા પાછો પડે છે. આમ ધક્કેલે ચઢેલા એની વ્યાકુળતાનો પાર રહેતો નથી.

સ્પર્ધા, મત્સર, ક્રોધ અને લોભના આ તો થોડાં ચિત્રો બનાવ્યાં છે, પણ એ પ્રત્યેકમાં એને આપત્તિ, અથડામણ અને સ્પખડપાટો જ મળે છે; છતાં દુનિયા અત્યારે જાણે વ્યાકુળતાને વાયરે ચડી ગઈ હોય એમ દેખાય છે.

ચારે તરફ મનોવિકારનાં કાળાં વાદળો દેખાય ત્યાં અમે તે શું કરીએ ? અને શું બોલીએ ? કેવા મોટા ઉપાય બતાવીએ અને કેવો ઉપદેશ આપીએ ? જાણે આખી દુનિયા મોહની મદિરા પીને ઘેલી થઈ ગાંડાની માફક કેફવાળાં વગરનાં વર્તન કરી રહી હોય એમ દેખાય છે. લેખક મહાત્મા કહે છે કે– અમને ઘણો વિચાર થાય છે અને દુનિયાની આ વિચિત્ર ચર્યા જોઈ એના ગાંડપણને અંગે ત્રાસ થાય છે. તમે આ ત્રાસો સમજો અને એમાં રસ લઈ ઝૂકી પડયા છો તેને બદલે એ ત્રાસ છે એટલું સમજો.

કરુણા ભાવનાવાળો વિચારો કરી વધારે વધારે અવલોકન કરતો જાય છે એમ એને વિશેષ કરુણાના પ્રસંગો સાંપડે છે. એ દુનિયામાં પીડા, ઉદ્વેગ, ગુંચવણ, ખોટી હોંસાતુંસી અને દુઃખ, દારિદ્ર, દંભ, દમન અને ઝગડાઓ જ દેખે છે; અને શું કરવું અને શું બોલવું ? તેને માટે પણ એને વિચાર થઇ પડે છે. જીવદયાભાવિત આત્માને આ અવલોકનને અંગે ખૂબ કરુણા પ્રગટે છે અને તે અહર્નિશ વધતી જાય છે. એ ચારે તરફ અસ્થિરતા અને વ્યાકુળતા જોઇ દુનિયાની ટૂંકી નજર માટે મનમાં દ્રવે છે, ગુંચવાય છે અને અંતરથી માનસિક દુઃખ વેદે છે. જ્યાં જુએ ત્યાં એને કરુણાનાં પ્રસંગો દેખાય છે.

પ્ર. ૪. [illegible] અવલોકન કરે છે, અને તે શું જુએ છે?—પ્રાણી પોતાને હાથે ખાડો ખોદે છે, અને એ ખાડામાં પોતે જ પડે છે. એટલે પછી તે ખાડામાંથી બહાર નીકળવાની વાત તો બાજુ ઉપર રહી, પણ એ ખાડામાં પોતે વધારે ને વધારે ઊંડા ઉતરતો જાય છે.

આ વાત ખરી છે, ખરી છે એટલું જ નહિ; પણ તેમાં મહાતથ્યાંશ રહેલ છે. આવો મનુષ્યભવ મળ્યા પછી પ્રાણી કામ–ક્રોધાદિને વશ થાય, અભિમાનમાં આનંદ માને, દંભ–કપટ–રચના–કતળમાં રસ લે, લોભની દોડાદોડીમાં પડી જાય, શોકથી વિહ્વળ બને, રમતગમત, હાસ્ય, ઠઠ્ઠા–મશ્કરીમાં સ્વતંત્ર ગુમાવે કે બીજા અનેક પ્રકારના મનોવિકારોને તાબે થઇ સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહે, ખાવાપીવામાં જીવનની સાર્થકતા માને કે મોટાઇમાં તણાઈ લાંબો–ટૂંકો થઇ જાય એ સર્વ શું છે? એ સર્વ કોની પ્રેરણાથી થાય છે? એનું પરિણામ શું આવે? એ મોહરાયના વિલાસોમાં મસ્ત રહેવાથી એ ખાડો ખોદવાનું જ કાર્ય છે.

મોહના વિલાસો એવા છે કે એને એક વાર અવકાશ આપ્યા પછી એ અટકે નહિ. એ તો ચાલ્યા તે ચાલ્યા. સ્ત્રી-ભોગ કે ઇંદ્રિયના અન્ય વિષયો કે કષાયની એક પરિણતિ લઇ વિચાર કરશો તો પતનની વ્યાપકતા, સરળતા અને નિર્ગમનની વિષમતા સમજાઈ જશે.

સામાન્ય પ્રાણી એક વાર પરસ્ત્રીસેવનના રસ્તે ઉતર્યો એટલે એ તો પછી તેમાં ઉતરતો જ જશે. 'જલકા ડૂબ્યા નીકસે, જો કછુ તારુ હોય; જો કોઇ ડૂબ્યા ઇશ્કમેં, નીકસ્યા સુન્યા ન કોય.' આ જાણીતી વાત છે. ખાડામાં પડ્યા તે નીચે નીચે પડતા જ

જાય છે. ધનપ્રાપ્તિમાં પણ લાખ મળે ત્યારે દશ લાખની ઇચ્છા થાય છે. એક વાર કોઇ પણ મનોવિકારને માર્ગ આપ્યો એટલે પછી અંદર ને અંદર ઉતરવાનું જ થાય છે. ડુંગર ચઢવું દોહ્યલું છે, ઉતરતા વાર લાગતી નથી. આ પ્રસંગો વિચારવા યોગ્ય છે.

શું આ જીવનનો ઉદ્દેશ નીચે ઉતરવાનો છે? અહીં આવીને કાંઇ કમાઇ જવું છે કે હોય તે પુંજી પણ ગુમાવવી છે? આ પ્રપાત અને વધારે પ્રપાતનો વિચાર કરતાં ખેદ થાય તેમ છે.

ક. ૫. કરુણાના પ્રસંગોનો કયાં પાર આવે તેમ છે? બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઇ હોય તો પ્રાણી કલ્પનાઓ લગાવે છે. એને પરભવ સમજાતો નથી, આત્મા છે કે નહિ? એની ખાતરી થતી નથી, મોક્ષની વાત એને સમજાતી પણ નથી અને પછી અતિકલ્પનામાં આવે તેવા ખુલાસા હાંકે રાખે છે. એને વૈભવ અને ગરીબાઈમાં કેવળ અકસ્માતના પરિણામો લાગે છે, એને શુભ અશુભ વર્તનના લાભો અહીંથી આગળ જતા દેખાતા નથી અને એને આખા વિશ્વનો કાયદો ઊકેલવામાં અવ્યવસ્થા અને અન્યાય સિવાય કાંઇ બીજું દેખાતું નથી. એને નાસ્તિકવાદ કે જડવાદમાં કાંઇ વિચિત્રતા ભાસતી નથી. એ તો સંસારમાં ખાઓ, પીઓ અને આનંદ કરો એમાં જ સાર્થકતા સમજે છે અને તેનું આખું જીવન સાધ્ય કે હેતુ વગરનું બની જાય છે.

અહીં જડવાદમાં કયાં ભૂલ થાય છે અને તેમની માન્યતા કેટલી અવ્યવસ્થિત છે? એ ચર્ચામાં ઉતરવાનું નથી. વાત એ છે કે, જડવાદના વમળમાં પડી જઇ પ્રાણી પોતાના આખો વિકાસ અટકાવી દે છે. આખી સંસારરચનામાં કાર્ય કરી રહેલા નિયમોનું તેને કશું જ્ઞાન હોતું નથી અને કોઇ સંતો-

ષકારક વિવરણ કરે તે તેને સમજવું નથી. પછી એ પોતાના નાના મગજમાંથી વિચિત્ર કલ્પનાઓ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો સાધેલો વિકાસ પણ ગુમાવી બેસે છે.

આવા પ્રાણીઓ પછી રાગ, દ્વેષ અથવા વિકારના અવ્યવસ્થિત ધોરણો રજૂ કરે છે. જ્યાં ન નજર પહોંચે ત્યાં 'અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય' નું તત્ત્વ મૂકે છે અને અંધપરંપરા ચલાવે છે. કોઇ વાત સમજવી નહિ અને સહાનુભૂતિથી કોઈના વિચારોને સાંભળવા નહિ, અભ્યાસ કે પરિશીલનને નિર્બળતા માનવી એ અલ્પજ્ઞાનના પ્રચંડ આવિર્ભાવો છે.

આવી રીતે પ્રમાદ(અજ્ઞાન)ના ભોગ થઇ પ્રાણીઓ ક્યાંના ક્યાં ફેંકાઈ જાય છે? કોઇ નિગોદમાં, કોઇ નરકમાં, કોઈ તિર્યંચમાં રખડી પડે છે અને જે બુદ્ધિશક્તિ એને મદદગાર થવી જોઇએ તે ન થતાં તેના દુરૂપયોગથી એ નીચે ઉતરી જાય છે. પછી તો એને અશુભ ગતિઓમાં મૂંગે મોઢે અનેક દુઃખો ખમવા પડે છે.

આમાં દુઃખનો વિષય એ છે કે પ્રાણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રગતિ માટે કરવાને બદલે ઊલટો પાછો પડવામાં કરે છે. જવાબદારીને સ્થાને હોય તેના એક ઉત્સૂત્ર વાક્યમાં અનંત સંસાર વધી જાય છે. મરીચિના ભવમાં 'અહીં પણ ધર્મ છે અને ત્યાં પણ ધર્મ છે' એટલા મિશ્ર વાક્ય ખાતર ભગવાન મહાવીરના જીવને લગભગ એક કરોડને એક કરોડે ગુણીએ તેની જે સંખ્યા આવે તેટલા સાગરોપમ સુધી સંસાર-પરિભ્રમણ કરવું પડ્યું. આ વાતમાં અતિશયોક્તિ નથી. ઉપદેશક કે જવાબદારના સ્થાનની મહત્તાનું એમાં ચિત્ર છે. આવા ભણેલા-

ગયેલા બાજુએ પાછા પડી જાય અંધારામાં રખડી પડે એ દુઃખનો વિષય છે.

સ. ૬. એક વધારે કરુણાનું ચિત્ર કહીને પછી મુદ્દા પર આવી જઈએ. કેટલાક પ્રાણીઓ એના પોતાના હિતનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી. એને સદર્શન, સદ્ગુણો અને ઉચ્ચ આદર્શની શિક્ષા આપવામાં આવે તો તે સાંભળવાની એને ફુરસદ હોતી નથી. એવા પ્રાણીઓ હિતની વાતને નિર્માલ્ય, જરીપુરાણા જમાનાના અવશેષો અને સડેલા મગજના બબડાટો ગણે છે અને મોજ-શોખમાં ગુલતાન બની રહે છે. કેટલાએક પ્રાણીઓને ધર્મ 'હંબગ' લાગે છે. રખે ધર્મ ભૂલભૂલમાં પણ પોતાને લાગી ન જાય એવા ભયમાં એ રહ્યા કરે છે અને ધર્મપરાઙ્મુખ રહેવામાં સમજણની મર્યાદા માને છે. એને વિકાસક્રમમાં ધર્મનું સ્થાન શું છે? તે વિચારવાનો અવકાશ નથી. એ ધર્મના વાડા-ઝગડા અને બાહ્ય દેખાવો તરફ દૃષ્ટિ રાખી, ધર્મથી હિંદને કે અન્ય દેશોને કેટલો ગેરલાભ થયો છે એની વાતો કરે છે; પણ ખરો ધર્મ એ શી વસ્તુ છે? અને થતી ભૂલો સુધારવી શક્ય છે તેનો અને કોઈ પણ સંયોગોમાં સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય વારસો ગુમાવવા યોગ્ય નથી એનો એને ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

કેટલાકને તો કોઇ જાતના રચનાત્મક વિચાર વગર જ માત્ર સ્વચ્છંદ વર્તન ખાતર ધર્મનું નામ જ ગમતું નથી.

આવા નીતિથી દૂર ભાગનારા અને ધર્મના વિચારથી પણ વંચિત રહેતા પ્રાણીઓના સંસારવ્યાધિઓ કઈ રીતે મટાડવા? ભાવિતાત્માને વિચાર થાય છે કે નીતિના સ્પષ્ટ ખ્યાલ વગરના અને સાધ્ય વગરના જીવનમાં રસ લઈ રહેલા પ્રાણીઓનું શું

[illegible]

[illegible]

પછી જે આ દુનિયાનાં દુઃખો નિવારે, [illegible] એવી [illegible] નથી કે [illegible] [illegible] ને ભૂલી [illegible] નથી. જે આ સર્વ વ્યાધિઓ, ઉપાધિઓ ને [illegible] નો વિચાર કરે છે અને તેમાંથી [illegible] ઉપાયો શોધે છે.

આ વ્યાધિઓનો અભ્યાસ અને વ્યાધિના ઉપાયોનું ચિન્તવન એ કરુણા ભાવના છે. આ વ્યાધિઓનો એક જ ઉપાય છે અને તે ગેયાષ્ટકમાં રજૂ કરવાનો છે.

છ. ૭. આવી રીતે પ્રાણીઓ પારકાનાં દુઃખોનો વિચાર કરે અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો વિચારે તે પોતે એવા સહાનુભૂતિ અને ભૂતદયાના વિચારોને પરિણામે મનઃપ્રસાદ પામે છે. એ મનઃપ્રસાદ એ માનસિક સુખ છે.

એ સુખને બે અતિ ઉપયોગી વિશેષણો આપવામાં આવ્યાં છે. નિર્વિકાર અને ભવિષ્યમાં મહાકલ્યાણ કરનાર.

સુખ એટલે પરમાનંદ. આનંદ અહીં યૌગિક સમજવો. નિર્વિકાર આનંદમાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી. ટૂંકામાં કહીએ તો તે આનંદ સ્થિર અને સ્થાયી થાય છે. વ્યવહારુ આનંદ ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે તેને અને આ આનંદને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. શાશ્વત આનંદ એ અપૂર્વ વસ્તુ છે અને એ ભાવિતાત્માને જ પ્રાપ્ય છે. એ સુખ ભવિષ્ય કાળમાં મહાકલ્યાણ કરનાર છે. પરમ કલ્યાણ એટલે સાધ્યની સદાને માટે પ્રાપ્તિ. સર્વ પ્રયાસનું સાધ્ય અને પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સ્થાન તે અતિ સુંદર છે.

ભૂતદયા ચિંતવનાર, સંસારને એના સાચા સ્વરૂપે નિહાળનાર, માનસવિદ્યાના ધોરણો સમજનાર, વિકાસક્રમની શ્રેણીના પ્રત્યેક સોપાનને સમજનાર અને દુઃખમાં મગ્ન થયેલી પ્રાણીરાશિને બહાર કાઢવાના ઉપાયો વિચારનાર વિશાળ હૃદયવાળા મહાનુભાવોને આ સર્વ શક્ય છે. એમનો વિશાળ આત્મા ઉચ્ચ ઉડ્ડયન કરે છે, છતાં એ નીચામાં નીચા સ્થાનની પ્રત્યેક કૃતિઓ સમજવા યત્ન કરે છે, તેના પ્રેરક મૂળ કારણોને સમજે છે અને સર્વને ઘટતું સ્થાન આપી પોતાની ગતિ વધારતો જાય છે.

આ પરદુઃખમુક્તિના ઉપાય શા છે? તે હવે આપણે નીચે વિચારશું. અત્યાર સુધી આપણે સાંસારિક-ઐહિક ભાવોને અંગે બાહ્ય અને અભ્યંતરમાં મુંચવાઈ ગયેલા પ્રાણીઓનાં ચિત્રો જોયાં અને એ જોવાને કારણે આપણે પણ જાણે એમનાં દુઃખથી મુંઝાતા હોઈએ એવી મનોદશા ઊભી કરી. હવે આપણે તેનું અવલોકન પણ કરશું અને ઉપાયોનો વિચાર પણ કરશું.

× × ×

૧. ઉપર જે ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે હૃદય-દ્રાવક છે. જાણે આખો સંસાર અવળે માર્ગે ઉતરી ગયો હોય, જાણે ઐહિક સુખોમાં અથવા મનોવિકારના વમળમાં વલખાં મારતો એ અભ્યંતર દુશ્મનોને વશ પડી ગયો હોય એમ લાગે છે. કરુણાભરપૂર હૃદયવાળાને આ આખા દૃશ્યના અવલોકનથી ખૂબ ખેદ થાય છે. એને સ્વપરદયાનો ખ્યાલ બરાબર હોય છે. એ પોતાની જાતને અન્યના સ્થાનમાં મૂકી શકે છે અને પરદયાના ચિંતવનમાં સ્વદયા સિદ્ધ થઈ શકે છે એમ એ સમજે છે. એ વસ્તુના ઉપરઉપરના ખ્યાલોથી કદી લેવાતો નથી. એ અંતરથી આ સર્વ દેખાવો વિચારી, અવલોકી આર્દ્ર થાય છે. એના દુઃખના ઉપાયોને શોધનારા તેને સમુચ્ચય દિલાસો મળે તેવી ગંભીર રચના હવે રજૂ કરતાં વિનયવિજય મહારાજ ગાય છે:—

'સજ્જનો! તમે અંતરના ઉમળકાથી ભગવંતને ભજો.' આ એક વાક્યમાં પરદુઃખનિવારણનો ઉપાય બતાવે છે. બીજા પણ ઉપાયો બતાવશે. પ્રથમ આ ચમત્કારિક ઉપાયની વિશિષ્ટતા જોઈએ.

તમે ભગવંતને ભજો. જો તમારે ઉપરનાં સર્વ દુઃખો, ઉપાધિઓ અને અગવડો દૂર કરવાં હોય તો તમે ભગવાનને ભજો.

તમે કોણ છો? તમે સજ્જન છો, સુજન છો, મોક્ષાભિલાષી છો, મોક્ષ જવા યોગ્ય છો. સજ્જનના નામને યોગ્ય કોણ ગણાય?

તે તમે અગાઉ જોઈ ગયા છો આવા સજ્જન તમે છો. તો પછી ભગવાનને ભજો.

એ ભગવાન કેવા છે ? એ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, કોઈ જાતના બદલાની આશા વગર ધર્મોપદેશ દેનાર, સાચો માર્ગ બતાવનાર અને ભૂતદયાના સાગર છે. એવા મહાકૃપાળુ પરમાત્માને તમે ભજો.

એ ભગવાન એમનું શરણ કરનારને આશ્રય આપનાર છે અને બદલાની અપેક્ષા કે આશા વગર કરુણારસના ભંડાર છે તેમજ અન્યને તેનો લાભ આપનાર છે. એમની ભાવના જ્યારે સર્વ પ્રાણીને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવાની થાય, એમના આત્મદર્શનમાં સમસ્ત જંતુઓનું હિત આવે ત્યારે એ વિશાળ હૃદયવાળા મહાત્મા તીર્થંકર થવા યોગ્ય કર્મ બાંધે છે અને એ વિશાળતા તેમનામાં સતત ચાલુ રહે છે. આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર ભગવાનને તમે ભજો.

એ ભગવાન ઉપર વર્ણવેલા સર્વ દુઃખોમાંથી રક્ષણ કરનાર છે. એમનો ઉપદેશ જ એવા પ્રકારનો હોય છે કે તેઓ દુઃખોમાંથી રસ્તો બતાવે અને પ્રાણીઓનો વિકાસ કરે.

આવા નિષ્કારણ કરુણા કરનાર અને દુઃખમાંથી રક્ષણ કરનાર ભગવાનને કેમ ભજાય ? એમની પાસે ધૂપ–દીપકાદિ કરવામાં આવે તે તો ઉપચાર છે, એથી તો માત્ર આદર્શ સન્મુખતા થાય છે; બાકી ખરી પૂજના–ખરું ભજન તો એમના બતાવેલ અહિંસા, સંજમ અને તપના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવામાં છે. ' શ્રી જિનપૂજા રે તે નિજ પૂજના રે ' એટલે તીર્થંકરની પૂજા

એ વસ્તુતઃ પોતાની જ પૂજા છે. બાકી તેમાંથી નિમિત્ત
નહિ ઉપકારક ભાવ બતાવે, પણ એટલે એનાં એ આગમ
અરિહંતની પૂજા તો એમના બતાવેલા માર્ગે ચાલી, રાગ-
પર વિજય મેળવી, મોહને હણી નાખી, આત્મપ્રગતિ સાધવી
છે. તીર્થંકર આદર્શ પૂરો પાડે છે, બાકી એ કોઈ રીતે
આવી શકતા નથી કે મોક્ષને નજીક પણ લઈ આવતા
પરંતુ એમણે બતાવેલા ત્યાગના બાહ્ય માર્ગોનું અને મનોવિકાર
વિજયના અંદરના માર્ગોનું અનુસરણ એ ખરું પૂજન
ભજન-પૂજનની પાછળ રહેલો ખરો આશય પણ આ જ

તમને સંસારમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો દેખાયા
તો જ્યાં ઉપાયની જરૂરીઆત લાગે ત્યાં ભગવંતના માર્ગે
તેમનું ભજન કરો, કરાવો, દુઃખથી પીડાતાને ઉપદેશો
રક્ષણ કરનાર નિષ્કારણ દયાસાગરનું શરણ સ્વીકારો.

૨. પરિચયમાં અનેક કરુણાના પ્રસંગો વિચાર્યા.
એક એક પ્રસંગ ઊંડાણથી વિચારતાં મન ચક્કર ખાઈ
તેવું છે. આ સર્વ બાજીનો ખ્યાલ રમનારને આવતો
પણ અવલોકન કરનાર તો આખી રમતનું વેવલાપણું
શકે છે. આવા કરુણાના પ્રસંગોમાં પડેલાને તેમાંથી
સારુ નીચેની વાત કહે છે.

ભાઈ! અમને તારી સ્થિતિ જોતાં બહુ ખેદ થાય છે.
આમ સાધ્યના ધોરણ વગર રખડ્યા કરે છે તેને બદલે
થોડો વખત તારા મનને સ્થિર કર, જરા એને જ્યાં
ભટકતું અટકાવ. તને જે દુઃખો દેખાય છે અથવા થાય
તે સર્વ મનની અસ્થિરતાને કારણે છે. મનની સ્થિરતા

એટલે ખાવાપીવાની અભિલાષાથી માંડીને ઇંદ્રિયાર્થોની અભિલાષાઓ સુધીથી થતા દુઃખોનું નિવારણ થઇ જશે, વૈભવની અસ્થિરતા ભવાભ્યાસથી-અનાદિ વાસનાથી થઇ છે તે દૂર થઈ જશે અને સ્પર્ધા, ક્રોધ કે યુદ્ધ અથવા લોભના પ્રસંગોનું રહસ્ય સમજાઇ જશે અને આખી દુનિયાનો કોયડો ઊકેલાતો જણાશે. કરુણાના પ્રસંગો ઓછા કરવાનું અને છેવટે દૂર કરવાનું આ રીતે ચિત્ત-સ્થિરતાથી બનશે.

આવી ચિત્તની સ્થિરતા લાંબો વખત થાય તો તો ઘણું ઘણું અનુભવાશે, નહિ જણાયલા સત્યો સાંપડશે; પણ એમ લાંબો વખત ન બને તો થોડી થોડી વાર પણ ચિત્તસ્થિરતાનો અનુભવ કરી જુઓ અને એનો લાભ તપાસો.

જ્યારે એવી સ્થિરતા કરો ત્યારે જિનાગમના ચક્ષુએ વિચાર કરજો. કરુણાના પ્રસંગો જોવા માટે યોગ્ય ચક્ષુની જરૂર છે. એ વગર તમે જ્યાં ત્યાં અથડાઇ પડશો. તપ અને ત્યાગના શુદ્ધ ધોરણ પર રચાયેલ એ આગમો તમને અવલોકન કરવા માટે સાચા દૃષ્ટિબિન્દુઓ પૂરા પાડશે.

ઉપરના જેટલી જ અગત્યની બાબત વિકારમય વિચારવાતાવરણને દૂર કરવાની છે. અવ્યવસ્થિત રીતે બતાવેલી માર્ગશ્રેણીઓ વિકારમય હોય છે, એમાં પરસ્પર વિરોધ હોય છે, સાધ્યનું લક્ષ્ય તેમાં હોતું નથી અને ઘણી વખત કુયુક્તિઓ, હેત્વાભાસો અને ઉપલકીયા મર્મભેદી હોવાનો દાવો કરનાર મર્મસ્પર્શ વગરના પર્યાલોચનોથી ભરપૂર હોઇ તમને જ્યાં ત્યાં ખેંચી જનાર હોય છે. આવા આડાઅવળા માર્ગોની રચનાના વમળમાં તમે પડી જશો તો તમારું વિચારક્ષેત્ર વિકારમય થઇ

જશે. આવી વિચારપદ્ધતિ અસાર છે, ધર્મમાર્ગે રહિત છે અને ગોટાળે ચઢાવનાર છે. 'દુર્નય' એટલે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના સિદ્ધાન્ત. આવા વિકારવાળા અને અસાર મતોને મૂકી દે.

અહીં સુધી ચિત્તને સ્થિર કરી સત્ય માર્ગને સમજવાનો છે અને અસત્ય મતોને નષ્ટ કરવાનો છે. જ્યાંસુધી પ્રાણી પોતાના ધર્મમંતવ્યોને અનુભવની સરાણે ચઢાવી સ્પષ્ટ નથી કરતો ત્યાંસુધી એને શાંતિ થતી નથી અને શાંતિ વગર ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તેમાં કાંઇ વળે તેમ નથી.

અવ્યવસ્થિત ધર્મમાન્યતા છોડી દઇ દર્શનશુદ્ધિ કરો અને ચિત્તની સ્થિરતા કરો એટલે તમને કરુણામય પ્રસંગોના પ્રતિકારો મળી આવશે.

૩. દર્શનશુદ્ધિના જેટલું જ મહત્ત્વ ગુરુને અંગે પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુ એટલે ધર્મોપદેષ્ટા, ધર્મનો અભ્યાસ કરાવનાર, ધર્મ બતાવનાર. અમુક નજરે દેવ કરતાં પણ ગુરુને મહત્ત્વનું સ્થાન ઘટે છે, કારણ કે દેવને ઓળખાવનાર પણ ગુરુ જ છે.

ગુરુની પસંદગીમાં ખૂબ ડહાપણ રાખવાની જરૂર છે. અનેક ભાવો પુસ્તકમાં લખાયલા હોતા નથી. કેટલીક ચાવીઓ દ્વારા ગુરુ પદ્ધતિસર જ્ઞાન આપી શકે છે. સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન ગુરુ વગર પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. સર્વ ભાવો લખી શકાય તેમ નથી. ગુરુ વગર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે પણ કષાયવાળા અથવા મનોવિકારને વશ થનારા ગુરુ મળી જાય તો માર્ગને વિષમ કરી દે છે. ખૂબ વિચક્ષણતા વાપરી ગુરુની પસંદગી કરવી જોઈએ.

જે ગુરુ પોતે જ સ્વપરહિત સમજતા ન હોય, સત્યા-

સત્યના જ્ઞાન વગરના હોય, દીર્ઘદ્દષ્ટા ન હોય, વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાના બુદ્ધિકૌશલ્ય વગરના હોય, ટૂંકામાં જે અવિવેકી હોય તેવા ગુરુને દૂરથી તજી દેવા. એવા ગુરુ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા અભ્યાસીને આડે રસ્તે ચઢાવી દે છે.

વસ્તુસ્વભાવના પૂર્ણ જ્ઞાન વગરના, દેશ-કાળના પરિવર્તનોને ન સમજનાર, સંસારના ભાવોમાં આસક્ત, ધન કે સ્ત્રીના મોહમાં મુંઝાઈ ગયેલા અને સામાન્ય જનોની સપાટી પર રહેલા ગુરુને તજી દેવા. આમાં દીક્ષિત અદીક્ષિતનો સવાલ નથી. ગુરુની પસંદગીમાં તેમનું આંતર મનોરાજ્ય કેટલું ખીલેલું છે અને એ દષ્ટા છે કે નહિ ? એ મુખ્યત્વે કરીને તપાસવાનું રહે છે. દષ્ટા હોય તેને સ્વીકારવા. અવિવેકી ગુરુ હોય તો પોતે રખડે છે અને આશ્રિતને પણ રખડાવી દે છે.

સદ્ગુરુમાં મુખ્યત્વે કરીને ત્યાગ પ્રથમ તપાસવો. એની સંસારશુદ્ધિ વિચારવી. એનાં મનોરાજ્યના ઉડ્ડયનો કેટલે સુધી પહોંચે છે તે બરાબર જોવું એનામાં નય ને પ્રમાણજ્ઞાનનું પૃથક્કરણ અને સંગ્રહણ કેટલું જામ્યું છે તે તપાસવું. સદ્ગુરુ ખરા ત્યાગી હોય, સામાન્ય જનપ્રવાહથી ખૂબ આગળ વધેલા હોય, ભૂતકાળના તેમજ ભવિષ્યકાળના ઊંડાણમાં નજર પહોંચાડનાર હોય અને ગીતાર્થ હોય.

આવા સદ્ગુરુ પાસેથી એક વચન પણ બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક ઝીલ્યું હોય તો તે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એવા વ્યુત્પન્ન મહાપુરુષના પ્રત્યેક વચનમાં ઉલ્લાસ ભરેલો હોય છે. એને સાંભળવાથી કાન પવિત્ર થાય છે, વિચારવાથી મનમાં આનંદ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.

[illegible]

[illegible]

૪. [illegible] પ્રકાશ પામવાની આશા રાખો છો? જેમની આંખો [illegible] અભિમાનરૂપ અંધકારથી મીંચાઈ ગયેલી હોય છે ત્યાંથી પ્રકાશની આશા રાખવી એ તો પાણીથી ભરેલી ગોળીને વલોવવાથી તેમાંથી માખણ કાઢવા જેવો પ્રયાસ છે. પાણી વલોવવાથી કદી માખણ નીકળ્યું જાણ્યું છે?

અત્યારે ચોતરફ નજર કરો. ધર્માધ્યક્ષસ્થાને બેઠેલામાં તમે સંસાર જુઓ છો કે સંસારથી કોઈ ઉપરીતન ભૂમિકા જુઓ છો? જ્યાં ઘોડાની શરતો કે સ્ત્રીઓનાં નાચ રંગો હોય, જ્યાં ધનની મસ્તી અને સ્થાન મહત્તાની જ પૂજા હોય ત્યાંથી તમે

માર્ગદર્શનની આશા રાખો એ અશક્યમાંથી શક્યની પ્રેચ્છા કરવા જેવું છે. આ સર્વ ભ્રમ છે અને કોઈ પ્રકારનું ઇષ્ટ પરિણામ આણવાની અશક્યતા દર્શાવનાર પ્રદેશ છે.

પ્રેરણા માટે તમે પાણી વલોવવાની વાત છોડી દો. વેણુ પીલવાથી તેલ નહિ નીકળે. પ્રેરણા જેનામાં હોય તે જ પ્રેરણા આપી શકશે. આદર્શ વગરનું, સાધ્ય વગરનું જીવન ગાળનાર તમને માર્ગ બતાવે એ અંધારામાં આંટા મારવા બરાબર છે. બે-ચાર સારા શબ્દોમાં વાત કરનાર ઉપર મોહાઈ પડશો નહીં, ખરો ત્યાગ અંદર જન્મ્યો છે કે નહિ? એ તપાસજો અને એ તપાસવામાં તમને સમય લાગે તો તેથી જરા પણ સંકોચ પામશો નહિ.

આ યુગમાં એક બીજી પણ ઉપાધિ વધતી જાય છે. ધર્મને અલ્પ સ્થાન અપાતું જાય છે એ પ્રથમ ફરિયાદ છે, પણ તે ઉપરાંત જે પ્રાણી ત્યાગીઓએ કરેલા નિઃસ્વાર્થ નિર્ણયો સમજવા, જોવા કે જાણવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી અને તેવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના અભિપ્રાયોને કોઈ જાતની કસોટી વગર સ્વીકારી લેતા જાય છે. આમાં બેવડું નુકસાન છે. આપણો અપૂર્વ વારસો નાશ પામતો જાય છે અને અવ્યવસ્થિત આદર્શોનું નિરર્થક સંમિશ્રણ થાય છે. ગુણ જરૂર પૂજ્ય છે, વિશિષ્ટ શિક્ષાસૂત્રો સર્વથા માન્ય છે, એને દેશ કે કાળની અવધિ નથી, પણ વિચાર વગરનું સ્વીકરણ, પ્રાચીનો તરફનો તિરસ્કાર, શાંતિથી આદર્શ સમજવાની અસ્થિરતા અને અનુભવ-અભ્યાસ કે આવડત વગર અભિપ્રાય બાંધી નાખવાની ઉતાવળને પરિણામે ઘણું નુકસાન થાય છે.

પદ્યની આ ગાથામાં કુમત શબ્દ વાપર્યો છે તે આવા સર્વ અવ્યવસ્થિત વિચારોને અંગે છે એનો ઉપયોગ ધર્મ અને વ્યવહારની સર્વ બાબતોમાં એક સરખી રીતે થાય તેમ છે. ટૂંકમાં વાત એ છે કે તમારે ઉપાધિઓનો પ્રતિકાર કરવો હોય તો પાણી વલોવવું છોડી દો અને દૂધનું મંથન કરો. પાણી કયું અને દૂધ કયું ? એ શોધવાની મુશ્કેલી જરૂર છે, પણ એને વટાવે જ છૂટકો છે. એનાથી ગભરાઇ જઈને મંદ થઇ બેસી જવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી. મનઃપ્રસાદનું આ અનિવાર્ય પરિણામ પ્રયાસ કરીને સાધવા યોગ્ય છે.

૫. કરુણાના પ્રસંગો દૂર કરવાનો એક સુંદર ઉપાય મનને અમુક પ્રકારનું વલણ આપવાનો છે. આ એક વિશિષ્ટ ઉપાય છે. અન્ય ઉપાયો બાહ્ય સાધનોને અપેક્ષિત છે, પણ આ (વિવક્ષિત) ઉપાય મનને એવા પ્રકારનું કરી દેવાનો છે કે જેથી મનની ગ્લાનિ દૂર થાય. એ ઉપાય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં માનસવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ છે.

એનું મહાન સૂત્ર એ છે કે ‘મનના ઉપર જ્યાંસુધી અંકુશ રાખવામાં ન આવે અને તેને તદ્દન વશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે અનેક પ્રકારના રાગ, સંતાપ, સંદેહ, ભય વિગેરે કરે છે. એજ મન જો આત્મારામમાં રમણ કરનાર થાય અને શંકા રહિત થઈ જાય તો તે સુખોને આપે છે.’

બહુ સાદી સીધી અને સમજાય તેવી વાત છે પણ પ્રવૃત્તિ વખતે એટલી સહેલી નથી. પ્રાણીને સુખ-દુઃખ લાગે છે કે સંતાપ ચિંતા થાય છે એ સર્વ મનનું કારણ છે. મનમાં એક વાતને મોટી માની લીધી એટલે એ વિચારપરંપરાને અવ-

કાશ આપે છે. ખાસ કરીને પૂર્વવાસનાને લઈને મનનો સ્વભાવ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં વલખાં મારવાનો હોય છે અને એ વિષયભોગ ન મળે એટલે મન મુંઝાય છે તેમજ જીવનને નિઃસાર બનાવી મૂકે છે. આવી સ્થિતિમાં મનને ઇંદ્રિયના વિષયોમાંથી ખેંચી લાવવા શક્તિ પ્રાપ્ત થાય અથવા એને અમુક પ્રકારની અશુભ વિચારસરણીમાં પડતું અટકાવી શકાય તો સર્વ ઉપાધિઓનો ઉપાય સુગમ છે. અંકુશ રહિત મન સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. મનમાં જે ક્લેશ અને સંતાપો થાય છે તે તેના ઉપરના અંકુશની ગેરહાજરીને લઈને જ થાય છે.

એ જ મન આત્મારામમાં રમણ કરતું હોય, આત્મવાટિકામાં વિહરતું હોય, ઉચ્ચ આહ્વાસિત હોય, ભાવનાશીલ હોય, આદર્શવાન હોય તો અકલ્પ્ય સુખ આપે છે. આત્મારામમાં મનને રમણ કરતું રાખવું એ જરા મુશ્કેલ વિષય છે, પણ અભ્યાસથી સાધ્ય છે.

એ ઉપરાંત મનમાં સંદેહ ન રાખવો ઘટે. સંદેહ એટલે શંકા-આશંકા. આમ હશે કે તેમ હશે એવી અવ્યવસ્થિત મનોદશાને પરિણામે અસ્થિરતા ખૂબ રહે છે અને યોગનું જાણીતું સૂત્ર છે કે संशयात्मा विनश्यति. દુવિધામાં બન્ને જાય છે, સાધ્ય મળતું નથી અને સામાન્ય કક્ષાનું સ્થાન પણ જાય છે.

એટલા માટે કરુણાના પ્રસંગોની દરકાર જ ન કરે અને ગમે તે સંયોગોમાં મનને સ્થિર રાખી શકે એવી પરિસ્થિતિ નીપજાવવા યોગ્ય છે અને તે જ ખરો 'યોગ' છે. એ કાંઈ યોગીઓ માટે ખાસ રાખી મૂકેલ વિષય નથી, સંસારમાં

પણ, શુભયોગોને એટલું અગત્ય છે અને એની વાણી ઉત્કૃષ્ટ પ્રસંગો આવે ત્યારે વિશેષ જરૂર જણાય છે.

આત્મારામમાં રમણ, નિરાશંસ ભાવ, પણ બીજા ઉપાયો કરુણાના પ્રસંગોનો પ્રતિકાર કરનાર આપણને ઘણી થાય છે. વસ્તુ પોતે કેવી છે? તેના ફળમાં મન પર શી અસર કરે છે તે પર તેના ચિંતન—અચિંતનનો આધાર રહે છે, અને એટલે મન જે વસ્તુ વિનોદ કરાવે તે જ વસ્તુ આપણને ઉદ્વેગ કરાવનાર થાય છે. મનને એ સંબંધમાં કબજે કરી લીધું હોય તો આ સર્વ ગુંચવણોનો નિકાલ થઈ જાય છે.

૬. એક સાથે પ્રતિકારના અનેક ઉપાયો અહીં બતાવે છે. એ ઉપાયોનો અમલ પ્રાણી કરે તો કરુણાના પ્રસંગો આવે જ નહિ એ મુદ્દા પર અહીં આલંબન છે.

ત્રણે કાળમાં સત્ય, કોઈ પણ અપવાદ વગરનું મહાન સત્ય, તને અત્ર કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં અનેક સ્થાનકે છૂટી છૂટી વાતો કરી હોય તેનું રહસ્ય તને અહીં જણાવે છે. 'કરોડો ગ્રંથમાં જે કહ્યું છે તે તને અર્ધા શ્લોકમાં કહી બતાવે છે.' આવી રીતે જે રહસ્ય વાર્તા કહેવાણી છે તેવી આ વાત છે.

પ્રથમ તો તારે આશ્રવો, વિકથાઓ, ગારવો અને કામદેવને છોડી દેવા, તેનો પરિચય બંધ કરવો અથવા બને તેટલો ઓછો કરવો.

'આશ્રવો'ના બેંતાળીશ પ્રકાર સાતમી આશ્રવ ભાવનાના પરિચયમાં વિસ્તારથી વિચાર્યા છે. પાંચ ઇંદ્રિય, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને પચવીશ ક્રિયા. (એના વિવેચન માટે જુઓ પ્રથમ ભાગ આશ્રવભાવના વિવરણ.)

'વિકથા' મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની છે. રાજ્ય સંબંધી કથા, દેશ સંબંધી કથા, સ્ત્રીઓ સંબંધી કથા અને ભોજન સંબંધી કથા. આ વિકથાથી અર્થ વગરના પાપબંધ થાય છે. સર્વ નકામી, સંબંધ વગરની, લડાઇ કરાવે તેવી, ઉશ્કેરે તેવી, ગુંચવે તેવી વાતો વિકથાઓમાં આવે છે. પોતાની જંજાળ પૂરી ન કરનારા નકામી વાતોમાં અને સારા શહેરની ફિકર કરવામાં નિરર્થક દુબળા થાય છે.

'ગારવો' ઋદ્ધિ, રસ અને તંદુરસ્તીનું (સાતાનું) અભિમાન. આમાં આસક્તિનું તત્ત્વ વિશેષ હોય છે. વસ્તુ કરતાં તેના ઉપરની લોલુપતા જ મહાકર્મબંધ કરાવનાર થાય છે. સંસારમાં રખડાવનાર આ ત્રણે ગારવોને ખાસ ઓળખવા યોગ્ય છે.

'કામદેવ' સ્ત્રી સંબંધી રાગ (સ્ત્રીને પુરુષ પરત્વે સમજી લેવું) તે સંબંધી વાચન, સરાગ ચિન્તન અને ચર્ચાઓ. આનો સમાવેશ આશ્રવમાં બરાબર થઇ જાય છે, છતાં કરુણાના પ્રસંગો આણનાર હોવાથી એની ખાસ વિવક્ષા અહીં જુદી કરવામાં આવી જણાય છે.

આ ચારેને તમે તજી દો, છોડી દો, વર્જી દો અને સંવર ભાવનાના પરિચયમાં વર્ણવેલા સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષહ, ધર્મો, ભાવનાઓ અને ચારિત્રોની સાથે મિત્રતા કરો. એના ૫૭ પ્રકાર પર વિસ્તારથી વિવેચન થઇ ગયું છે (જુઓ પ્ર. ભાગ સંવરભાવના વિવરણ).

આ આશ્રવને ત્યાગવાની અને સંવરને આદરવાની વાત અહીં ફરી વાર જણાવવાનો ખાસ હેતુ છે. આ પ્રાણી સંસારમાં એટલો ઊંડો ઉતરી ગયો છે કે એને આશ્રવો સાથે અનાદિ કાળથી ઘર જેવો સંબંધ થઇ ગયો છે. આ સંબંધ દૂર કરવો વિકટ છે. એટલી જ મુશ્કેલી સંવર સાથે સંબંધ કરા-

વવાની છે. એની વાસના ખૂબ ઊંડી ઉતરી ગયેલ હોવાને કારણે એને આશ્રવો ખૂબ ગમે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે 'જેમ લગ્નસંબંધને આર્યસંસ્કૃતિમાં પવિત્ર માનવામાં આવે છે, જેની સાથે સપ્તપદી થઇ તેની સાથે આજીવન સંબંધ રહે છે, તેવો 'સાપ્તપદીન' સંબંધ તું સંવર સાથે કર. જાણે તારા આર્યવિધિએ સંવર સાથે લગ્ન થયા છે એમ સમજ.' એ લગ્નમાં છૂટાછેડાને સ્થાન નથી, એ તો જીવન–મરણના સંબંધ થયા. આ વાત ન ભૂલાય માટે ખાસ ભાર મૂકીને કરુણાપ્રસંગોના પ્રતિકાર તરીકે ધ્યાન પર લાવવામાં આવી છે.

૭. કરુણાભાવિત સહૃદય મહાત્મા કહે છે–ભાઇઓ! ચેતનો! તમે આ સંસારમાં શા સારુ અનેક વ્યાધિઓ સહન કરો છો? તમે ભવાટવીમાં ભૂલા પડ્યા છો, તમે મોહરાજાને ચકરાવે ચઢી ગયા છો, તમે રાગને પાલવે વળગી પડ્યા છો, તમે અસ્થિર માનસને આધીન થઇ ગયા છો, તમે કૃતાંતથી કાયર થઇ ગયા છો, તમે આંટા મારીને થાકી ગયા છો, તમે જીવનકલહની ચિંતામાં ગુંચવાઇ ગયા છો, તમે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ભોગ થઇ પડ્યા છો, તમે વ્યવસ્થિત નિર્ણયને અભાવે અથડાઇ પછડાઇ રહ્યા છો, તમે સાધ્ય અને હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ થઇ ગયા છો, તમે સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા અને શોકના વાતાવરણમાં ભાન ભૂલી ગયા છો, તમે આવા આવા અનેક સ્થૂળ અને માનસિક, સાચા અને કલ્પેલા વ્યાધિઓમાં પડી ગયા છો. આ તદ્દન સાચી વાત છે.

આ પત્રકમાં પાના ભરાય તેટલા વ્યાધિઓ લખાય તેમ છે, પણ તેની હવે જરૂર નથી. આ સર્વ શા માટે? તમે

આમ કેમ બૂઝા પડી ગયા ? ક્યાં અટી ગયા ? ક્યાં દોડ્યા આવ્યો છો ? શા ફાક-દોડાદોડી કરો છો ? દોડીને ક્યાં પહોંચશો ? તમારી ફાળ કેટલી લંબાશે ? અને છેવટે શું ? આ તે કાંઇ વાત કરો છો ? તમારી જેવા પ્રાણી આટઆટલા વ્યાધિઓ મુંગે મ્હોડે સહન કરી જાવ એ તે કાંઈ ચલાવી લેવા જેવી વાત છે ?

ત્યારે કરવું શું ? અરે બાપ ! આમ ચિંતા કરશો કે મુંઝાશો એમાં કાંઇ વળશે નહિ. કોઇ વ્યાધિને પારખી શકે એવા ચતુર વૈદ્યને શોધો. તે વૈદ્યને જો બરાબર નિદાન આવડશે તો તમારા વ્યાધિને પારખી એ તમારી ચિકિત્સા કરશે. વ્યાધમાં સબડાયા કરવું એ તમારા જેવાને ઘટે નહિ અને પ્રગતિઇચ્છકને તો પાલવે પણ નહિ.

વૈદકના ધંધામાં સાચા વૈદ્ય હોય તે દવા કરવા પહેલાં વ્યાધિ શો છે ? તેનો નિર્ણય કરે છે. વૈદ્યની ખરી કિંમત નિદાન કરવામાં છે. નિદાન જેને આવડે તે ચિકિત્સા તો તુરત કરી શકે છે. તું એવા વૈદ્યરાજને શોધી કાઢ કે જે તારા આ કરુણ પ્રસંગોનું નિદાન બરાબર કરે, તારા વ્યાધિનાં મૂળોને શોધી તને ઉપાય બતાવે, એટલે તારા વ્યાધિઓ હમેશને માટે ચાલ્યા જશે. તું સદાનો નીરોગી બનીશ.

અમે તપાસ કરી તો અમને જણાયું છે કે પ્રાણીઓના વ્યાધિઓ તીર્થંકર દેવને બરાબર સમજાયા છે. તેઓ તેનું નિદાન અને તેની ચિકિત્સા બરાબર જાણે છે. એ ઉપરઉપરની દવા કરનારા નથી. એ વ્યાધિને મૂળમાંથી કાઢી નાખનાર છે અને ચેતનને સ્વાસ્થ્ય આપનાર છે. અમે તને એ વૈદ્યરાજનો

આશ્રય કરવા ભલામણ કરીએ છીએ. અમારો આગ્રહ એને માટે ખાસ નથી, પણ અમારો અનુભવ તને જણાવીએ છીએ. તું વૈદ્યને શોધે ત્યારે પણ બરાબર સાવધ રહેજે. જ્યાં ત્યાં ભરાઈ પડીશ તો વ્યાધિ કરતાં ઉપાય વધારે ભયંકર નીવડનારો થઈ પડવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ કર, પણ વ્યાધિમાં પડી ન રહે, નકામો સબડાયા ન કર. સિદ્ધવૈદ્યોની સલાહ લે અને તારા વ્યાધિઓ હંમેશને માટે દૂર કર. ચેતનના આરોગ્યની જરૂર છે અને તે વિશિષ્ટ વૈદ્યદ્વારા સાધ્ય છે.

૮. છેવટે ભવિષ્ય કાળમાં લાંબી નજરે તમને ખૂબ હિત કરે તેવું એક વચન તમે સાંભળો. એ વચન વિનયે કહેલું છે અથવા વિનયપૂર્વક બોલાયલું છે.

વિનય એટલે એક તો આ ગ્રંથના કર્તા પૂજ્ય શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય મહારાજ. સ્યાદ્વાદવાદી એવો એનો બીજો અર્થ થાય છે. વિશેષ નયને જાણનાર, તેને ધ્યાનમાં રાખીને બોલનાર એ અર્થ થાય. જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ધ્યાનમાં રાખી પ્રવચન કરનાર વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ ભગવાન એવો પણ તેનો અર્થ થાય. સિદ્ધવચન બોલનાર, ત્રિકાલાબાધિત સત્યોને એના યથાસ્વરૂપે અતિશયોક્તિ કે અલ્પોક્તિ વગર રજૂ કરનારને માટે આ પરિભાષા ઘટે છે.

અહીં જે વચન તમને ઉપસંહારમાં કહેવામાં આવે છે તે તમને દીર્ઘકાળે ખૂબ લાભ કરનાર છે. એ ઉપરચોટિયો ઉપચાર નથી કે અર્થવગરનો બકવાદ નથી. એ નાના વચનમાં ખૂબ રહસ્ય સમાયેલું છે.

એ વાત એ છે કે જો તમારે કરુણાપ્રસંગોનો પ્રતિકાર

કરવો હોય તો શાંતસુધારસનું પાન કરવું એટલે શાંતરસને ખૂબ પીવો, પેટ ભરી ભરીને પીવો, ક્યોળાં ભરી ભરીને પીવો. એ પાન તમને અનેક પ્રકારના સુખ અથવા સદાચરણો સાથે અનુસંધાન કરાવી આપશે, એક પછી એક પુણ્યપ્રવાહની એવી બાંધી આપશે અને વળી એ સંયોજન આત્મામાં થશે એટલે એ ચિરકાળ ચાલે તેવું થશે.

શાંતરસના પાનની ભલામણ આ રીતે વારંવાર કરવામાં આવે છે તેનું કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રસંગો ભવિષ્યમાં ન થાય, ન જાગે, ન ઉઠે તે માટેનો એ રાજમાર્ગ છે, એ સિદ્ધ માર્ગ છે અને બહુજનસંમત માર્ગ છે. ભાવનાને છેડે કર્તા મહાશયનું નામ આડકતરી રીતે જણાવ્યું છે. તમે શાંતરસનું આસ્વાદન કરો, તેના રસમાં લુબ્ધ થઇ જાઓ અને તેના કેફના ઘેનમાં પડી જાઓ. એમ થશે એટલે કરુણાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થશે નહિ.

અંતરની વેદનાથી આ આખી ભાવના લખાઇ છે અને તેને છેડે આકરા દુઃખમય રોગોના નિવારણનો માર્ગ બતાવ્યો છે. કરુણા ભાવના કરતાં આવી રીતે સુદ-આનંદ લાવી શકાય, ભગવાનનું ભજન આનંદથી કરતાં કરુણા અંતર્ગત થઇ જાય અને દુઃખની વિચારણામાં પણ લહેર આવે એવી વિશાળ શક્તિ આ ભાવના આપે તેમ છે એને માટે ખરું આત્માનુસંધાન કરવાનું છે અને જુદા જુદા ઉપાયોનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવાનો છે. કરુણા ભાવ પણ ભગવદ્ ભજનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ આ ભાવનાની વિશિષ્ટતા છે.

× × ×

કરુણા ભાવનાનું સ્વરૂપ રજૂ કરતાં શ્રી જ્ઞાનાર્ણવકાર નીચે ત્રણ શ્લોકો રજૂ કરે છે તે બહુ અર્થસૂચક અને ગંભીર છે:

दैन्यशोकसमुत्रासरोगपीडार्दितात्मसु ।
वधबन्धनरुद्धेषु याचमानेषु जीवितम् ॥ १ ॥
क्षुत्तृट्श्रमाभिभूतेषु शीताद्यैर्व्यथितेषु च ।
अविरुद्धेषु निस्त्रिंशैर्यातमानेषु निर्दयम् ॥ २ ॥
मरणार्त्तेषु जीवेषु यत्प्रतीकारवाञ्छया ।
अनुग्रहमतिः सेयं करुणेति प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

"જે પ્રાણી હીનતાથી, શોકથી, ત્રાસથી, રોગથી, પીડાથી દુઃખિત હોય, વધ–બંધનથી રુંધાઈ ગયેલ હોય, પોતાના જીવન માટે પ્રાર્થના કરતા હોય, ભૂખ, તરસ, થાકથી પીડિત હોય, ઠંડી વિગેરેથી હેરાન થઇ ગયેલો હોય, દયા વગરના પ્રાણીઓથી નિર્દયપણે મરાઇ મરાઈને હેરાન થઇ ગયેલો હોય અથવા મરણાંત કષ્ટ પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય—એવા કોઇ પણ પ્રકારના પ્રાણીના દુઃખમાં તેના દુઃખનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છાપૂર્વકની જે ઉપકાર બુદ્ધિ તેનું નામ કરુણા કહેવાય છે."

આ સૂત્રમાં સંક્ષેપમાં કરુણા ભાવનાનો આદર્શ સુંદર રીતે બતાવવામાં આવ્યો છે. માત્ર એમાં સ્થૂળ કરુણાના પ્રસંગો બતાવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં જે હીનતાથી માંડીને કરુણાના પ્રસંગો બતાવ્યા છે તે સર્વના સંબંધમાં ઉપાય (પ્રતિકાર) કરવાની ઇચ્છાપૂર્વક ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ તે કરુણા.

આપણા ગ્રંથકર્ત્તાએ એની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું છે કે **कारुण्यमार्तरुग्जां जिहीर्षा** 'પીડા પામતા પ્રાણીઓનાં વ્યાધિઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા.' (પ્રકરણ ૧૩, શ્લોક ૩.) આમાં વ્યાધિઓની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં 'રોગ, સુખભંગ, ધનહાનિ, ધર્મહીનતા, વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.' તેઓએ નીચેના કરુણાજનક પ્રસંગો આપ્યા છે.

૧ ખાવુંપીવું, ઘર ચણાવવાં, ઘરેણા ઘડાવવાં, લગ્ન, સંતતિ અને ઇંદ્રિયના ભોગવિષયોની અભિલાષાઓ (સ્થૂળ પદાર્થો પાછળ આયુષ્યવ્યય).

૨ વૈભવ મહામુશીબતે મેળવવો અને પછી તેને પોતાનો માનવો અને દુશ્મન, રોગ, ઘડપણ કે મરણને લઈને વૈભવને છોડવો પડે ત્યારે દયાપાત્ર થવું (રાગજન્ય).

૩ સ્પર્ધા, મત્સર, લડાઈ, લોભના આવિર્ભાવો (દ્વેષજન્ય).

૪ નાસ્તિકતા વિગેરે વાદ ઊભા કરવા અને મિથ્યાજ્ઞાનને તાબે થઇ તેની પ્રરૂપણા કરવી અને તેને લઇને વિકાસક્રમ ઉલટાવી નાખવો (ધર્મહાનિ).

૫ હિતોપદેશ ન સાંભળવો અને ધર્મને સ્પર્શ પણ થવા ન દેવો (ધર્મહીનતા).

આવાં ચિત્રો રજૂ કરીને માત્ર અક્રિય કરુણા કરીને બેસી રહેવાનો આશય આ ભાવનાનો નથી. અનુગ્રહના પ્રકારો ષોડશકમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યા છે તે પણ શોધી લેવા.

૧ ભગવંતની ભક્તિ કરવી, એને યથાસ્વરૂપે ઓળખવા. (ગાથા ૧)

ચિત્તપ્રસાદના સાધન તરીકે અને તે દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે આ ચારે ભાવનાનું યોગગ્રંથોમાં બહુ સુંદર સ્થાન છે. ત્યાં મૈત્રી ભાવનાનો વિષય સુખ અથવા સુખી પ્રાણીઓ કરેલો છે અને કરુણા ભાવનાનો વિષય દુઃખ અથવા દુઃખી પ્રાણીઓ કર્યો છે. પાતંજળ યોગદર્શનના પ્રથમ પાદના તેત્રીશમા સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં પ્રો. કણીઆ જણાવે છે કે–બીજી ભાવના દુઃખી વિષે કરુણાની છે, જે દુઃખી મનુષ્યો હોય તેના ઉપર કરુણા વા દયા રાખવી, એટલે જેમ પોતાનાં દુઃખો નાશ કરવાની ઇચ્છા સર્વને થાય છે તેમ સર્વનાં દુઃખો નાશ પામો એવી ઇચ્છા સાધકે રાખવી. એ ઇચ્છારૂપ ભાવનાના બળથી તે સાધક કોઇનો અપકાર નહિ કરવાનો; તેમજ એ ભાવના બળ પામવાથી અન્યને અપકાર કરવાની વિરોધી વૃત્તિ પણ એ સાધકને શમેલી જ રહેવાની. આ રીતે આ ભાવનાથી પરાપકારની ઇચ્છારૂપ ચિત્તમળ દૂર થાય છે. વળી અયોગી પુરુષોમાં દ્વેષરૂપ મોટો મળ હોય છે. એ દ્વેષ વૈરી પ્રાણી ઉપર હોય છે. તેથી જ્યાંસુધી વૈરી પ્રાણીરૂપ વ્યાઘ્રાદિ હોય છે ત્યાં સુધી તેને દ્વેષ થયા કરે છે. તેમાં સમગ્ર વ્યાઘ્રદિ રૂપ વૈરબુદ્ધિના વિષયભૂત પદાર્થોનો તો નાશ થવો અશક્ય છે. તેથી દ્વેષ દૂર કરવા માટે તેમના વિષે વૈરબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ જ ઉપાય છે. એ ત્યાગ આ કરુણારૂપ ભાવનાથી થાય છે. જ્યારે જીવન્મુક્તિવિવેકમાં ઉદાહૃત

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा, भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां, दयां कुर्वन्ति मानवाः ॥

એ સ્મૃતિ અનુસાર આત્મવત્ સર્વ પ્રાણી વિષે 'સર્વ પ્રાણી

સુખી થાઓ, સર્વ નિરામય થાઓ, સર્વ કલ્યાણને પામો, કોઈ પણ દુઃખને ન પામો' એ પ્રકારની કરુણાવૃત્તિનો ઉદય થાય છે ત્યારે તેમને વિષે તેથી વિરોધી વૈરબુદ્ધિ કેવી રીતે રહે? આ પ્રમાણે વૈરબુદ્ધિ જતી રહેવાથી આ ભાવનાવડે દ્વેષરૂપ મળનો પણ બાધ થાય છે, તેમજ દુઃખીની અપેક્ષાથી પોતે સુખી છે એમ જાણવાથી 'હું ઐશ્વર્યવાળો છું, અનેક ભોગસાધનસંપન્ન છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું' વગેરે પ્રકારનો દર્પ (ગર્વ) પણ જતો રહે છે, કારણ કે સર્વ પ્રાણીને આત્મવત્ ગણી થતી દયા આ પ્રકારની અન્ય પ્રતિ થતી તિરસ્કારબુદ્ધિની વિરોધી છે. આમ આ ભાવના પરાપકારેચ્છા, દ્વેષ, દર્પ, વગેરેની પરિપંથી હોવાથી સાધકે અવશ્ય આદરવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાની સિદ્ધિથી પણ ચિત્ત એના વિરોધી દોષથી રહિત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે.

કરુણા ભાવનાનો આ આદર્શ યોગી પતંજળીનો છે એમ એના ટીકાકારો જણાવે છે. મૈત્રીભાવથી પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી થતાં રાગ દૂર થાય છે અને અસૂયા અને ઈર્ષ્યા નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. કરુણાભાવથી પરપ્રાણીને આત્મવત્ ગણવાની વૃત્તિ થતાં દ્વેષ દૂર થાય છે અને પરિણામે ક્રોધ અને માન નામના દુર્ગુણો પર વિજય થાય છે. રાગ અને દ્વેષ પર વિજય થવાથી ચિત્તને ડોળી નાખનારા બે ભયંકર તત્ત્વો પર સામ્રાજ્ય આવે છે અને આ રીતે રાગ અને દ્વેષદ્વારા જ ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાય છે. ચિત્તસ્થિરતા યોગમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે અને એને સમાધિ આદિ વિશિષ્ટ યોગાંગમાં પ્રવેશ કરવા માટે ખાસ જરૂરના હોઈને આ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે.

આ ચારે ભાવનાનો યોગને અંગે ઉપસ્થિત થતો પ્રસંગ

ખાસ આકર્ષક હોઈને એનો વિચાર અહીં સંક્ષેપમાં ચર્ચી લઈએ. આથી ચારે ભાવનાનો યોગદૃષ્ટિએ ખ્યાલ પ્રાપ્ત થઈ જશે.

પ્રથમ પાદના ૩૩ મા સૂત્ર(પાતંજલ યોગદર્શન)નું અહીં અવતરણ કરીએ. એ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:-

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातः चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

સૂત્રાર્થ-"સુખી, દુઃખી, પુણ્યવાન અને પાપી માણસો ઉપર અનુક્રમે મૈત્રી, દયા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે." આ સૂત્ર ઉપર સ્વામી બાળરામ ઉદાસીન-રચિત ટીકાનું ભાષાંતર કરતાં શ્રી છોટાલાલ જીવણલાલ વોરા પૃ. ૯૯-૧૦૦ માં (પાતંજળ દર્શન પ્રકાશ) જણાવે છે કે:-

(લંબાણ ઉતારો છે તે પૂરો થશે ત્યાં નિર્દેશ કરવામાં આવશે) જે પુરુષ સુખભોગસંપન્ન-સુખી છે તેના પર મૈત્રીની ભાવના કરવી; જે પુરુષ દુઃખી છે તેના પર કૃપાની ભાવના કરવી; જે પુણ્યશાળી છે તેના પર મુદિતા(હર્ષ)ની ભાવના કરવી અર્થાત તેને જોઇ આનંદિત થવું અને જે પુરુષ પાપાચરણવાળો છે તેના ઉપર ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનતાની ભાવના કરવી અર્થાત તેની સાથે ઉદાસીન ભાવથી વર્તવું.

એવી રીતે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી શુક્લધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ત્યારપછી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ જાય છે. તે પછી પ્રસન્ન થયેલું ચિત્ત એકાગ્રતા રૂપ સ્થિતિપદનો લાભ મેળવે છે.

ભાવ એવો છે કે-રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, પારકા ઉપર અપકાર કરવાની ઈચ્છા, અસૂયા અને અમર્ષ નામના રાજસ, તામસ

છ ધર્મો, ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી મલિન કરી દે છે, તે છ ચિત્તમળ કહેવાય છે. એ છ જાતના ચિત્તમળ હોવાથી ચિત્તમાં છ જાતનું કાલુષ્ય પેદા થાય છે; જેમકે રાગકાલુષ્ય, દ્વેષકાલુષ્ય અને ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય, પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય, અસૂયાકાલુષ્ય અને અમર્ષકાલુષ્ય.

'રાગકાલુષ્ય'—સ્નેહપૂર્વક અનુભવ કરેલા સુખમાંથી "આ સુખ મને સર્વદા પ્રાપ્ત હો" એવા આકારની જે રાજસ વિશેષ વૃત્તિ ઉપજે છે તે રાગકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે તે રાગ, સઘળા સુખસાધનના વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ચિત્તને વિક્ષેપવડે કલુષિત કરી દે છે.

'દ્વેષકાલુષ્ય'—દુઃખભોગ પછી દુઃખ દેવાવાળા વિષયના અનિષ્ટ ચિંતનપૂર્વક "આ દુઃખ આપનારી વસ્તુ નષ્ટ હો અને મને દુઃખ ન હો." એવી જે તામસવૃત્તિ વિશેષ થાય છે તે દ્વેષકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે એ દ્વેષ દુઃખહેતુ સિંહ વાઘ વગેરેનો અભાવ ન હોવાથી સર્વદા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે.

'ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય'—બીજા માણસનું ગુણાધિક્ય વા સંપત્તિઆધિક્ય જોઈ ચિત્તમાં જે ક્ષોભ અથવા એક જાતની બળતરા થાય છે, તે ઈર્ષ્યાકાલુષ્ય કહેવાય છે; કેમકે તે પણ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી કલુષિત કરી દે છે.

'પરાપકારચિકીર્ષાકાલુષ્ય'—બીજાને અપકાર (બૂરું) કરવાની ઇચ્છા. તે પણ ચિત્તને વિહ્વળ કરી કલુષિત કરે છે.

'અસૂયાકાલુષ્ય'—કોઈના વખાણવા લાયક ગુણોમાં દોષનો આરોપ કરવો. જેમકે વ્રત આચારશીલ પુરુષને ઢંભી-પાખંડી જાણવો અને તે સુજ્બ જાહેરમાં બોલવું તે.

'આમર્ષકાલુષ્ય'—[illegible] પોતાના અપમાનને સહન ન કરતાં તેની ઉપર ક્રોધ કરવો અને તેની ઉપર વૈર લેવાની ચેષ્ટા કરવી તે આમર્ષકાલુષ્ય કહેવાય છે.

આ છ પ્રકારના કાલુષ્ય જ પુરુષોના ચિત્તમાં વિદ્યમાન હોવાથી ચિત્તને મલિન કરી વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે. એટલા માટે ચિત્તમાં તેઓના અસ્તિત્વ માત્રથી જ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને એકાગ્રતા દુઃસાધ્ય–ન મેળવી શકાય તેટલી કઠીન બને છે.

મૈત્રી વગેરે ભાવનાથી એ ચિત્તમળોની નિવૃત્તિ કરવી એ યોગેચ્છુનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, જેથી નિર્મળ થયેલું ચિત્ત, એકાગ્રતાની યોગ્યતાવાળું થઇ જાય, એવો સૂત્રકારનો આશય છે.

તેમાં સુખી પુરુષોની સાથે મિત્રભાવથી વર્તીને રાગ અને ઇર્ષ્યાના કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી; અર્થાત જ્યારે કોઇ સુખી જોવામાં આવે ત્યારે તેની સાથે મૈત્રી કરી એમ સમજવું કે-આ સઘળાં સુખ મારા મિત્રનાં છે, તેથી તે મારાં જ છે. એથી જેમ પોતાને રાજ્યલાભ ન હોય અને પોતાના પુત્રને હોય, તો તેને પોતાનો જાણવાથી રાજ્ય ઉપરનો રાગ નિવૃત્ત થાય છે; તેમ મિત્રના સુખને પણ પોતાનું સુખ માનવાથી રાગ અવશ્ય નિવૃત્ત થઇ જશે. એમ જ્યારે માણસ પારકું સુખ પોતાનું સમજશે ત્યારે બીજાના ઐશ્વર્યને જોઇ ચિત્તમાં દાહ ન પામતાં પ્રસન્ન થશે, અને ઇર્ષ્યા પણ નિવૃત્ત થઇ જશે.

એ પ્રમાણે દુઃખી પુરુષો ઉપર કૃપા કરીને દ્વેષ તથા પરાપકારચિકીર્ષારૂપ કાલુષ્યની નિવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ જ્યારે કોઇ દુઃખી મનુષ્ય જોવામાં આવે, તો પોતાના ચિત્તમાં

"એ બિચારાને બહુ મોટું કષ્ટ થયું હશે, કેમકે અમારા ઉપર પણ કોઈ સંકટ આવી પડે છે, તો કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડે છે તે અમે જાણીએ છીએ" એવો વિચાર કરી તેનું દુઃખ દૂર કરવાનો યત્ન કરવો; પણ એમ ન જાણવું કે તેના દુઃખ કે સુખમાં આપણે શું પ્રયોજન છે? એમ ન ધારતાં જ્યારે એવી રીતની કરુણામયી ભાવના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થશે ત્યારે પોતાના જેવી સઘળાના સુખની ચાહનાથી વૈરીનો અભાવ થવાથી, દ્વેષ અને પરાપકારચિકીર્ષા નિવૃત્ત થઈ જશે.

એ પ્રમાણે જ્યારે પુણ્યાત્મા માણસ જોવામાં આવે ત્યારે ચિત્તમાં. "અહો! મોટું ભાગ્ય આનાં માતપિતાનું કે જેનાથી આવા પુણ્યશાળી કુળપ્રદીપ સત્પુરુષનો જન્મ થયો છે, અને તે પુણ્યશાળીને પણ ધન્યવાદ છે કે તન, મન અને ધનથી પુણ્યકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છે." એવી રીતના આનંદને પામે અને એવી રીતની મુદિતા ભાવના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે અસૂયારૂપી ચિત્તનો મળ પણ અવશ્ય નિવૃત્ત થશે.

એવી રીતે પાપી પુરુષ જોવામાં આવે તો પોતાના ચિત્તમાં "તે આપણું કુત્સિત બોલશે અને આપણું અપમાન કરશે. તેની કુટિલતાનો આપણે બદલો લેવાનું શું પ્રયોજન છે? તે જે ચાહે તે કરે, પોતાના કર્તવ્યનું ફળ પોતે ભોગવશે." એવી રીતે .તેના ઉપર ઉપેક્ષાની ભાવના કરવી. આમ ઉપેક્ષાની ભાવનાથી અમર્ષરૂપ ચિત્તમળ નિવૃત્ત થઇ જાય છે.

એ પ્રમાણે જ્યારે એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી આ સઘળાં કાલુષ્ય નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે વર્ષાઋતુ પછીના

જળની પેઠે ચિત્ત પણ સ્વચ્છ નિર્મળ થઈ જાય છે; એથી પ્રથમ, એ ચારે ભાવનાના અનુષ્ઠાનથી ચિત્તપ્રસાદન (સ્વચ્છ ચિત્ત) કરવારૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં સદર ગ્રંથનો ઉતારો પૂર્ણ થાય છે. આ લંબાણ ઉતારો સુજ્ઞ કારણસર ખાસ પ્રાસંગિક જણાયાથી દાખલ કર્યો છે. એ ઉતારો વાંચવાથી ચારે યોગભાવનાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જશે, ચારે ભાવનાના પ્રદેશો કેટલા સ્પષ્ટ અને નિરનિરાળા છે તેનો ખ્યાલ આવશે અને પ્રત્યેક આશય, હેતુ અને લક્ષ્ય કયા કયા છે તે સમજાશે.

કરુણા ભાવના સાથે મૈત્રીનો ખાસ ગાઢ સંબંધ છે અને એક રીતે જોઈએ તો એ ડાબી જમણી આંખ જેવી છે. આનો એકી સાથે ખ્યાલ કરવા માટે આ આખો ઉતારો એક સાથે આપી દીધો છે. એ ઉતારો યોગમતે કોઈ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. ચિત્તપ્રસાદનમાં પ્રત્યેક યોગભાવના કેવી રીતે કામ આપે છે તેનો હાર્દિક ભાવ સ્પષ્ટ કરવાનો આ પ્રસંગ પ્રસ્તાવિક હોવાથી સહજ લંબાણના જોખમે પણ આ ઉપસંહારમાં તેને સ્થાન આપ્યું છે.

આપણા મૂળ ગ્રંથને અંગે જણાવવાનું કે પ્રતિકારના માર્ગોનું નિદર્શન અન્ય કોઈ લેખકે જણાવ્યું નથી પરંતુ સર્વેએ તેની આવશ્યકતા જરૂર સ્વીકારી છે. આપણા લેખક મહાત્મા ઉપાધ્યાયજીએ આખું અષ્ટક એ ઉપાયોની વિચારણામાં રજૂ કર્યું છે એ એમનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે.

એમનું બીજું વિશિષ્ટ તત્ત્વ તે કરુણાજનક પ્રસંગોના કારણરૂપે ધર્મહીનતાનું તત્ત્વ દાખલ કરવું તે છે, અને તે

ખલ કરીને ન અટકતાં તેના પ્રતિકારનો પણ વિસ્તાર કરી તાવ્યો છે. એની વિચારણામાં ભગવદ્ભજનની આવશ્યકતા, રુશુદ્ધિ અને ધર્મમાર્ગની શોધ—એ ત્રણ માર્ગોનો નિર્દેશ રી. એમણે દેવ–ગુરુ–ધર્મની ત્રિપુટીને સંભાળવાની વાત કરી એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે, એમ કોઈ પણ સહૃદય પુરુષને ગમ્યા વગર રહે તેમ નથી

ધર્મહીનતાને કરુણાના પ્રસંગોમાં ગણવી એ અભિનવ વાત છે. એ માર્ગનો સ્વીકાર કરવામાં ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે. ધર્મહીનતાને કારણે અથવા કુમતના સ્વીકારનું પરિણામ શું આવે છે તે પર નજર રાખીને આ અતિ અગત્યનો વિષય તેમણે ચર્ચ્યો છે.

ધર્મહીન પ્રાણીઓને જ્યારે ધર્મરાગી પ્રાણી જુએ ત્યારે તેના ઉપર ચીડ આવે છે, પણ એમ ન થવું જોઈએ. કરુણાભાવિત આત્મા એવા પ્રાણીની મંદ વિકાસસ્થિતિ સમજે, એને એમ લાગે કે એ બિચારો પાણી વલોવીને માખણ તારવવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આવો કષ્ટસાધ્ય પ્રાણી ધર્મની મશ્કરી કરે, ઉવેખના કરે, ધર્મને 'હંબગ' કહી નિંદે કે ધર્મરાગીને ધર્મના પુંછડા કે એવાં ઉપનામો આપે તેથી એ જરા પણ ઉશ્કેરાતો નથી કે ગુસ્સે થતો નથી. એના અંતરમા ધર્મને હસનારા કે ધર્મવિરુદ્ધ બોલનારા માટે ઊંડાણમાંથી દયા સ્ફુરે છે અને એને મીઠા શબ્દોથી, દલીલથી, ચર્ચાથી, લેખથી, ભાષણથી અને એવા વિધવિધ ઉપાયોથી ધર્મમાર્ગે લાવવા માટે પ્રેરણા થાય છે. આ રીતે મૈત્રી ભાવના જેમ સહિષ્ણુતા આણે છે તેમ તદ્દન બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરુણા ભાવના પણ એ જ પરિણામ પામે છે.

કરુણા ભાવનાથી બે મુદ્દા ખૂબ સુસાધ્ય થાય છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એક એનાથી દ્વેષ પર વિજય મળે છે અને બીજું એનાથી પર ઉપર વૈર લેવાની કે સજા કરવાની વૃત્તિ દૂર થાય છે. મૈત્રીમાં પ્રેમદ્વારા રાગ ઉપર વિજય મળે છે ત્યારે કરુણામાં દયાદ્વારા દ્વેષ ઉપર વિજય મળે છે. આ અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે.

કરુણા ભાવનાના પ્રસંગો પરત્વે પ્રતિકારની વિચારણામાં મન ઉપર વિજય કરવાની વાત કરી છે તેમાં આખો રાજયોગ સમાય છે. વાત એ છે કે ઘણીખરી વખત તો સુખ અને દુઃખ એક મનની કલ્પના જ હોય છે. અમુક વસ્તુની ગેરહાજરીને લીધે એક પ્રાણીનું મન મોટું ભયંકર દુઃખ માની લે અને બીજાને તે જ બાબત કાંઈ જરા પણ મહત્ત્વની લાગતી ન હોય. નાની નાની જરૂરીઆતો અને જેલમાં તેના અંગેના મનસ્વી હુકમો જુદા જુદા કારાવાસીઓનાં મન પર કેવી અવનવી અસર કરે છે તેનો અહીં જાતઅનુભવ થાય છે. મન પર આંકુશ જેટલે અંશે આવે તેટલે અંશે આ બાબત ઘટતા મહત્ત્વવાળી લાગે છે. કરુણાપાત્ર લાગતા પ્રાણીઓના મનમાં જો આ પ્રકારની વિચારણા આવી જાય અને તે પ્રાણી મન પર અંકુશનું ચાતુર્ય પ્રાપ્ત કરે તો દુનિયાના દુઃખો ઘણા અલ્પસંખ્યક બની જાય.

આપણે હવે સમુચ્ચય દૃષ્ટિએ કરુણા ભાવનાનો વિચાર કરીએ. દુનિયામાં ચારે તરફ દુઃખ, ઉપાધિ અને ત્રાસોમાં સબડતા પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. એની દુઃખમુક્તિના ઉપાયો યોજવા એ કરુણા ભાવના છે. એના કેટલાક ઉપયુક્ત પ્રસંગો વિચારીએ.

અનેક પ્રાણીઓ તદ્દન નિરાધાર જોવામાં આવશે. જેમના માતપિતા ગુજરી ગયા હોય, ઊંચે આભ અને નીચે ધરતી હોય, રહેવાને ઘર નહિ, પહેરવાને વસ્ત્ર નહિ, ખાવાને ચીજ નહિ અને પીવાના સાધન તરીકે એક વાટકો પણ નહિ. આવા પ્રાણીઓને જોઇ કેમ વિચાર આવ્યા વગર રહે ? એનાં ઓશીઆળા ચહેરા અને અશ્રુથી ભરેલી આંખો જોતાં જો કરુણા ન ઉપજે તો હૃદય પથ્થરનું બનેલું ગણાય. આવા નિરાધાર અનાથને માટે અનાથાલયો કરવા, બાળાશ્રમો સ્થાપવા, ઉદ્યોગમંદિરો ખોલવા એ સક્રિય કરુણાભાવના છે. સક્રિય કરુણા તે જ સાચી કરુણા છે અને તે જ ખરી હિતાવહ છે એ નિર્વિવાદ છે.

સક્રિય કરુણામાં વિવેકને ખૂબ અવકાશ છે. નિરાધાર માણસને બેચાર રૂપિયા આપવા એ નિરુદ્યમીને કેટલીક વાર ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય છે, એનો નિષેધ ન કરાય, પણ જો નિરુદ્યમીને ઉદ્યમે ચઢાવવાની યોજના થાય તો યોગ્ય-ઇષ્ટ ફળદાયી જરૂર થાય. આવો વિવેક કરુણાપ્રસંગોના પ્રતિકારને અંગે સર્વત્ર સમજી લેવો.

દુકાન પાસે અડ્ડો જમાવી અહલ્લેક કરતા નિરુદ્યમીને મદદ કરવામાં સંકોચ થાય, પણ પગે અપંગ હોય, આંખે અંધ હોય, મગજ વગરના ગાંડા હોય તેને સમાજે પાળવા જ ઘટે. એમાં જેને અભ્યાસ કરાવી શકાય તેમ હોય (અંધ કે બ્હેરાને) તેને તે પ્રકારથી અને તદ્દન અપંગ કે ગાંડા હોય તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે સમાજે સંભાળી લેવા જ ઘટે. કર્મના ભારથી દબાઇ ગયેલા એવા અપંગને યોજનાપૂર્વક યથોચિત સહાય કરવી તે સક્રિય કરુણાભાવના છે અને ખાસ કર્તવ્ય છે.

વૈધવ્યને આપણે જરૂર વંદ્ય ગણીએ, આર્યસંસ્કૃતિની એ ઉચ્ચ ભાવનાને જરૂર પોષીએ; પણ એને કોઇ પણ અવસ્થામાં

ઉપેક્ષ્ય ન ગણીએ. અત્યારે વિધવાઓની જે સ્થિતિ કહેવાત ઉચ્ચ કુટુંબમાં પણ અનેક સ્થાને જોવામાં આવે છે તે અસહ્ય છે. એનો ઉપાય વિધવાઓને માટે ઉદ્યોગગૃહો અને અભ્યાસગૃહોની સ્થાપનામાં છે. ત્યાં વિધવાને આરોગ્યની, પ્રસૂતિકર્મની વાચનની, શીવણની, ભરતની અને એવી અનેક પ્રકારની કેળવણી મળે અને તે માનભરેલી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાની આવશ્યકતા છે. યુવાન વિધવાને આખો દિવસ હુન્નરઉદ્યોગના કાર્યમાં જોડવાની, અભ્યાસમાં ગુંથાયલા રહેવાની અને જનસમાજની સેવા કરવાની તકો આપવી અતિ જરૂરી છે અને આર્યસંસ્કૃતિના એ ઉત્કૃષ્ટ અંગને એ રીતે જાળવવાથી કરુણાભાવનાને સક્રિય રૂપ મળે છે. વૃદ્ધ વિધવા માટે ભોજનગૃહો સ્થાપ્યા વગર વિધવાના પ્રશ્નનો નિકાલ થાય નહિ. પ્રાણીને સવારથી સાંજ પાડવાનો મહાન પ્રશ્ન છે એ સમાજે ઉકેલવો જ પડે. નવરું પડેલ મન જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે એ સમજાય તેવી વાત છે અને કુટુંબમાં હીણપત પામેલી, સમાજે તિરસ્કાર કરેલી અને લોકોએ અપશુકનરૂપ માનેલી યુવતી કે વૃદ્ધ વિધવા એના ધર્મમાં વર્તમાન સંયોગોમાં સહેલાઇથી સ્થિર થઇ શકે નહિ. આ આખા પ્રશ્નને સમાજે કરુણાભાવનાની નજરે તપાસવો જ ઘટે અને તપાસીને એને યોગ્ય આકાર આપવામાં આવે તો હજુ પણ એ આર્ય વિમળજ્યોતિને બચાવી શકાય તેમ છે. વિધવાના પ્રશ્નની વિચારણામાં અને તેની સાથેના ઘરના માણસોના વર્તાવમાં મોટો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. નણંદ, સાસુ અને સમાજનાં દૃષ્ટિકોણો બદલાય તો હજુ પણ ઉપાય શક્ય છે: સક્રિય કરુણાભાવને અહીં મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકાય તેમ છે.

સાધનને અભાવે રખડતા બાળકોને અભ્યાસ કરાવવાથી તેઓનો વિકાસ વધારી શકાય. અત્યારે સોળ આંક કે કક્કો બારાખડી આવડે તે ઠીક ગણાય અને નામાં આવડે કે પંચોપાખ્યાન વાંચ્યું હોય તે પાંચમાં પૂછવા લાયક ગણાય એ ધોરણ રહ્યું નથી. અત્યારના ધોરણને અનુસારે સમાજને અજ્ઞાનના ખાડામાંથી ઊંચા લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો અને કોઈ પણ પ્રાણી પોતાની ભાષા તો વાંચી-લખી જાણતો હોવો જ જોઈએ અને તેમાં આને પણ સમાન સ્થાન મળવું જોઈએ. અજ્ઞાનમાંથી ઊંચે લાવવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન એ કરુણાભાવનાનું સત્ય સ્વરૂપ છે.

વધારે અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળા માટે અભ્યાસગૃહો, વિદ્યાલયો, આશ્રયસ્થાનો કરવાનો પ્રશ્ન પણ વિશિષ્ટ આકારે એ જ કક્ષામાં આવે છે. વિજ્ઞાનયુગમાં આ પ્રશ્ન આકરો આકાર ધારણ કરે છે અને તેનો નિકાલ કરવામાં ખૂબ વિવેક, અવલોકન, ચર્ચા અને અમલને અંગે જે પારિણામિક કાર્ય થાય તે કરુણાભાવનાનું વ્યવહારુ સ્વરૂપ છે.

વિશાળ દૃષ્ટિએ કરુણા પોતાની આવડત અને શક્તિ પ્રમાણે લંબાવવી ઘટે. દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં દુઃખ, દુકાળ, મહામારી કે ધરતીકંપ થાય તેથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખના નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરવાની જેની શક્તિ હોય તેણે આખા વિશ્વ પર હાથ લંબાવવો. અપંગ, દુઃખી, વ્યાધિગ્રસ્ત ઢોરને વાસ્તે તેના દુઃખ દૂર કરવા વ્યવસ્થિત અને અર્વાચીન પદ્ધતિસરની પાંજરાપોળો કાઢવી. એમાં મુદ્દો કોઈ પણ પ્રાણીના દુઃખનો ઉપાય કરવાનો રાખવો. એના આગંતુક લાભ તરીકે આર્થિક દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્ન જરૂર વિચારવા, પણ એમાં પ્રેરકભાવ તો વિશ્વવ્યાપી કારણને જ અપાય.

એ જ દૃષ્ટિએ રક્તપીત જેવા ભયંકર વ્યાધિથી પીડાતા માટે આશ્રમો કાઢવા, ક્ષયરોગના વ્યાધિવાળા માટે આરોગ્યગૃહો સ્થાપવા, ચેપી રોગના ઉપચાર માટે સ્થાનો યોજવા, દવા વિગેરેની સગવડો કરી આપવી, મોટી સગવડવાળી હોસ્પીટલો સ્થાપવી, માવજત કરવાનું શિખવવા માટે અભ્યાસગૃહો કાઢવા, એને માટે સેવાભાવી બ્હેનો ભાઈઓનો ઉપયોગ કરવો, યોગ્ય આબરુસર માવજતનું કાર્ય સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવાઓ ઉપાડી લે તેવી યોજના કરવી. એ સર્વ કરુણા ભાવનાનું સક્રિય સ્વરૂપ છે.

એક ઘણી ખોટી ગેરસમજણ ચાલે છે તે અહીં દૂર કરવાની જરૂર છે. સંસાર સંબંધી કોઈ પણ બાબત આવી વિચારણામાં આવે ત્યારે કેટલાક ચોંકી જાય છે. તેમને એમ લાગે છે કે યોગની વાતો કરનાર અથવા તેનો અમલ કરવાની ઇચ્છા–ભાવના કરનાર સંસારમાં કેમ પડી શકે? અથવા સાંસારિક સેવાને યોગ નીચે કેમ લાવી શકે? આ સવાલ અવ્યવસ્થિત વિચારણાનું પરિણામ છે. સંસાર ચાલે છે તે આપણે જાણીએ છીએ, એને સેવાની આવશ્યકતા છે એ વાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ અને કરુણાના પ્રસંગો એ જ સંસારમાંથી શોધીએ છીએ; તો પછી એ પ્રસંગે આપણે સહાય ન કરીએ તો તો વિચિત્ર વાત થાય. સેવાભાવમાં તો આશય જ જોવાનો હોય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ સમજ્યા વગર સુવાવડ ન કરવાનું મત લે છે એના જેવી આ વાત છે. જો સેવાભાવે સુવાવડ કરવામાં આવે, સ્વચ્છતા સુઘડતાનું શિક્ષણ ફેલાવવામાં આવે તો વિશિષ્ટ આશયને પરિણામે એમાં પણ સેવા શક્ય છે અને સેવા હોઈ કરુણાભાવમાં જરૂર આવી શકે છે. સુંદર પ્રસૂતિગૃહ જેવી લોકોપયોગી અને વર્તમાનકાલીન સર્વ સાધનથી

સંપન્ન સંસ્થા શરૂ કરવામાં આવે અને તેમાં મારા તારાની પસંદગી વગર સેવા આપવામાં આવે તો એને ત્યાગની કક્ષામાં અને કરુણા ભાવનાના સક્રિય સ્વરૂપમાં મૂકવામાં જરા પણ વાંધો લાગતો નથી.

મતલબ કે, કરુણા ભાવના જંગલમાં બેસીને જ કરી શકાય એ વાત ઘટતી નથી. સમાજની અંદર પણ થઈ કરી શકાય તેમ છે, અને અત્યારની હિંદની સ્થિતિમાં તો ખાસ કર્તવ્ય છે. વિશાળ દૃષ્ટિએ જૈનમાર્ગની સિદ્ધ આજ્ઞાઓ સમજવામાં આવે તો સમાજમાં કાર્ય કરવાનું મોટું ક્ષેત્ર છે. અનેક સામાજિક સંસ્થાઓ, વિદ્યાર્થીગૃહો, અન્નાલયો, હોસ્ટેલો સ્થાપવી, ચલાવવી, નભાવવી, સમાજહિતના પ્રશ્નો પર વિચાર કરનારી સંસ્થાઓને પોષવી એ સર્વ આ ભાવનાનો વિષય બની શકે છે.

આવી ભાવના જે હૃદયમાં વર્તતી હોય તેને દ્વેષ કે અન્યનું ભૂરું કરવાની ઈચ્છા પણ ન જ થઈ શકે એમાં નવાઈ જેવું નથી. એ નાનામાં નાના જીવથી માંડીને મનુષ્ય સુધી સર્વ જીવોના દુઃખ વિગેરે અનિષ્ટ પ્રસંગો જોઈ આર્દ્ર થઈ જાય છે અને તેને તેમાંથી છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, યોજના કરે છે, અમલ કરે છે.

આ કરુણાભાવને વિશાળ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવશે તો એ શાંતરસ છે, અમૃતના પ્યાલા છે, આનંદોદધિના ઉછાળા છે, પ્રેમના પરિસ્પન્દો છે, દ્વેષનો તેમાં સર્વથા બહિષ્કાર છે અને વિજયમાર્ગે પ્રયાણ છે એમ જરૂર લાગશે. શ્રી વિનયવિજયજી કહે છે કે–આવા અનુપમ શાંતરસનું તમે પાન કરો, વ્યવહારુ પાન કરો, સક્રિય પાન કરો.

इति कारुण्यभावना १५

પ્રકરણ ૧૬ મું

માધ્યસ્થ્ય ભાવના

शालिनी

श्रान्ता यस्मिन् विश्रमं संश्रयन्ते,
रुग्णाः प्रीतिं यत्समासाद्य सद्यः ।
लभ्यं रागद्वेषविद्वेषिरोधा-
दौदासीन्यं सर्वदा तत्प्रियं नः ॥ क० १ ॥

लोके लोका भिन्नभिन्नस्वरूपा,
भिन्नैर्भिन्नैः कर्मभिर्मर्मभिद्भिः ।
रम्यारम्यैश्चेष्टितैः कस्य कस्य,
तद्विद्वद्भिः स्तूयते रुष्यते वा ॥ ख० २ ॥

मिथ्या शंसन्वीरतीर्थेश्वरेण,
रोद्धुं शेके न स्वशिष्यो जमालिः ।
अन्यः को वा रोत्स्यते केन पापा-
त्तस्मादौदासीन्यमेवात्मनीनम् ॥ ग० ३ ॥

अर्हन्तोऽपि प्राज्यशक्तिस्पृशः किं,
धर्मोद्योगं कारयेयुः प्रसह्य ।
दद्युः शुद्धं किन्तु धर्मोपदेशं,
यत्कुर्वाणा दुस्तरं निस्तरन्ति ॥ घ० ४ ॥

तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं,
वारं वारं हन्त सन्तो लिहन्तु ।
आनन्दानामुत्तरङ्गत्तरङ्गै-
र्जीवद्भिर्यद्भुज्यते मुक्तिसौख्यम् ॥ ङ० ५ ॥

. . . .

પ્રાણીઓ પ્રેમરસનો સ્વાદ કરે છે, જેમાં રાગ-દ્વેષ જેવા મહા-આકરા દુશ્મનોનો રોધ થવાથી એકદમ ઉદાસીનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એ (માધ્યસ્થ્ય ભાવ) અમને બહુ ઇષ્ટ છે.

ખ. ૨. અંદરનાં મર્મસ્થાનોને ભેદી નાખનારા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મોને લઇને આ લોકમાં પ્રાણીઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના નાના પ્રકારના આવિર્ભાવોને દેખાડનારા થાય છે. તેમના પસંદ આવે તેવા અથવા ન પસંદ આવે તેવા વર્તનો જાણનારા સમજુ પ્રાણીઓ આમાં કોની પ્રશંસા કરે અને કોના ઉપર રોષ કરે ?

ગ. ૩. ખુદ તીર્થંશ્વર શ્રી મહાવીર પરમાત્મા જેવા પણ પોતાના શિષ્ય જમાલિને અસત્યની પ્રરૂપણા કરતો અટકાવી શક્યા નહિ, તો પછી કોણ કોને કયા પાપથી અટકાવી શકે ? તેટલા માટે ઉદાસીનતાને જ આત્મહિતકર સમજવી.

ઘ. ૪. શ્રી તીર્થંકર દેવો અસાધારણ શક્તિ-બળવાળા હોય છે, છતાં તેઓ પણ શું બળજોરીથી ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે ? નથી કરાવતા. પણ તેઓ યથાસ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ જરૂર આપે છે, જેનો અમલ કરનારા પ્રાણીઓ દુસ્તર ભવસાગરને તરી જાય છે.

ઙ. ૫. તેટલા માટે ઉદાસીનતા(માધ્યસ્થ્ય)રૂપ અમૃતના સારને સંતપુરુષો વારંવાર આસ્વાદો એના આનંદના વધારે વધારે ઉછળતા મોજાંઓવડે મુક્તિનું સુખ પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે છે.

गेयाष्टक

अनुभव विनय ! सदा सुखमनुभव, औदासीन्यमुदारं रे ।
कुशलसमागममागमसारं, कामितफलमन्दारं रे
॥ अनु० ॥ १ ॥

परिहर परचिन्तापरिवारं, चिन्तय निजमविकारं रे ।
वदति कोऽपि चिनोति करीरं, चिनुतेऽन्यः सहकारं रे
॥ अनु० ॥ २ ॥

योऽपि न सहते हितमुपदेशं, तदुपरि मा कुरु कोपं रे ।
निष्फलया किं परजनतप्त्या ?, कुरुषे निजसुखलोपं रे
॥ अनु० ॥ ३ ॥

सूत्रमपास्य जडा भाषन्ते, केचन मतमुत्सूत्रं रे ।
किं कुर्मस्ते परिहृतपयसो , यदि पीयन्ते मूत्रं रे
॥ अनु० ॥ ४ ॥

---

१ पिबन्ति પાઠાંતર.

રાગઃ—આ અષ્ટકના રાગની દેશી પ્રસિદ્ધ છે. ' આજ ગયા'તા અમે સમવસરણમાં ' એ જાણીતી ઢાળમાં ચાલે છે. પ્રતમાં એને પ્રભાતિ રાગ લખે છે. ' આદર જીવ ! ક્ષમા ગુણ આદર ' ની દેશી જણાવે છે.

ગેયાષ્ટક:— ૧૬. માધ્યસ્થ્યભાવના:—

૧. વિનય ! અંત પ્રધાન ઉદાસીનતાના સુખનો તું અનુભવ કર, નિરંતર અનુભવ કર. એ ઉદાસીન ભાવનું સુખ પરમ કલ્યાણની સાથે સંગતિ કરાવી આપનાર છે, સર્વ સુવિહિત શાસ્ત્રોનો સાર છે અને ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે, માટે એ ઉદાસીનતાના સુખને અનુભવ.

૨. પરચિંતાનાં વિકલ્પજાળોને તજી દે અને તારું પોતાનું અવિકારી તત્ત્વ (આત્મસ્વરૂપ) ચિંતવ. કોઇ માણસ (ઘણું) બોલે છે પણ કાંટાવાળા કેરડાને માત્ર ઉપાર્જન કરે છે અને કોઇ બીજો આંબા(નાં ફળો)ને એકઠાં કરે છે—ચુટે છે.

૩. જો કોઇ(પ્રાણી)ને હિતનો ઉપદેશ કરવામાં આવે, તેને તે સહન કરી લે નહિ—તેના ઉપર રુચિ પણ આણે નહિ, છતાં તેના ઉપર તું કોપ કર નહિ. પારકા માણસ સંબંધી અર્થ-વગરની નિષ્ફળ ચિંતા કરીને તું શા માટે તારા પોતાનાં સુખનો નાશ કરે છે ?

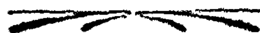
૪. કેટલાક મૂર્ખશિરોમણિઓ સુશાસ્ત્રવિહિત હકીકતને તજી દઇને સૂત્ર સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ ભાષણ કરે છે તેને માટે આપણે શું કરીએ ? સુંદર દૂધ છોડી દઇને તેઓ ખરેખર મૂત્ર પીએ છે.

पश्यसि किं न मनःपरिणामं, निजनिजगत्यनुसारं रे ।
येन जनेन यथा भवितव्यं, तद्भवता दुर्वारं रे
॥ अनु० ॥ ५ ॥

रमय हृदा हृदयंगमसमतां, संवृणु मायाजालं रे ।
वृथा वहसि पुद्गलपरवशता-मायुः परिमितकालं रे
॥ अनु० ॥ ६ ॥

अनुपमतीर्थमिदं स्मर चेतन-मन्तःस्थिरमभिरामं रे ।
चिरं जीव विशदपरिणामं, लभसे सुखमविरामं रे
॥ अनु० ॥ ७ ॥

परब्रह्मपरिणामनिदानं, स्फुटकेवलविज्ञानं रे ।
विरचय विनय ! विवेचितज्ञानं, शान्तसुधारसपानं रे
॥ अनु० ॥ ८ ॥

૫. જે પ્રાણી જે મતિમાં જવાનો હોય છે તેને અનુસારે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ પરિણામ પામે છે તે તું કેમ જોઈ શકતો નથી? અને ક્યાં પ્રાણીએ ક્યાં અને કેવા થવું? પોતાની શક્તિ-વ્યક્તિનો પ્રકાર કેમ મુકરર કરવો? તે સંબંધમાં તારાથી કોઈ પણ પ્રકારની અટકાયત થવી દુષ્કર છે. (આ હકીકત તું કેમ જોઈ શકતો નથી? કેમ જાણી શકતો નથી? કેમ ઘટાવી શકતો નથી?)

૬. ચિત્તને પસંદ આવે તેવી સમતાને હૃદયથી રમાડ અને માયાનાં જાળાંઓને ખલાસ કરી દે. પુદ્ગલોની તાબેદારી તું વધુન નકામી કરે છે. કેમકે તારું આયુષ્ય તો મર્યાદિત વખત માટે જ છે. (માટે તું ઉદાસીનતાનાં સુખનો અનુભવ કર.)

૭. આ (ઉદાસીનતા અથવા અંદર બેઠેલો ચેતનરામ) કોઈની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવું (અનુપમ) તીર્થ છે. સદા જાણી શકાય તેવું ચેતન (જીવન) છે, અંતરની અંદર બિરાજમાન થયેલ છે, અતિ રમણીય છે અને શુદ્ધ પરિણામમય છે તેને તું વારંવાર સ્મરણપથમાં લાવ-તેને યાદ કર-તેને ધ્યાવ. એથી ચિરકાળ પર્યંત શાશ્વત સુખને હે જીવ! તું પ્રાપ્ત કરીશ.

૮. એ (ઔદાસીન્ય) પરબ્રહ્મરૂપ ચેતનભાવનું પરમ સાધન છે; એ સ્પષ્ટ રૂપે કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. અહો વિનય! આ શાંતસુધારસ જેમાં જ્ઞાનનું વિવેચન-પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલ છે તેના પાનને તું નિરંતર કર. અથવા વિનયે કરેલા કે વિનયપૂર્વક કરેલા વિવેચનવાળા જ્ઞાનમય આ શાંતસુધારસના પાનને તું કર, તું એનું પાન કર. તું એને પી.

ધર્મસ્વ ભાવનાની નોંધઃ—

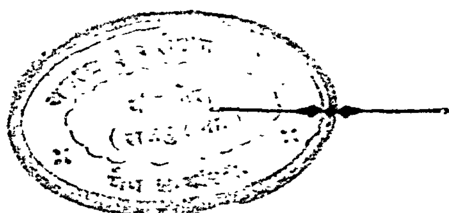
ક. ૧. आप्त સાચો ગવેષક. ક્ષીણ મળ ગયેલા. विश्रम વિસામો. આરામ. करुणा દયા, અનુકંપા, ક્ષીણ થઈ ગયેલા. विकृति દોષ શત્રુ. रोध અટકાયત. અનુકૂળ. औदासीन्य સમભાવ–ઉદાસીન વિરક્તભાવ.

ખ. ૨. स्वरूप દેખાવ, આવિર્ભાવ. मर्मभिद् મર્મ–અંતરનો ભાગ, તેને ભેદનારા, ઠેઠ સુધી ઉતરી જનારા. चेष्टित ક્રિયા પ્રવૃત્તિ. रुध्यते રોધ કરાય, રુદ્ધ થવાય.

ગ. ૩. मिथ्या અસત્ય, અજ્ઞાનભાવ. शंसन ઉપદેશનો, પ્રરૂપણા. रोद्धुं નિષેધવાને, અટકાવવાને. जमालि શ્રીવીરભગવાનનો સંસારીપણાનો જમાઈ અને હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય. रोत्स्यते અટકાવી શકાય, રોકી શકાય. आत्मनीनं આત્માને હિત કરનાર.

ઘ. ૪. प्राज्य મહાન. स्पृशः સ્પર્શ કરનારા, धर्मोद्योग ધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્તિ, ધર્મકાર્યમાં પ્રેરણા. प्रसह्य બળજોરીથી, સિરજોરીથી. दुस्तरं દુઃખે–મુશ્કેલીએ તરી શકાય તેવો. (સંસાર–સમુદ્ર)

ઙ. ૫. लिहन्तु ચાટો, આસ્વાદો. उत्तरंगत्तरंग ઉત્ એટલે વધારે વધારે વધતા જતા, જોસથી ઉછળતા જતા (સમુદ્રલહરીનાં મોજાં). जीवद्भिः પાણીઓવડે (કર્મણિપ્રયોગ છે). भुज्यते ભોગવાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે.

ગેયાષ્ટકની નોટ:—

૧. औदासीन्य ઉદાસીનતા, મધ્યસ્થપણું. उदार મુખ્ય, પ્રધાન. कुशल પરમ. કલ્યાણ (મોક્ષ). सारं રહસ્ય. मन्दारं કલ્પવૃક્ષ.

૨. पर પરવસ્તુ, પારકાં, પરાયાં. परिवार સમૂહ, વિકલ્પજાળ. अविकारं અવિકારી, શાશ્વત. चिनोति એકઠાં કરે છે, મેળવે છે, ચુંટે છે. सहकार આંબો.

૩. तप्स्या ચિંતા, સંતાપ (વડે-દ્વારા). लोपं નાશ, વિનાશ.

૪. सूत्र મૂળ સૂત્ર, આગમ ગ્રંથો (માં કહેલી હકીકતો). अपास्य છોડી દઈને, ઉત્થાપીને. उत्सूत्र સૂત્રથી ભિન્ન. पयस् દૂધ. मूत्र પુરીષ, મૂતર.

૫. परिणाम વિચાર, વૃત્તિના સાક્ષાત્કારો. गति જન્માંતરનું સ્થાન, ભવિષ્યનું સ્થાન. भवितव्यं થવું તે, ભવિતવ્યતાની સ્થિતિ. दुर्वारं અટકાવવા કરવાં મુશ્કેલ.

૬. हृदयंगम હૃદયને પસંદ આવે તેવી, મનોહર. संवृणु સંકોલી લે, સંકોચી લે, ખલાસ કરી દે, બંધ કર. परवशता તાબેદારી, ભાઈ-સાપી. परिमित મર્યાદિત, હદ બાંધેલ, મુકરર. (પરિણામે અતિ અલ્પ).

૭. अनुपम ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, incomparable. चेतनम् conspicuous. living જીવંત. अन्तःस्थितं અંતરમાં રહેલ, ઊંડાણમાં ઘર કરેલ. अभिराम રમણીય, સુંદર. विशद શુદ્ધ, નિર્મળ. अविरामं નિરંતરને માટે, હમેશને માટે.

૮. परब्रह्म નિર્વિકાર, નિરંજન, શુદ્ધ ચૈતન્ય. परिणाम ચેતન. निदानं પ્રધાન કારણ. विज्ञान વિશિષ્ટ જ્ઞાન. विरचय બનાવ, વારંવાર કર ગોઠવ. विवेचित વિવેચન-પૃથક્કરણ કરેલું છે જેમાં એવું.

क. (१) મનોવૃત્તિના અતિ વિચારણીય પ્રદેશમાં આપણે હવે જઇએ છીએ. માનસવિદ્યાનો જેટલો વધારે પરિચય કે અભ્યાસ હશે તેનો આ ભાવનામાં તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થશે.

આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓ હોય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તદ્દન ઊંધી ખોપરીના હોય છે. તેને સલાહ કે ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તે માને તો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ઉપદેશ આપનાર ઉપર ગુસ્સો કરે, દ્વેષ કરે અને દ્વેષને પરિણામે અપમાન, ગાલીપ્રદાન કે તોફાન પણ કરે.

પંચતંત્રમાં વાનર અને સુઘરીનું દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. સુઘરીનો માળો બહુ વ્યવસ્થિત હોય છે. એનાથી ઘી પણ ગળી શકાય છે. ચોમાસામાં એ સુઘરી (પક્ષી વિશેષ) ઝાડ પર લટકતા પોતાના માળામાં બેઠેલી હતી. વરસાદ ખૂબ પડતો હતો, વીજળીના ઝબકારા થતા હતા અને વાદળનો ગર્જારવ થતો હતો. ત્યાં એક વાનર તે ઝાડ નીચે આવ્યો અને ઠંડીથી દાંત કચકચાવવા અને શરીરે ધ્રૂજવા લાગ્યો. પેલી સુઘરીને એ સ્થિતિમાં એને જોઇને દયા આવી એટલે બોલી: 'ભાઈ ! તું મનુષ્યની આકૃતિવાળો દેખાય છે, ચતુર જણાય છે, તો ઉનાળામાં માળો કે—એવું રહેવાનું સ્થાન તેં તૈયાર કેમ ન કર્યું ? ' વાંદરો કહે 'ચૂપ પડી રહે, ગડબડ ન કર.' વળી એ વધારે ધ્રુજવા લાગ્યો, એટલે સુઘરી બોલી કે—" ભાઈ ! આખો ઉનાળો તેં આળસમાં શા માટે ગુમાવ્યો ? " વાંદરો ચીડાયો. એક બે ગાળ ચોપડી દીધી. વળી વરસાદ વધ્યો અને

કડાકા થયા. વાંદરો વધારે ધ્રૂજવા લાગ્યો. સુઘરી દયા લાવી વધારે શિખામણ દેવા લાગી. વાંદરો બ્રાડ્યો–' રાંડ, શુચિમુખિ ! પંડિતમાનિની ! ચૂપ રહે, નહિ તો ઘર વગરની કરી મૂકીશ.' સુઘરી ચૂપ રહી, પણ વળી ઠંડીનો માર વધ્યો અને વાંદરો પૂજા ધ્રૂજવા લાગ્યો એટલે સુઘરીએ વળી પાછો સારા વખતમાં ઘર બાંધી લેવાના ફાયદા સંબંધી ઝાડ પર માળામાં બેઠા બેઠા ઉપદેશ આપ્યો. વાંદરાથી હવે રહેવાયું નહિ. એણે જવાબમાં કહ્યું–' ઘર બાંધવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ ઘર ભાંગવાની તો જરૂર છે. ' એટલું બોલી બે–ચાર ગાળો વર્ષાવી, ફલાંગ મારી સુઘરીનો માળો વીંખી નાખ્યો.

આવા સંયોગો દુનિયામાં ઘણા આવે છે. આપણે કોઇને સલાહ કે સૂચના આપીએ અને તે સમજે કે અનુસરે નહિ ત્યારે શું કરવું ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આ ભાવનામાં કરવાનો છે. બહુ વ્યવહારુ પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાનો આ સવાલ છે.

આ દુનિયામાં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ અનેક હોય છે. જેના ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો હોય તે સામે અપકાર કરનારા હોય છે. કેટલાક ખૂન, મારામારી, તોફાનમાં રસ લેનારા હોય છે, કેટલાક પારકું ધન કે પરની મિલ્કત પચાવી પાડવામાં આનંદ લેનારા હોય છે, કોઇ ચોર, કોઇ લુંટારા, કોઇ ઠગારા, કોઇ વિશ્વાસઘાતી, કોઇ ફાસીઆ, કોઇ દુરાચારી, કોઇ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત, કોઇ મોડી રાત્રે રખડનારા, કોઇ દારુડીઆ, કોઇ માયાવી, કોઇ દંભી, કોઇ ક્રોધી, કોઇ જૂઠું બોલનારા, કોઇ લોભી, કોઇ અભિમાની, કોઇ નિંદા કરનારા, કોઇ હિંસક, કોઇ બીકણ, કોઇ ઇર્ષ્યાળુ–વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારે દુષ્ટ

બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ હોય છે. એવા પ્રાણીઓને બનતી સલાહ આપવી, સાચો માર્ગ બતાવવો અને તેમને દુષ્ટ માર્ગથી દૂર કરાવવા બનતા પ્રયાસો અનેક રીતે જરૂર કરવા, પણ એવા પ્રયાસમાં સિદ્ધિ ન થાય તો શું કરવું ? એ પ્રશ્ન અહીં ઊભો થાય છે. અનેક પ્રકારના દુષ્ટ આચરણવાળા પ્રાણીઓ તરફ આપણે કયા પ્રકારનું વલણ દાખવવું ઘટે ? એ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નને અંગે આપણે, આપણા મનના ઊંડાણમાં ઉતરવું પડે.

આપણો ઉદ્દેશ રાગદ્વેષ ઓછા કરી, સર્વથા એનો ક્ષય કરી વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આવા પ્રકારનો વિકાસ સર્વથા ઇષ્ટ અને સાધ્ય છે એ ધારીને આપણે ચાલીએ છીએ.

વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાવાળાને એ આદર્શે પહોંચવા માટે પોતાની ભૂમિકા શુદ્ધ કરવી ઘટે. એ માટે એણે મનને શોધવું પડે, સંમાર્જવું પડે, સાફ કરવું પડે.

મનમાં રાગદ્વેષની છાયાના પ્રસંગો આવે ત્યારે ચેતીને-ચોંકીને ઊભા રહેવાનું છે. આપણી વિશ્વદયાને અંગે આપણે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના કોઈ પ્રાણીને કરીએ તેને અનુસરવા તે બંધાયેલ છે ? કદાચ આપણા દૃષ્ટિબિન્દુમાં પણ સ્ખલના હોવાનો સંભવ ખરો કે નહિ ? અથવા એ તમારી સલાહ ન માને કે કદાચ તમારું અપમાન કરે તો પણ તમને શું ? જો તમે તેની જેવા ઉપર ક્રોધ કરો તો તમારો ઉપર જણાવેલો આદર્શ ક્યાં રહ્યો ? પછી તો તમે પણ નીચે ઉતરી જાઓ અને તેની બાજુમાં બેસી જાઓ.

આવે પ્રસંગે મન પર સંયમ રાખવો એ જ કર્તવ્ય છે. વિચારવું કે પ્રાણી કર્મવશ છે, કર્મનો નચાવ્યો નાચનાર છે

અને એકંદરે પરવશ છે. એના ઉપર ક્રોધ કરવો કે એની સામે થવાનો પ્રયાસ કરવો એ તમારા જેવા ઉચ્ચ આદર્શ-વાળાને ન ઘટે. એવે પ્રસંગે તમારે 'ઉપેક્ષા' કરી દેવી, તમારે એવા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા પ્રાણી તરફ બેદરકારી કરી દેવી અને જાણે તમે તેના દુષ્કૃત્ય તરફ ઉપેક્ષા ધરાવો છો એમ ધારી લેવું. આનું નામ ઉદાસીનતા અથવા માધ્યસ્થ્ય કહેવાય.

'ઉદાસીનતા' માં બેદરકારી અને છતાં અંતરનો ખેદ એ પ્રાધાન્ય ભાવ છે. એમાં મનને ઊલટું વલણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

'માધ્યસ્થ્ય'માં મન તદ્દન સ્થિર થઈ જાય છે. દરિયાના તોફાન એમાં ન હોય. એ તો જાણે પોસ માસનું પાણી થઈ જાય. આમાં મનની સમતાનું પ્રાધાન્ય છે, છતાં આ આખી મનોદશામાં નિષ્ઠુરતા નથી, તિરસ્કાર નથી, નિષ્કાળજી નથી. પૂરતા પ્રયત્નોવડે અધઃપતિત પ્રાણીને માર્ગ પર લઈ આવવાનું કર્યા છતાં તે ઊંચો ન આવે ત્યારે તેના પ્રત્યે કેવું વલણ ધારણ કરવું તેને લગતા માર્ગનું એમાં નિદર્શન છે. એમાં વ્યવસ્થિત ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છતાં સ્વાર્થ, બેદરકારી કે અયોગ્ય ત્યાગ નથી. આ ભાવ આખી ભાવનાની વિચારણામાં જોવામાં આવશે.

આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે કરીને વિશાળ દૃષ્ટિ ખીલ-વવાનો છે, કર્મપારતંત્ર્ય સમજાવવાનો છે અને રાગ-દ્વેષ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવવાનો છે.

આટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે આ **ઉદાસીનતા** અથવા **ઔદાસીન્ય**ના નામથી પણ ઓળખાતી **'માધ્યસ્થ્ય'** તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલી અને ઉપેક્ષાના નામને પણ યોગ્ય રીતે ધારણ કરતી છેલ્લી ચોથી યોગ ભાવનામાં પ્રવેશ કરીએ

[illegible]

[illegible] રાગદ્વેષ [illegible] થી આમ થાય છે. અહીં ઉદાહરણનો [illegible] બતાવ્યો. રાગદ્વેષને તો આપણે આ વિચારણામાં સારી રીતે ઓળખી ચૂક્યા છીએ. એ મોહરાજાના બન્ને પુત્રો છે અને એ આખા જગતને પોતાની દોરી ઉપર નચાવે છે, એ જ્યાં સુધી પ્રાણી ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે ત્યાં સુધી પ્રાણી સંસારથી [illegible] સમજી, મહારાજ કહે છે કે '[illegible] નેસ્તનાબૂદ ને નહિ છૂટે રે' એટલે પોતાની શક્તિથી ગજ-બંધ-મદોન્મત્ત ગજેન્દ્રને તોડી નાખી શકે એવા બળીઆ પ્રાણી સ્નેહના તાંતણાને તોડી શકતા નથી. આવો આકરો રાગ સંસારમાં પ્રાણીને ખેંચી ખેંચીને રાખે છે. મોટા દેવો પણ એનું વશવર્તીપણું છોડી શકતા નથી અને આષાઢાભૂતિ તથા નંદિષેણ જેવા મુનિઓ પણ એને વશ પડી ગયા છે.

દ્વેષની કાળાશ તો મહાભયંકર છે. ચિત્તને ડોળી નાખનાર છે, પ્રબળ વિકાર કરાવનાર છે અને બીજા અનેક મનોવિકારોને જન્મ આપનાર છે. રાગદ્વેષમાંથી ટપાટો ને નોકપાટો જન્મે છે અને એ અનેક રીતે પ્રાણી પર આક્રમણ કરી એનો સંસાર વધારી મૂકે છે ને એના સાધ્ય--મોક્ષને દૂર ને દૂર રાખે છે. સાધ્યને પ્રાપ્ત થવા ન દેનાર આ રાગદ્વેષ પ્રાણીના ખરા આકરા દુશ્મનો એટલા માટે છે કે એ સાધ્યનું સામીપ્ય પણ થવા દેતા નથી.

એવા આકરા રાગદ્વેષરૂપ, મહાભયંકર દુશ્મનોનો રોધ કરવાથી ઉદાસીનતા જન્મ પામે છે. રાગદ્વેષનો સંપૂર્ણ રોધ થાય તો સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા આવે છે અને ઓછો વધતો થાય તો તે પ્રમાણમાં ઓછી વધતી આવે છે. રાગદ્વેષનો રોધ એ સાધ્યપ્રાપ્તિનું સાધન છે. ઔદાસીન્ય એ રોધથી પ્રાપ્ત છે અને એ રોધ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેથી એ ઉદાસીનતાને ઓળખવા જતાં આપણા હાથમાં ઈષ્ટસિદ્ધિનું એક અનેરું સાધન પણ આવી જાય છે. આવા પ્રકારની ઉદાસીનતા છે તેથી તે અમને ખૂબ ઇષ્ટ છે.

રાગદ્વેષનો રોધ કેમ કરવો ? એ અત્ર મુખ્ય વિષય નથી. એના પ્રસંગો, સાધનો અને માર્ગો અગાઉ ચર્ચાઈ ગયા છે. અત્ર તેનો નિર્દેશ જ કરવાનો છે. આ ભાવનામાં એ જરૂર મળી આવશે, તે શોધી લેવાની સૂચના કરીને અહીં ઔદાસીન્યના બે મોટાં ફળ બતાવીએ :—

શ્રમથી થાકી ગયેલા, ચિંતાથી મુંઝાઇ ગયેલા, સંતાપના ભારથી દબાઈ ગયેલા પ્રાણીઓ આ ઉદાસીનતામાં આરામ મેળવે છે. સખ્ત ગરમીના સંતાપથી ગરમ ગરમ થઇ ગયા હોઇએ, માથે તડકો ધોમ ધખતો હોય અને ચારે તરફ ફાંકા ઉડતા હોય ત્યારે નાની ઝુંપડીમાં નિર્મળ ઠંડું જળ મળે અને પગ લાંબા કરવા પથારી મળે ત્યારે જેવો આરામ થાય તેવો આરામ મોહજન્ય અનેકવિધ સંતાપોથી તપી ગયેલા ચેતનને ઉદાસીન ભાવમાં મળે છે. ૧૧૫ ડીગ્રીમાં ઉઘાડે પગે મુસાફરી કરનારને પાણીનું પરબ આવે ત્યારે જેવો આરામ મળે છે તેવો આરામ ચેતનને ઉદાસીનભાવ આપે છે.

રોગી માણસને કોઇ બાબતમાં પ્રીતિ થતી નથી અને ખાવું, પીવું, બોલવું કે રમવું એમાં એનો રસ જામતો નથી. સંસાર રોગથી હેરાન થઇ ગયેલા પ્રાણીને ઉદાસીન ભાવમાં પ્રીતિ મળે છે, રસ જામે છે અને આનંદ થાય છે. અથવા 'રુગ્ણ' એટલે પ્રેમભગ્ન, નિરાશા પ્રાપ્ત, આવાને પણ પ્રેમ સાંપડે છે.

આવી રીતે સંતાપને બદલે આરામ અર્પનાર અને રોગીને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર આ ઔદાસીન્ય છે. એને બરાબર ઓળખાઇ જવાશે ત્યારે આ વિવેચનમાં વિશેષોક્તિ જરા પણ નહિ લાગે, ઊલટું એમાં અલ્પોક્તિ લાગશે. એ આપણે જ્યારે એનાં સ્વરૂપમાં રમણ કરશું ત્યારે સ્પષ્ટ થશે.

અહીં જે થાક–ખેદ અને રોગ–વ્યાધિની વાત કરી છે તેના વિવિધ પ્રકાર છે. સર્વ પ્રકારના થાકથી અહીં આરામ મળે છે અને વ્યાધિ છતાં સુરુચિ જાગે છે.

અહીં રાગ–દ્વેષના રોધની વાત કરી છે તે અંશથી જ સમજવાની છે. સંપૂર્ણ રોધની દશા ગુણસ્થાનક્રમમાં આગળ આવે છે તેની અહિં માત્ર ભાવના હોય છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. રાગદ્વેષનો બની શકે તેટલો રોધ એ મુમુક્ષુઓએ કરવાનો છે એ ધ્યાનમાં રહે, પણ સંપૂર્ણ રોધ થયા વગર સાચી ઉદાસીનતા અપ્રાપ્ય છે એમ ધારવાનું નથી. આ સર્વ હકીકત નીચેનું સ્વરૂપ વાચતાં સ્પષ્ટ થશે.

ગ્ર. (૨) ઉદાસીનતા કેમ કરાય તેનો એક પ્રકાર ભવ્ય રીતે બતાવે છે. કર્મસ્વરૂપ આપણે જાણીએ છીએ. આશ્રવ ભાવનામાં એના આવવાના માર્ગો આપણે જોઇ ગયા છીએ.

એ સર્વ નવાં કર્મોને અંગે વાતો હતી, પણ જે કર્મો અગાઉ પ્રાણીએ એકઠાં કર્યાં હોય તે તો ભોગવવાં જ પડે.

> कृतकर्मक्षयो नास्ति, कल्पकोटिशतैरपि ।
> अवश्यमेव भोक्तव्यं, कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

'કરેલા કર્મનો ક્ષય સેંકડો વર્ષો જાય તો પણ થતો નથી, એનાં–શુભ અશુભ કર્મોનાં સારાં ખરાબ ફળ અવશ્ય જ ભોગવવાં પડે છે.' એક નિર્જરાની વાત બાદ કરતાં કર્મની વાત એવી છે કે એને ભોગવે જ છૂટકો, એનાથી નાસી છૂટાય તેમ નથી અને નિર્જરાની વાત તો ઘણી પારિભાષિક અને વિશેષણવતી છે જેનો વિચાર નવમી ભાવનામાં કર્યો છે.

કર્મથી પ્રાણી અનેક ગતિમાં જાય છે, ત્યાં કર્મો એને ઇંદ્રિયો આપે છે, ત્યાં એને ઓછું વધતું આયુષ્ય કર્મ આપે છે, ત્યાં એનાં શરીરનું બંધારણ, એની આકૃતિ, એનાં અંગોપાંગ, એનાં રૂપ, વાણી, કીર્તિ, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, તંદુરસ્તી, વ્યાધિગ્રસ્તતા, સૌભાગ્ય આદિ નાની–મોટી અનેક બાબતો પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના યોગે પ્રાપ્ત થાય છે.

આથી લોકો જુદા જુદા સ્વરૂપનાં જોવામાં આવે છે. કોઈ મહેનત કરી થાકી જાય છતાં અપયશ પામે છે, કોઈ વગર મહેનતે કે અલ્પ પ્રયાસે કીર્તિ વિસ્તારે છે, કોઈ ભાષણ કરવા ઊભો થાય તો લોકોને ખસવું ગમતું નથી અને કોઈ બોલવા ઉઠે ત્યાં લોકો ચાલવા માંડે છે, કોઈ રૂપવાન અને કોઈ કદરૂપા, કોઈ કાણા, આંધળા, બહેરા કે જડબા બેસી ગયેલા, કોઈ યુવાન, મજબૂત અને પડછંદ પડે તેવા, કોઈ નિરંતર દવા ખાવાવાળા દમલેલ તો કોઈ વજ્ર તંદુરસ્ત–આવા હજારો લાખો પ્રકારના માણસો–પ્રાણીઓ દુનિયામાં છે.

સંસાર આખામાં જોતાં અનેક નાટકો આપણને જોવા મળ-શે. સ્વરૂપભિન્નતા તો એટલી છે કે લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીમાં તેનું વ્યક્તિત્વ જરૂર જોવા મળે. અને સ્વરૂપભિન્નતા સાથે પ્રત્યે-કનાં કાર્યોમાં પણ ભિન્નતા જોવામાં આવશે. કોઈ દાન આપ-નાર, સદાચારી, મિતભાષી, સાચી સલાહ આપનારા, પોતાની ફરજનો ખ્યાલ કરનારા, જીવનને સારી રીતે વ્યતીત કરી વિકાસ સાધનારા જોવામાં આવશે અને કોઈ ધમાલીઆ, તરંગી, અમરંગી, દુરાચારી, રખડુ, નાદે ચડી ગયેલા, વ્યસની, અપ્રામાણિક જીવન વહનારા જોવામાં આવશે.

બાહ્યસ્વરૂપ અને ચેષ્ટિતનાં વર્ણનો કરવા બીનજરૂરી છે, એ દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

સ્વરૂપપ્રાપ્તિ અને વર્તન કર્માધીન હોવાથી એને 'મર્મ-ભેદ' કહેવામાં આવ્યા છે. મર્મ એટલે ઊંડાણ ભાગ. આ મર્મને ભાંગી નાખનાર કર્મો અનેક પ્રકારના નાચો કરાવી રહેલ છે. એને લઇને પ્રાણી સુરૂપ–કુરૂપાદિ અનેક રૂપો લે છે અને શુભ અશુભ આચરણો–વર્તનો કરે છે. કોઇ ખરા 'ગૃહસ્થ' અથવા 'સાધુજીવન' ગાળનારા જોવામાં આવે છે અને કોઇ તદ્દન ખસી ગયેલા બદમાશો જેવા હોઇ પોતાનું સમગ્ર જીવન વેડફી નાખે છે.

આમાં પ્રશંસા કોની કરવી ? અને રીસ પણ કોના ઉપર ચઢાવવી ? જ્યાં જોઈએ ત્યાં કર્મનો પ્રભાવ એવો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા જેવી મોટી કથા લખવી પડે અને છતાં તેનો છેડો તો કદી ન જ આવે. આખી રમત મંડાણી છે અને ચારે તરફ તુમુલ યુદ્ધ ચાલી

રહ્યું છે. આવા અનેક પ્રાણીઓ અને તેમનાં વિધવિધ વર્તનો વિચારતાં કોના ઉપર રાજી થવું? અને કોના ઉપર રોષ કરવો? આ વાતમાં કાંઈ રસ્તો નીકળે તેમ નથી.

જો પ્રાણી પોતાનાં કાર્યો પર કાબૂ રાખી શકતો હોય તો જુદી વાત છે, પણ પુરુષાર્થ કરનાર સિવાયનો મોટો ભાગ પરાધીન હોય છે, કોઈનો નચાવ્યો નાચનાર છે અને જન્મ પહેલાં તેમજ મરણ પછી અંધકારના પડદા પછવાડે પડેલ છે.

આમાં પ્રશંસા કે નિંદા કોની કરવી? આ વખતે વિચારણાને પરિણામે જે મનની સ્થિતિ થાય તેનું નામ ઉદાસીનતા. એ કર્મની રમત જુએ એટલે એ દારુડીઆને ગટરમાં પડતો જોઇ નિંદા ન કરે, કે સારી રીતે કપડાં પહેરેલા આકૃતિવાન ગૃહસ્થને જોઇ પ્રશંસા ન કરે. એ કર્મનાં પરિણામ જાણે, જાણીને અનુભવે અને અનુભવીને મનમાં ખરી વાત સમજી જાય.

આવો પ્રાણી માધ્યસ્થ્ય ભાવ રાખી કોઇના ઉપર ક્રોધ કે કોઇની નિંદા કરતો નથી કે કોઈની પ્રશંસા કે સ્તુતિ કરતો નથી. એ બન્ને સ્થિતિને પોતાની ઇષ્ટસાધનામાં વ્યાઘાત કરનારી સમજે છે અને એવો પારકી પંચાત કરવાની એને ફુરસદ ન હોઇ એ દુનિયાના વિચિત્ર બનાવો કે પ્રાણીઓનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો તરફ ઉદાસીન રહે છે.

સાધારણતઃ પરની પ્રશંસા કે નિંદા રાગદ્વેષજન્ય જ હોય છે અને વિશિષ્ટ વિકાસના હેતુવાળાને એ અકર્તવ્ય જ હોય છે. એને બીજાની બાબતમાં નકામું માથું મારવું પસંદ જ હોતું નથી. એને નિરર્થક ટોળટપ્પા મારવા ગમતા નથી અને એને એમાં આનંદ આવતો નથી.

આવા પ્રકારની વૃત્તિ એ ઉદાસીનતા છે. એ જાતે વિદ્વાન છે, કર્મને ઓળખનાર છે અને કર્મના બંધ ઉદયાદિ ભાવોને સમજનાર છે. એને વિવિધતામાં નૂતનતા લાગતી નથી. આ દશા ઉદાસીન આત્માની હોય.

ખાસ કરીને શિયાળ છતાં સિંહના ટોળામાં સિંહનું ચામડું ઓઢી સિંહ તરીકે પસાર થનારા દંભી કાર્યવાહકો અને રાગદ્વેષમાં રાચીમાચી રહેલા ઉપદેશકો, આદર્શ કે ભાવના વગરના સંન્યાસી સાધુઓને જોઇ ખેદ થાય છે; પણ એવા વખતે પણ ઉદાસીનતા ધારણ કરવી અને મર્મભેદી કર્મની સ્થિતિ વિચારવી એ જ કર્તવ્ય છે. કર્મ અનેક પ્રકારના નાચો કરાવે છે, એમાં કયાં રાજી થવું અને કયાં ખિન્ન થવું ?

આમાં પ્રયત્ન કરવાનો, માર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવાનો નિષેધ નથી; પણ પ્રયત્ન છતાં પ્રાણી ન સુધરે તો પોતાના ચિત્તમાં વિક્ષેપ થવા ન દેવો અને રાગ કે દ્વેષની પરિણતિ ન થઇ જાય તે બાબત પર ધ્યાન રાખવું. આવા પ્રકારના મનના વલણને 'ઉદાસીન' વિશેષણ અપાય છે.

ગ. (૩) સમજુ માણસોને ઉદાસીન ભાવ કેવો રાખવો ઘટે તે વાત શ્રી વીર પરમાત્મા અને જમાલીના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે.

અનંત જ્ઞાનના ધણી અને જાતે સબળ હોવા ઉપરાંત અનેક સહાયસંપન્ન પણ અમુક સંયોગોમાં કેવું વલણ ધારણ કરે છે તે વિચારો. જમાલિ ભગવાનની પુત્રીનો પતિ એટલે પોતાનો સંસારીપક્ષે જમાઇ થાય. એણે વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી, ખૂબ અભ્યાસ કર્યો, વિદ્વાન થયો.

ભગવાનનો એક સિદ્ધાન્ત હતો કે કડેમાણે કડે જે કરવા માંડ્યું તે કર્યું. ચલમાણે ચલિએ એટલે ચાલવા માંડ્યો એટલે ચાલ્યો. આ હકીકત સમયજ્ઞાનની છે, ઘણી સૂક્ષ્મ છે. એક તંતુને તોડવા માંડ્યો તેને તૂટ્યો જ ગણવો. તૂટવા માંડવાના સમયે જેટલા તંતુ તૂટ્યા તેની નજરે ત્યાં જોવાનું છે. જો એ તૂટવા માંડવાની ક્રિયા અને તૂટવાની ક્રિયા જુદે જુદે સમયે થાય તો અનવસ્થા દોષ લાગી જાય છે. અને ધ્યાનમાં રાખવું કે આંખ મીંચીને ઉઘાડતા અસંખ્યાત સમય થાય છે.

ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સ્થૂળ બાબતોને લગાડવામાં વિભાગો પાડવા જ પડે. આ આખું પુસ્તક છાપવા માંડ્યું એટલે આખું છપાઇ ગયું એવો એનો ભાવ નથી, પણ આ ગ્રંથ જે સમયે છાપવા માંડ્યો તે પૈકી એની જેટલી ક્રિયા એક સમયમાં શરૂ થઇ તે તેટલા પૂરતી તે સમયમાં પૂરી થઇ ગઇ. આ વાત સમયનો ખ્યાલ કરતાં સમજાય તેવી છે. એક સેકન્ડમાં ૧૮૦૦૦૦ માઇલ ચાલવાવાળો પ્રકાશ માર્ગના પ્રત્યેક પરમાણુને સ્પર્શીને જ ચાલે છે, પણ જે સમયે એ અમુક પરમાણુને સ્પર્શવા લાગે તેજ સમયે તેને સ્પર્શે છે. આ સાદું પણ સમજાય તેવું સૂત્ર છે.

જમાલી એ સમય જેવા બારિક વિભાગને લગાડવાનું સૂત્ર મોટી બાબતને લગાડવા ગયો. એ માંદો થયો ત્યારે સંથારો કરવા શિષ્યને કહ્યું. પોતાને દાહજ્વર થયો હતો. તેણે 'સંથારો કર્યો?' એમ પૂછતાં 'હા કર્યો' એમ જવાબ સાંભળતાં ત્યાં જઇને જોયું તો હજુ સંથારો પૂરો થયો નથી, તેમ જોઇને એને સૂઝ પડી કે શ્રીમહાવીરનો સિદ્ધાન્ત 'કરવા માંડ્યું તે કર્યું' એવો છે તે ખોટો છે.

આ એનો આગ્રહ અભિનિવેશ હતો. એને પૃથક્કરણ કરતાં આવડ્યું નહિ. સંથારો કરવાની ક્રિયાના અવયવો પાડીને એ પ્રત્યેક નાના અવયવને એ સિદ્ધાન્ત લાગુ કરત તો એ સમજી શકત, પણ તાવના જોરમાં એને ભાન રહ્યો અને વીરનો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે એવાં તર્કને એણે સિદ્ધ માન્યો.

આ શાસ્ત્રીય વિષયને વધારે લંબાવવો અત્રપ્રસંગને કારણે ઉચિત નથી. તે વાતનો સાર એ છે કે પોતાનો શિષ્ય અને સંસારપક્ષે જમાઈ જમાલી હતો એને એના ખોટા સિદ્ધાંતથી રોકવાને ભગવાન પોતે શક્તિવાન ન થયા. આમાં અશક્તિનો સવાલ નથી, પણ ગાઢ મિથ્યાત્વમાં પડેલાની કદાગ્રહવૃત્તિનું જ્ઞાન પોતાને હતું તેથી એની ભવસ્થિતિ સમજી ભગવાન ઉદાસીન રહ્યા.

આવી રીતે ઉત્સૂત્ર બોલનાર. ધર્મને વગોવનાર અનેક પ્રાણી તરફ ખેદ થાય તેવું છે. કેટલાક ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવે છે, કેટલાક ધર્મને નામે રળી ખાય છે, કેટલાક ધર્મ–સિદ્ધાન્તોને મરડીમચડી પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરે છે અને કેટલાક અનેક પ્રકારે ધર્મ સાથે ચેડાં કાઢે છે; પણ આપણું ગજું શું? આપણને સાંભળનાર કોણ છે? બનતા શાંતિમય પ્રયાસ કર્યા પછી નિરોધ ન થાય તો વિચારવું કે જે કાર્ય ભગવાન પોતે ન કરી શક્યા તે તું કેમ કરી શકે?

મતલબ એવા ધર્મને મલીન કરનાર તરફ પણ માધ્યસ્થ્ય ભાવ રાખવો. એ એના કર્મને વશ છે અને એવી ખોટી પ્રરૂપણા કરનાર કે સમાજને સમજણ વગર ચકરાવે ચઢાવનાર જરૂર પોતાનાં કર્મફળ ભોગવશે એમ વિચારી પોતાના મનને

અસ્થિર થવા ન દેવું. નિર્જીવ બાબતોના ઝગડા ઉપસ્થિત કરી સમાજના ટુકડા કરાવનાર તરફ અંતે ઉદાસીન ભાવ રાખવો. રાગદ્વેષના વમળમાં પડી ગયા પછી બહાર નીકળી આવવું બહુ મુશ્કેલ છે અને ધર્મની બાબતમાં અવ્યવસ્થિત ઉપદેશ કરનાર કે સાધન ધર્મોનાં નિરર્થક ઝગડા કરનાર તત્ત્વ સમજ્યા નથી એમ વિચારી એમના અજ્ઞપણા તરફ દયા ધરાવવી. મહા-વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુઓની સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા આદર્શમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ સમજાવી શકાય છે, અને તેમનો સમન્વય કરી શકાય છે. એ માટે બને તેટલો પ્રયત્ન જરૂર કર્તવ્ય છે, છતાં વિશાળ દૃષ્ટિને અભાવે કે અપેક્ષા સમજવાની બીનઆવડતને કારણે કોઈ સામે પડે તો વીર પરમાત્માનું દૃષ્ટાંત વિચારવું, અંતરથી મધ્યસ્થ ભાવ રાખવો તેમજ કોઇ પણ બાબતને અંગત ન બનાવતાં પોતાના કાર્યમાં જરૂર મશગુલ રહેવું અને તેમ કરતાં સામે પડનાર પર ઉદા-સીન ભાવ રાખવાનું ચૂકવું નહિ.

ઘ. (૪) મિથ્યા ઉપદેશ કરનારા તરફ ઉદાસીનતાની બાબત વિચારી, હવે પ્રચારકાર્યમાં પણ મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખ-વાની અતિ જરૂરી બાબત કહે છે. ત્યાં પણ તીર્થંકર મહારાજની પોતાની સ્થિતિ જ વિચારવાથી આપણને દૃષ્ટાન્ત મળે છે.

તીર્થંકર મહારાજમાં ત્રણ જગતનો વિજય કરવા જેટલું બળ હોય છે તેમના સંબંધમાં અંતરાય કર્મ સર્વથા ક્ષય પામેલ હોય છે. એવા તીર્થંકર દેવ પણ ધર્મપ્રચાર બળ-જોરીથી કરતા નથી. એ કોઇને પરાણે ધર્મ પળાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી. એ પોતાની શક્તિનો કે વૈભવનો કશો ઉપયોગ કરી ધર્મપ્રચાર કરતા નથી એ તો શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રગટ

કરે છે. એ કોમળ-મધુર ભાષામાં ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે. એ બોલે છે ત્યારે 'મહાનુભાવ' 'દેવાનુપ્રિય' 'ભવ્ય જીવ' એવા સુંદર શબ્દોથી આમંત્રણ કરે છે. એમની ભાષાશૈલી અતિ મધુર, એમની ઉપદેશશૈલી સચોટ, સીધી અને હૃદયંગમ હોય છે. એમનો ઉપદેશ સર્વ પ્રાણીઓ સમજી શકે તેવો સરળ માર્ગગામી અને હિતાવહ હોય છે. એ સંસારનું સ્વરૂપ, કર્મનું સ્વરૂપ, મોક્ષનું સ્વરૂપ, જીવ અને કર્મનો સંબંધ અને કર્મ અને પુરુષાર્થનો સંબંધ વિગેરે અનેક બાબતો બરાબર રીતે પ્રેમપૂર્વક-પ્રેમ ઉપજાવે તેવી ભાષામાં અને પ્રાણીનું હિત થાય તે દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી પ્રકટ કરે છે અને તેમના ઉપદેશને અનુસરીને પ્રાણીઓ આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર તરી જાય છે. આ તેમની પ્રચારપદ્ધતિ ખાસ અનુકરણીય છે. તેમાં નીચેના મુખ્ય તત્ત્વો આકર્ષક છે.

તીર્થંકરની ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી સરળ હોય છે.

તીર્થંકરની ભાષા અત્યંત મધુર હોય છે.

તીર્થંકરની ભાષા આક્ષેપ રહિત હોય છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી એમ સમજે છે કે એને પોતાને ઉદ્દેશીને જ ભગવાન ઉપદેશ આપે છે.

ઉપદેશનો સ્વર મધ્યમ અને વાણી યોજનગામિની હોય છે. વાણીના પાંત્રીશ ગુણ છે તે પૈકી મુદ્દાના ગુણો અત્ર બતાવ્યા છે. આ તત્ત્વ પ્રચારકાર્ય કરનારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમાં ભાષાની મધુરતા અને સચોટ શૈલી ઉપરાંત સહિષ્ણુતાનું તત્ત્વ ખાસ ખીલવવા યોગ્ય છે. પ્રચારકાર્ય કરનારનું કામ પ્રચાર કરવાનું છે. કોઈના માથા ઉપર પોતાનો મત

જબરીથી બેસાડવાનું એનું કામ નથી. મારી પીટીને ધર્મ કરાવાતો નથી, દબાણથી ધર્મ થઈ શકતો નથી, ફોસલાવવાથી ધર્મ થતો નથી, લાલચથી ધર્મ થતો નથી અને એવાં બળજોરી, ધમકી કે લાલચથી કરાવેલ ધર્મ લાભકારક પણ થતો નથી.

પ્રચારકે પોતાનું કાર્ય જરૂર કરવું, પણ સાંભળનાર તેની વાત ન સ્વીકારે તો તેથી ગુસ્સે ન થઈ જવું, પોતાની વૃત્તિમાં ફેરફાર ન થવા દેવો. પ્રચાર કરનારનું આ ક્ષેત્ર છે અને પોતાના ક્ષેત્રની બહાર એ જેટલો જાય તેટલો તે પાછો પડે છે. કેટલાક પાદરીઓ–કાજીઓ ધર્મમાં વટલાવવા જે કાર્ય કરે છે તેમાં જે અયોગ્ય તત્ત્વ છે તે આ રીતે વર્જ્ય છે. પ્રચાર કરનારની ફરજ ઉપદેશથી પૂરી થાય છે. પ્રાણી સંસ્કારબળે ન સુધરે તો તેને અંગે વૃત્તિમાં વિક્ષોભ થવા દેવો ન ઘટે.

ધર્મની બાબતમાં મિથ્યા માન્યતાવાળા હોય તેને ગમે તેવા અયોગ્ય શબ્દોથી બોલાવવાની રીતિ અનેક રીતે ગર્હણીય છે. આ વર્તમાન સમયમાં કોઈ ગમે તેવી માન્યતા રજૂ કરે તો તેમાં રહેલું અસત્ય સમજાવવા માટે પ્રયાસ કરવો, ચર્ચા કરવી; પણ હલકા શબ્દો બોલવાની રીતિ યોગ્ય નથી. એમ કરવાથી તો પોતાનો વિકાસ પણ અટકી જાય છે. ઉપદેશ–પ્રચારકાર્યમાં મધ્યસ્થ ભાવ તજાઈ જવાનો ભય વધારે છે. ધર્મપ્રેમ જ્યારે ઝનૂનનું રૂપ લે છે ત્યારે બહુ નુકસાન કરી મૂકે છે. આ બીજી ચેતવણી.

ધર્મના નાના નાના તફાવતોમાં કે સાધનધર્મોમાં માધ્યસ્થતા ખોઈ બેસવી એ તો જૈન ધર્મના સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે. ગચ્છ અને પેટાગચ્છોના મતભેદો તદ્દન

નિર્માલ્ય હોય છે, વિશાળતાની આવડતના અભાવસૂચક હોય છે અને વ્યવહારબુદ્ધિ, ધાર્મિકવાદ અને અન્યના દષ્ટિબિન્દુઓ સમજવાની આવડત હોય તો સમન્વય કરી શકાય તેવા હોય છે. સમન્વયની કળા ન આવડે તો પણ ઉશ્કેરણી ન જ જોઈએ. મંદિર-મૂર્તિને સાધનધર્મ માનનારાઓ સ્થાનક પાસે ઊભા રહી વરઘોડામાં ન છાજતાં ગાન કરે કે ગભારાને ગધેડા કહે-વામાં આવે એમાં સામાન્ય સભ્યતા નથી, જૈનત્વ નથી, વ્યવ-હારદક્ષતા નથી અને પ્રસ્તુત યોગભાવનાનો તદ્દન અભાવ છે.

ધર્મમતભેદપ્રસંગે તથા ધર્મોપદેશનું કાર્ય કરતાં માધ્યસ્થ ભાવ રાખવાની જરૂર છે. જેને ધર્મ અસ્થિ-મજ્જાએ જામ્યો હોય તે જ મધ્યસ્થ રહી શકે છે. જૈન દર્શનનું આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ વિશાળ દષ્ટિ વગર પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. ઘણી વખત તો ઉત્સાહ કે લાગણીને વશ થઈ દક્ષિણી લોકો જેને 'ભાંડણુ' કહે છે તે કરવામાં ધર્મરાગ મનાય છે. આ સરિયામ ખોટી માન્યતા છે અને જૈનદર્શનના પ્રાથમિક જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવે છે. પ્રચારક અને ઉપદેશકે તો અખંડ શાંતિ રાખવી ઘટે, મધ્યસ્થ વૃત્તિને ખાસ કેળવવી ઘટે અને ઉપાય કરવા છતાં ઉપદેશ ન લાગે તેવા પ્રાણી તરફ ઉદાસીન ભાવ રાખવો ઘટે. આ પ્રયોગ જરા મુશ્કેલ છે પણ ખાસ જરૂરી છે અને ધર્મની વિશાળતા સિદ્ધ કરી બતાવનાર છે.

ञ (૫) આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી સંતપુરુષો ઉદા-સીનતારૂપ અમૃતના સાર તત્ત્વને આસ્વાદે.

'આ પ્રમાણે' એટલે ઉપર જે હકીકત રજૂ કરી તે કાર-ણુને ધ્યાનમાં લઈને પ્રાણી ઉદાસીનતા ધારણુ કરે. અહીં પ્રથમ

ઉદાસીનતાનું ફળ બતાવ્યું, પછી સ્તુતિ કે રોષની નિષ્ફળતા કર્મના મર્મને લઈને રજૂ કરી અને પછી ધર્મ સંબંધી મિથ્યા ઉપદેશ કરનાર પર અને ઉપદેશ સાંભળનાર શ્રોતાની કદસાધ્યતા પર માધ્યસ્થતા રાખવાની વાત કહી. એ સર્વનું પરિણામ શું ?

જે ખરા સંતપુરુષો હોય, જેને સંસાર મિથ્યા ભાસ્યો હોય, જેને આ સંસારમાંથી નાસી છૂટવાની તાલાવેલી લાગી હોય, જેને બંધન એ ખરું કેદખાનું સમજાયું હોય, જેને સાંસારિક ભાવમાં પ્રવૃત્તિ એ બાળકના ખેલ લાગ્યા હોય, જેણે આત્મારામનો કાંઈક અનુભવ કર્યો હોય અને જે સામે જોવાને બદલે અંદર જોતા શીખ્યા હોય તેવા સંતપુરુષો વારંવાર આ ઉદાસીનભાવ રૂપ અમૃતને જ સેવે છે.

એ ઔદાસીન્યને અમૃત કહેવાનું કારણ એ છે કે પુરાણ કથા પ્રમાણે જેમ સમુદ્ર મન્થન કરીને દેવોએ અમૃત શોધ્યું તેમ શાસ્ત્ર મહાર્ણવનું મંથન કરીને આ ભાવનાઓ શોધી કાઢી છે.

એ અમૃતમાં પણ ખાસ 'તર' જેવો મુદ્દાનો માલ, એનો સાર–એનો ઉત્તમોત્તમ વિભાગ ઉદાસીનભાવ છે. એ બજારુ ચીજ નથી અને એ બજારમાંથી લભ્ય પણ નથી. ખૂબ પરિશીલન અને નિમંત્રણને પરિણામે વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે ત્યારે આ ભાવ ખીલે છે. સંતપુરુષો જેમનું સાધ્ય આ પ્રપંચજાળ મૂકી એનાથી દૂર ચાલ્યા જવાનું છે તેઓ આ અમૃતના ખરા સારને વારંવાર આસ્વાદે.

આ આસ્વાદન શોખ માટે નથી, પારખવા માટે નથી કે ઇંદ્રિયતૃપ્તિ માટે નથી. એના આનંદતરંગમાં પડેલો પ્રાણી અંતે મુક્તિસુખને મેળવે છે. એનો અનુભવ એવો આહ્-

લાદક છે કે એના સુખ ઉલ્લાસની લહરીમાં પ્રાણી સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે. એને સંસારનાં મોજાંઓ ધક્કેલે ચઢાવી શકતાં નથી, પણ એને આ ઉદાસીન ભાવરૂપ જે સ્ટીમર કે ત્રાપો મળ્યો છે તેની સહાયથી એ આનંદતરંગને હીલોળે ચઢે છે અને આનંદના પ્રવાહમાં તરતો તરતો મુક્તિ સુધી પહોંચી જાય છે. આટલી હદ સુધી કેમ વધી શકાતું હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો એક વાર ઉદાસીન ભાવ રાખવા પ્રયત્ન કરો, ગમે તેવા ઉશ્કેરણીના પ્રસંગે પણ વૃત્તિ પર સંયમ રાખો અને પછી એના પરિણામ તપાસો તો જરૂર લાગશે કે એ મોક્ષ-સુખની વાનકી છે. આટલી વાનકીનું આસ્વાદન થાય તો પછીનો માર્ગ ઘણો સરલ છે.

× × ×

માધ્યસ્થ્યઃ— : : ગેયાષ્ટક પરિચયઃ—

૧. ચાલુ દુનિયાના વ્યવહારમાં જે પ્રાણીઓ અતિ નીચા ઉતરી ગયેલા હોય, જેમનું નીતિ કે વર્તનનું ધોરણ અસત્ય કે અપ્રમાણિકપણા પર રચાયેલ હોય, જેઓ જીવવધને શાક સમારવાની ક્રિયા સમાન ગણતા હોય, જેઓ પરધન હરણ કરી વ્યવહાર ચલાવતા હોય એવા અનેક પ્રાણીઓ તરફ સમભાવ રાખવો. ધર્મના માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારા હોય, મતિકલ્પનાથી ધર્મની સ્થાપના કરનારા હોય, આત્માની હયાતી પણ ન સ્વીકારનારા હોય, કર્મ, પરભવ કે મોક્ષને સમજવાનો યત્ન પણ ન કરનાર હોય અને ઉપદેશ આપનારને હીચકારા, જંગલી કે બાયલા બબુચક ગણતા હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

જેનાં હૃદયો વિકારોથી ભરેલાં હોય, સંસારને ચોંટી પડેલાં હોય, ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ કે વ્યાપાર સિવાય અન્ય વિચાર કરવાની જેમને ફુરસદ પણ ન હોય અને ધર્મ તરફ ઉપેક્ષા નહિ પણ તિરસ્કાર હોય તેવા પ્રાણીઓ તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

ક્રોધાદિ કષાય, હાસ્યાદિ નોકષાય, સ્ત્રી-પુત્ર સ્નેહ, દાંપત્ય, નિંદા, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, કલહ આદિ આંતર વિકારોમાં મસ્ત રહેનાર, જરા પણ વિકાસની ભાવના કે લાગણી વગરના અને તિરસ્કારથી ભરેલા તરફ પણ સમભાવ રાખવો.

આનું નામ ઉદાસીનતા અથવા માધ્યસ્થ્ય છે.

એ વિશાળ ઉદાસીન ભાવને તું અનુભવ. એ ઉદાસીનતાનું સુખ ઉદાર છે. સર્વ સુખમાં પ્રધાન સુખ છે. તે કેવી રીતે તેનો વિચાર કર:—

પ્રથમ તો એ આદાસીન્ય કુશળની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર છે. આ 'કુશળ' બહુ સમજવા યોગ્ય છે. આપણે કુશળ સમાચાર પૂછીએ છીએ એમાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી મુક્તતાનો સવાલ હોય છે અને ઘણુંખરું તો ઉપચારરૂપે હોય છે. પણ ખરું 'કુશલં' તો નિત્ય સુખ થાય તે છે. શાશ્વત, અવિનશ્વર સુખ એ કુશળ છે. સમસ્ત પ્રાણીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનાશ માટે હોય છે અને તે સ્થાયી હોય તો જ ઇષ્ટ ગણાય છે. એવું અબાધિત સુખ જ્યાં મળે તેવું સ્થાન છે તેની સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર આ ઔદાસીન્ય છે. દ્વેષ અંદરથી નીકળી જાય એટલે પરંપરાએ એ સ્થાને પહોંચાય. તે કારણે એને સમાગમ કરાવી આપનાર ગણાય. અને અહીં પણ રાગદ્વેષની પરિણતિ ગઇ એટલે

મોક્ષતુલ્ય સ્વભાવપ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એને આ વિશેષણ યોગ્ય રીતે અપાયું છે.

બીજું એ ઉદાસીનતા આગમનો સાર છે. સુનિશ્ચિત શાસ્ત્રોનું એ રહસ્ય છે. આગમ ગ્રંથોમાંથી તારવી કાઢેલ માખણ છે. બહુ શાસ્ત્રગ્રંથો વાંચી લખી છેવટે પર્યવસાન પામવાનું સ્થાન આ ઔદાસીન્ય ભાવમાં આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ જીવનને અંતે 'જ્ઞાનસાર' લખ્યો. એમાં આખો આ ભાવ બતાવ્યો છે અને '**ઉપશમસાર છે પ્રવચન**' એ વાત એમણે એકથી વધારે સ્થળે કરી છે. એનો આ સાક્ષાત્કાર કરાવનાર વિશેષણ છે.

છેવટે એ ઉદાસીનતા ઇષ્ટ ફળ આપનાર કલ્પવૃક્ષ છે. એ વૃક્ષ પાસે જઇ જોઇએ તે માગો તે મળે. એ જ મિસાલે માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ એક વખત પ્રાપ્ત થાય તો પછી ગુણવિકાસને અંગે જે માગો તે મળે તેમ છે. ઉદાસીનભાવ સમજનાર કાંઈ પૈસા, ઘરબાર કે સ્ત્રી તો માગે જ નહિ, એને તો ગુણવૃદ્ધિ જ ઇષ્ટ હોય અને ઉદાસીનતામાં એવો ચમત્કાર છે કે એ બરાબર જામેલ હોય તો સર્વ ઇષ્ટ ગુણો એની પછવાડે જરૂર ચાલ્યા આવે છે.

આ ત્રણ વિશેષણ યુક્ત ઔદાસીન્ય ભાવ જે ખરેખર પ્રધાન સુખ છે, અપરિમિત આનંદમય છે, આંતરવૃત્તિનો શાંત પ્રવાહ છે તેનો તું જરા અનુભવ કર, એને જરા સેવી જો, એને જરા વ્યવહારુ આકારમાં પોતાનો બનાવ.

જગતમાં અનુભવની બલિહારી છે. વાતો ગમે તેટલી કરવામાં આવે કે તે પર મોટા લેખો લખવામાં આવે એમાં કાંઇ વળે

તેમ નથી, એમાં ખરી મજા કદી નહિ આવે. આ વિષય બુદ્ધિ-વિલાસ કરવા જેવો નથી, એ તો જાતે અનુભવવા જેવો છે અને અનુભવીને જીવવા જેવો છે. અનુભવ કરવો એટલે એકાદ વખત અનુભવ કરીને પાછા જ્યાં હતા ત્યાં જઇને બેસવું એવો અર્થ નથી. એનો દરરોજ અનુભવ—અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેની જેમ ટેવ પડશે એમ એ જામશે, જામશે એટલે રાગદ્વેષ ખસતા જશે, એ ખસશે એટલે સ્વરૂપાનુસંધાન થશે અને તેમ થયું એટલે કુશળ સમાગમ થશે. આ વિશિષ્ટ સુખનો અનુભવ સદા કરો, એનાથી આંતરપ્રદેશને રંગી દો અને ચિત્તનો પ્રવાહ એ માર્ગે વહેવા દો. પછી એનો આનંદ જોજો.

૨. કર્તા કહે છે કે—તને એક તદ્દન રહસ્યની વાત કહેવાની છે અને તે પર તારે ખૂબ વિચાર કરવાનો છે. તને એમાંથી આ આખી ભાવનાનું આંતરરહસ્ય પ્રાપ્ત થશે પણ તે ખૂબ વિચારણાથી જ મળશે.

તું ખૂબ પરચિંતા કરે છે તેને છોડી દે. પરચિંતા એટલે પારકાની ચિંતા. તું તારી સંતતિની અથવા તારા સંબંધીની ચિંતા કરે છે, તેઓના અનેક પ્રસંગો, તેમની તંદુરસ્તી વિગેરે અનેક બાબતોની તું એટલી ચિંતા કરે છે કે એને પરિણામે તને તારો પોતાનો વિચાર કરવાનો સમય જ મળતો નથી. ઉપરાંત તુ દેશના બનાવોની, રાજદ્વારી ખટપટોની, રશિયામાં આમ બન્યું અને આયર્લાંડમાં તેમ બન્યું, સમાજવાદીઓ આમ ફાવ્યા અને સામ્યવાદીઓ એમ ફટકાયા, હર હીટલરે આમ કર્યું અને સ્ટેલીને તેમ કર્યું—આવી આવી નકામી ચિંતા કરે છે; પણ એમાં તારું સ્થાન શું અને તું પોતે ક્યાં પગડાયો જાય છે ? તેનો વિચાર જ કરતો નથી.

અથવા તું પરભાવની ચિંતા કર્યા કરે છે. ધન, શરીર વિગેરે સર્વ પરવસ્તુઓ છે. પર સંબંધી વિચારણા તે પર-વિચારણા છે અને પરભાવમાં રમણ કરવું એ પણ પરરમણ છે. પર એ નિરંતર પર છે, ક્રોડ ઉપાયે પણ પર એ પોતાનું થનાર નથી એમ જાણવા છતાં આ બન્ને પ્રકારની 'પરચિંતા' તું કરે છે તે છોડી દે. આ વિકલ્પજાળો નિરર્થક છે, એકાગ્રતાના વિઘાતક છે અને તને નીચે ઉતારનારા છે.

તું તારા પોતાના અવિકારી તત્ત્વને વિચાર. તું પોતે જ અસલ સ્વરૂપે તદ્દન વિકાર રહિત, સચ્ચિદાનંદમય, પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ, જ્યોતિર્મય, નિરંજન, નિરાકાર, અનંત જ્ઞાનાદિમય છે એને તું ચિંતવ. દુઃખની બાબત એ છે કે તારી સાથે એ સંબંધી વાત કરતાં પણ જાણે એ કોઇ અપર પુરુષ હોય, જાણે કોઇ દૂરનો સહજ ઓળખાણવાળો હોય એવા શબ્દોમાં વાત કરવી પડે છે. તારી પોતાની વાત કરતાં તને કહેવું પડે કે તું તારો વિચાર કર એ ઘણી શરમની વાત છે. એમાં કહેનાર કે સાંભળનારની શોભા નથી; છતાં તને સાફ કહી દેવાની જરૂર છે કે તું તને ઓળખતો નથી, ઓળખવા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી, એની સાથે એકાંતમાં વાતો કરતો નથી, એનો પરિચય કરતો નથી, એની સાથે કદી સ્વરૂપ સામ્ય સાધતો નથી.

વિકાર એટલે સમુદ્ભવ ને વિગમ, ઉત્પત્તિ ને નાશ, જમે અને ઉધાર. આવા પ્રકારના વિકાર વગરનો તું છે. તું પોતે અવિનાશી–શાશ્વત છે, પણ તે તારા સ્વરૂપને તેં અનુભવ્યું, જોયું જાણ્યું નથી. એને તું વિચાર, એનો અભ્યાસ કર અને એમાં મગ્ન થાની જા.

એ, વાત એવી છે કે તું સાંભળીશ તો તને નવાઈ લાગશે, પણ ખરેખર સાચી વાત છે અને તે એ છે કે એક પ્રાણી મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ સરવાળે માત્ર કેરટા મેળવે છે અને બીજો મોટી વાતો કરતો નથી પણ આંબાનાં ફળ (કેરીઓ) મેળવે છે. આ કોયડો છે તે ઊકેલીશ તો તને ઉદાસીન ભાવના સ્વરૂપનો અનુભવ થશે. વાત કરવી એ એક હકીકત છે અને ખરો લાભ મેળવવો એ તદ્દન જુદી જ હકીકત છે. વાતો કરવાથી મોક્ષ મળી જાય તેમ હોય તો મારા તારા જેવા ક્યારનાંયે ત્યાં પહોંચી ગયા હોત! પણ સાચી વાત કરજે. કદી મોક્ષ જવાની સાચી ઇચ્છા થઈ છે? કદી પૂર્ણ ગંભીરપણે મોક્ષ જવું જ છે એવો વિચાર થયો છે ખરો? બરાબર મનને પૂછીશ તો જવાબ મળશે કે–ખાતાંપીતાં મોક્ષ મળી જાય તેવું હોય તો ભલે મળે, એવી વાત ઊંડાણમાં હશે. એની બે કસોટીઓ પૂછું?

મોક્ષનાં ગાડાં બંધાતાં હોય તો તેનું ભાડું ઠરાવવામાં ખેંચતાણ કરે કે જે માગે તે આપીને તે ગાડીમાં ચઢી બેસે?

મોક્ષમાં કાંઈ ખાવાપીવાનું મળવાનું નથી, ત્યાં દરરોજના છાપાં આવવાનાં નથી, ત્યાં રંગરાગ નથી–વિગેરે સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે?

આ તદ્દન નિર્માલ્ય લાગતા સવાલો ખૂબ મહત્ત્વના છે. એમાં ખૂબ રહસ્ય છે અને એકાંતમાં બેસીને ચેતનની સાથે વાતો કર્યા વગર એનું રહસ્ય સમજાય તેમ નથી.

વાત એ છે કે ઘણું બોલનાર કેટલીક વાર સમયનો મિથ્યા વ્યય જ કરે છે. એની વાત સાંભળો તો આનંદ થાય, પણ

એનો વ્યવહાર તેનાથી પ્રતિકૂળ હોય છે તો તે કેરડો જ મેળવે છે. એ કેરડાનું ઝાડ કાંટાથી ભરેલું હોય છે અને અલ્પ-નાનાં પાંદડાંવાળું કોઈ આરામ લેવા લાયક પણ હોતું નથી. એનાં ફળ તૂરાં અને મોળાં હોય છે. બહુ બોલનાર હોય પણ અંતરમાં સાધ્યની જાગૃતિ વગરનો હોય તો તે કાંઈ પણ લાભ મેળવતો નથી અને બીજો બોલનાર ન હોય પણ એકાગ્ર ચિત્તે ચેતનરામને ધ્યાવનાર હોય તો આંબાનાં ફળો-શ્રેષ્ઠ ફળો પ્રાપ્ત કરે છે.

'બહુ બોલે તે બાંઠો' એ આખું સૂત્ર તારે વિચારવાનું છે. સાધુ ગોચરીએ ગયા ત્યાં એક વગરવિચાર્યું વચન બોલાઈ જવાથી એમને રાણીની કુખે જન્મ લેવો પડ્યો. એ જન્મ બાદ પૂર્વભવનું સ્મરણ થતાંવેંત ત્યાં એણે ન બોલવાનો નિયમ રાખ્યો. એકદા બાજુના જંગલમાં એ સૈન્ય પરિવાર સાથે ફરવા ગયો ત્યાં કાગડાને બોલવાને કારણે મરવું પડ્યું ત્યારે એ માત્ર માર્મિક 'કયાં બોલ્યો ?' એટલું જ બોલ્યો અને સાથેના નોકરને પણ એ જ રીતે સમજાવ્યો. એ આખી કથા મૌન અથવા તો વાણીસંયમનું મહત્ત્વ સમજવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે.

આપણે આખા દિવસમાં નકામું કેટલું બોલીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ તો શક્તિના દુર્વ્યયનો ખરો ખ્યાલ આવે.

આ સર્વ સાધારણ રીતે સમજાય તેવાં સત્યો છે. એ વાત તારા ચિત્તમાં બેઠી હોય તો હવે ઉદાસીનતાને અંગે તે તપાસી જા.

અન્ય મનુષ્યોમાં તું અવગુણ જુએ, દુરાચાર જુએ, ધમાલ જુએ કે પાપપ્રવૃત્તિ જુએ ત્યારે તું તેની ચર્ચા, ટીકા કે નિંદા શા માટે કરવા મંડી જાય છે ? તે કેવળ નકામી પરચિંતા છે. એ છોડી દે. એને બદલે તારો પોતાનો નિર્વિકાર ભાવ વિચાર

એટલે તને પરચિંતા કરવી ગમશે જ નહિ. વળી તું વિચાર કે એવી ટીકા કરનારા કેરડા મેળવે છે તો તારે કેરડા મેળવવા છે કે આંબાના ભોગી થવું છે?

અર્થવગરની પરચિંતા કરનારને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી, એ તો નકામો વ્યવસાય છે. મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખનારને પરચિંતા કરવી ભોજે નહિ, એના ઉચ્ચ ધોરણ પાસે એ વાત પાલવે નહિ. એ માર્ગે લાવવા પ્રયાસો કરે પણ ચિંતા ન કરે. ચિંતાને તો વ્યવહારમાં ચિતા સમાન કહી છે અને ઘણા પ્રાણીઓ લેવાદેવા વગર પારકી ચિંતામાં પોતાની જાતને હોમે છે. ઉદાસીન આત્માની એ દશા ન હોય.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે માયાની સજ્ઝાયમાં કુસુમપુરના શેઠને ઘેર ઉતરેલા બે સાધુઓ—એક તપસ્વી અને બીજા મોકળા(શિથિળ)નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તપસ્વી સાધુ પોતાથી ઉતરતા સાધુની નિંદા જ કર્યા કરે છે અને શિથિળ સાધુ તપસ્વીના ગુણ ગાય છે. આમાં તપસ્વીને ભવ દુસ્તર કહ્યો અને શિથિળને ખરો ત્યાગી કહ્યો. આપણી ચાલુ ગાથામાં એવો તપસ્વી હોય તેને કેરડો મળે અને એવો શિથિળ હોય તે આંબાનાં ફળ મેળવે.

અહીં ચિંતાની વાત કરી છે ને કેટલીક વાર નિષ્ફળ હોવા છતાં ઘણી વખત મૂળમાં સારા આશયથી થયેલી હોય છે. પાપી, દ્વેષી, દુરાચારીને જોઈ ચિંતા કરવી એ એક નજરે સારી લાગે, પણ નિરર્થક હોઈ નકામી છે. પ્રયાસ કર્યા પછી વાત છોડી દેવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે. ચિંતા કરી શક્તિનો વ્યય કરવો નહિ એ સીધો ઉપદેશ છે. મનની સ્થિરતા એ સાધ્ય છે.

૩. ઉપર જણાવેલી વાત અહીં જુદા આકારમાં મૂકું છું. તદ્દન શુદ્ધ હિતબુદ્ધિથી સામા હિતના માર્ગે લાવવાનો ઉપદેશ અથવા સલાહ તું કોઇને આપ અને તે માણસ તે સાંભળે નહિ, સાંભળે તો તેને તે રુચે નહિ અને રુચે તો પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો તારી પાસે વિચાર બતાવે નહિ. આ સર્વ બનવાજોગ છે.

આવા સંયોગોમાં પણ તું તારા મન ઉપરનો કાબુ ખોઇ નાખ નહિ. તેં સાચી સલાહ આપીને તારી ફરજ બજાવી, પણ પછી એથી આગળ જવાનો તારો અધિકાર નથી. સામો મનુષ્ય તારી વાત સાંભળે નહિ એટલે તારાથી તેના ઉપર કોપ કેમ થાય? એ રીતે તું તારી જાતને નકામી દુઃખી બનાવે છે. ગુસ્સે થવાથી તારું માનસિક સુખ તું બગાડી મૂકે છે. મનની સ્થિરતા એ આત્માનું સુખ છે, ચંચળ મન એ આત્માનું દુઃખ છે. તારે તારા ઉપદેશનાં પરિણામો તરફ શા માટે જોવું જોઇએ? તું તારા અધિકારની બહાર જાય છે એનો ખ્યાલ કરજે. પ્રથમ તો તારો ઉપદેશ અમોઘ કે અપ્રતિપાતી (infaltible) હોય એમ ધારવાનું તારે કારણ નથી. બીજું સામા પ્રાણીનો વિકાસ સદ્‌ગુણક્રમારોહમાં એટલો વધી શકે તેવો છે કે નહિ તેનું તને જ્ઞાન નથી.

સામા પ્રાણીની દુર્નિવાર પરિસ્થિતિના ઘણાં કારણો હોઇ શકે. કેટલીક વાર વય, અનુભવની કચાશ આદિ પણ કારણો હોય છે. ગમે તેમ હોય પણ તારે એ સંયોગોમાં અસ્વસ્થ થઇ જવું કોઇ રીતે યોગ્ય નથી.

બીજું તારે એ વિચારવાનું છે કે એવા પ્રકારનો તારો તાપ નિષ્ફળ છે. એમ ધાર કે તેં સભા સમક્ષ સત્ય બોલવા

પર અસરકારક ભાષણ કર્યું, છતાં કોઇ સત્ય વ્રત લેનાર શ્રોતામાંથી ન નીકળ્યો તો તારે ગુસ્સે થઇ સભા છોડી ચાલ્યા જવું એ વાત યોગ્ય છે?

એક વ્યક્તિની પાસે તેં ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો, તે પીગળ્યો નહિ, તો તું તેને શું શાપ આપી શકે? તેના પર ગુસ્સે થઇ શકે? ગુસ્સે થઇશ તો તારું મન વંટોળીએ ચઢી જશે, એથી તું કાંઇ બગડેલ બાજી સુધારી શકીશ? આ રીતે તારા માનસિક-આત્મિક સુખનો નાશ કરવાનો રસ્તો કદાપિ લઇશ નહિ. એ વખતે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એ ઉદાસીન ભાવ છે. કાર્ય કરીને છૂટી જવું અને પછી એ વાતની 'તથા' ન કરવી એ જીવનનો મંત્ર જેને પ્રાપ્ત થઇ જાય તે અનંત મનશાંતિ મેળવી શકે છે.

ધાર્મિક બાબતમાં ઉપદેશકોએ અને વ્યવહારમાં વડીલવર્ગે આ સૂત્ર ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. એના તરફ બેદરકારી રાખવાથી ઘણી ગેરસમજ, કદાગ્રહ અને વિખવાદ વધી જતા જોવામાં આવ્યા છે. ઉપદેશ આપનારે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે સમજાવટથી જ માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવાય છે. પોતે દબાણ કરવાનું સ્થાન ભોગવે છે તેનો ખોટો ઉપયોગ ઉપદેશક, વડીલ વર્ગ, વકીલ કે ડૉક્ટર કરે તો તે અયોગ્ય છે અને સામો પ્રાણી તે ઉપદેશ, સલાહ કે સૂચના માન્ય ન કરે ત્યારે તપી જવું એ તો લગભગ સ્થાનભ્રષ્ટ થવા જેવું છે.

૪. કેટલાક જડ મનુષ્યો મૂળ સિદ્ધાન્તની હકીકત ઉલટાવી નાખી સૂત્ર સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે. આવા મનુષ્યો ઘણું અયોગ્ય કામ કરે છે, પણ આપણે શું કરી શકીએ?

અહીં ઉત્સૂત્રને અંગે જરા વિચારવા લાયક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. દરેક દર્શનમાં અમુક મૂળ મુદ્દાઓ હોય છે. આત્માની હયાતી, પરભવ, કર્મ, આત્માનો અનાદિ સંબંધ અને પ્રયાસથી કર્મથી મુક્તિ વિગેરે મૂળ બાબતો છે. જીવ અને જગતનો સંબંધ, નિગોદનો સિદ્ધાન્ત એ મૂળ બાબતો છે. આવી બાબતોમાં જે સમજી-જાણી વિરુદ્ધ વાત કરે તે ઉત્થાપક ગણાય છે. એવા પ્રાણીને સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો, એની પાસે દલીલો કરવી અને એને મૂળ સિદ્ધાન્તો સમજાવવા; છતાં તે ન સમજે તો પછી તેની સાથે કષાય ન કરવો. તેની ભવસ્થિતિ પાકી નથી એમ વિચારવું. આપણું કર્તવ્ય સમજાવટથી પૂરું થાય છે.

વિધિ-સાધનધર્મોની બાબતમાં વિચાર કરી એક માર્ગ સ્વીકારવો, પણ સામાન્ય બાબતમાં મતભેદ પડે તો તેથી ઉશ્કેરાઈ જવું નહિ. ઘણીખરી વાર એમાં દૃષ્ટિબિન્દુનો જ તફાવત હોય છે. કોઈ પ્રાણી વ્યાખ્યાન કરતી વખતે મુહપત્તિ બાંધવા ઇચ્છતો હોય અને અન્ય તે બિનજરૂરી ગણતો હોય તો પોતાનો અભિપ્રાય શાંતિથી જણાવવો, પણ કદી સામા મોરચા માંડવા નહિ. એમાં મુદ્દાનો સવાલ જ નથી અને મતભેદને અવકાશ હોય ત્યાં ‘ ઉત્થાપક, મિથ્યાદૃષ્ટિ કે ઉત્સૂત્રપ્રરૂપક ’ એવા આકરા શબ્દોનો ઉપયોગ કરી બેસવો નહિ. ગચ્છના ભેદો પડ્યા છે તે આ વિશાળ દૃષ્ટિની ગેરહાજરીમાં પડ્યા છે. એમાં તત્ત્વ જેવું કાંઇ નથી. કોઈ ચોથનો સ્વીકાર કરે કે કોઇ પાંચમનો સ્વીકાર કરે અને કોઇ ઇરિયાવહિયા આગળ પાછળ કે બન્ને વાર બોલે, એમાં મૂળ મુદ્દાનો કાંઇ સવાલ નથી. બનતો સમન્વય કરવો, પડેલા ભેદો ઓછા કરાવવા પ્રયત્ન કરવો પરંતુ મુદ્દો કદી ચૂકવો નહિ.

જેઓ ઉત્સૂત્ર ભાષણ કરે છે તે સુંદર દૂધ તજી દઈને 'મૂત્ર' પીએ છે એવો શબ્દપ્રયોગ શ્રીમાન્ વિનયવિજયજીએ મહારાજે કર્યો છે: મને લાગે છે કે સૂત્ર (પંક્તિ બીજીમાં)ની સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા એ પ્રયોગ કર્યો હશે. બાકી આવા અનુપમ ગ્રંથમાં એવા શબ્દપ્રયોગને સ્થાન ન ઘટે. કદાચ એવો શબ્દપ્રયોગ એમના વખતની પ્રચલિત ભાષામાં અશિષ્ટ નહીં ગણાતો હોય. સૂત્ર ઉત્સૂત્રની વાત આવે ત્યાં આકરો ભાષાપ્રયોગ કરવાથી મધ્યસ્થ ભાવ પોષાવાને બદલે હાનિ પામતો–આઘાત પામતો લાગે છે.

જે અનુપમ ભાષાશૈલીમાં આખો ગ્રંથ લખ્યો છે એને અનુરૂપ આ ઉક્તિ નથી એટલું અત્યંત ક્ષોભ સાથે લખવાનું ધાર્ષ્ટ્ય કરવું અપ્રાસંગિક લાગે છે. સાહિત્યની ભાષામાં એને 'હીનોપમા' કહેવાય. શાંતરસના પરબ મંડાયા હોય ત્યાં એ દુર્ગંધ ન ઘટે, આ મારો પોતાનો મત છે.

ધર્મચર્ચા, તત્ત્વનિવેદન કે વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ ન્યાયચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે મનની સ્થિરતા ખૂબ રાખવી. વ્યવહારમાં પણ ઉશ્કેરાઈ જવાની વાત વર્જ્ય ગણાય તો ધર્મચર્ચામાં તો સવિશેષ વર્જ્ય ગણાય. અને ધર્મચર્ચામાં હકીકતની અગત્ય કદી ખ્યાલ બહાર ન જવા દેવી. કેટલાક ગચ્છભેદના ઝગડાઓ વર્ષો સુધી અને કેટલાક તો સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલ્યા છે, પણ એમાં તત્ત્વનો–શ્રદ્ધાનો સવાલ જ હોતો નથી, વિધિમાર્ગનો ઝઘડો કરવો એ વિશાળ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાની અલ્પ શક્તિ બતાવે છે.

એમ તેવા ધર્મચર્ચાના પ્રસંગો આવે ત્યારે મનને સ્થિર રાખવું, સમજવા માટે ખુલ્લું રાખવું, સામાના દૃષ્ટિબિંદુ

સમજવાની કે કલ્પવાની જિજ્ઞાસા રાખવી, સત્ય શોધવું-સત્યનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એમ સમજવું. પોતાની માન્યતા સિવાય અન્ય સત્ય ન જ હોઈ શકે એવા ધોરણથી વાત શરૂ ન કરવી. વિચારવાન સર્વનો સમન્વય કરી શકે છે અને વિશાળતા પાસે સર્વ ખુલાસા શક્ય છે. પરિપૂર્ણ પ્રયાસ કરવા છતાં પણ વિચાર ઐક્ય ન જ થઇ શકે તો પણ પ્રેમથી છૂટા પડવું. ચર્ચા એ વિદ્વાનોની મોજ છે અને રમતનો નિયમ (Sportsman's spirit) એવો છે કે હારે કે જીતે તે બન્ને પ્રેમથી ભેટીને હસ્તધૂનન કરી છૂટા પડે. આ વિશાળ ભાવ ખીલવવા જેવો છે. પ્રયાસ કરતાં ન સમજે તો પછી કર્તાશ્રી કહે છે તેમ 'किं कुर्मः ? આપણે શું કરીએ ?' આવો ભાવ રાખવો. આ વિશિષ્ટ મધ્યસ્થ ભાવ છે. એનો અમલ અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ જોતાં મુશ્કેલ દેખાય છે, પણ સુખને માટે જરૂરી છે, ઉપયોગી છે, આદરણીય છે.

૫. આ સંસારમાં તું નકામો મુંઝાય છે. વાત એમ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીનું મન અમુક વિકાસક્રમમાંથી આવેલું હોય છે એટલે એને જેવા સંસ્કારો પડ્યા હોય અને અહીં એણે જે વિશેષ સંસ્કારો મેળવ્યા હોય તેને અનુસરીને એ ચાલ્યો જાય છે. મનને જે રસ્તે જવાનું હોય ત્યાં તે જાય છે અને એની અટકાયત અશક્ય છે અથવા મુશ્કેલ છે.

આ વાત ઘણી સરળ છે. તમે કોઈ પણ મનુષ્ય માટે કહેવા ધારો કે અમુક સંયોગોમાં તે કેમ વર્તશે ? તો જો તમારે તેનો પરિચય હોય તો બરાબર કહી શકશો. એકને માટે તમે કહેશો કે એ પ્રાણાંતકષ્ટે પણ જૂઠું નહિ બોલે, બીજાને

ાટે કહેશો કે એ તો લટુજી છે, વખત પ્રમાણે સઢ ફેરવશે. રેક સંયોગો માટે પરિચયને અંગે તમે કહી શકો.

આ બતાવે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી અમુક રેખા પર ચાલનાર હોય છે અને તે તેના વિકાસ પર આધાર રાખે છે. વિકાસમાં તરતમતા એટલી હોય છે કે એની ગણના ન થાય. એનું વર્ણન અશક્ય હોવા છતાં એ સમજી શકાય તેવી ચીજ છે. શરત એટલી જ કે પરિચય પૂરતો હોવો જોઈએ.

જે પ્રાણીનો વિકાસ જેટલો થયેલો હોય તેટલો તે કાર્ય-પ્રસંગે ભાગ ભજવી શકે છે અને પ્રત્યેક પ્રાણીનો વિકાસ કેટલો થયો છે અને અહીં તેમાં વધારે પ્રગતિ કરશે કે પાછો પડશે? તે વાતનું નિયામક યંત્ર તારા હાથમાં નથી, તેથી તું એ સંબંધી ચિંતા કરે તે તદ્દન નિરર્થક છે.

અમુક પ્રાણી તારી ઇચ્છાને અનુરૂપ નથી એ પર ચર્ચા, નિંદા કે પ્રશંસા કરવાને બદલે 'તે એવો છે' એમ ધારીને ચાલ. જે બાબતમાં તારી જવાબદારી નથી તે બાબત અન્યથા હોવી જોઈએ અથવા અન્ય સ્વરૂપે હોવી જોઈએ એવી તારી કલ્પનાઓ પણ અર્થ વિનાની છે. અન્યના દુરાચાર, દુરાચરણ, અસભ્ય વર્તન, અયોગ્ય સંભાષણ કે અન્ય કોઈ કૃત્ય માટે તું તેના ઉપર કોપ કઈ રીતે કરી શકે? તને તે તારા ધોરણ પ્રમાણે ન ગમે તે ખરી વાત છે. કોઇ પરસ્ત્રી પર અત્યાચાર કરે, ખૂન કરે, મારા-મારી કરે કે ચોરી, લૂંટ, બખાડા કરે ત્યારે તેણે તેમ ન કરવું ઘટે એવો તને વિચાર થાય તે જુદી વાત છે, પણ તેટલી મર્યાદાએ તારું કાર્ય પૂરું થાય છે. તે પહેલાં બને તો સમાજને કે

વ્યક્તિને સુધારવા પ્રયત્ન કર, ઉપદેશ આપ; છતાં પણ એના મન પર એને કાબૂ ન હોય તો તારે વાત મૂકી દેવી. તારે ગુસ્સે થવાનું કે તારું પોતાનું લોહી ગરમ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. તારો યોગ્ય પ્રયાસ છતાં પ્રાણી પાપકર્મથી ન મૂકાય તો તેનો એવો જ વિકાસ થયો છે એમ સમજી તું તારા કાર્યમાં રક્ત રહેજે.

પ્રત્યેક પ્રાણીનું માનસિક બંધારણ જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે, જેનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તે ધોરણે તે વર્તે છે, તેની ગતિ અનુસાર તેની બુદ્ધિ થાય છે અને કોનું શું થશું ? તે અટકાવી શકવાની તારામાં શક્તિ નથી, એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી સાચા માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન જરૂર કરજે, પણ ધારેલ પરિણામ ન આવ્યે તારા મનને અસ્થિર કરીશ નહિ. તું વિચારજે કે તેં તારી સમજ પ્રમાણે પ્રયાસ કર્યો છે અને એટલા ખ્યાલથી સંતોષ પામજે.

આખી દુનિયાને સુધારવાનું કાર્ય અશક્ય છે. આખી દુનિયા ગરમીથી ત્રાસ પામતી હોય તો સર્વ સ્થાને ચંદરવા ન બંધાવી શકાય, પણ ગરમી ઓછી કરવા બીજા પ્રયત્નો થઈ શકે. આવી શુભ બાબતમાં યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની ના નથી, પરંતુ અશક્ય વાતો વિચારવી તે ગાંડપણ છે. પોતાની શક્તિ, આવડત અને સંયોગોને અનુસાર પ્રયત્ન કરતાં ફળ ન દેખાય તો મુંઝાવાનું નથી. એ વખતે મનની સ્થિરતા રાખવી એ ઉદાસીન ભાવ છે.

વળી અન્યની ભવિતવ્યતા દુર્વાર છે એ વાત તારે છેવટે દિલાસારૂપે અને ઉદાસીન ભાવની ખીલવણી પૂરતી જ વિચા-

રવાની છે, કારણ કે અન્યની ભવિતવ્યતા શી છે તેનું તને જ્ઞાન નથી, પુરુષાર્થને પૂરતો અવકાશ છે; માટે એને માર્ગ પર લઈ આવવા, તેનામાં પ્રગતિ કરાવવા જરૂર પ્રયત્ન કરજે અને પછી મધ્યસ્થ ભાવ ભજજે.

૬. ઉદાસીન ભાવનામાં ખાસ કરીને ક્રોધ કષાયનો ત્યાગ કરવાનો છે અથવા તે મનોવિકાર ઉપર જેટલો બને તેટલો કાબૂ મેળવવાનો છે. ક્રોધ, કોપ, અમર્ષ, ગુસ્સો અથવા એને લગતી અંદરની વૃત્તિ થવા ન દેવી અથવા થાય તો તે પર કાબૂ મેળવવો એ આખી ભાવનાનું ફળ છે. એ ફળ પ્રાપ્ત કરવાના જુદા જુદા માર્ગો બતાવે છે.

(ક) તું હૃદયંગમ–મનોહર સમતા સાથે ક્રીડા કર. સમતા જાણે તારી પ્રેમેશ્વરી હોય એમ તું એની સાથે રમ. એની સોબતમાં આનંદ માણ. એના વિયોગે દુઃખી થા. એનો અને તારો એક ભાવદાંપત્ય કર. સર્વ સંયોગોમાં મનને તુલ્ય પરિણામવાળું રાખવું એ સમતા છે. એ સમતા હોય તો ક્રોધનો વિકાર સ્થાન પામી શકતો નથી. શમ એ સ્વભાવાવલંબન છે અને જ્ઞાનનો પરિપાક છે એમ શમાષ્ટકમાં શ્રી યશોવિજયજી કહે છે. એ હોય તો વિકારનો નાશ થઈ જાય છે.

(ખ) તું માયાનાં જાળાંઓને ખલાસ કર. મનમાં કાંઈ હોય અને બહાર કાંઈ બોલવું, વર્તન, વચન અને વિચારણામાં વિરોધ રાખવો અને અનેક પ્રકારના ગોટા વાળવા એ વૃત્તિનો તું ત્યાગ કર. જે પ્રાણીને ઉદાસીન ભાવ કેળવવો હોય તેને દેખાવ–દંભ પાલવે નહિ. એ તો આગળ અને પાછળ, ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યમાં, રાય કે રંક સાથેના વર્તનમાં એકરૂપ જ

કામ. એને દંભ ગમે નહિ, દેખાવ ગમશે નહિ, ઢોંગ ગમે નહિ, કપટ આવડે નહિ અને કોઈની ઉપર ખોટો દોષ મૂકે ગમે નહિ. આડંબર દેખાવાને એ કદી દંભ ન કરે. એને અંતરથી આકર્ષણ વૃત્તિ ગમે અને તે પર તે પોતાના વર્તનની રચના કરે. ઉદાસીન ભાવ અને દંભનો સંબંધ અશક્ય છે. દંભ હોય ત્યાં ઉદાસીનતા રહી શકે નહિ.

(ગ) તું જડ વસ્તુ કે જડભાવો પર ખોટો આધાર રાખે છે. પુદ્ગળ તારાં નથી, તું પુદ્ગળનો નથી, એને વશ પડવાથી તું ઉદાસીન રહી શકતો નથી. પરજન સંબંધ કે તેને વશવર્તીત્વ જેટલું ભયંકર છે તેટલું પરવસ્તુના સંબંધમાં પણ ભયંકરત્વ છે. એક ચા કે દારૂની ટેવ હોય તો પરવશતા કેટલી પ્રગતિ રોકે છે એ વાત પર વિવેચનની ભાગ્યેજ જરૂર હોય. એ જ પ્રમાણે મનોવિકારનું વશવર્તીત્વ પણ પરવશતા જ છે. મનોવિકારો પણ ઉદાસીનતાના વિરોધી છે.

આ ત્રણે વાત ઉદાસીન ભાવનામાં કહેવાનું કારણ એ છે કે તારું આયુષ્ય ઘણું મર્યાદિત છે. તું અહીં બહુ બહુ તો પણ કેટલાં વર્ષ રહેવાનો છે? એમાં પુદ્ગળનું વશવર્તીત્વ કે પરભાવનું વશવર્તીત્વ તને ભારે પડી જશે, માટે ઉપરની ત્રણે બાબતો સુધારી લે અને ઉદાસીન ભાવ સ્વીકાર, સમજ, આદર.

૭. આ ઔદાસીન્ય મહાન તીર્થ છે.

'તીર્થ' શબ્દના ઘણા અર્થ છે. તીર્થ એટલે મોટી નદી ઉતરવાનો ઘાટ. ઓવારો. સંસારસમુદ્ર કે મોટા નદને ઉતરવા માટે એ ઓવારો છે. તીર્થ એટલે માર્ગ. રસ્તો. ઉદાસીનતા ખરો રસ્તો છે, પવિત્ર માર્ગ છે.

તીર્થ એટલે પવિત્ર જગ્યા. યાત્રાનું સ્થાન. ઉદાસીનતાનું આ તીર્થત્વ આ ભાવના જ બરાબર બતાવી રહી છે અને પૂરી થતાં સુધીમાં જરૂર ઝળકી જશે. તીર્થ એટલે ઉતરવાનો દાદરો. સંસારથી ઉતરી જવું હોય તો આ દાદરાથી ઉતરી અન્ય માર્ગ પકડી શકાય છે. તીર્થ એટલે સામુદ્રધુની. બે મોટા સમુદ્રને જોડનાર. આ તીર્થ સંસાર અને મોક્ષને જોડનાર છે. તીર્થ એટલે ઉપાય, વચ્ચેના સહાયક વિગેરે અનેક અર્થ એ શબ્દને લાગે તેમ છે. એ ઉદાસીન ભાવ (ઔદાસીન્ય) અથવા માધ્યસ્થ્ય (મધ્યસ્થ ભાવ) નામના તીર્થને નીચેના વિશેષણો લાગુ પડે છે.

એ તીર્થ ' અનુપમ ' છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો બીજો કોઈ ઘાટ કે ઓવારો અમારા જાણવામાં આવ્યો નથી.

એ તીર્થ ચેતન છે, સમજી શકાય તેવું છે, જીવતુંજાગતું છે અને અન્યથી છૂટું પાડી શકાય તેવું છે.

એ તીર્થ અંતરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એનો પ્રદેશ અંતર દેશમાં છે. ત્યાં શોધવાથી તે જડે તેમ છે.

એ તીર્થ અતિ રમણીય છે, બહુ મનોહર છે. એનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે થાય. એક વાર ઉદાસીન રહો અને એ ભાવની રમણીયતા અનુભવો. એ ખૂબ આકર્ષક છે. તમને છોડવું નહિ ગમે.

એ તીર્થ અત્યંત સ્વચ્છ, સુંદર ફળ આપનાર છે. કોઈ ક્રિયા નિષ્ફળ હોતી જ નથી, અતિ વિશુદ્ધ ફળ આપવા એ આ તીર્થનો સ્વભાવ છે.

આવા ઔદાસીન્ય અથવા માધ્યસ્થ્ય તીર્થનું તું સ્મરણ કર.

તેને તું યાદ કર. તેનો તું પાઠ કર. એ નામમાં પણ એટલી પવિત્રતા છે કે એ લેવાથી પણ તને એક જાતની શાંતિ આવી જશે.

આ પ્રમાણે એ અનુપમ તીર્થનું સ્મરણ કર એટલે તને ચિરકાળ પર્યંત અવિરામ સુખ મળશે. નિરંતરનું શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરાવી આપે એવું આ અનુપમ તીર્થ છે.

'આ તીર્થ' એમ કહીને ગ્રંથકર્ત્તાએ તીર્થનું નામ અધ્યાહાર રાખ્યું છે. એમનો ઉદ્દેશ ઔદાસીન્ય કહેવાનો જ હોવો જોઈએ. ત્યાં પોતાના ચેતનને તીર્થસ્થાને લેવામાં આવે તો પણ ઉપરના સર્વ વિશેષણો તેને લાગુ પડે તેમ છે. ચેતન પોતે તીર્થ છે, અનુપમ છે, અંતઃસ્થિત છે, અભિરામ છે અને વિશદ પરિણામવાન છે. એ પણ સત્તાએ પરમાત્મા હોવાથી અને સર્વ પ્રયત્ન એને માટે હોવાથી એનું સ્મરણ કરી, તદ્દ્વારા અવિરામ સુખ એને પ્રાપ્ત કરાવવાનું છે. એ સર્વ વાત બરાબર બેસતી આવે છે. એ તીર્થને પણ યાદ કરો—સ્મરો.

આ આખી ગાથા ઔદાસીન્ય માટે છે એ સમજાય તેવું છે. શક્યાર્થ બતાવવો જોઈએ તેથી ચેતનજીને પણ ત્યાં દાખલ કર્યા છે. ચેતનનું વિશેષણ ચેતનમ્ મૂકવું શોભે નહિ, તેથી પ્રથમનો અર્થ જ વધારે સમિચિન છે.

ઔદાસીન્ય આવું છે. ખરેખર એ તીર્થ છે, ભેટવા યોગ્ય આદર્શરૂપ પવિત્ર જગ્યા છે, જાતે પવિત્ર છે અને આશ્રય લેનારને પવિત્ર કરે તેવી એ વિશુદ્ધ ભૂમિકા છે.

આપણે તીર્થભૂમિએ શા માટે જઈએ છીએ? એના વાતાવરણમાં એવી વિશુદ્ધિ હોય છે કે એથી વિચારશુદ્ધિ

અને ક્રિયાશુદ્ધિ થાય છે. જે પવિત્રતા અને પવિત્ર વાતાવરણનો ત્યાં અનુભવ થાય છે તે માધ્યસ્થ્ય ભાવમાં પ્રાપ્ય છે.

આ ગાથાનો અર્થ બીજી રીતે પણ શક્ય છે. પ્રત્યેક વિશેષણને ઔદાસીન્ય સાથે જ લેવા. ઉદાસીનભાવ અનુપમ તીર્થ છે, એ જીવંત છે, અંતરમાં સ્થિત છે, મનોહર છે, વિશદ પરિણામવાન છે અને અવિનાશી સુખ આપનાર છે. આ અર્થ સર્વાંગસુંદર લાગે છે.

૮. એ ઔદાસીન્ય-માધ્યસ્થ્ય ભાવનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. હજુ પણ થોડા વર્ણનાત્મક ભાવો બતાવે તેવા વિશેષણો આપે છે. એ પરબ્રહ્મરૂપ પરિણમનનું પરમ સાધન છે. પરબ્રહ્મ એટલે પ્રકૃષ્ટ બ્રહ્મ : નિર્વિકાર, નિરંજન, શુદ્ધ ચૈતન્ય. એ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાનસારના બીજા અષ્ટકમાં શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે બતાવ્યું છે. આ વિકાર વગરના, શરીર વગરના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ચેતનનું તદ્રૂપ જે પરિણમન થાય, તદ્રૂપ થવાપણું થાય તેનું નિદાન (પરમ સાધન) ઉદાસીન ભાવ છે. ઉદાસીન ભાવ આવી જાય તો અંતે સ્વાભાવિક રૂપ ચેતન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને લાગેલ સર્વ મળ દૂર થઈ જાય છે. ઔદાસીન્ય ભાવને એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં આ વિશેષણ રજૂ કરે છે. ઉદાસીન ભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી જુદાં જુદાં પગલાં લઈ ચેતન કેવી રીતે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ સાધે છે તે પર વિવેચન કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

એ ઉદાસીનતા સ્પષ્ટ કેવળ વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં મલીનતા નથી હોતી. ત્યાં અખંડ શાંતિ અને રાગાદિ પરિણતિ પર કાબૂ હોય છે. જ્યાં સમજણ હોય ત્યાં સાંસા-

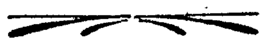
[illegible] નિધાન ([illegible]) પ્રાપ્ત કરવું એ ધ્યેય સમજવું.

એ ઔદાસીન્ય [illegible] નિર્વિકાર ભાવ છે. એમાં સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, [illegible] નિર્ભેદ [illegible] છે. ઉદાસીનતાની સાથે [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે. [illegible] સમજાય છે અને [illegible] કરે છે.

વિનય ! આવા શાંતસુધારસ અમૃતના પ્યાલા તું પાન કર. એ અમૃતને ધરાઈ ધરાઈને પી. એના જેવા સુંદર એના જ અને એના આનંદના ઓડકાર આવે એમાં મસ્ત થઈ મોજ માણ.

આવા અનેક વિશેષણને યોગ્ય ઉદાસીન ભાવ છે. તેને તું સમજ-ઓળખી તારા જીવન સાથે વણી નાખ. એના આનંદ તરંગો તને ભવસમુદ્રને કાંઠે લઈ જશે.

અહીં વિનયને ઉદ્દેશ કરવા દ્વારા કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના નામનું સૂચવન કર્યું છે. આ ગ્રંથ અહીં પૂરો થાય છે તેથી એનું પાન કરવાની—એ ભાવનાઓને વારંવાર ભાવવાની ભલામણ પણ કરી અને એ રીતે આ ગ્રંથનું અતિ રમ્ય સોળમું ચિત્ર પૂરું કર્યું.

ચોથી યોગભાવના માધ્યસ્થ્ય અત્ર પૂરી થાય છે. એને ઉદાસીન ભાવ પણ કહેવામાં આવે છે. એને ક્વચિત્ ઉપેક્ષા ભાવનાના નામથી પણ સંબોધવામાં આવેલ છે.

આ ત્રણે શબ્દોના ત્રણ જુદા જુદા ભાવો છે. તેનું પર્યવસાન આખરે તો પોતાની જાતને સાંસારિક ભાવોથી દૂર રાખવામાં જ આવશે. ત્રણે દૃષ્ટિબિન્દુઓ આપણે જરા તપાસી જઈએ.

ઉદાસીનભાવ–ઔદાસીન્યમાં મુખ્ય ભાવ ચિત્તને અંદર ખેંચવાનો છે. જ્યારે જ્યારે આનંદ અથવા શોકની વૃત્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ક્ષોભ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે વૃત્તિ પર કાબૂ રાખી એ વૃત્તિથી મનને–ચિત્તને પાછું ખેંચી લેવું એ ભાવ ઉદાસીનતામાં આવે છે. એક મોટો વરઘોડો નીકળે ત્યારે ઉદાસીન આત્માની આંખ ખુલ્લી હોય તો પણ એની નજર કાંઈ જોતી નથી. એના મન ઉપર કાંઈ અસર થતી નથી. એને ગમે તેવા આપ્તજનના મરણથી ક્ષોભ થતો નથી. આ વૃત્તિ અને નિષ્ઠુરતામાં ઘણો ભેદ છે. ઉદાસીનતામાં તે તરફ લક્ષ્યનો અભાવ છે, જ્યારે નિષ્ઠુરતામાં વૃત્તિને દારુ પાયેલો હોય છે.

માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિમાં ક્રોધ કે રોષ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે મનમાં શાંતિ રાખવાની મુખ્યતા છે. આમાં વૃત્તિમાં હલનચલન થાય છે, પણ ક્ષોભ થતો નથી.

ઉપેક્ષામાં એ તરફ ધ્યાન જાય છે પણ સહજ તિરસ્કારપૂર્વક એ બાબતની જાણે દરકાર નથી એવી વૃત્તિ થાય છે.

આમાંની ઘણીખરી બાબતો દાખલાઓ લેવાથી બરાબર બેસે તેવી છે. આ જીવનમાં ઉદાસીન ભાવ રાખવાના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે, પણ તેવે વખતે પ્રાણી પૂર્વબદ્ધ વિચારોથી, ખોટી લાગણીઓના ખેંચાણોથી અથવા બીજા અનેક મનોવિકારોથી શાંત રહી શકતો નથી. આપણે એક માણસને ખરી અણીને વખતે હજાર રૂપીઆની સહાય કરી હોય, પછી આપણે તે રકમ તેની પાસે માગી પણ ન હોય, થોડા વખત પછી એ જ માણસ આપણને શરમાવે તેવું આળ આપણા ઉપર મૂકે, આપણને ન શોભે તેવા આરોપો મગજમાંથી ઉઠાવીને મૂકે અને અપશબ્દો કહે ત્યારે તેને માટે શું વિચાર થાય ? એવા પ્રસંગમાં પણ જે તદ્દન અલિપ્ત થઈને ઊભો રહે અને જાણે પોતાને એ આરોપ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી એવું વર્તન કરે એ ઉદાસીન ભાવ પામ્યો કહેવાય.

એ પ્રાણી વિચાર કરે કે સામો મારા ઉપર ગમે તેટલા આક્ષેપો કરે તેથી મારે શું ? આ વૃત્તિ રહેવી ઘણી મુશ્કેલ છે. આ વૃત્તિ કેળવતાં કેળવતાં એ જાણે સાક્ષીભાવે જ ઊભો હોય એટલે સુધી એ પહોંચી જાય છે. "સ્વભાવસુખમાં મગ્ન અને જગતના તત્ત્વનું અવલોકન કરનાર પુરુષનું પરભાવને વિષે કર્તૃત્વ નથી, માત્ર સાક્ષીત્વ છે." (મગ્નાષ્ટક, જ્ઞાનસાર ૨–૩) આ ઘણી પ્રગતિમય સ્થિતિ છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પ્રાણી પરભાવ સાથે એટલો તો એકરૂપ થઈ જાય છે કે એને જુદો પાડવો એ લગભગ અશકય વાત બની જાય છે.

જાહેર સભામાં કે મેળાવડામાં તમારું ગેરવાજબી રીતે અપમાન કરનાર તરફ પણ મધ્યસ્થવૃત્તિ રહે, એની વાત વિચા-

રતાં પેટમાંથી પાણી પણ હાલે નહિ અને એની ચર્ચા કરતાં ઉશ્કેરણી થાય નહિ ત્યારે માધ્યસ્થ્ય આવ્યું છે એમ સમજવું.

એ મધ્યસ્થ વૃત્તિ આવે ત્યારે તે નીતિ (પોલિસી) તરીકે નહિ પણ નૈસર્ગિક શુદ્ધ વિચારણાને પરિણામે આવવી ઘટે. એ વિચારકને એમ થાય કે તું કોણ? તારું અપમાન શું? તને માન કેવું? જે સમાજ કે વર્તુલમાં તું માન માને છે તેની સ્થિતિ કેટલી? તારી સ્થિતિ કેટલી? અને જે માન મળશે તેને અને તારે, જ્યારે તું અહીંથી જઈશ ત્યારે, અને ત્યારપછી શો સંબંધ રહેશે? આવા આવા વિચારોને પરિણામે એના મનમાં માધ્યસ્થ્ય આવે છે અને પછી ચિર અભ્યાસથી, વારંવારના આસેવનથી જામી જાય છે. છેવટે એ એનો સ્વભાવ બની જાય છે. જ્યારે પ્રાણીમાં ધાર્મિક વૃત્તિ વધી હોય છે, પણ વિવેચનશક્તિ ખીલી હોતી નથી ત્યારે એ કોઈને હિંસા કરતો સાંભળીને ઉશ્કેરાઈ જાય છે. શરૂઆતમાં ધાર્મિક વૃત્તિ સર્વદા ઝનૂનનું રૂપ લે છે. કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવાની પ્રત્યેક પ્રાણીની ફરજ છે, પણ પ્રયત્ન કરતી વખતે અથવા તેમાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ ભાવ શીખવટથી આવે છે, ખીલવવાથી વધે છે અને અભ્યાસથી જામે છે. એ ભાવને માધ્યસ્થ્ય કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાર્ણવમાં શ્રી શુભચંદ્રગણિ બહુ સંક્ષેપમાં નીચેની વાત કરે છે.

क्रोधविद्धेषु सत्त्वेषु, निस्त्रिंशक्रूरकर्मसु ।
मधुमांससुरान्यस्त्रीलुब्धेष्वत्यन्तपापिषु ॥

देवागमयतिव्रातनिन्दकेष्वात्मशंसिषु ।
नास्तिकेषु च माध्यस्थ्यं, यत्सोपेक्षा प्रकीर्तिता ॥

" ક્રોધી પ્રાણીઓ ઉપર, નિઃશંકપણે ઘાતકી કર્મ કરનારા પર, મધ, માંસ, મદ્ય (દારુ) અને પરસ્ત્રીમાં લુબ્ધ પ્રાણી ઉપર, અત્યંત પાપી પ્રાણીઓ ઉપર, દેવ, આગમ (શાસ્ત્ર) અને સાધુસમુદાયની નિંદા કરનાર પ્રાણીઓ ઉપર, પોતાની પ્રશંસા કરનારા પ્રાણીઓ ઉપર અને નાસ્તિક પ્રાણીઓ ઉપર જે રાગદ્વેષ રહિત ભાવ—મધ્યમા વૃત્તિ રાખવી તેને ઉપેક્ષા કહેવામાં આવે છે."

આ વર્ણનમાં કહેલા પ્રત્યેક પ્રકારના પ્રાણી ઉપર ઊંચું મન થયા વગર રહેવું મુશ્કેલ છે. સદ્‌ગુણ સ્વભાવવાળા પુરુષ અહિંસાના નિયમને બરાબર સમજનાર હોઈ જ્યારે અન્ય પ્રાણી નિર્દયપણે વધ કરે છે એમ સાંભળે ત્યારે એના મનમાં જરૂર રોષની લાગણી થઇ આવે. પરંતુ એક માણસે દશ–બાર ખૂન કર્યા હોય કે પાંચ–પચાસ જનાવરનો શિકાર કર્યો હોય એની વાત સાંભળે યા નજરે જુએ ત્યારે જેની વૃત્તિમાં ઉશ્કેરણી ન થાય તે મધ્યસ્થભાવ પામ્યો છે એમ સમજવું. આ ભાવે પહોંચવાની આપણી ભાવના છે.

સદ્‌ગુણી પ્રાણી વેશ્યાગમન કરનારની, રાત્રે રખડનારની કે દારુ પીનારની વાત સાંભળે ત્યારે એ પ્રાણી તરફ એને તિરસ્કાર આવે પરંતુ આવે પ્રસંગે મધ્યસ્થ વૃત્તિવાળો પ્રાણી આવા નીતિભ્રષ્ટ પ્રાણીઓની પણ ઉપેક્ષા કરે. એ વિચારે કે એના કર્મ એ ભોગવશે, એ સંબંધી આપણે ઉશ્કેરાવાથી લાભ શો ?

પ્રાણીને યોગ્ય માર્ગ બતાવવાના પ્રયત્નને આમાં બાધ નથી. જેમાં ઉપાય ચાલે તેવું ન હોય અથવા કરેલ ઉપાય નિષ્ફળ

નીવડેલ હોય ત્યાં મધ્યસ્થભાવ રાખવાનો છે. એના તરફનો તિરસ્કાર નિષ્ફળ છે, નકામો છે, આપણને રાગ-દ્વેષમાં નાખનાર છે અને પરિણામ વગરનો છે.

અત્યંત પાપી માણસને જોઈ આપણે ઉશ્કેરાઇએ તેમાં વળે શું ?

આ પ્રશ્ન ધાર્મિક બાબતમાં વધારે અગત્યનો છે. ધર્મની નિંદા કરનાર, ગુરુની નિંદા કરનાર કે તદ્દન નાસ્તિક હોય તેના તરફ પણ મધ્યસ્થ ભાવ રાખવાની જરૂર છે. એ પ્રાણીનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલો જ તે વધી શકે. એને ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર રાખવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો, એને મુદ્દાઓ સમજાવવા પણ અંતે એણે ન સમજવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેને છોડી દેવો. એની ખાતર મનને ઊંચું-નીચું કરવાની જરૂર નથી. આ ભાવ જો બરાબર સમજવામાં આવે તો પરમત-સહિષ્ણુતાનો ગુણ સહેજે પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. માધ્યસ્થ્ય સમજનાર પરમત સહી શકે છે, એ સર્વત્ર સત્ય જોવા પ્રયત્ન કરે છે, એ પોતાના મુદ્દા કરતાં અન્ય મુદ્દાઓમાં સત્યાંશ હોવાનો અસ્વીકાર ન કરે મધ્યસ્થ ભાવ ખીલે તો ધર્મના અનેક ઝઘડાઓ દૂર થઇ જાય. ખાસ ધર્મ જેવી વિશાળ બાબતો દુનિયાદારી ઝઘડાઓથી દૂર જ રહેવી ઘટે. એને બદલે અત્યારે સર્વ ઝઘડાઓ જાણે ધર્મમાં જ આવી ચડ્યા હોય એવું દેખાય છે. એ મધ્યસ્થ ભાવની ઉપેક્ષા છે, ઉપેક્ષાની પણ ઉપેક્ષા છે અને ઊંડી ધાર્મિક વૃત્તિના પાયા વગરનું ચણતર છે.

જ્યારે કોઇ પ્રાણી તમારી આગળ પોતાની મોટી મોટી વાતો કર્યા કરતો હોય, સાધારણ બનાવને મોટું રૂપ આપતો

હોય, પોતે અભિમાન કોઈનો ન ટકે એવો દાવો કર્યો હોય અને સાધારણ બનાવ પોતાના સંબંધમાં બન્યો હોય તેને અતિશયોક્તિથી મોટા રૂપકો આપ્યો હોય ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કાં તો તમને હસવું આવે અથવા ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય. જેમ માણસ નાના વર્તુળમાં ફરનારો હોય છે તેમ તે આત્મપ્રશંસા વધારે કરે છે. અજ્ઞાન અને આત્મપ્રશંસા સાથે જ જાય છે. નાના ગામડાના પાંચ ઘરની નાતનો શેઠ પોતાની જાતની વાતો કરે ત્યારે આકાશના તારા જ ઉતરવા બાકી રહે છે. આમાં ઉદાસીનતાનો છાંટો નથી અને મધ્યસ્થતાનો સવાલ જ નથી, પણ આવાની વાતો સાંભળવામાં આવે ત્યારે મનની સ્થિરતા રાખવી અને તેના પર ગુસ્સે ન થતાં એની પામરતા વિચારવી એ મધ્યસ્થ દશા છે.

આત્મપ્રશંસાના પ્રસંગો વ્યવહારમાં આવે છે તેટલા જ ધાર્મિક બાબતોમાં પણ જોવામાં આવે છે. એક સાધારણ સંઘની વાતો કરે ત્યારે તે પોતાના સંઘને ભરત ચક્રવર્તીના સંઘ સાથે સરખાવે અથવા અર્ધા પૃષ્ઠનું અવ્યવસ્થિત કાવ્ય (જોડકણું) લખી તેની પછવાડે બે પંક્તિ જેટલું પોતાનું નામ લખે ત્યારે આપણને ચીડ આવે છે, પણ એવા સંયોગોમાં એના આત્માનો વિકાસ અને કર્મનો વિપાક તથા મોહરાજાના જાસુસોના કાર્ય પર વિચાર કરી મનને સ્થિર રાખી શકે એની બલિહારી છે.

ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં, વિધિમાર્ગની ગુંચવણોનો નિકાલ કરતાં, નિત્યાનિત્ય ભેદાભેદાદિ પ્રશ્નો પર વાદવિવાદ ચાલતાં ટપાટપી થઇ જવાના પ્રસંગે માધ્યસ્થ્ય રાખે એ વંદ-

છે. એ આપણો આદર્શ છે. આ મુશ્કેલ પ્રસંગ છે, પણ વધારે ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. ધર્મ-ચર્ચામાં નરકના દ્વારો બતાવનાર, પોતાના મતથી જુદા અભિપ્રાય ધરાવનારને હીનોપમા આપનાર કે અપશબ્દ બોલનાર પોતાનો મુદ્દો મજબૂત કરતા નથી. અહીં એ વાતનો સવાલ નથી. પણ એવો પ્રસંગ આવે અને સામો તમને નરકનાં દ્વારો બતાવે કે અયોગ્ય સવાલો જાહેરમાં પૂછી અપ્રસ્તુત બાબતો તેમાં દાખલ કરી, જાણે તમે તેનાથી મહાત થઇ ગયા હો એવો દેખાવ કરે ત્યારે મધ્યસ્થવૃત્તિ રાખવી એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રાણી કોઇ મનુષ્ય ઉપર અથવા કોઈ વસ્તુ ઉપર અથવા કોઇ ભાવ ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરતો હશે ત્યારે તે કદી વિચારતો હશે કે એમ કરવામાં એ શું કરે છે? રાગના પાત્ર પ્રાણી, ચીજ કે ભાવ બેસી રહેવાના નથી, પોતે બેસી રહેવાનો નથી, કરેલ રાગનો અનુભવ પણ ઊડી જવાનો છે, તો પછી આ બધી ધમાલ અને રતિ કે અરતિ શા માટે? સર્વ સંયોગોમાં મનને નિશ્ચળ રહેતાં શીખવવાનું છે. મનની ચંચળતા સર્વથી વધારે નુકસાન કરનાર છે. મન પર વિજય એટલે જીવનયાત્રાનું સાફલ્ય છે. એ રાજયોગ છે. માધ્યસ્થ્ય કે ઔદાસીન્ય ચંચળ મનવાળા બહુધા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને અન્ય પ્રાણીઓ પોતાનાં કાર્યોનાં ફળ લેવાનાં-મેળવવાનાં જ છે. એને અંગે આપણામાં સકારણ કે અકારણ ઉશ્કેરણી ઘટતી નથી.

ઉદાસીન ભાવ જરા ભાવી જુઓ. આપણે જાણે સાક્ષીભાવે બેઠા છીએ, હાથપગ જોડી શાંત થઈ જોયા જ કરીએ છીએ, અવલોકન કરીએ છીએ અને જાણે આપણી આસપાસ

જે નાટક થાય છે તેની સાથે આપણને પોતાને કાંઈ લેવા-દેવા નથી. આ સ્થિતિમાં એનાં જેવાં સાધનો સમજવામાં આવશે કે જેનો ખ્યાલ કદી આપણને પણ નહિં આવ્યો હોય. જેવું કોઈ પણ હકીકત સાથે તાદાત્મ્ય કર્યું કે તરત સાક્ષીભાવ નાસી જાય છે અને પછી તો મોહરાજા પોતાનું લશ્કર છોડી મૂકે છે. મનોવિકારને ચકરાવે ચઢેલા એટલે ક્રોધ, માન, રતિ, અરતિ, શોક વિગેરે ધાણ કાઢી નાખે છે અને પ્રાણીને કદી ઊંચો આવવા દેતા નથી.

યોગાધિરાજ પરમાત્માએ કદી વચ્ચે પડવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. એની પાસે ઈંદ્ર આવે કે ચક્રવર્તીઓ આવે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ અને ગોશાળક એમના શિષ્યો પર તેજો-લેશ્યા મૂકે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ, જમાલિ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા કરે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ અને દશાર્ણભદ્ર અપૂર્વ સામૈયું કરે તો ત્યાં પણ સાક્ષીભાવ.

આ માધ્યસ્થ્ય જાળવવું મુશ્કેલ છે. આ યુગમાં વળી અનેક પ્રસંગોમાં ગુંચવાડા થતા જાય છે તેથી વધારે મુશ્કેલ છે, પણ પ્રસંગ વગર કસોટી નથી અને આંખો મીંચીને ઝંપલાવવા જેવો બીજો કોઇ ઉન્માદ નથી. માટે શ્રીમાન્ વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે તેમ तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं वारं वारं हन्त सन्तो लिहन्तु !

'સંતપુરુષો ઉપરના કારણોને લઇને ઔદાસીન્યરૂપ અમૃતને વારંવાર આસ્વાદો.' એ આસ્વાદનથી મંગળમાળા વિસ્તરે છે.

' ઉપેક્ષાભાવમાં પાપ કરનાર તરફ બેદરકારી રહે છે. ગમે તેવા ભયંકર પાપી સંબંધી હકીકત જાણી અથવા જોઇ એને

એના કર્મ ઉપર છોડી દેવાની વૃત્તિને 'ઉપેક્ષા' કહેવાય. પાપ કરનારને પાપમાંથી છોડાવવાનો અથવા તેને ઠેકાણે લાવવાનો અત્ર પ્રતિબંધ નથી. એ સર્વ કર્યા પછી પણ પ્રાણી પાપકાર્યમાંથી નિવૃત્ત ન થાય તો તેના તરફ બેદરકારી રાખવી. 'એ જાણે અને એનાં કર્મ જાણે.' આવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ થાય તેને ઉપેક્ષા કહેવામાં આવે છે.

ઘણી વખતે પાપની વાતો સાથે આપણને સીધો સંબંધ હોતો નથી. અમેરિકા કે યૂરોપમાં કોઈ ખૂની, લુંટારા, દગાબાજી કરનારાની વાત વાંચીએ તે વખતે તેના તરફ ઉપેક્ષા જ શક્ય છે અને પાપના પ્રકારો તો એટલા છે કે તેના પ્રાણીના ભેદો કરતાં પણ વધારે ભેદો કલ્પી શકાય. આ સર્વના સંબંધમાં આપણે શું કરી શકીએ? નકામી એવી વાતની ચર્ચા કરી મનને બગાડવામાં લાભ નથી. આવી સમજણ નિત્ય આચારમાં ઉતરે એ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે.

આ ભાવના અને મુદિતા-પ્રમોદ ભાવના અનુક્રમે પાપ અને પુણ્ય સંબંધી વિચારણા કરે છે. પ્રમોદમાં પુણ્ય તરફ પ્રશંસા થાય છે ત્યારે આ ઉપેક્ષા ભાવનામાં પાપ તરફ ઉદાસીનભાવ થાય છે. આ બન્ને ભાવનાના સંબંધમાં પ્રો. ઢળીઆ પાતંજલ યોગદર્શનમાં લખે છે કે—" અન્ય ભાવનામાં મુદિતા તથા ઉપેક્ષા છે. મુદિતા એટલે પ્રીતિ અને ઉપેક્ષા એટલે ઉદાસીનપણું. પુણ્ય કરનાર જનો વિષે પ્રીતિની ભાવના તથા પાપી વિષે ઉદાસીન વૃત્તિ સાધકે રાખવી. પ્રાયઃ લોકો પુણ્યનાં ફળની ઇચ્છા રાખે છે છતાં પુણ્ય કરતા નથી અને પાપના ફળની અનિચ્છા છતાં પાપ કરે છે, તેથી પાછળથી 'મેં કેમ પુણ્ય ન કર્યું? મેં

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. કારણ કે [illegible] [illegible] પ્રસિદ્ધિ થાય છે તે આપણાથી [illegible] જ [illegible] થવાની, તેથી અનેક [illegible] પણ [illegible] ને [illegible] વિના સુખ્ય કરવાનો, તથા પાપી તેની પણ ઉપેક્ષા બુદ્ધિથી સ્વા-ભાવિક રીતે જ પાપથી દૂર કરીને [illegible]. પાપી તેને ભોગના સાથે દ્વેષ ન કરવો પણ માત્ર ઉદાસીન વૃત્તિ રાખવી, એ પણ આ ભાવનાનો ધ્વનિ છે.” (પૃ. ૧૧૨)

આ પ્રસંગમાં એક નવું દષ્ટિબિન્દુ છે. ઉદાસીનભાવ કેળવનાર સ્વભાવતઃ પાપમાર્ગે જઈ શકતો નથી અને આ લાભ પણ ઘણો મોટો છે. મનમાં ગમે તે હેતુ ધારીને ઉદાસીન-વૃત્તિ કેળવવાની જરૂર છે.

આ ચારે યોગભાવનાને અંગે માનસશાસ્ત્રનો ખૂબ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે. મનનું કાર્ય કેવી રીતે થાય છે? વૃત્તિ કેમ ઉદ્ભવે છે? એની વાસના કેવી રીતે રહે છે? અને એને કબજામાં લાવવા કેવા પ્રયત્ન કરવા પડે છે? એ સર્વનો હિસાબ આ ચારે ભાવનામાં સારી રીતે થાય છે.

ચારે ભાવનાથી આત્માની ભૂમિકા ખૂબ ઊંચી થાય છે. એ ભાવના ભાવતાં ચિત્તમળ દૂર થાય છે અને વ્યવહારની ચાલુ શ્રેણીથી ઊંચે ઉડ્ડયન કરવાનું આંતરસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં પ્રાણીને પોતાનાં સ્થાનનો ખ્યાલ થવા માંડે, અનંત વિશ્વમાં પોતાની લઘુતા જણાય, જ્યાં વિચારણાનું ક્ષેત્ર વિસ્તા-રવાળું બનતું જાય ત્યાં પછી એ નજીવી બાબતોમાં પડતો નથી અને ઉચ્ચગ્રાહી આત્મા ઉચ્ચ આદર્શ તરફ પ્રયાણ કરતો

જાય છે. એને વિજ્ઞાન પદ્ધતિએ રચાયલા માર્ગે ચાલવાનું તેને તે મન થાય છે અને એનું સાધ્ય તરફ પ્રયાણ સ્પષ્ટ હોય છે.

પ્રયાણના માર્ગો સર્વના જુદા જુદા હોય, પણ સાધ્ય તો સર્વનું એક હોય છે: અનંત-અવિનશ્વર સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનો હમેશને માટે ત્યાગ. માર્ગનો આખો નકશો વિશિષ્ટ યોગગ્રંથોમાં બતાવ્યો છે અને ત્યાં પસંદગી માટે અવકાશ પણ પૂરતો આપવામાં આવ્યો છે.

ઉદાસીનભાવ પીયૂષનો સાર છે, ખૂબ આનંદમાં લય કરી દે તેવો અને ચાલુ વ્યવહારમાં ભાત પાડે તેવો છે. એ ભાવ વર્તે ત્યારે અંતરમાંથી રાગદ્વેષ નાશ પામતા જાય છે અને વૃત્તિઓ પર કાબૂ આવે છે. યોગીરાજ આનંદઘનજી ' મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું ' એ નાના સૂત્રને જે મહત્ત્વ આપે છે તેનો ઉદ્દેશ આ ભાવને ખીલવવાનો છે. મન એક વખત કાબૂમાં આવી જાય એટલે સર્વ પ્રકારનો આનંદ સર્વ સંયોગોમાં વર્તે છે.

આવી રીતે આ ચાર યોગભાવનાઓ ધર્મધ્યાનની સાથે અનુસંધાન કરાવનાર છે એનાથી આત્મનિશ્ચય થાય છે, વિષય તરફનો મોહ વિલય થઇ જાય છે, યોગચિંતા સ્થિર થાય છે, મોહનિદ્રા ઊડી જાય છે:અને છેવટે એનું આત્મતેજ એટલું વધી જાય છે કે આ સંસારમાં એ મુક્તના જેવી સ્થિતિ અનુભવે છે.

અહીં આ અત્યંત વિશિષ્ટ ભાવનાનો વિષય ઉપાધ્યાયજી પૂરો કરે છે. પ્રશસ્તિમાં પ્રસ્તુત હકીકત રજૂ થશે. આ ચોથી ભાવના ભાવિત ચેતન યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરો એટલું ઇચ્છી અત્ર વિરમીએ.

इति माध्यस्थ्यं. १६

પ્રશસ્તિ

(स्रग्धरा)

एवं सद्भावनाभिः सुरभितहृदयाः संशयातीतगीतो-
न्नीतस्फीतात्मतत्त्वास्त्वरितमपसरन्मोहनिद्राममत्वाः।
गत्वा सत्त्वा ममत्वातिशयमनुपमां चक्रिशक्राधिकानां,
सौख्यानां मंक्षु लक्ष्मीं परिचितविनयाः स्फारकीर्तिं श्रयन्ते।१।

दुर्ध्यानप्रेतपीडा प्रभवति न मनाक्काचिदद्वन्द्वसौख्य-
स्फातिः प्रीणाति चित्तं प्रसरति परितः सौख्यसौहित्यसिन्धुः।
क्षीयन्ते रागरोषप्रभृतिरिपुभटाः सिद्धिसाम्राज्यलक्ष्मीः,
स्यादश्या यन्महिम्ना विनयशुचिधियो भावनास्ताः श्रयध्वम्।२।

(पथ्यावृत्तम्)

श्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यौ सोदरावभूतां द्वौ।
श्रीसोमविजयवाचकवाचकवरकीर्तिविजयाख्यौ ॥ ३ ॥

---

१ संशयातीत સંશય રહિત, શંકા વગરનું. गीत well sung સારી રીતે કીર્તન કરાયલું, પ્રશંસા પામેલું. उन्नीत ઊંચે ચડેલું, મહત્ત્વ પામેલું. स्फीत ગુણસમૃદ્ધ. अपसरन् દૂર કરીને કરતાં. सत्त्वा સત્ત્વવંત પ્રાણીઓ. अममत्वातिशय નિર્મમત્વ સ્વભાવ પ્રકર્ષ. मंक्षु શીઘ્ર, જલ્દી. परिचितविनया વિનયના-વિનીત ભાવના પરિચયવાળા. स्फार વિશાળ.

२ प्रेत પિશાચ. प्रभवति જોર કરે છે. मनाक् જરા પણ. काचिद् કોઇ, અનિર્વચનીય, અપૂર્વ. अद्वंद्व અદ્વિતીય. स्फाति વૃદ્ધિ growth

૧. એવી રીતે અતિ સુંદર ભાવનાઓ વડે સુવાસિત થયેલા હૃદયવાળા પ્રાણીઓ, જેમનું આત્મતત્ત્વ સંકલ્પ રહિત હોઈ યોગ્ય પ્રશંસા અને સત્કારને પાત્ર છે તથા જે (આત્મતત્ત્વ) ગુણસમૂહ છે એવા વિશિષ્ટ આત્મતત્ત્વવાળા પ્રાણીઓ, મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરી દઈને અને વિનય ગુણનો સારી રીતે પરિચય કરીને પ્રશમ શર્મવંત થઈ, નિર્મમત્વ ભાવનો પ્રકર્ષ પામીને, મોટા ચક્રવર્તી અને દેવોના પતિ ઇંદ્રથી પણ અધિક એવી પ્રાણીઓના સુખની અનુપમ લક્ષ્મીને અને અતિ વિશાળ કીર્તિને શીઘ્ર પામે છે.

૨. જે ભાવનાના મહિમા-પ્રભાવથી, અપધ્યાનરૂપ પિશાચોની પીડા જરા પણ જોર પકડી શકતી નથી, જેના મહિમાથી કોઈ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખસાગરની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને જેના પ્રભાવથી સુખની તૃપ્તિનો દરિયો ચારે બાજુએ ફેલાઈ જાય છે અને જેને લઈને રાગ-રોષ વિગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે તથા એકછત્ર મોક્ષના રાજ્યરૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે તે ભાવનાઓને, તમે વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઈને સેવો-ભાવો.

૩. શ્રી હીરવિજય સૂરીશ્વરના બે શિષ્યો થયા તે (સાંસારિકપણે પણ) ભાઈઓ હતા : શ્રી સોમવિજય વાચક અને શ્રી કીર્તિવિજય વાચકવર

परितः ચારે તરફ. सौहित्य તૃપ્તિ satiety, satisfaction. सिन्धुः સમુદ્ર, દરિયો. रोष દ્વેષ. रिपुभटा દુશ્મનના લડવૈયા. સામી બાજુએ રહી લડનારા. साम्राज्य એકછત્ર રાજ્ય. यद्वशा સ્વાધીન. श्रयध्वम् ભજો, સેવો, આશ્રય કરો.

३ सोदरौ ભાઈઓ, वाचक ઉપાધ્યાય.

(गीति)

तत्र श्रीकीर्तिविजयवाचकशिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
शान्तसुधारसनामा संदृष्टो(ब्धो) भावनाप्रबन्धोऽयम् ॥ ४ ॥
शिखिनयनसिन्धुशशिमितवर्षे हर्षेण गन्धपुरनगरे ।
श्रीविजयप्रभसूरिप्रभावतो यत्न एष सफलोऽभूत् ॥ ५ ॥

(उपजाति)

यथा विधुः षोडशभिः कलाभिः सम्पूर्णतामेत्य जगत्पुनीते ।
ग्रन्थस्तथा षोडशभिः प्रकाशैरयं समग्रैः शिवमातनोतु ॥ ६ ॥

(इन्द्रवज्रा)

यावज्जगत्येष सहस्रभानुः, पीयूषभानुश्च सदोदयेते ।
तावत्सतामेतदपि प्रमोदं, ज्योतिःस्फुरद्वाङ्मयमातनोतु ॥७॥

---

४ सन्दृष्टो બનાવ્યો. અસલ અર્થ અવલોક્યો—જોયો, ભાવાર્થ તૈયાર કર્યો. प्रबन्ध ગ્રંથ, સાહિત્યક રચના.

५ शिखि અગ્નિ. ત્રણની સંજ્ઞા, ૩. नयन આંખ, એની સંજ્ઞા, ૨. सिन्धु સમુદ્ર, સાતની સંજ્ઞા, ૭. शशि ચંદ્ર, એકની સંજ્ઞા, ૧.

६ विधुः ચંદ્ર. पुनीते પ્રકાશ કરે છે, આનંદ પમાડે છે. शिवं મોક્ષ, કલ્યાણપરંપરા. आतनोतु વિસ્તારો.

७ सहस्रभानुः હજાર કિરણવાળો સૂર્ય. पीयूषभानु અમૃતરશ્મિ, ચંદ્ર. उदयेते પ્રકાશ પામે છે, ઉદય થાય છે. प्रमोदं આનંદ. ज्योतिःस्फुरद् જ્યોતિને ફેલાવતું, वाङ्मय શાસ્ત્ર. आतनोतु વિસ્તારો, ફેલાવો.

૪. તેઓ પૈકી શ્રી કીર્તિવિજય વાચકના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે આ ભાવના સંબંધી રચનાવાળો શાંત-સુધારસ નામનો ગ્રંથ વિચાર્યો–અવલોકયો (બનાવ્યો).

૫. સંવત્ ૧૭૨૩ માં શ્રી ગન્ધપુર (ગાંધાર) નગરમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિના પ્રસાદથી અત્યંત હર્ષ સાથે આ યત્ન સફળ થયો–ગ્રંથ પૂરો થયો.

૬. જેવી રીતે ચંદ્ર પોતાની સોળ કળાથી પરિપૂર્ણતા પામીને જગતને આનંદ આપે છે–પ્રકાશ આપે છે તેવી જ રીતે આ ગ્રંથ સર્વ મળીને સોળ પ્રકાશ(પ્રકરણો)વડે કલ્યાણને વિસ્તારો.

૭. જ્યાંસુધી આ જગતમાં હજાર કિરણવાળો સૂર્ય અને અમૃત કિરણવાળો ચંદ્ર પ્રકાશ કરે ત્યાંસુધી સદા જ્યોતિને સ્ફુરાવતું આ વાઙ્મય (શાસ્ત્ર) સજ્જન પુરુષોને આનંદ આપો.

[illegible]

૧. [illegible] છે.

[illegible] મહાન લક્ષ્મી સદ્ભાવનાશાલી પ્રાણીઓ મેળવે છે.

એવા પ્રાણીઓને નિષ્કલંક કીર્તિ પણ મળે છે. એવા ભાવના-શીલ પ્રાણીઓને કીર્તિના [illegible] નથી, પણ અંતર સાત્વિકતાનું એ નિશ્ચિત પરિણામ છે અને આપોઆપ મળી જાય છે.

એવા ભાવનાશીલ પ્રાણીઓ કેવા હોય છે? તેનું વર્ણન જરા વિચારવા જેવું છે અને લક્ષ્મી તથા કીર્તિ કોને મળે છે? તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા જેવું છે. તે ભાવનાભાવિત સાધકનું ચિત્ર જોઈએ :—

(ક) પ્રથમ તો સદ્ભાવનાશીલ પ્રાણીઓનું હૃદય ભાવનાથી સુગંધિત થયેલું હોય છે. ઇર્ષ્યા, અસૂયા, કષાય કે કોઈ પણ

પ્રકારની એકેક વૃત્તિ [illegible] ભિન્ન હોય તે સૂત્રથી ભિન્ન કહેવ[illegible]
છે. એ પાંચે ગુણસ્થાનક હોય છે અને [illegible] ગુણમને
કેળવે છે. એના ભિન્નમાં એક જાતના અંશ તે પણ [illegible]
થઈ જાય તો પછી અણિમાદિ વિવિધ [illegible] [illegible]
પ્રાણીનું ભિન્ન કેટલી ગુણાતીત [illegible] હોય તેને [illegible]
જાણે જ જરૂર હોય.

(ખ) એવા પ્રાણીઓને વિનય ગુણનો [illegible] [illegible]
ધરેલા હોય છે વિનય ગુણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
નથી. વિનય એટલે આકૃતિ [illegible] [illegible] કે આત્મા-
પ્રવૃત્તિનાં ગુરુપારતંત્ર્ય અને ગુરુઆજ્ઞાઓની [illegible] અત્યંત
છે. ભાવનાશીલ પુરુષ મહાત્મા યોગીઓના ચરણની ઉપાસના કરી,
વિનયગુણવડે તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી આત્મપ્રગતિ સાધે છે.

(ગ) એવા પ્રાણીનું આત્મતત્ત્વ ખૂબ વિકાસ પામેલું હોય
છે. એને માટે ચાર યોગ્ય વિશેષણો વાપર્યાં છે તે પ્રત્યેક
વિચારવા યોગ્ય છે. આત્મતત્ત્વ એટલે ચેતનરામ, આત્મા.
જેને માટે આ સર્વ તૈયારી છે તે અંદર બેઠેલા ચેતનજી એ
ચાર વિશેષણથી વિશિષ્ટ હોય છે.

એ આત્મતત્ત્વ ' સંશયાતીત ' હોય છે. સંસારમાં વિકલ્પનો
પાર હોતો નથી અને સંશય હોય ત્યાંસુધી સિદ્ધિ થતી નથી.
સંશયાત્મા વિનશ્યતિ એ શંકા કે આકાંક્ષાથી રહિત શુદ્ધ
નિશ્ચયવાળા હોય છે. એ મેરુ પેરે નિઃકંપ હોય છે અને
સ્પષ્ટ નિર્ણયવાળા હોય છે.

એ આત્મતત્ત્વ ' ગીત ' હોય છે. એટલે પ્રશંસા પામેલ
હોય છે. કેવા પ્રકારના આત્મતત્ત્વની પ્રશંસા સમુત્કીર્તન થાય ?

તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. જે મળથી રહિત થતો જતો હોય તે આત્મા તેટલે અંશે સમુત્કીર્તનને યોગ્ય છે. તદ્દન વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાના કાંઠા પર બેઠેલાનું આત્મતત્ત્વ પ્રશંસા યોગ્ય કહેવાય.

એ આત્મતત્ત્વ 'ઉન્નીત' હોય. ઊંચે લઈ જનાર–મહત્ત્વના સ્થાનને માર્ગે ચઢી જનાર આ આત્મતત્ત્વ વિશુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિ કરનાર હોય. ગીતમાં બાહ્ય પ્રશંસાનો સવાલ આવે છે અને ઉન્નતિમાં આત્મતત્ત્વની પોતાની પ્રગતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી એ આત્મતત્ત્વ 'સ્ફીત' હોય છે એટલે એ ગુણ-સમૃદ્ધ હોય છે. આત્મતત્ત્વના ગુણો કેટલા છે તે આ સ્થાને જણાવવાની જરૂર ન જ હોય. એના અનેક ગુણો ઓછા–વધતા પણ એટલા પ્રમાણમાં તેનામાં વિકાસ પામેલા હોય છે કે એને 'સમૃદ્ધ' કહી શકાય.

(ઘ) એવા પ્રાણીઓ મોહનિદ્રા અને મમત્વને દૂર કરનારા હોય છે. આ બહુ વિશિષ્ટ ગુણ છે. ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિશેષણ છે. મોહ એટલે અનાદિ અજ્ઞાન. આ પ્રાણીને સંસાર સાથે જોડનાર અજ્ઞાન–અવિદ્યા ભયંકર છે. એના પરિણામે એ સાચા ખોટાને ઓળખી શકતો નથી. અનાદિ અજ્ઞાન એ ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય વસ્તુ છે. આ અજ્ઞાન જાય ત્યારે પ્રાણીને સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

ત્યારપછી નિદ્રા મહાદુઃખદાયી છે. નિદ્રા એટલે પ્રમાદ. પ્રમાદથી પ્રાણી સંસારાસક્ત રહે છે. એને પ્રગતિ કરવાની પ્રેરણા જ થતી નથી. એ જેમ હોય તેમ પડ્યો રહે છે. આ પ્રમાદ ભાવ ઉક્ત સત્ત્વવંત પ્રાણીને દૂર થતો જાય છે.

અજ્ઞાન જાય અને પ્રમાદ દૂર થાય તો પણ મારા–તારાનો મમત્વ–અનાદિ સંસ્કાર છૂટતો નથી. સંસારમાં રખડાવનાર આ મમત્વ પણ ખૂબ આકરો છે. તે આપણે પ્રત્યેક ભાવનાના વિવેચનમાં જોઈ ગયા છીએ.

એ મોહ, પ્રમાદ અને મમત્વના નાશથી ખૂબ પ્રગતિ થાય છે, એ પ્રાણી તેને દૂર ફેંકી દે છે. એ ફરી વખત આવે નહિ અને સત્તામાં પણ રહે નહિ. એવી રીતે એના ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવતો જાય છે.

(૬) એવો પ્રાણી પછી ખરો સત્ત્વવંત થાય છે, એને પોતાની જાત પર કાબૂ અને વિશ્વાસ આવે છે અને પછી તે 'અમમત્વાશ્રયત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એ નિર્મમત્વ ભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપરના વિશેષણમાં તો એ મમત્વને દૂર કરે છે એમ કહ્યું છે, પણ એટલાથી એનો પૂરો પત્તો લાગતો નથી. પૂરી પ્રગતિ કરવા માટે એણે નિર્મમત્વ ભાવનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, એટલે એનામાં મમત્વભાવનું અપસરણ હોય તે ઉપરાંત નિર્મમત્વ–નિર્મોહીત્વનો પ્રકર્ષ એનામાં રાજમાન થવો ઘટે.

આવો પ્રાણી અનુપમ લક્ષ્મી અને કીર્તિ પામે છે. એ આત્મઋદ્ધિ(લક્ષ્મી)ને ઉપમા આપી શકાય તેવો કોઈ શબ્દ આ દુનિયામાં વિદ્યમાન નથી. એ અનિર્વચનીય છે, અનુપમેય છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે.

વિનયથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા થઈને તમે એ ભાવનાઓ ભાવો. વિનયનો મહિમા ઉપર બતાવ્યો છે. એ ભાવના એટલે બાર

આને સાર ભાવીને [illegible] વર્ણવેલી હોય [illegible] [illegible]
અધિકા [illegible] છે કે તેનું [illegible] વર્ણન [illegible]

(ક) એ ભાવનાના પ્રભાવથી આર્તધ્યાનની પીડા થતી નથી.

આર્તધ્યાન અથવા દુર્ધ્યાન એટલે આર્ત-રૌદ્રધ્યાન એ અનેકવાર પીડા કરનારા છે. એ દુર્ધ્યાન [illegible] [illegible] વખતની માનસિક વ્યથા કરનાર છે અને ઘણા વખતમાં [illegible] પ્રાણીઓને [illegible] [illegible] તેના જેવો એ [illegible] [illegible] છે. ભાવનામાં એટલું બળ છે કે એ કોઈ પ્રકારના દુર્ધ્યાનને થવા જ દેતી નથી એટલે પછી એ દુર્ધ્યાનની પીડા ઉત્પન્ન થવાની જ નથી. આ અસાધારણ લાભ છે. યોગશાસ્ત્રમાં તો આ ધ્યાનના વિષય પર અનેક પ્રકરણો લખાયા છે. તે ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે.

(ખ) એ ભાવનાઓના પ્રભાવથી કોઈ અનિર્વચનીય અદ્વિતીય સુખ-ભાવની વૃદ્ધિ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે.

એ ભાવના ભાવતાં જે સુખ થાય છે તે વર્ણન કરી શકાય તેવું નથી, કોઈ અચિંત્ય, અનનુભૂત, અપૂર્વ સુખ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એવું સુખ ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે. એ તો શાંત પ્રદેશમાં બેસી અનિત્ય કે મૈત્રીભાવના ભાવી હોય અને આ સુખનો અંતઃસ્પર્શ થયો હોય તો જ તેનો ખ્યાલ આવે. બાકી સાકરની મીઠાશ કયા શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય ? એ તો સાકર ખાવામાં આવે તો જ સમજાય. ભાવનાથી થતી ચિત્તપ્રસન્નતા અનુભવ જ સમજાવે. અત્ર વર્ણનમાં તો માત્ર તેનું રૂપક આપી શકાય. એનું રૂપક પણ ખરું પ્રાપ્ત થતું નથી. કર્તા 'કોઇ' એવા શબ્દથી કલ્પના કરવાની પ્રેરણા કરે છે. આ અદ્વિતીય ચિત્તપ્રસન્નતા ભાવનાના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(ય) ભાવનાના પ્રભાવથી સુખતૃપ્તિનો દરિયો ચારે ...રફ ફેલાઈ જાય છે. ભાવનાનું સુખ ચારે તરફ ક્રિયાઓમાં ...ને વિક્રિયાઓમાં ફેલાઈ જાય છે. ભાવનાથી સુખની તૃપ્તિ થાય ..., એવી ચિત્ત ધરાઈ જાય છે, એનો વિસ્તાર દરિયા જેટલો ...પી જાય છે, તેનો ચારે તરફ પ્રચાર થાય છે. ભાવનાનું ...તાવરણ ચારે તરફ કેવું ઉજ્જવળ, શાંત, સુખી, પ્રકાશમય અને દિગંત કરી દે છે તે વર્ણવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

(ર) ભાવનાના મહિમાથી રાગ-રોષ વિગેરે શત્રુસૈન્યના લડવૈયાઓ ક્ષય પામી જાય છે. આંતરમાં બે પ્રકારના યુદ્ધો ચાલતા જ હોય છે: એક બાજુએ ચારિત્રરાજનું લશ્કર અને બીજી બાજુએ વૃદ્ધ મહામોહરાયનું લશ્કર. એનું અનાદિ યુદ્ધ ચાલતું હોય છે. મોહરાય પોતાના બે પુત્રો-રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર (રાગ ને રોષ) ને પોતાનું લશ્કર સોંપે છે પણ જરૂર પડે તો ઘરડેઘડપણે બે હાથમાં બે તરવાર લઈ વૃદ્ધ મોહરાજ પોતે પણ ઉતરી પડે છે. એના કષાય નોકષાય આદિ અનેક લડવૈયાઓ-સૈનિકો છે. ભાવનાના મહિમાથી આ સર્વ લડવૈયાઓ પ્રથમ નાસભાગ કરે છે, પછી છુપાઈ જાય છે; અને ભાવનાનું બળ વધી જાય તો અંતે ક્ષય પામી ખલાસ થઈ જાય છે. અન્યત્ર આ યુદ્ધનું વર્ણન થઈ ગયું છે.

(લ) એ ભાવનાઓના મહિમાથી એકછત્ર મોક્ષસામ્રાજ્યરૂપ આત્મઋદ્ધિ સ્વાધીન થાય છે.

આ આત્મઋદ્ધિનો કે મોક્ષસામ્રાજ્યનો પરિચય કરાવવો હવે બાકી રહેતો નથી.

આવી ભાવનાઓને તમે ભાવો-સેવો-આદરો. આમાં કોઈ

વાત બાકી રહેતી નથી. દુર્ધ્યાનની નાની વાતથી માંડીને તેને દૂર કરવાથી આદરેલી શ્રેણી અંતે આત્મઋદ્ધિ ઘેર લાવીને સિદ્ધિસામ્રાજ્યલક્ષ્મી અપાવે છે. આથી વધારે શું જોઈએ ?

૩. શ્રી હીરવિજયસૂરિ સોળમી સદીમાં થયા. તેમના જીવન-વૃત માટે જુઓ શ્રી હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય. એમનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૫૮૩ (વીર સંવત ૨૦૫૩). દીક્ષા વિ. સં. ૧૫૯૬, આચાર્ય પદ વિ. સં. ૧૬૧૦, સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૧૬૫૨. એમણે પાદશાહ અકબરને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી માહિતી આપી હતી.

એમના સંબંધી શ્રી વિદ્યાવિજયજીનો 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્' ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય છે. તેઓ તપગચ્છની ૫૮ મી પાટે ગચ્છાધિપતિ થયા છે.

એમને બે શિષ્યો હતા : શ્રી સોમવિજય વાચક અને કીર્તિવિજય વાચક. વાચક એટલે ઉપાધ્યાય. આ બન્ને સંસારીપણે પણ ભાઈઓ હતા. એક માબાપના પુત્રો હતા એમ આ શ્લોકથી જણાય છે.

૪. એ પૈકી શ્રી કીર્ત્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ **શાંત સુધારસ** ગ્રંથ બનાવ્યો, રચ્યો.

મૂળમાં 'સંદૃષ્ટો' એમ લખ્યું છે તેનો અર્થ વિચાર્યો, અવલોક્યો એમ થાય છે. આ શબ્દ લેખક મહાત્માની નમ્રતા સૂચવે છે.

૫. પુસ્તકલેખનની સાલ અંકના ઊલટા ક્રમમાં આપવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે. પિંગળમાં પણ બે અંક થાય ત્યારથી તેની ગતિ વામ કરવાનું જણાવેલ છે.

એ સંજ્ઞા જ્ઞાન માટે એકાક્ષરી કોશ જોવો.

અહીં જે ચાર સંજ્ઞા આપી છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

શિખી (અગ્નિ) ૩; નયન (આંખ) ૨
સિન્ધુ (સમુદ્ર) ૭; શશિ (ચંદ્ર) ૧

એ અંકોને ઉપરના નિયમે ઉલટાવતાં વિક્રમ સંવત્ સત્તરશે ને ત્રેવીશ (૧૭૨૩) પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગ્રંથ ગંધપુર નગરમાં પૂરો થયેલ છે. એ ગંધપુર તે ગાંધાર જંબુસર પાસે છે તે સંભવે છે. ત્યાં અત્યારે જૈન વસ્તીનું નામ નથી. અઢારમા સકામાં એની જાહોજલાલી કેવી હતી તે પર વિવેચન શ્રી વિનયવિજયના જીવનવૃત્તમાં જોવામાં આવશે.

આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે તપગચ્છના મુખ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ હતા. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૭૫, દીક્ષા સં. ૧૬૮૯, આચાર્ય પદ સં. ૧૭૧૩, સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૪૯. તે સમયે જૈન સમાજની દશા કેવી હતી અને ભારતની રાજ-કીયાદિ પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે માટે જુઓ એમનું જીવનવૃત્ત.

૬. આ ગ્રંથના સોળ પ્રકાશ (પ્રકરણો) પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેકમાં એક એક ભાવના ગાઇ છે.

૭. પ્રાંતે શુભ ઇચ્છાપૂર્વક આશીર્વચન છે

इति प्रशस्तिपरिचय

ઇતિ શ્રી વિનયવિજયોપાધ્યાયવિરચિત
શાન્તસુધારસ ગ્રંથ વિવેચન
સહિત સંપૂર્ણ

ગ્રંથકર્તા

શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયનું

ચરિત્ર

તથા

તેમની કૃતિની નોંધ

અને તેમના

સમયના ઇતિહાસનું

અવલોકન

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

અને

તેમનો સમય

અનુક્રમણિકા

૧. શાંતસુધારસ ગ્રંથ

ાર વિભાગનિર્દેશ. ૧
ાંતસુધારસ ગ્રંથની યોજના. ૨
ાર ભાવના નામનિર્દેશ. ૩
નો ટૂંક પરિચય. ૩
ર્મધ્યાનનું પ્રવેશદ્વાર. ૫
ાવનાની આવશ્યકતા. ૬
ાવનાનુ જીવનમા સ્થાન. ૭
ાંસારિક પ્રવૃત્તિની નિર્હેતુતા. ૮
ામાવેલી તકો અને મદવાડ. ૮
ાંદર વ્યાખ્યાનશ્રવણ વખતે. ૯
ાનરાવર્તન અને ભાવના. ૧૦
ર્તમાન યુગ અને ભાવના. ૧૦
જનકલહ, વ્યાપાર ધમાલ. ૧૧
ખક્તિત્વ કચરાઇ જાય છે. ૧૨
ાર ભાવનાના વિભાગો. ૧૩
ાર પરા ભાવનાનું સ્વરૂપ. ૧૪
ાભાવનામાં આત્માનુસંધાન.૧૫
ાંતસુધારસ ગ્રંથનું મૂલ્ય. ૧૬
ંથમાં વિશિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ. ૧૮
ૃદયસ્પર્શી ભાષાનાં દૃષ્ટાંતો. ૧૯
અષ્ટકની શાંત લહરીઓ. ૨૦
શબ્દપ્રયોગચાતુર્ય. ૨૦
વિશુદ્ધ ભાષાપ્રયોગ પર ટાંચણ ૨૧
વિચારની સ્પષ્ટતા. ૨૨
વિષયનિરૂપણની સફળતા. ૨૩
૧૬ ભાવનાના અષ્ટકોની ગેયતા.૨૪
અર્થ ન સમજાય તો પણ ભાષારમ્યતા. ૨૫
સોળે અષ્ટકના રાગો. ૨૬
પંડિત જયદેવનુ ગીતગોવિંદ. ૨૭
એના બાર સર્ગોના વિષયો. ૨૮
એ કાવ્યની ગેયતા. ૨૯
શાન્તરસને ગેય કરનાર ઉપાધ્યાય. ૩૦
આ ગ્રંથની કુલ ગાથા ૨૩૪. ૩૧
પરિચય અને અષ્ટકની યોજના. ૩૨
ગ્રંથરચનાકાળ અને પ્રશસ્તિ. ૩૩
ઔરંગઝેબનો ઝનૂની સમય. ૩૪
વિજયપ્રભસૂરિનો સમય. ૩૫
પં. ગંભીરવિજયકૃત ટીકા. ૩૬

૨. વિનયવિજય [illegible]

[illegible]
[illegible] ૩[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] અનુમાન. [illegible]
વિનયવિજય[illegible] ૪[illegible]
લોકપ્રકાશની પ્રશસ્તિનું [illegible]. ૪[illegible]
[illegible] નોંધ. ૪[illegible]
[illegible] ૪[illegible]
સં. ૧૭૩૮ નું રાંદેરનું ચોમાસું. ૪૬
શ્રીપાળના રાસની શરૂઆત. ૪૬
રાંદેર રાસની પ્રશસ્તિનું [illegible].૪૬
જન્મસમય પર અનુમાનો. ૪૮
સમય (સં. ૧૬૬૦–૧૭૩૮) અનુમાન. ૪૮
ગુરુપરંપરા. ૪૮
સત્તરમી સદી પર હીરસૂરિની છાયા. ૪૯
વિજયસેનસૂરિ. ૫૦
વિજયદાનસૂરિ–વિજયતિલકસૂરિ. ૫૧
દેવસૂર અને આનંદસૂર. ૫૧
કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય. ૫૨
[illegible] ૫[illegible]
(૧) [illegible] ૫[illegible]
[illegible] ૫[illegible]
[illegible] ૫[illegible]
(૨) [illegible] ૫[illegible]
[illegible] વિચારો. ૫[illegible]
(૩) [illegible] ૬૦
[illegible] દરબાર, [illegible] ૬૧
[illegible] ૬૨
[illegible] કાશીમાં. ૬૪
વિનયવિજય કાશી ગયા નહીં. ૬૪
લેખકોનો જીવનપ્રવાહ. ૬૪
કૃતિઓ પરથી જીવનસરણી. ૬૫
અધ્યાત્મ તરફ આંતરિક જીવન. ૬૬
ક્રિયાઉદ્ધાર સાથે લેખકનો સંબંધ. ૬૬
વિનયભુજંગમપૂરી. ૬૭
સંસ્કૃત ભાષા પર તેમનો કાબૂ. ૬૮
સર્વ રસમય રાસકારનું જ્ઞાન–વૈવિધ્ય. ૬૮
લેખકના જીવનના ફેરફારો. ૬૯
લેખક સંબંધી સમુચ્ચયવિચારો. ૭૦

૩. ગ્રંથકારની કૃતિઓ

I. સંસ્કૃત કૃતિઓ.

૧. કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા ટીકા ૭૧
સદરની પ્રશસ્તિ (સાર્થ.) ૭૧
પ્રશસ્તિનો વિસ્તૃત અર્થ. ૭૨
એનો સમય સં. ૧૬૯૬. જ્યે. ૭૩
તે વખતે વિજયતિલકસૂરિનું રાજ્ય. ૭૪
દરેક પર્યુષણમાં વાંચતીય ટીકા. ૭૭
એના ગ્રંથાગ્ર ૬૫૮૦. ૭૭
એ ટીકાને વિવૃત્તિ કહેવાનાં કારણો. ૭૯
વિજયદેવસૂરિના નામની સૂચક ગેરહાજરી. ૮૦

૨. લોકપ્રકાશ ૮૦
એનો કૃતિકાળ સં. ૧૭૦૮. ૮૧
તેના ૩૭ મા સર્ગમા આપેલા બીજકનું ભાષાંતર
દ્રવ્યલોકના ૧૧ સર્ગો. ૮૧
ક્ષેત્રલોકના ૧૬ સર્ગો. ૮૨
કાળલોકના ૮ સર્ગો. ૮૬
ભાવલોકનો ૧ સર્ગ. ૮૮
શ્લોકસંખ્યા ૧૫૫૫૯. ૮૮
ગ્રંથાગ્ર ૨૦૬૨૧. ૮૮
જૈન જ્ઞાનની એનસાઇકલોપીડિયા. ૮૯
એમાં ટાંકેલી શાહદતોની સંખ્યા ૧૦૨૫. ૮૯
સમુચ્ચયકરણની અસાધારણ શક્તિ. ૯૦
જૈનેતરનો ગ્રંથપરત્વે વિચાર. ૯૧

૩. હૈમલઘુપ્રક્રિયા
કૃતિનો સમય: સંવત ૧૭૧૦. ૯૧
સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિ. ૯૨
સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનું અનુસરણ. ૯૩
એ ગ્રંથની રચના અને મુદ્રણ. ૯૪
એના ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા. ૯૪
ટીકાની શરૂઆતનો ભાગ. ૯૫
ટીકા ૩૪૦૦૦ પ્રમાણ બનાવી. ૯૬
એનો રચના કાળ: સં. ૧૭૩૭. ૯૬
સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિ. ૯૭

૪. નયકર્ણિકા ૯૯
એ કૃતિનો કાળ. ૧૦૦
એના પર ટીકા (પં. ગંભીરવિજયજી) ૧૦૦
એનો અનુવાદ (મો. દ. દેસાઇ) ૧૦૦

૫. ઇંદુદૂત ૧૦૧
જોધપુરથી સુરત. ૧૦૧
છેલ્લા દશ કાવ્યોમાં સંદેશો. ૧૦૨
કાવ્યચમત્કૃતિના નમૂના ૧૦૩

૬. શાંતસુધારસ. ૧૦૪

કૃતિનો સમય. સં. ૧૭૨૩. ૧૦૪

એનાપરટીકા (પં. ગંભીરવિ.) ૧૦૪

૭. ષટ્ત્રિંશત્જલ્પસંગ્રહ. ૧૦૫

૮. અર્હન્નમસ્કારસ્તોત્ર. ૧૦૫

૯. જિનસહસ્રનામસ્તોત્ર. ૧૦૬

II. ગુજરાતી કૃતિઓ ૧૦૬

૧. સૂર્યપુર ચૈત્યપરિપાટી. ૧૦૭

૨. આનંદ લેખ. (સં.) ૧૦૮

એની ઐતિહાસિક કિંમત. ૧૦૯

એના શ્લોકો ૨૫૧. ૧૦૮

૩. વિજયદેવસૂરિ લેખ. ૧૦૯

એનો સંવત ૧૭૦૫. ૧૧૦

૪. ઉપમિતિભવપ્રપંચ સ્તવન. ૧૧૦

એનો સમય. સં. ૧૭૧૬ ૧૧૧

૫. પટ્ટાવલી સજ્ઝાય. ૧૧૨

૬. પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન. ૧૧૩

એનો કૃતિકાળ સં. ૧૭૩૨. ૧૧૩

૭. ચોવીશી સ્તવનો. ૧૧૪

૮. વીશી સ્તવનો. ૧૧૫

૯. પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન. ૧૧૫

કૃતિકાળ સં. ૧૭૨૯ ૧૧૬

દશ પ્રકારની આરાધના. ૧૧૬

આરાધનાસૂત્ર પયન્ની. ૧૧૬

એ કૃતિની સફળતા. ૧૧૭

૧૦. વિનયવિલાસ. ૧૧૭

સાડત્રીશ પદો. ૧૧૭

પદનો નમૂનો. ૧૧૮

૧૧. ભગવતી સૂત્રની સજ્ઝાય. ૧૧૯

કૃતિકાળ સં. ૧૭૩૧. ૧૧૯

૧૨. ગુજરાતી પ્રકીર્ણ કૃતિઓ. ૧૨૦

આદિ જિન વિનતિ. ૧૨૦

પ્રતિક્રમણ સ્તવન. ૧૨૧

ઉપધાન સ્તવન. ૧૨૨

૧૩. શ્રીપાળ રાજાનો રાસ. ૧૨૨

રાંદેરનું ચોમાસું. ૧૨૩

૭૪૮ ગાથા–એમની કૃતિ. ૧૨૩

બાકીનું પૂરું કર્યું યશોવિજય ઉ. ૧૨૩

ઉપાધ્યાય કૃત ૫૦૨ ગાથા. ૧૨૪

કવિ તરીકેની વિશિષ્ટતા. ૧૨૬

સિદ્ધચક્રનો યોગ અને જનતા ૧૨૭

૪. ગ્રંથકર્તાનો સમય

રાજકીય પરિસ્થિતિ. ૧૨૯
ઔરંગઝેબનો સમય. ૧૩૦
શિવાજીએ મુગલાઈને ઢીલી પાડી. ૧૩૧
સાંસારિક સ્થિતિ. ૧૩૨
તત્સમયનું ગુજરાત. ૧૩૩
હીરવિજયસૂરિ. ૧૩૫
ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય ૧૩૫
તત્સમયના ઐતિહાસિક ગ્રંથો. ૧૩૭
મતભેદનો ઇતિહાસ. ૧૩૮
તપગચ્છના ત્રણ વિભાગો. ૧૩૯
દેવસૂરિના વખતમાં ક્રિયા ઉદ્ધાર. ૧૪૧
વિજયપ્રભસૂરિ. ૧૪૨
મૂળ પાટનું પ્રાગલ્ભ્ય. ૧૪૩
વિજયપ્રભાસૂરિની ઉગ્રતા. ૧૪૪
વિજયઆનંદસૂરિ. ૧૪૫
રાજસાગર. ૧૪૬
તત્સમયનું સાહિત્ય. ૧૪૭
યુગવિશિષ્ટલેખક યશોવિજય ઉપાધ્યાય. ૧૪૮
આનંદઘનજીનો યોગ. ૧૪૯
તત્સમયના જૈનેતર મહાપુરુષો. ૧૫૦
વિલાસ ગ્રંથોની યોગપ્રિયતા. ૧૫૧
ક્રિયાયોગ અને તે યુગ. ૧૫૨
વિશિષ્ટ લેખકો અને કવિઓ. ૧૫૩

શાંતસુધારસ ગ્રંથ

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય અને તેમનો સમય

૧

આ ગ્રંથને બરાબર સમજવા માટે એના લેખકનો બરાબર પરિચય કરાવવો, એમની અન્ય કૃતિઓનો ઝોક સમજી લેવો અને તે યુગને બરાબર ઓળખવો તે જરૂરી છે. તેટલા માટે નીચેની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે.

૧ લા વિભાગમાં—આ ગ્રંથનો પરિચય કરાવવો.
(આમા ગ્રંથની યોજના, ગેયતા, એવા ગ્રંથનો પરિચય અને આ કૃતિનો સમય વિગેરે હકીકત આવશે.)

૨ જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્ત્તાનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.
(અન્યાન્ય સાધનોદ્વારા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંગ્રહિત કર્યું છે.)

૩ જા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્ત્તાની સર્વ કૃતિઓનો સંગ્રહ.
(ઉપલબ્ધ સાધનોથી સંગ્રહ કરી ગ્રંથકર્ત્તાની અનેકદેશીય વિદ્વત્તાનો પરિચય કરાવવાનો આમાં પ્રયત્ન છે.)

૪ થા વિભાગમાં—ગ્રંથકર્ત્તાનો સમય.
(આ સમય પર ઇતિહાસની નજરે ઘણું લખી શકાય તેમ છે માત્ર સામાન્ય દિગ્દર્શન અત્ર કરાવ્યુ છે.)

: ૧ :

શાંતસુધારસ ગ્રંથ

ગ્રંથની યોજના—

આ ગ્રંથની યોજના બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે. એના બે વિભાગ પડી શકે છે. એના પ્રથમ વિભાગમાં બાર ભાવનાઓ આપી છે. એને **ધર્મનું અનુસંધાન કરાવનાર ભાવના** કહેવામાં આવી છે. ધર્મધ્યાનની હેતુભૂત એ ભાવનાઓ ભાવવાથી આત્મા આદર્શપ્રદેશમાં વિહરી શકે, વિચરવા યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી શકે એ સ્થિતિ ભાવનાઓમાંથી જામે છે. અનંત ગુણોથી યુક્ત ચેતન-આત્માની એ ગુણવત્તા અત્યારે દબાઇ ગયેલ છે, એનું શુદ્ધ કાંચનત્વ અત્યારે ચીમળાઇ ગયું છે, એના શુદ્ધ જ્ઞાન-પ્રકાશ પર અત્યારે આવરણો-આચ્છાદનો ચઢી ગયાં છે, એને એના અસલ સ્વરૂપે પ્રકટ કરવા માટે તદ્યોગ્ય વાતાવરણ તૈયાર કરવું ઘટે અને તેમ કરવાનો અતિ સુંદર પ્રસંગ વિચારવાતાવરણ જમાવવામાં પ્રાપ્ત થાય છે. માનસવિદ્યા(Psychology)નો એક નિયમ છે કે કોઇ પણ પરિણામ નીપજાવવું હોય તો પ્રથમ તે માટે તેને અનુકૂળ વાતાવરણ નીપજાવવું ઘટે. દાખલા તરીકે આપણે બહારગામ જવું હોય તો પ્રથમ જવું છે એવી વાત શરૂ થાય, પછી તે મનમાં જામે, પછી નિર્ણય થાય, પછી તેને યોગ્ય સામગ્રીની તૈયારી થાય, પછી સાધનો મેળવાય અને તેને પરિણામે બહારગામ જવાય. તે જ પ્રમાણે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો આશય હોય તો તદ્યોગ્ય વાતાવરણ જમાવવા

માટે પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર કરવી જોઈએ. એ ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં પ્રબળ સાધન ‘ ધર્મધ્યાન ’ છે. ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. તે અન્યત્ર આલેખાઈ ગયું છે (જૈન દૃષ્ટિએ યોગ પૃ. ૧૪૮.). એવા ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુ તરીકે બાર ભાવનાની યોજના શ્રી વીતરાગ દેવે બતાવી છે. એ બાર ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રથમ વિભાગ : બાર ભાવના—

અનિત્ય—સાંસારિક પદાર્થો, સંબંધો અને સગપણો કાયમ રહેનાર નથી, આત્મિક વસ્તુથી પર સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ તે સ્વરૂપે અનિત્ય છે અને શરીર તથા સગપણ નાશવંત હોઈ આખો જીવનવ્યવહાર વિચારવા માગે છે.

અશરણ—આ જીવનમાં અન્યના આધાર પર ટેકો દેવા જેવું નથી. જ્યાં આધાર આપનારનું જ સ્થાયીપણું નથી ત્યાં એ ટેકો કેવો અને કેટલો આપે ? આત્મશ્રદ્ધા અને એની સિદ્ધિમાં વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપવામાં જ અંતે નિરંતરનો આરામ છે.

સંસાર—આખા સંસારની રચના જોવા જેવી છે. દુનિયાના પડદા પર આવી, એક રૂપ લઈ, પાઠ ભજવી, પાછા પડદા પાછળ ચાલ્યા જવું, વળી નવું રૂપ લેવું વિગેરે. કર્મના પ્રકારો, મનોવિકારના આવિર્ભાવો, સ્વાર્થો, રાગદ્વેષની પરિણતિઓ વિચારવા યોગ્ય છે અને વિચારી એના મર્મમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા છે.

એકત્વ—આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે, એના સ્નેહ-સંબંધ સર્વ વસ્તુતઃ ખોટા છે, અલ્પ સમય રહેનારા છે, પણ અંતે એનો છેડો આવવાનો છે. ચેતનનું

એકત્વ સ્થાપી છે અને એના સાક્ષાત્કાર માટે એમાંથી પૂરા આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

અન્યત્વ—પોતાના આત્મતત્ત્વ સિવાયની સર્વ પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ આત્માથી પર છે. સ્વ અને પરને બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. સ્વ અને પરનો સમાન્ય ખ્યાલ થતાં આખા ભવચક્રની ગૂંચવણોનો નિકાલ થાય છે. પરમાં રાચવું એ અજ્ઞતા છે. આખરે પર તે પર છે.

અશુચિ—જે શરીરને પોતાનું માન્યું છે તે અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે. એમાં માંસ, લોહી, ચરબી, હાડકાં વિગેરે ભરેલાં છે. એનું રૂપ જોઈને લલચાવાનું નથી, એમાં રાચવા જેવું કાંઈ નથી. એની ચામડીને ઉતરાવી અંદરનું બહાર કાઢ્યું હોય તો તે પર થૂંકવું પણ ગમે તેમ નથી.

આશ્રવ—કર્મ અને આત્માનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે, તેના હેતુ કયા કયા છે, એ કર્મ આવવાના માર્ગો કયા કયા છે, એ આવીને કેવી પરિસ્થિતિ નીપજાવે છે અને આત્માને શુદ્ધ દશામાંથી કયાં ઘસડી જાય છે, એ આખો કર્મનો આય વિભાગ વિચારવા યોગ્ય છે.

સંવર—એ કર્મોને આવતાં અટકાવવાના રસ્તા છે. એ રસ્તાઓને ઓળખવાની જરૂર છે. એને ઓળખી એ દ્વારા આવતાં કર્મો બંધ થાય તો જ કર્મસરોવર ખાલી થવાનો સંભવ થાય.

નિર્જરા—નવાં કર્મો આવતાં હોય તે સંવરથી અટકે, પણ અગાઉથી જે કર્મો લાગેલાં હોય તેને દૂર કરવાનો ઉપાય

બાહ્ય અભ્યંતર તપ છે. એ તપથી સંયમ આવે છે, સંયમથી કર્મોનો નાશ થાય છે અને પરંપરાએ સર્વથા મુક્તિ થાય છે.

ધર્મ ભાવના—ધર્મ એ શું ચીજ છે, એનો આત્મા સાથે કેવો સંબંધ છે, એનાં વ્યવહારસ્વરૂપો કેવા છે, દાન, શીલ, તપ, ભાવનો આંતર આશય શો છે, એનો વિચાર કરી એ વિચારદ્વારા ધર્મને અપનાવવો અને જીવનને ધર્મમય બનાવવું.

લોકસ્વભાવ—આ દુનિયાની વ્યવસ્થા વિચારી, એના અનેક સ્થાનો સમજી ત્યાં આ પ્રાણી આવે જાય છે, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડે છે અને એ રીતે એનું ચક્રભ્રમણ ચાલ્યા કરે છે. એમાં અનિત્ય સુખ–દુઃખો થાય છે. એમાં સર્વ કાળની શાંતિનું સ્થાન પણ છે.

બોધિદુર્લભ—સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રને સમજવા બહુ મુશ્કેલ છે, સમજ્યા પછી એની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે અને જ્યાંસુધી એની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી સંસાર-ચક્રના ફેરા અનિવાર્ય છે. બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મધ્યાનમા પ્રવેશ કરવા માટે આ બાર ભાવનાઓ હેતુ છે. એમાંની એક એક ભાવનાને એના યથાતથ્ય સ્વરૂપે દીર્ઘ કાળ સુધી નિરંતર ભાવવામા આવે અને તે સિવાય સર્વ કાર્ય છોડી દેવામાં આવે તો આખા ભવચક્રના ફેરા હમેશને માટે દૂર થાય તેમ છે અને તેવી રીતે આ બારમાંની માત્ર એક જ ભાવના ભાવીને અનેક પ્રાણીઓ પોતાનું જીવનધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ટૂંકામાં શુદ્ધ ધર્મધ્યાનની સાથે આત્માને અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ભાવનાઓ છે.

આવા પ્રકારના અવાંતર અને બાહ્ય સંયોગી વિચારે સંપૂર્ણ શાંતિથી કરવામાં આવે ત્યારે આ જીવનનું ખરું સ્થાન શું છે અને ક્યાં છે તે સમજાય તેમ છે. એનું ખરું માપ યંત્ર મૂકવામાં ન આવે તો તો આ જીવન એક ઉપર ઉપરની રમત જેવું બની રહે છે અને સાધ્ય-હેતુ વગરનું જીવન જીવી મરણ આવે ત્યારે ચાલ્યા જવાનું થાય છે. એવા જીવનમાં કાંઈ મજા નથી, મોજ નથી, વિકાસ નથી, ધ્યેયપ્રાપ્તિ નથી અને સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો એવું જીવન માત્ર એક ક્લેશ સમાન છે.

ભાવનાની આવશ્યકતા—

આ ભાવનાની આવશ્યકતા કેટલી છે અને ખાસ કરીને આ યુગમાં એની કેટલી જરૂરિયાત છે તે પર સંક્ષિપ્ત વિવેચન ગ્રંથની શરૂઆતમાં ' પ્રવેશક 'માં આપ્યું છે. વાત એ છે કે અત્યારે આપણું જીવન એટલું તો સંકીર્ણ થઈ ગયું છે કે એમાં આપણે ક્યાં છીએ ? અને ક્યાં ઘસડાતાં જઈએ છીએ ? એનો વિચાર કરતા નથી, વિચાર કરવાનો સમય પણ મેળવતા નથી અને વિચાર કરવાની સામગ્રી એકઠી પણ કરતા નથી. ધર્મધ્યાનમાં કારણભૂત, આત્માનું એની પોતાની સાથે એની મૂળ સ્થિતિમાં અનુસંધાન કરાવનાર આ બાર ભાવનાઓ છે. એ આ શાંતરસના ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય છે. ભાવનાઓ આપણા આખા જીવનના પ્રકરણનું પૃથક્કરણ કરે છે, આપણો પોતાનો પરવસ્તુ સાથે સંબંધ કેવો છે અને શા કારણે થયેલો છે અને કેટલો વખત ચાલે તેવો છે તેનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે અને તે ધ્યેયપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તેના માર્ગો બતાવે છે. આપણે છેવટે ક્યાં જવાનું છે ? શું મેળવવાનું છે ? અને આપણા પ્રયત્નોનું

અંતિમ ધ્યેય શું છે ? એ વાતની ચોખવટ ન હોય તો નકામાં ફાંફા માર્યા કરીએ અને જેમ સુકાન વગરનું વહાણ દરિયામાં અથડાયા-પછડાયા કરે તે પ્રમાણે અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં એમ આંટા માર્યા કરીએ. આ સ્થિતિનો છેડો લાવવાનું કાર્ય ભાવનાઓ કરે છે, એને બરાબર હૃદય પર લીધી હોય તો તે આપણો આખો સંસારપંથ હેતુને અનુલક્ષીને સફળ બનાવે છે અને એક વાર સાધ્ય સમજાય, એ પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિ થાય અને એ પ્રાપ્ત કરવા તરફ નિર્ણય થાય એટલે પછી સંસારમાં રહેવું પડે તો પણ આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં સરખાઈ, હેતુમત્તા અને નિયમસરીતા આવી જાય છે. જીવન એક વાર પદ્ધતિસરનું અને સાધ્યસન્મુખ થઇ ગયું તો પછી એના ઢંગધડા વગરનાં તોફાનો, કાર્યો કે કાર્યવિહીનતાનો છેડો આવી જાય છે. આ નજરે **ભાવનાને આપણા જીવનમાં અનુપમ સ્થાન છે.** પોતાનું શું છે એ સમજવું, એમાં નિત્યાનિત્યત્વનું જ્ઞાન આવવું, સ્વના સ્વીકારનો નિર્ણય કરવો, પરને પર તરીકે જાણવા–એટલે આખા જીવનના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આ ભાવનામાં આવી જાય છે. 'સ્વપરનો નિર્ણય કરવો અને પરિણતિની નિર્મળતા કરવી' એટલા વાક્યમાં જૈન દર્શનના આખા નીતિ-વિભાગનો સમાવેશ થઇ જાય છે, એ વાત તો વિવિધ આકારમાં અત્ર તેમજ અન્યત્ર અનેક વાર કરી છે. વાત અતિ મહત્ત્વની છે અને અનેક વાર પુનરાવર્તન કરીને પણ મન પર ઠસાવવા યોગ્ય છે

સાંસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હેતુ કે અર્થવગરની છે, અનિત્ય છે, અલ્પ કાળ ચાલનારી છે એમ તો પ્રત્યેક વિચારકને ઘણી વાર લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અનેક દોડાદોડી, ધમાલ કે

પ્રયાસો કરવા છતાં જ્યારે પ્રાણી પાછો પડે છે અથવા પોતાની પાસે દુનિયાની નજરે ધન, માલ-મિલ્કતની મળેલ સ્થાન કે સત્તા ગુમાવી બેસે છે ત્યારે એને એ સર્વ પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલ અલ્પજ્ઞતા અને ચપળતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પણ વળી પાછો એનો અનંતકાળનો અભ્યાસ એને સંસાર તરફ ઘસડી જાય છે અને વળી કાંઈક પ્રાપ્તિ એની ટૂંકી નજરે થઈ જાય એટલે લાગેલા ધક્કાને વિસારી જઈ પાછો એ ઘરેડમાં પડી જાય છે. એક સગા, સ્નેહી, મિત્ર, પત્ની કે પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે એને અનેક જાતના વિચારો આવે છે, એ સ્નેહ સંબંધની અલ્પતા પર, એમાં રાચવાની અંધતા પર અને એની અસ્થિરતા પર થોડો વિચાર કરે છે, કાંઈક ઉતાવળા પણ આછાપોચા અર્ધદગ્ધ નિર્ણયો પણ કરી નાખે છે, પણ થોડા દિવસમાં એનું પૃથક્કરણ કર્યા વિનાનું દુઃખ વિસારે પડે છે. દુનિયાની ઘરેડમાં ચઢી જઈ પાછો એ હતો તેવો ને તેવો થઈ જાય છે અને આ રીતે **પ્રાપ્ત કરેલ તકને એ ગુમાવી બેસે છે.** આવી જ તકો એ પોતે **માંદો પડે ત્યારે** પણ કેટલીક વાર એને પ્રાપ્ત થાય છે. એને જરા અકળામણ થાય છે એટલે એ જીવનની અસ્થિરતા સમજવા માંડે છે, વધારે આકરા પ્રસંગોમાં એ પરભવમાં શું થશે એની કલ્પના કરવા લાગે છે અને વસીયતનામું કરીને કે ધર્માદા કરીને કોઈ પણ રીતે અહીં મળેલ કે મેળવેલ મિલ્કત કે એનો નાનો મોટો ભાગ આગળના ભવમાં પણ મળે એ હિસાબે એના ઉપરના તીવ્ર મોહને પરિણામે એ વૈરાગ્યના ઓઠા નીચે કાંઈ આછા પાતળા ગૂંચવાડાભરેલા નિર્ણયો કરવા લાગે છે, પણ જ્યાં વ્યાધિગ્રસ્ત

સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો, હાલચાલ થવા માંડી અને નબળાઈ દૂર થઈ કે પાછા 'એ ભગવાન એના એ'-એવી એની દશા થઈ જાય છે.

આવી જ પરિસ્થિતિ કોઇ સુંદર વ્યાખ્યાન સાંભળે, કોઇ મહાત્માની વાણીનું શ્રવણ કરે, કોઇ સુંદર આત્મજ્ઞાનની ચર્ચામાં ભાગ લે અથવા કોઇ અધ્યાત્મ કે યોગના પુસ્તકનું પોતે જરા શાંત વાતાવરણમાં વાંચન કરે ત્યારે થાય છે. તે વખતે એને જરા વિરાગ-ઉપર ઉપરનો ખાલી તરવરાટ થાય છે, એને આ જીવનના વિલાસો, પ્રયાસો કે ધમાલો પર જરા નિર્વેદ આવે છે, પણ એ વાંચન કે શ્રવણની અસર છૂટી ગઇ કે પાછો એ સંસારની ઘરેડમાં પડી જાય છે અને કરેલ વિચારો કે ઘડેલાં સ્વપ્નોને સ્થાને એ હતો તેવો ને તેવો અને કેટલીક વાર તો વધારે રસથી સંસાર તરફ ચાલ્યો જાય છે. આ સર્વ ગૂંચવણવાળી પરિસ્થિતિઓ ખૂબ વિચારણા માગે છે, આવા અવ્યવસ્થિત જીવનપલટાઓ ખૂબ પૃથક્કરણ માગે છે અને આખા જીવનના સાધ્યનો નિર્ણય, સાધ્ય તરફ ગમનનો નિર્ણય અને એને ચોક્કસ વળગી રહેવાનો નિર્ણય ખૂબ વિચારણા માગે છે. એ કાર્ય આ ભાવનાઓ કરે છે.

આપણે ઘણી વાર વાંચીએ છીએ કે અમુક માણસે ખૂબ વિચારણા કર્યા પછી સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને પાછો નવીન વેશ છોડી સંસાર તરફ ચાલ્યો ગયો; આપણે અનુભવીએ છીએ કે અમુક માણસે વૃદ્ધવય સુધી ત્યાગધર્મ સ્વીકાર્યા પછી ઘડપણમાં એણે અમુક સ્ત્રીના હાવભાવથી લલચાઇ સંસાર આદર્યો; આપણે જોઇએ છીએ કે શુદ્ધ જીવન ગાળનાર

પૈસાની લાલચમાં આબરૂ ગુમાવી બેઠા, સ્ત્રીની આસક્તિમાં નિર્માલ્ય થઇ ગયા, આનંદ મેળવવાની જિજ્ઞાસામાં પ્રમાણિકપણાને લાત મારી, આબરૂ મેળવવાની લાલચમાં નિંદાવાદમાં પડી ગયા—વિગેરે વિગેરે. આ સર્વનું મૂળ કારણ એક જ છે. એણે સ્વને કદી બરાબર ઓળખેલ નથી, એણે પરને પરરૂપે જાણ્યા નથી અને જ્યારે જ્યારે એણે ત્યાગ કે વૈરાગ્યની વાત કરી છે ત્યારે એણે માત્ર ઉપર ઉપરનો વાણીવિલાસ જ કર્યો છે, સ્વને અને પરને સમજનારની આ દશા ન હોય. એ સમજાવનાર ભાવનાઓ છે, એને સ્થિર કરનાર ભાવનાઓ છે, એની જમાવટ કરનાર **ભાવનાઓ** છે અને એટલા માટે પુનરાવર્તનના ભોગે એકની એક વાત સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચાર-પથમાં લેવા યોગ્ય છે.

વર્તમાનયુગ અને ભાવનાઓ—

આ યુગમાં તેની જરૂરીઆત ખાસ વધારે છે. અત્યારે આપણા દેશમાં બે પ્રકારની **વિચિત્ર ઘટના** ચાલી રહી છે: એક તરફ પાશ્ચાત્ય આદર્શો અને ભાવનાઓ આપણા ઉપર ખૂબ જોરથી આક્રમણ કરી રહી છે. આપણા પરંપરાગત સંસ્કારો અને આ ભાવનાઓમાં કેટલીક જગ્યાએ મૂળગત ભેદ છે, કેટલીક જગ્યાએ સ્થાનગત ભેદ છે અને બન્નેની સમાજરચના જુદા જ ધોરણ પર રચાયલી હોઇને વિગતોમાં ભેદ છે. આ સર્વની વિગતોમાં અત્રે ઉતરીએ તો વિષય લંબાણ પ્રમાણની બહાર થઈ જાય તેમ છે, પણ મુદ્દાની હકીકત એ છે કે જ્યાં સમાજરચનાના આદર્શો અને પાયાઓ જ જુદા હોય ત્યાં ખૂબ ધ્યાન રાખવાની જરૂર પડે છે. એમ ન થાય

તો બન્ને આદર્શોનું સંઘર્ષણ થતાં કાં તો વિરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય અથવા તો વિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય, આ એક વાત થઇ.

વર્તમાનયુગને અંગે હકીકત એ છે કે અત્યારે જીવનકલહ ભારે આકરો થતો જાય છે. એક તરફ અનેક રાજકીય કારણે દેશમાં બેકારી વધતી જાય છે, આર્થિક કારણે ઘણીખરી વ્યક્તિઓને બારે માસ કામ કરવાની ફરજ પડે છે અને પરિણામે આખો વખત વ્યાપાર, નોકરી કે ધંધાધાપામાં આડાઅવળા ફાંફા મારવા પડે છે. જેને કામ મળતું નથી તેને કામ મેળવવાની ભારે ચિંતા થયા કરે છે અને કામ હોય તે ધમાધમમાંથી ઊંચો આવી શકતો નથી. જૂના વખતમાં આપણા ભારતવર્ષમાં વર્ષના બારે માસ કામ કરવું પડતું નહોતું. વેપારી આઠ માસ કામ કરે, તેને ચોમાસામાં શાંતિ રહેતી, જ્યારે ખેડૂતવર્ગને ચોમાસા શિયાળામાં વધારે કામ હોઇ તેને ચારથી છ માસ નિરાંત રહેતી. આવા શાંતિના વખતમાં તેઓ આત્મારામનો વિચાર કરતા, એને શેની જરૂર છે તે સમજતા, સાંભળતા અથવા વિચારતા. અત્યારે એ સ્થિતિમાં ભારે પલટો થઇ ગયો હોય એમ દેખાય છે. ધંધો ન હોય તેને મેળવવા માટે દેશપરદેશ રખડપાટો કરવો પડે છે અને હોય તેને રાત્રે પણ ફુરસદ મળતી નથી અને રાત્રિના પણ બજારમાં બેસી કે ટેલીફોનોદ્વારા વેપાર ને વેપારનાં ઓર્ડરો આપવા પડે છે. મતલબ એને પરિણામે એને ઊંઘમાં સ્વપ્ના પણ વેપારનાં જ આવે છે અને ચેનનરામ સાથે વાત કરવાની ફુરસદ કે તક મળતી નથી અને તેથી કાં તો બેકારીના ખપ્પર નીચે અથવા વ્યવસાયના મગરુચપટ્ટામાં એનું વ્યક્તિત્વ

કમાઈ, ગુમાઈ, ફગાવાઈ જાય છે. એમને કદી પોતે કોણ છે ? આ બધી ધમાલ કોને માટે અને કેટલા માટે કરે છે ? એનું પરિણામ શું આવશે ? તેના વિચાર કરવાની કે તેમાં ઊંડા ઉતરવાની તક જ મળતી નથી. અગાઉ તો બપોરે શાસ્ત્ર સાંભળવાદ્વારા, રાત્રિએ દેરાસરની બહાર ધર્મકથાદ્વારા, સવારે વ્યાખ્યાનશ્રવણદ્વારા, અન્યત્ર કથાશ્રવણદ્વારા અથવા બીજી અનેક રીતે એ કાંઈક વખત મેળવી ચેતનની નજીક જતો; પણ હવે એ સર્વ વાત દૂર થતી જાય છે. આવા યુગમાં આંતરવિચારણા કરાવી આત્માની સાથે વાત કરાવે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનું સાધન ભાવના, ભાવનાનું ભાન કરાવે તેવા પુસ્તકો અને તેને લગતી વાતોદ્વારા જ શક્ય જણાય છે તેથી આ પ્રવર્તમાન યુગમાં ભાવનાની વિચારણાની વિશેષ આવશ્યકતા છે એમ લાગ્યું છે.

આપણો પૂર્વકાળનો આદર્શ સમષ્ટિગત હતો, એમાં કોમ કોમની નજરે, વ્યાપારી મહાજનની નજરે અને કૌટુંબિક કુટુંબની નજરે જોતો હતો. એમાં પોતાના વ્યક્તિત્વની નજરે વિચાર જ નહોતો. અત્યારે વ્યક્તિગત શક્તિના ફેરફારને પરિણામે, બાપદાદાના ધંધા કરવા જ જોઇએ તે નિર્ણયમાં મહાન્ પરિવર્તન થયેલ હોવાને લઇને અને વ્યક્તિત્વ દર્શનના બોધપાઠ મળેલા હોઇને આખી સંયુક્ત કુટુંબભાવના ખલાસ થતી જાય છે, જ્ઞાતિઓ ભાંગીને ભુક્કા થઈ જવાની અણી પર આવી ગઈ છે અને આરામ, શાંતિ કે વિલાસના વિચારોએ તદ્દન નવીન ઝોક લીધો છે, તેવે વખતે પોતે કોણ છે ? શા માટે આવેલ છે ? શેને માટે પ્રયત્ન કરે છે ? વિગેરે

બાબતો એની સન્મુખ સ્પષ્ટપણે ન રહે તો આક્ષેપોના ગૂંચવાડામાં એ સંસ્કારી હોય તો પણ ગૂંચવાઈ જાય તેમ છે, તેથી સ્વપરનું વિવેચન કરી વસ્તુઓ અને સંબંધોનું યથાવત્ મૂલ્ય આંકી આપનાર ભાવનાઓનું આ યુગમાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

બાર ભાવનાનાં વિભાગો—

બાર ભાવનાઓના નીચે પ્રમાણે વિભાગો પડે છે.

૩ સંસારભાવના, ૧૧ લોકસ્વરૂપ ભાવના વિશાળ નજરે બાહ્ય અવલોકન કરાવે છે. (Objeotivo)

૧ અનિત્ય, ૨ અશરણ, ૪ એકત્વ, ૫ અન્યત્વ અને ૬ અશુચિ એ પાંચ ભાવનાઓ આંતરગ્રાહી (Subjectivo) છે.

૧૨ બોધિદુર્લભ અને ૧૦ ધર્મભાવના સ્વરૂપલક્ષી-સાધનધર્મલક્ષી (Insrtumontal) છે જ્યારે ૭ આશ્રવ, ૮ સંવર અને ૯ નિર્જરા ભાવનાઓ આત્માના કર્મ સાથેના સંબંધ પરત્વે હોઈ એની વર્તમાન સ્થિતિને સમજાવે છે. They show evolutionary stages of developments.

આ રીતે જોતાં ભાવનાઓ આંતરલક્ષી અને અવાંતરલક્ષી છે.

આ બાર ભાવનાને ' અનુપ્રેક્ષા ' કહેવામાં આવી છે. એની આત્મલક્ષયીતા પર ગ્રંથની શરૂઆતમાં ' પ્રવેશક ' લખી ત્યાં કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામા આવે છે.

ચાર પરાભાવના :: દ્વિતીય વિભાગ—

આત્માને આત્મભાવ સન્મુખ રાખનાર—આત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવનાર એ બાર ઉપરાંત નીચેની ચાર ભાવનાઓને અતિ વિસ્તૃત આકારમાં ‘ પરા ’ ભાવનાને નામે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—

મૈત્રી—આ દુનિયાના સર્વ જીવો સાથે બંધુભાવ ધ્યાવવો, કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી એમ વિચારવું અને જીવનની અસ્થિરતા સમજી કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પોતાને વૈર નથી, એવું હૃદયમાં માનવું એ અનુસંધાન ભાવનાનું મંગળાચરણ છે.

પ્રમોદ—કોઈ પણ પ્રાણીમાં ગુણ જોઈ આનંદ માનવો, એ ગુણની હૃદયથી પ્રશંસા કરવી, ગુણવાન ધન્ય છે, એનું જીવન તેટલા પૂરતું સફળ છે એમ માનવું. ગુણને ગુણ ખાતર માન આપવું અને જ્યાં હોય ત્યાંથી ગુણની શોધ કરી એના ઉપર વારી જવું.

કરુણા—દુનિયાના કોઈ પણ દીન—દુ:ખી—પીડાર્તને જોઈ એના તરફ હૃદયથી દયા આવે, માનસિક, શારીરિક દુ:ખો જોઈ અંતરથી દુ:ખ થાય, આવા દુ:ખમય સંસારમાં પણ પ્રાણી કેમ રાચતા હશે એનો ખ્યાલ થાય અને બનતા ઉપાયો કરવા ઉપરાંત જીવનના કરુણભાવ તરફ વિચારણા દોડે.

માધ્યસ્થ્ય—જ્યાં પોતાના ઉપાય ન ચાલે, સલાહ શિખામણ કે ભલામણ ન ચાલે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો, વર્તનો અને ત્રાસ ઉપજાવે તેવા જીવન બનાવો તરફ કાં તો બેદરકારી

(ઉપેક્ષા) અથવા શાંત વિચારણાદ્વારા એનું યોગ્ય સ્થાન સમજવાની ધીરજ. પાપી પાપ કરે તે માટે ક્રોધનો અભાવ પણ સાથે તે તરફ સહાનુભૂતિનો પણ અભાવ.

પરાભાવનામાં આત્માનુસંધાન—

આ ચાર પરાભાવના ખપી, સાધ્યલક્ષી પ્રાણીને ઊંડા વિચારમાં નાખી દે તેવી છે. પ્રાણી જ્યારે મહાન્ પર્વતની ઉચ્ચ શ્રેણી પર ચઢી ચોતરફ અવલોકન કરે છે ત્યારે એને શું દેખાય છે તે પરાભાવનામાં ખૂબ વિચારવા જેવું છે. પ્રથમ એને વિચારણા કરતાં સર્વ જીવો તરફ **મિત્રભાવ** હોય તો જ એને એમાં મજા આવે છે. સર્વ પ્રાણીઓ એના શુદ્ધ સ્વરૂપે અનંત ગુણથી ભરેલા છે અને પોતપોતાની શક્તિ અને સંયોગો અનુસાર આત્મવિકાસ સાધી રહ્યા છે, પણ એમાં કોઈ પણ જીવ પોતાનો વિરોધી કે દુશ્મન નથી, સર્વ આત્મસ્વરૂપે એક સરખા છે. આવા વિચારને પરિણામે એનું સર્વ જીવો તરફ મિત્રભાવનું લક્ષ્ય રહે છે. એને મનુષ્ય તો શું, પણ કોઈ જનાવર, જંતુ કે સ્થાવર પણ એને પોતાનો વિરોધી લાગતા નથી. આ સર્વ જીવો તરફના મિત્રભાવને પરિણામે ખૂબ વિશાળ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એક વાર વિશાળ બુદ્ધિપૂર્વક મિત્રભાવ બંધાયો એટલે સ્વરૂપલક્ષી આત્માનુસંધાન થતાં વખત લાગતો નથી.

એક વખત સર્વ જીવો તરફ મિત્રતા આવી એટલે પછી ચારે તરફ પ્રેમભાવે જોવાનું સૂઝે છે. પ્રેમભાવે જોતાં એમાં ગુણ જ દેખાય છે. ગુણને જોઈને પ્રેમ થાય, ઉમળકા આવે,

[illegible] એને અભિનંદન આપવા જાય ત્યારે ગુણાનુરાગ સાત્વિક બને છે અને ગુણને પોતાના [illegible] કરતાં. એવા સંબંધી [illegible] કે [illegible] કરતાં પ્રાણી [illegible] ગુણવાન [illegible] જાય છે. ગુણનો વિચાર કરનાર, ગુણ તરફ પ્રેમ રાખનાર પોતાની આસપાસ ગુણનું વાતાવરણ જમાવે છે અને એ રીતે આત્માનુસંધાન અત્યંત સરળ, સુકર અને શક્ય બને છે.

આ સર્વ આત્મપ્રદેશમાં ફરવાની બારીઓ છે. એમ કરતાં–આત્માવલોકન કરતાં બાહ્ય પ્રદેશમાં અનેક પ્રાણીઓ વ્યાધિ, વિયોગ, મારામારી અને નકામા તડફડાટમાં પડેલા દેખાય છે. એવા પ્રાણીઓના દુઃખો દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય એમાં કરુણા–વિશાળ દયા છે. એવી વૃત્તિથી પ્રાણી સ્વથી બહાર જોતાં શીખે છે, સર્વ દુઃખો દૂર કરવાની ભાવના પાછળ એનો આત્મલક્ષ્યી ભાન રહે છે અને પ્રતીકાર ભાવનામાં સર્વ જીવોના આત્મા તરફ વૃત્તિ દોરાતાં સ્વાત્મભાવ સાથે અનુસંધાન થાય છે. આ રીતે કરુણા ભાવમાં પણ આત્માનુસંધાન જરૂર થાય છે.

માધ્યસ્થ વૃત્તિ તો આત્માનુસંધાન જ છે. દોષ તરફ જ્યારે શાંતવૃત્તિ થાય, કર્માધીના પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય સમજાય, આખી દુનિયાને સુધારવા પોતે કન્ટ્રાક્ટ લીધો નથી એવી સમજણપૂર્વકની બેદરકાર વૃત્તિ થાય ત્યારે આત્માનુસંધાન પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવે છે, દુનિયાદારીના માણસો તો પોતાને ન ગમે તેવી હકીકત બને એટલે તેના તરફ ઉઘાડો વિરોધ બતાવે છે, જાહેર ટીકા કરે છે, વ્યક્તિ તરફ અભાવ દાખવે છે અને પોતાનું ચાલે તેટલો તેવા માણસનો તિરસ્કાર કરે છે;

ણુ આત્માનુસંધાન કરનારની રીતિ તો કાંઇ અનોખી જ હાય છે. એ એના મૂળમાં ઉતરી અસલ કારણનું કારણ સમજે છે અને જરા પણ મુંઝવાયા વગર એ દોષ તરફ ઉપેક્ષા અથવા માધ્યસ્થભાવ રાખે છે. એ રીતે આ ચારે પરાભાવના આત્માનુસંધાનરૂપ છે અથવા તેનું પરિણામ છે.

ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન—

આ ગ્રંથમાં એ રીતે આત્મપ્રદેશમાં વિહરવાનું છે. કવિત્વ દૃષ્ટિએ કલ્પનાશક્તિને જોમ આપે એવાં વર્ણને એમાં નથી, એમાં કથાનુયોગની રસસ્વિતા નથી, એમાં નવલકથાના વિહારો નથી, એમાં ઇતિહાસનાં આંદોલનો નથી, એમાં લડાઇનાં રસભર્યાં વર્ણનો નથી કે એમાં કરુણા ઉત્પન્ન કરે તેવા હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો નથી. નથી એમાં શૃંગાર, નથી એમાં ભય કે નથી એમાં હાસ્ય. એમાં તો શાંત નામના દશમા રસની પોષણા છે એમાં આત્મા સાથે વિહાર છે, એમાં હૃદયચક્ષુને ખોલવાના જુદા જુદા પ્રસંગો છે. સંસાર–અટવીમાં ભૂલા પડેલા, જ્યાં ત્યાં અર્થ કે પરિણામનો ખ્યાલ કે તેની તુલના કરવાની દરકાર કર્યા વગર દોડાદોડી કરનાર કયાં જાય છે અને શેની પછવાડે દોડે છે એ બતાવનાર આ ગ્રંથ છે. બાહ્ય વિષયને એના યથાસ્વરૂપે ઓળખી એનો અને ચેતનજીનો સંબંધ શા કારણે થયો છે તેના મૂળ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી, એને એમાંથી હંમેશને માટે કેવી રીતે દૂર રખાવવો એનું માર્ગદર્શન કરાવનાર અને વધારે ઊંડા ઉતરનારને એની ખરી ચાવીઓ સંપડાવનાર આ ગ્રંથ છે. જીવનના અનેક મુંઝવણ-

ભરેલા પ્રસંગોમાં આ પ્રાણી અટવાઇ જઇ સંસારમાં ધોરણ કે હેતુ, આદર્શ કે સાધ્યને જાણ્યા વગર ભટક્યા કરે છે. તેને માર્ગ પર લાવનાર, સામાને જોવાને બદલે પોતા તરફ જોવરાવનાર, દરેક બાબત કે બનાવના મૂળ તરફ લક્ષ્ય કરાવનાર અને આ હેતુ વગરના ચક્રભ્રમણનો છેડો લાવવાના માર્ગો બતાવનાર અથવા તે તરફ ધ્યાન ખેંચનાર આ ગ્રંથ છે. એનું મૂલ્ય કેટલું આંકવું એ તો આંકનારની આવડત પર છે. આત્મપ્રદેશમાં એની કિંમત બહુ છે અને એની વાટિકામાં પ્રવેશ થઈ જાય તો મુક્તિફળની પ્રસાદી અપાવે એવાં એમાં અનેક સાધનો હોવાથી એની કિંમત અલૌકિક હોવા સાથે દુનિયાથી પર છે, સામાન્ય જનતાથી ન માપી કે આપી શકાય તેટલી મોટી છે અને વિચારમાર્ગમાં અનુપમેય છે.

ગ્રંથની ભાષા—

શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રંથની ભાષામાં ખૂબ **મીઠાશ** છે. કોઇ કોઇ શ્લોકો તો અદ્ભુત શાંતરસથી ભરેલા છે. એમાં આત્મા સાથે ભારે યુક્તિપૂર્વક વાતો કરી છે. કર્ત્તામાં હૃદયને ઉદ્દેશીને સફળ વાતો કરવાની ભારે ધાટી જણાય છે. દરેક ભાવનાના વિષયને એમણે ખૂબ અપનાવવા યત્ન કર્યો છે. એમનો ભાષા પરનો કાબૂ લગભગ દરેક ભાવનાના પરિચયમાં ખૂબ જણાઈ આવે છે. આપણે એમના હૃદયંગમિતાના એક બે દાખલાઓ જોઇએ:—

यावद्देहमिदं गदैर्न गदितं नो वा जराजर्जरं,
यावत्त्वक्षकदम्बकं स्वविषयज्ञानावगाहक्षमम् ।

यावद्धातुरनेहसुरं निजहितं तावद्बुधैर्यत्यतां,
कासारे स्फुटिते जले प्रचलिते पालिः कथं बध्यते ॥
(બોધિદુર્લભ ભાવના ૧૨. પરિચય શ્લો. ક. પૃ. ૧૦૮. વિ. ૨)

એ ભાષામાં પૂર્ણ મીઠાશ, હૃદયસ્પર્શિતા અને સરળતા છે. એનું ભાષાસૌષ્ઠવ લગભગ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકને મળતું આવે છે.

શાંતસ્થાનમાં શાંત ચિત્તે નીચેનો સ્રગ્ધરા ગાઈ જુઓ—

धन्यास्ते वीतरागाः क्षपकपथगतिक्षीणकर्मोपरागा-
स्त्रैलोक्ये गन्धनागाः सहजसमुदितज्ञानजाग्रद्विरागाः।
अध्यारुह्यात्मशुद्धया सकलशशिकलानिर्मलध्यानधारा-
मारान्मुक्तेः प्रपन्नाः कृतसुकृतशतोपार्जितार्हन्त्यलक्ष्मीम् ॥
(પ્રમોદ. પરિચય. શ્લો. ૧. દ્વિ. વિ. પૃ. ૨૦૨.)

આવો એક શ્લોક તીર્થંકરના મહત્ત્વને હૃદય સન્મુખ ખડું કરી દે છે. એની ભાષાના પ્રત્યેક અક્ષરમાં ચમત્કાર છે, એની સમસ્ત રચનામાં ગેયતા અને શબ્દરચનામાં રસાત્મકતા છે.

એના ગેયાષ્ટકો તો અદ્ભુત છે. એ તો ગાતા જઈએ અને શાંતરસનું પાન કરતા જઈએ એવા ભાષાસૌષ્ઠવથી ભરેલા છે. જરા ગાઓ:—

स्वजनजनो बहुधा हितकामं, प्रीतिरसैरभिरामम्।
मरणदशावशमुपगतवन्तं, रक्षति कोऽपि न सन्तम्॥
विनय! विधीयतां रे, श्रीजिनधर्मः शरणम्।
अनुसन्धीयतां रे, शुचितरचरणस्मरणम् ॥ १ ॥
(અશરણ ભાવના, ગેયાષ્ટક. વિ. ૧. પૃ. ૧૧૦)

આ ગ્રન્થની ભાષામાં પણ લહેર છે. એમાં રસની જમાવટ વિષયને અનુસારે હોઈ પણ હૃદયંગમ છે અને પ્રત્યેક શબ્દની પસંદગી પણ સુંદર છે. તમને દરેક શબ્દ માટે લાગશે કે એ શબ્દ જ ત્યાં બંધબેસતો આવે છે અને બીજો સમાન અર્થવાળો શબ્દ નકામો છે. मरणदशावगमुपगतवन्तं सन्तं न कोऽपि रक्षति એમાં सन्तं શબ્દ મૂકવામાં ભારે ગમત કરી છે. એનો અર્થ મરણદશાને પહોંચેલા એવો કરીએ ત્યારે सन्तं ને વર્તમાન કૃદંત લેવાય, પણ सन्तं ને ચાલુ અર્થમાં લઈએ તો ગમે તેવો મોટો સંત પુરુષ હોય, ભલે પછી ઈન્દ્ર કે તીર્થંકર હોય, પણ તેને કોઈ બચાવી શકતું નથી. આવો વિશિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ લગભગ દરેક શબ્દની સાથે બતાવી શકાય તેવું છે. કહેવાની બાબત એ છે કે ભાષારચનામાં, શબ્દોની પસંદગીમાં અને વિચારદર્શનની પદ્ધતિમાં લેખક મહાત્મા સફળ શબ્દચાતુર્ય હાંસલ કરી શક્યા છે.

આ ઉપરાંત જ્યાં 'તુરગ' શબ્દ મૂક્યો છે ત્યાં તે જ શબ્દ શોભે અને સાર્થ લાગે તેમ છે, તેને બદલે સમાન અર્થવાળો 'અશ્વ' શબ્દ ન જ લાગી શકે એવી વિગતો બતાવી શકાય તેમ છે. तुरग શબ્દમાં ગતિ(तुर गमने)નો ભાવ છે, જ્યારે अश्व શબ્દમાં अश् ધાતુ આવે છે તે ઊંડા ઉતરવાના અર્થમાં આવે છે. ગમે તેવા જોરથી દોડનાર ઘોડા, રથ, હાથી કે માણસોની હારની હારથી વીંટલાયલા હો. આ એનો આશય છે. ત્યાં तुरग શબ્દ બરાબર સાર્થ છે. કહેવાની વાત એ છે કે લેખકે શબ્દની પસંદગીમાં પણ ભારે ઝીણવટ રાખી છે અને જ્યાં જેવો જોઈએ તેવો શબ્દ પસંદ કર્યો છે.

પોતે વૈયાકરણી હતા, વ્યાકરણની પ્રક્રિયા બનાવનાર હતા

એટલે વ્યાકરણને લગતી સ્ખલના એનામાં ન આવે એમ લખવું એ તો માત્ર સોનાને ઓપ આપવા જેવું છે. એની ભાષા માર્મિક, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને હૃદયંગમ હોવા છતાં શૈલીમાં જરા પણ આક્ષેપ કે તુચ્છતા કોઇ સ્થાને આવવા દીધા નથી અને યોગ્ય હોય ત્યાં અલંકાર લાવ્યા છે એટલો પણ અત્ર નિર્દેશ કરવો યોગ્ય જણાય છે. ભાષાશુદ્ધિને અંગે શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રંથની ટીકાના પ્રકટ કરનાર (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા) એની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે:—

" આ શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં અનિત્યાદિક બાર અને મૈત્ર્યાદિ ચાર મળી ૧૬ ભાવનાના ૧૬ પ્રસ્તાવ છે, તે દરેક જુદી જુદી ઢાળમાં બનાવેલા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એવી ઢાળબંધ રચના કરવી અને તેમાં સંધિ, વિભક્તિ, પ્રત્યય કે સમાસાદિકનો પણ દોષ આવવા ન દેવો, એ તેમના સંસ્કૃત ભાષાના પૂર્ણ પરિજ્ઞાનને બતાવી આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણ બનાવનારનો એ ભાષા ઉપર એવો પ્રબળ કાબૂ હોય તેમાં નવાઇ જેવું પણ શું છે ? (પૃ. ૭)[1]

---

૧. સદર પ્રસ્તાવના સંસ્કૃત ભાષામાં આપી છે તેમા એજ હકીકત બહુ સારા શબ્દોમાં મૂકવામા આવી છે. એ અતિ માર્મિક લાગવાથી અત્ર ઉતારી લેવામા આવે છે. ત્યા જણાવે છે કે:—

किं चैतच्छान्तसुधारसग्रन्थप्रतिष्ठितमैत्र्यादिभावनाचतुष्टयोपेतानित्यादिभावनाद्वादशकाभिधप्रस्तावषोडशकं गुर्जरभाषोचितविविधछन्दोभिरप्युपनिबद्धमपि सन्धिविभक्तिसमासादिदोषलेशवर्जितमिति चित्रीयन्ते चेतांसि चेतनवतां सुधियां संस्कृतवैपयिकतदपूर्ववैदुष्या, यद्वा किमाश्चर्यं नूतनव्याकरणव्याकर्तॄणां तादृशां गीर्वाणभाषासरसीसरभसक्रीडने । (पृ. १)

[illegible]

વિચારની સ્પષ્ટતા—

ગ્રંથકર્તા પોતાના આખા વિષય સારી રીતે સમજતા હતા. તેમના વિચારમાં સ્પષ્ટતા હતી, આત્મસંશોધના હતી અને પોતાના વિષયને જાણવાની તમન્નામાં આનંદ હતો. કારણ કે ચરિત્ર લખનારને કે ગાનારને કે શ્રોતાને શૃંગાર વિગેરે રસોમાં લઈ જવાનું હોઈ પોતાના વિષયને ઓળખાવવાનું કાર્ય પ્રમાણમાં સહેલું બને છે, પણ અનિત્યતા બતાવવાની કે એકત્વ, અન્યત્વ બતાવવાની વાતો કરવી જ અરુચિકર હોય છે અને સાંભળવી તે તેથી પણ વધારે અરુચિકર અને બહુધા અપ્રિય હોય છે. ગ્રંથકર્તાએ પોતાના વિચારો ખૂબ નિર્મળ કર્યા છે અને પછી કલમ હાથમાં લઈને ખૂબ દીપાવ્યા છે તેમાં તેમની વિચારસ્પષ્ટતા છે. ઘણી વાર લેખક પોતે શું કહેવા માગે છે તેનો તેને પોતાને જ શરૂઆતથી પૃથક્કરણપૂર્વક સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોતો નથી. એમ થાય ત્યારે ભારે અસ્તવ્યસ્તતા અને અવ્યવસ્થિતતા આખા ગ્રંથમાં દેખાય છે. એવું આ આખા ગ્રંથમાં નજરે પડે તેમ નથી.

વિષયનિરૂપણની સફળતા

કેટલાક લેખકોમાં વિચારો ઘણા હોય છે, પણ તેને બતાવવામાં કળાનો અભાવ હોય છે. વિચારની સ્પષ્ટતા જેટલી જ અગત્યની બાબત વિચારદર્શનની છે. ગમે તેટલું જાણ્યા છતાં એને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવડત ન હોય તો કહેવાની વાત અદ્ભુત હોય તો પણ તે મારી જાય છે. તેમાં પણ જ્યારે અનિત્યતા, કરુણા જેવા નિરસ વિષયોને જનતા સમક્ષ રજૂ કરવા હોય ત્યારે જો વિષયને રજૂ કરવામાં કળા ન હોય તો વાત કથળી જાય છે. આ લેખક મહાત્માનું વિષયનિરૂપણ સુંદર છે, એમાં તેમનું ચાતુર્ય છે અને એના પ્રત્યેક શ્લોકમાં કળા છે. આ વાત અનુભવવાથી સમજાય તેમ છે. દા. ત. અનિત્ય ભાવનાના ગેયાષ્ટકમાં (શ્લોક ૫, પૃ. ૬૦) કહે છે કે:–

> यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता,
> यैः समारुप्महि प्रीतिवादम् ।
> तान् जनान् वीक्ष्य बत भस्मभूयं गतान् ,
> निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम् ! ॥

" જેની સાથે રમ્યા, જેની સાથે આપણે પૂજાયા, જેની સાથે વિનોદ વાર્તાઓ કરી તેવા માણસોને રાખમાં રગદોળાતાં–રક્ષારૂપ થઈ જતા આપણી નજરે જોયા અને છતાં આપણને કાંઈ થવાનું નથી એમ ધારી ફિકર વગરના થઈને આપણે મ્હાલ્યા કરીએ છીએ ! આવા આપણા પ્રમાદ પર ફીટકાર હો ! "

આ વિષયનિરૂપણનો દાખલો છે. એ વાંચતાં વિચારક વાંચનારની સમક્ષ ચિત્રો એક પછી એક ખડાં થાય તેવું એમાં ગાંભીર્ય છે. નાનપણમા શેરીમાં પોતે કુદતા, પોતાના લંગોટીયા

દોસ્તદારો અને પોતે અરધા નાગા ફરતા અને ધૂળમાં રગદોળાતાં દેખાય એ એક પછી એક એક પ્રકારની ચિત્રમાળા.

પછી ઉમર લાયક થતાં આપણને દરેકને અમુક માણસો મોટા માણસો લાગ્યા હોય; આપણા ગામના મુખીઓ, આપણા પિતાના મિત્રો, ધર્મના અધ્યક્ષો, સમાજના નેતાઓ, જેના શબ્દ પર આપણે માન આપીએ અને જે આપણી નજરે 'મોટા' માણસ લાગે તેવા પણ અનેક ગયા. જે આકાશને શોભાવે એવા આપણને લાગે, જેઓ સમાજમાં, ઘરમાં કે વેપારમાં થાંભલા જેવા લાગ્યા હોય તેઓની બીજા પ્રકારની ચિત્રમાળા.

જેની સાથે હાણ્યા માણ્યા, ફર્યા હર્યા, નાચ્યા કુદ્યા, એની ત્રીજી ચિત્રપરંપરા.

એવા અનેકને સ્મશાને મૂકી આવ્યા, એમની ચિતાઓ હાથે ખડકી અને એમના શરીરની રાખ થતી જોઇ આ ચોથી ચિત્રમાળા!

અને આટલું આટલું જોયું છતાં જાણે પોતાને તો કદી જવાનું જ નથી, એમ ધારી ભાઇશ્રી અડગ ઊભા છે, છાતી કાઢીને ફરે છે, ન કરવાના કામો કરે છે અને ગમે તેવા ગોટાળા કરી ઘરનાં ઘર માની અહીં હાણેમાણે છે? તું શું સમજે છે? તારા પ્રમાદને ફીટકાર છે!!—આનું નામ વિષયનિરૂપણની સફળ કળા કહેવાય. એમાં ચિત્રદર્શન છે, આહ્‌વાન છે, વિષયનિરૂપણ છે અને તે પરથી લેવા યોગ્ય સાર–રહસ્ય છે.

ગ્રંથની ગેયતા

કોઇ પણ પિંગળ સમજનાર અથવા આપણી દેશીઓ ગાનાર હોય, એના કંઠમાં મધુરતા હોય અને એને સંગીતની નજરે

જમાવટ કરતાં આવડતી હોય તેવો ‘ક્ષેમ’ ... કોઈ પણ ભાગ અપવાદરૂપે એમના કોઈ ... તેવા ... સાંભળી હોવી, પછી એમાં ... ભાવે ... તેવી ... દુનિયા ગુંથી છે. એમાં ... જ છે કે એક ... કોઈ ભાવનાને વાંચવામાં આવે ... એમ ... કે ... ગિરિ આદિ ... અને ... એમાં પાછા ... આવી જાય તો એની દુનિયા એવી ગુંથી છે કે આખું ગાન ... ભીડ ... ભાવનું મન થાય અને ... પુનરાવર્તન થાય એટલે ક્ષયોપશમ ... થઈ જાય. પછી તો જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે ત્યારે એનું પરિ-શીલન થાય અને એ ભાવનાં અંતરના ઊંડાણ સ્પર્શે. જેને સંસ્કૃતમાં ધ્વનિકાવ્ય અથવા શબ્દાલંકાર કહે છે એવી ભાષા એના ભરપૂર જણાય છે. જ્યારે સુંદર શબ્દચિત્ર કાનમાં ગુંજારવ કરે ત્યારે શબ્દાલંકાર બરાબર જામે છે. અર્થાલંકાર તો અર્થ આવડે, તેના ચિત્ત પરોવાય અને તે મગજમાં જામે ત્યારે મજા આપે છે, પણ શબ્દાલંકાર તો અર્થ આવડે કે ન આવડે તો પણ શબ્દરચનામાં જ મજા આપે છે. આ જાતની ચમત્કૃતિ સોળે ભાવનામાં બરાબર છે. આનંદની વાત એ છે કે લેખકશ્રીની ભાષા ભાવવાહિની અને અર્થાલંકારમય હોવા ઉપરાંત શબ્દની પસંદગી અને ગેયતાની ભવ્યતા તેઓશ્રી એવી સારી અને સારી રીતે લાવી શક્યા છે કે એના મર્મમાં ઉતર્યા વગર પણ એ ખૂબ આનંદ આપે અને કાનમાં ગુંજારવ કર્યા જ કરે.

દાખલા તરીકે બારમી ભાવનાનો પરિચય શ્લોક છઠ્ઠો લઈએ. (ભાગ બીજો પૃ. ૧૦૮) એની ભાષા વિચારી છેવટે

[illegible]

[illegible]

કોઈ પણ આખા જુદી જુદી દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે. કેટલીકના દેશી રાગો કયાં પ્રસિદ્ધ ગીતો જેવા જણાયા છે, કેટલાક અને ઓછા તેવા જણાયા છે, પણ એને બહુ સુંદર રીતે ગાઈ જાણતી શકે તેવા ચાહક બંધુઓ જુદે જુદે સ્થળે વિદ્યમાન છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. એવાક ગુણિજનો તપાસ કરી આવા આત્મજ્ઞાનપૂર્ણ ગ્રંથનો લાભ લેવા [illegible] છે.

ગેયતાને અંગે બીજી વાત એ છે કે દરેક અષ્ટક ગુજરાતી પ્રચલિત દેશીઓમાં ગાઈ શકાય છે તે ઉપરાંત અસલ રાગ અથવા રાગિણીમાં પણ ગાઈ શકાય છે.

પ્રથમ અષ્ટક—રામગિરિ	નવમ અષ્ટક—સારંગ
દ્વિતીય અષ્ટક—મારૂણી	દશમ અષ્ટક—વસંત
તૃતીય અષ્ટક—કેદારો	એકાદશ અષ્ટક—કાફી
ચતુર્થ અષ્ટક—પરજીયો	દ્વાદશ અષ્ટક—ધનાશ્રી
પંચમ અષ્ટક—શ્રી રાગ	ત્રયોદશ અષ્ટક—દેશાખ
ષષ્ટ અષ્ટક—આશાવરી	ચતુર્દશ અષ્ટક—ટોડી
સપ્તમ અષ્ટક—ધનાશ્રી	પંચદશ અષ્ટક—રામકુલી
અષ્ટમ અષ્ટક—નટ રાગ	ષોડશ અષ્ટક—પ્રભાતી

આ પ્રમાણે કવિ લેખક પોતે. દેશીના રાગો બતાવે છે અને સાથે કોઈ કોઈ પ્રતિમાં ઉપરનાં રાગોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. એ રાગોમાં ગાનાર ગવૈયાનો મને હજુ યોગ થયો નથી, પણ હું એનો અર્થ એવો સમજું છું કે એ પ્રત્યેક રાગ કે રાગિણીમાં જે શબ્દમેળ હોય. તે આમાં છે. મતલબ એ રાગમાં પણ એ બરાબર ગાઈ શકાય તેવું હશે.

ભાષાસૌષ્ઠવ, શબ્દ પસંદગીની વિશાળતા અને ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ સાથે વ્યાકરણમાં રમણતા હોવાથી શબ્દની વિશુદ્ધિ, પસંદગીમાં વિશાળતા અને વિભક્તિ, જાતિ, સમાસ અને કૃદંતકારક આદિની પસંદગીમાં સુકરતા હોઈ કાવ્યની નજરે આ શબ્દચિત્રમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બન્ને આવી શક્યા છે અને એ વસ્તુસ્થિતિનો કાવ્યરસિકોએ લાભ લેવા યોગ્ય છે.

ગીતગોવિંદ. (પંડિત જયદેવ)

સંસ્કૃત ભાષામાં આ ગ્રંથ અજોડ છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કરવા પહેલાં એની કક્ષામાં મૂકી શકાય. તેવા ગ્રંથ સંબંધી કેટલીક હકીકત જણાવવી ઉચિત છે. ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં દેશી રાગોમાં ગાઈ શકાય તેવો. જૈન સાહિત્યમાં બીજો એક પણ ગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો નથી અને સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં **પંડિત જયદેવ કવિવિરચિત ગીતગોવિન્દ** નામનો કાવ્યગ્રંથ જોવામાં આવ્યો છે. એ ગીતગોવિંદ કાવ્યપર કુંભરાજે ' રસિકપ્રિયા ' નામની અને મહામહોપાધ્યાય શ્રી શંકરમિશ્રે ' રસમંજરી ' નામની ટીકાઓ લખી છે. એ ગ્રંથને સને ૧૮૯૯ માં રા. રા. મંગેશ રામકૃષ્ણ **તેલંગે** નિર્ણયસાગર પ્રેસ મારફત છપાવી બહાર પાડ્યો છે.

ગીતગોવિંદના બાર સર્ગ છે જ્યારે શાંતસુધારસના સોળ પ્રસ્તાવ છે. ગીતગોવિંદના રાગો હિંદી ભાષાને અનુકૂળ છે જ્યારે શાંતસુધારસના રાગો ગુજરાતી ભાષાને અનુકૂળ છે.

ગીતગોવિન્દમાં કૃષ્ણ અને રાધાનો શૃંગાર અતિ આકર્ષક ભાષામાં ચીતર્યો છે. એના આરંભમાં જ એ ગ્રંથને वासुदेव-रतिकेलिकथासमेतं કહી વર્ણવે છે અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયને नित्यमेकं चिदानन्दमयमात्मनो रूपम् (૧–૯) માં બનાવવું હતું એટલે એનો મેળ બાય થાય તેમ નથી.

ગીતગોવિન્દનો શૃંગાર અદ્ભુત ગણાય છે. એના એક બેથી વધારે દાખલા આવા શાંતરસ ગ્રંથમાં મૂકવા તે યોગ્ય લાગતું નથી. જેને શૃંગારરસમાં મોજ આવે તેને માટે ગીતગોવિંદ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો કાવ્ય ગ્રંથ છે.

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगः स्मितशाली ।
हरिहरमुग्धवधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ २ ॥
पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥हरिहर०॥ ३ ॥
(પ્રથમ સર્ગ, પ્ર. ૪.)

એના સર્ગનાં નામો જોતાં પણ એનો શૃંગાર ખૂબ ઊંડો જણાશે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ 'सामोददामोदर' છે. બીજો अक्लेशकेशव છે. એમાં રાધા પોતાની વિરહવેદનાનું વર્ણન સખી પાસે કરે છે. ત્રીજા मुग्धमधुसूदन સર્ગમાં રાધાને હૃદયમાં રાખીને વ્રજસુંદરીઓનો કૃષ્ણ ત્યાગ કરે છે તેનું વર્ણન

છે. ચોથા स्निग्धमधुसूदन નામના સર્ગમાં રાધાની સખી કૃષ્ણ પાસે રાધાની વિરહદશાનું વર્ણન કરે છે. પાંચમા साकांक्षपुंडरीकाक्ष નામના સર્ગમાં કૃષ્ણ રાધાને પ્રેમપૂર્વક યમુનાના કુંજમાં આવવાનો સંદેશો કહેવરાવે છે. છઠ્ઠા धृष्टवैकुंठ નામના સર્ગમાં લતાગૃહમાં રહેલી અનુરક્ત રાધા કૃષ્ણ પાસે આવવા અશક્ત બનેલી છે તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. સાતમા नागरनारायण સર્ગમાં સંકેત કરેલ સમયે કૃષ્ણ રાધાને મળતા નથી એટલે એની દશા કેવી થાય છે તેનું વર્ણન છે. આઠમા विलक्ष्यलक्ष्मीपतिः સર્ગમાં, નવમા मुग्धमुकुंद સર્ગમાં, દશમા चतुरचतुर्भुजः સર્ગમાં, અગિયારમા सानन्ददामोदर સર્ગમાં અને બારમા सुप्रीतदामोदर સર્ગમાં રાધા અને કૃષ્ણના રીસામણાં મનામણાં ચાલે છે.

આ આખા ગ્રંથમાં શૃંગાર રસની મુખ્યતા છે અને વચ્ચે વર્ણનમાં હાસ્ય, કરુણા વિગેરે રસો આવે છે. એનું શબ્દચિત્ર અનુપમ છે અને ભાષા પરનો કાબૂ અસાધારણ છે. એમાં શાંત રસનો પ્રસંગ જ નથી એ આખો ગ્રંથ ધ્વનિકાવ્યથી ભરેલો છે એની શાંતસુધારસ ગ્રંથ સાથે સરખામણી માત્ર ગેયતાની બાબતમાં જ થઈ શકે તેમ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગાઈ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રંથો છે. રસિક જનોને ગીતગોવિંદ ગ્રંથ ખૂબ પસંદ પડે તેવો છે. એની કાવ્યચમત્કૃતિ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે. સંસારને સમજનાર અને તેના સ્વરૂપને જાણી એનાથી દૂર ભાગનારને શાંતસુધારસ ગ્રંથ ખૂબ મજા આપે તેવો છે. બન્નેની સરખામણી કોઈ પણ રીતે કરી શકાય તેમ નથી. એકમાં જે વાતનું

યોગ્ય છે તેનું બીજામાં મૂળ ઊંડી ભાવનામાં આવ્યું છે. ગીતગોવિંદમાં અધરસુધારસનું પાન કરવામાં જીવનને ધન્ય માનવામાં આવશે (સ. ૧૨–૫) ત્યારે શાંતસુધારસમાં જીવનને ડાભના અગ્રભાગ પર રહેલ પાણીના ટીપા જેવું અસ્થિર બતાવશે. (૧૦–૧ અષ્ટક)

આટલું છતાં બન્નેની યોજના ઘણી સુંદર છે. કવિ જયદેવનો અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો પ્રગલ્ભ કાવ્યની નજરે સફળ ગણાય. એક રીતે જોઈએ તો કવિ જયદેવનો માર્ગ સરળ હતો. એને શૃંગાર પોષવો હતો, લોકરુચિને અનુસરવું હતું અને પૌદ્ગલિક વિલાસોનું શબ્દચિત્ર આપવું હતું. એમાં કાંઈ ઓછાશ રહે તો લોકો પોતાની કલ્પનાથી પુરવણી કરવા તૈયાર હતા, પણ ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયનો માર્ગ વધારે મુશ્કેલ હતો. એને વિષયકષાયની વિરૂપતા, સંસારની અસારતા, જીવનની ક્ષણિકતા અને ત્યાગધર્મની શ્રેષ્ઠતા બતાવી જે સર્વ રાગની દૃષ્ટિએ ગમે છે તેને છોડાવી દેવાની વાત કરવાની હતી. આવા ચાલુ નજરે ન ગમે તેવા ત્યાગના વિષયને તેઓ પોતાના પાંડિત્યને યોગે ખૂબ ઝળકાવી શક્યા છે.

સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગાઈ શકાય તેવા આ બે જ ગ્રંથો હોવાથી તેનું સામ્ય અત્ર રજૂ કરવું જોઈએ, બાકી એકમાં શૃંગારને પોષવો છે અને બીજામાં શૃંગારને તજવો છે, ત્યાં સમાનતા તો ક્યાંથી આવે ? ત્યાગની બાબત વિષમ છે, કર્કશ છે, પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનાદરણીય લાગે તેવી છે અને બહુધા શુષ્ક હોય છે. તેવી બાબત શ્રી વિનયવિજયે રસમય કરી બતાવી એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં

કોઇ પણ સ્થળે એમણે કર્કશતા આવવા દીધી નથી. ભાષાની નજરે જોઇએ અથવા કાવ્યની નજરે જોઇએ તો જયદેવનું ગીતગોવિંદ જરૂર વધારે ઉચ્ચ સ્થાન લે તેવું છે, જયદેવ શબ્દોની પસંદગીમાં વધારે સફળતા મેળવી શકયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી; છતાં આ શાંતસુધારસ ગ્રંથ સુંદર ભાષામાં-ગેય ભાષામાં-શ્રુતિપટુ સુંદર શબ્દરચનામા રચી શકાયો છે એ અતિ વિશિષ્ટ હકીકત છે. અત્યારે જેમ સ્ત્રીપાત્ર વગર નાટક કે શબ્દચિત્ર લખવું અશકય મનાય છે, તેમજ શૃંગારની પોષણા વગર કાવ્ય કે ગેયરચના અશકય જ મનાય છે, એ અશકય વાતને શકય કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજય જરૂર અભિનંદનને પાત્ર છે.

ગ્રંથપદ્ધતિ—

આખા **શાંતસુધારસ** ગ્રંથની ગાથાઓ ૨૩૪ નીચે પ્રમાણે છે.

શરૂઆતમાં ૮ ગાથા (શ્લોકો) પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ઘાત જેવા છે. છેવટે પ્રશસ્તિના ૭ શ્લોકો છે.

બાકી સોળ ભાવનામાં અનુક્રમે ૩-૩-૫-૫-૫-૫-૫-૫-૭-૭-૭-૭-૮-૭-૭ અને ૫ મળીને ૯૧ શ્લોક છે. આ શ્લોકો ખૂબ પ્રૌઢ ભાષામાં છે અને તેમાં મંદાક્રાન્તા, શાર્દૂલવિક્રીડિત, સગ્ધરા, માલિની, શાલિની, શિખરિણી વિગેરે વૃત્તો બહુ આકર્ષક રીતે વપરાયા છે.

તે ઉપરાંત દરેક ભાવના પર અષ્ટક લખેલ છે તેના સોળ ભાવનાના ૧૨૮ શ્લોકો થાય છે. એ ગેય અષ્ટકો મૂળ રાગોમાં

ગાઈ શકાય છે તેમજ ગુર્જરની દેશીઓમાં પણ ગાઈ શકાય છે તે ઉપર બતાવ્યું છે.

એ રીતે ઉપોદ્ઘાતના ૮, સોળ ભાવનાની પર્યાલોચનાના ૯૧, સોળ અષ્ટકના ૧૨૮ અને પ્રશસ્તિના ૭ મળી આખા ગ્રંથના કુલ ૨૩૪ શ્લોકો અથવા ગાથાઓ છે.

દરેક ભાવનાને લઈ તેનો પ્રથમ પરિચય કરાવવો અને પછી ગેય અષ્ટક લખવું એ પદ્ધતિ ગ્રંથકર્ત્તાએ રાખી છે. દરેક ભાવના પર પરિમિત લખવાનો તેમનો વિચાર ચોક્કસ જણાય છે, કારણ કે આ સોળે ભાવનાઓ તો એવી છે કે એના પર જેટલું લખવું હોય તેટલું લખી શકાય, પણ ગ્રંથકર્ત્તા લોકોની ધીરજ, આયુષ્યની મર્યાદા અને ખાસ કરીને મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસને પરિણામે સમજી ગયા હતા કે લોકોને લાંબી લાંબી વાતો ગમતી નથી એટલે એમણે સૂત્ર જેવી વાતો ટૂંકામાં પણ સુદામ રીતે રજૂ કરી છે. એનું એક એક વાક્ય કોઈ કોઈ સ્થાને તો એવું અર્થ અને ભાવગર્ભિત છે કે એના પર પુસ્તકો લખાય. ગ્રંથકર્ત્તાને ગ્રંથ વિદ્વત્તા બતાવવા માટે બનાવવાનો નહોતો. એમનો બોધ એમણે લોકપ્રકાશમાં બતાવ્યો હતો, એમને આ ગ્રંથ તો આત્મા સાથે વાતો કરવાનો બનાવવો હતો. એમાં મનોવિકાર કે કલ્પનાને જોર આપવું નહોતું, પણ એને મર્યાદામાં લાવી એના પર સંયમ મેળવવાની ચાવીઓ–વિચારધારાઓ બતાવવાની હતી. એ કામ ગ્રંથકર્ત્તા કવિએ સફળ રીતે કર્યું છે.

એના ગેયાષ્ટકો ઘડીભર ગાવા યોગ્ય છે. શાંતિનો સમય હોય, ચેતનરામ જરા લહેરમાં હોય, ઉપાધિઓથી સહજ

વિરમવાનું થયું હોય તેવે વખતે એકાદ ભાવના ઉપાડવી અને અંતરજલ્પ કરવો. ત્યારે એની ખરી મોજ આવશે. એ ગાવામાં મજા આપે તેવી જરૂર છે, પણ એનાથી પણ વધારે મોજ એકલા–એકાંતમાં ચેતનરામ સાથે રમણ કરાવે એવી એની વાતો છે. એમાં નવલની રસાત્મકતા ન હોય કે ગુપ્તચર (ડીટેકટીવ) કથાની પરિણામ જિજ્ઞાસા ઉત્પાદક શૈલી ન હોય, એમાં કવિનાં નિરંકુશ ઉડ્ડયનો ન હોય કે નાટકનાં શૃંગાર, વીર કે હાસ્ય રસ ન હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. એ આખી કૃતિ વિશિષ્ટભાવે આતમરામને ઉદ્દેશીને કુતેહમંદીથી રચવામાં આવી છે. આ ગ્રંથપદ્ધતિ ધ્યાનમાં રાખવાથી એની ભાષાનો પ્રવાહ કયાં જાય છે અને શા માટે જાય છે તેનો આછો પણ ચોક્કસ ખ્યાલ જરૂર આવશે.

ગ્રંથરચનાકાળ અને પ્રશસ્તિ—

આ ગ્રંથની રચના સંવત ૧૭૨૩ માં ગાંધાર નગરમાં કરી એમ ગ્રંથકર્તા પોતે જ જણાવે છે. (જુઓ દ્વિતીય વિભાગ પૃ. ૩૭૪) ગંધપુર નગર એ જંબુસર નજીકનું ગાંધાર જ સંભવે છે. અન્ય પણ કૃતિઓ તેમની ગુજરાતમાં જ બની છે તે પરથી ગ્રંથકર્તાનો વિહાર બહુધા ગુજરાતમા જ થયો હોય એમ સંભવે છે.

અકબરના સમયના જે ગાંધારમાં સેંકડો લખપતિ જૈનો હતા અને જ્યાં થી હીરવિજયસૂરિ વ્યાખ્યાન વાચતા ત્યારે સ્થાન મેળવવાની મુશ્કેલી પડતી હતી ત્યાં અત્યારે એક પણ જૈનની વસતી રહી નથી અને માત્ર એક દેરાસર જ બાકી રહ્યું છે એ કાળબળની અને જૈન સમાજની વર્તમાન દશા

[illegible] આધ્યાત્મિક ગ્રંથના લેખકો પણ હતા અને આવા ગ્રંથ રચી શક્યા હતા. પોતાના આત્મચિંતન અને વિશિષ્ટ કર્મોથી પોતાના આત્મને પવિત્ર કરતા હતા અને જનતાની આત્મિક પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા દ્વારા પોતાનો આત્મવિકાસ સાધતા હતા.

સંવત ૧૭૨૩ થી ઈ. સ. ૧૬૬૭ નો સમય હતો. એ વખતે શહેનશાહ ઔરંગઝેબની આણ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતી હતી. એ જનૂની શહેનશાહે મુસલમાનોને પરિણામે મુગલાઈના પાયાને ડગમગાવી દીધા હતા, પણ તે યુગમાં તે સમજાય તેવું નહોતું. તે જમાને તો મુગલાઈ એની પૂર્ણ જાહોજલાલીમાં પ્રસરતી હતી. એવા વિકટ સમયમાં આવા શાંતરસના ગ્રંથનું પરિશીલન કરવું કે વિલાસનાં કાવ્યો રચવાં (વિનયવિલાસ) એ મન પર અને લેખનશક્તિ પર અસાધારણ કાબૂ બતાવે છે. એ સમય પરત્વે ટૂંક વિગતો આગળ લખી છે તે ઉપરથી જણાશે કે આવા વાતાવરણ અને ખટપટના સમયમાં આવા ગ્રંથની રચના થાય એ ઘણું નવાઈભરેલું લાગે; છતાં એ યુગમાં જૈનના મહાન્ લેખકો થયા છે, આનંદઘનજી જેવા

યોગી થયા છે અને શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા સિદ્ધ લેખકો થયા છે અને એકલા તપગચ્છમાં જ બાવન જેટલા મહાન્ લેખકો-કવિઓ અને ચર્ચા કરનારાઓ થયા છે. એ બતાવે છે કે જે સમયે જેવી જરૂરિયાત હોય તે વખતે તેને યોગ્ય લેખકો નીકળી જ આવે છે. એ યુગમાં આવા વિશિષ્ટ લેખકો થઈ ગયા તેનાં કારણો તપાસવાની જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસવિદો આ પ્રશ્નને જરૂર ચર્ચશે એમ આપણે ઇચ્છીએ. આ ઉપોદ્‌ઘાતની આખરે આપણે પણ એ રસાત્મક ઇતિહાસ વિભાગમાં સહજ ચંચુપ્રવેશ કરશું.

આ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે તપગચ્છ પર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા પ્રવર્તતી હતી એટલે કે તેઓ ગચ્છાધિપતિ હતા એમ લેખકના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે. (બીજો વિભાગ પૃ. ૩૭૪.) તેમના ગુરુ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એટલે 'વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ' આ ગ્રંથરચનાનું કારણ હતો એમ ત્યાં જણાવ્યું છે તે ગ્રંથકર્તાની નમ્રતા સૂચવે છે.

હકીકત એમ જણાય છે કે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાટે પોતાની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના કરી, પણ એ વિજયસિંહસૂરિ તો વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ કાળ કરી ગયા, તેથી વિજયદેવસૂરિએ વિજયપ્રભસૂરિને ૧૭૧૧ માં આચાર્યપદવી આપી અને પોતે ૧૭૧૩ માં કાળ કરી ગયા. એટલે આ ગ્રંથની કૃતિ સં. ૧૭૨૩ માં થઈ ત્યારે આચાર્યપદે વિજયપ્રભસૂરિ હતા. આ વખત પહેલાં પંન્યાસ સત્યવિજય ક્રિયાઉદ્ધાર કરી છૂટા પડી ગયા હતા. એટલે જે પક્ષને ક્રિયાઉદ્ધાર માન્ય હતો તેમણે વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞા સ્વીકારી

નહોતી. આને લગતી કેટલીક હકીકત આ ઉપોદ્ઘાતના છેલ્લા વિભાગમાં ચર્ચશું.

૫. શ્રીગંભીરવિજયકૃત ટીકા—

આ શાંતસુધારસ ગ્રંથ પર પંન્યાસ શ્રીગંભીરવિજય ગણિએ ભાવનગર શહેરમાં સં. ૧૯૬૮ માં સંસ્કૃત ટીકા રચી છે અને તે ટીકાને શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૬૯ માં છપાવી બહાર પાડી છે. ટીકાને છેડે પ્રશસ્તિમાં લેખકશ્રી લખે છે:—

श्रीवृद्धिविजयविनेयौ मुक्तिवृद्धिविजययुतगणधुर्यौ ।
मुनिपश्रीवृद्धिविजयशिष्याणुना त्वगंभीरविजयेन ॥
शान्तसुधारसपानश्रद्धामुग्धेन कृतेयं टीका ।
वसुरसाहिकुलचन्द्रमितवर्षे (१९६८) निजपरोपकृते च भक्त्या ॥

આ ટીકામાં શબ્દાર્થ ભાવાર્થ આપ્યા છે અને કેટલીક સરળતા અર્થને અંગે કરી આપી છે. ટીકાનું પૂર લગભગ ૧૬૦૦ ગ્રંથાગ્ર ગણાય. અર્થ કરવામાં મેં આ ટીકાનો ઉપયોગ સર્વત્ર કર્યો છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથને અંગે વિચારણા કરી. હવે આપણે ગ્રંથકર્ત્તાને અંગે મળી શકતી હકીકત પર દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ.

२

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય

શ્રી 'શાંતસુધારસ' જેવા અપ્રતિમ ગ્રંથની રચના કરનાર ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી અને તેમના સમયના સંબંધમાં કેટલીક હકીકત રજૂ કરવી પ્રસ્તુત છે. કોઇ પણ પુસ્તક જે સમયમાં લખાયું હોય તે સમયના ઇતિહાસને જાણવાથી પુસ્તક સમજવામાં ઘણી સરળતા થાય છે, કારણ કે લેખક ગમે તેટલો પ્રતિભા અને પ્રજ્ઞાસંપન્ન હોય તો પણ તેના સમયની અને તેની આજુબાજુના વાતાવરણની તેના પર અસર થયા વગર રહેતી નથી. સર્વમાન્ય સત્યો રજૂ કરવાના હોય તેની ભાષામાં અને તેનાં દૃષ્ટાંતોની રચનામાં પણ સમયની અસર જરૂર થાય છે; તેથી કોઈ પણ પુસ્તક વિવેચકદૃષ્ટિએ સમજવાની ઇચ્છા હોય તેણે પુસ્તકના લેખકનો અને તેના સમયનો પરિચય મેળવવો ઘટે.

સામાન્ય રીતે ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદમાં બહુ અલ્પ સાધનો મળે છે એ તો આપણી જૂની ફરિયાદ છે પ્રમાણમાં જૈનોએ ઘેરાઘણો ઇતિહાસ જાળવી રાખ્યો છે તેટલે અંશે આનંદદાયક હકીકત ગણાય, છતાં ત્યાં પણ કોઇ પણ લેખક વ્યક્તિનો સીલસીલાબંધ ઇતિહાસ મળે એવું તો એકાદ બે અપવાદ બાદ કરતાં ભાગ્યેજ શક્ય છે. આવા સંયોગોમાં ઉપલબ્ધ

[illegible]

[illegible] અને કૃતિ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના જન્મના સંબંધમાં ઘણી થોડી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનો જન્મ કઈ સાલમાં થયો ? ક્યા પ્રદેશમાં થયો ? તેઓએ કઈ ઉમરે દીક્ષા લીધી ? વિગેરે કાંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. તેઓએ શ્રી લોકપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૂગોળના જ્ઞાનને અંગે લગભગ મહાકોશ જેવો ગ્રંથ છે જેના પર વિશેષ વિસ્તાર ગ્રંથ-કર્તાની કૃતિ-વિભાગ વિચારણામાં આગળ કરવામાં આવશે. એ ગ્રંથના ૩૬ પ્રકાશ (પ્રકરણ) પાડવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પ્રકાશને અંતે ગ્રંથકર્તાએ પોતે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છે:—

"જગતને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી જેઓશ્રીની કીર્તિ છે એવા શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય અને રાજશ્રી તથા તેજપાળના પુત્ર શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે. નિશ્ચિત જગતના તત્ત્વોને દેખાડવામાં દીપક સરખા આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થતાં અર્થોના સમૂહોથી મનોહર આ અગિયારમો સર્ગ સુખેથી સમાપ્ત થયો."[1]

---

૧. વાનકીરૂપે ૧૧મા સર્ગની છેડેનો શ્લોક આપીએ. ઉપર તેનું અવતરણ આપ્યું છે:—

આ શ્લોક પરથી એમ જણાય છે કે સાંસારિકપણામાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પિતાનું નામ તેજપાળ હતું અને માતાનું નામ રાજશ્રી હતું. આ બન્ને નામો વણિક કુળ બતાવે છે. તેજપાળ નામ બહુધા જૈન વણિકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે; કારણ કે તે નામનો સંબંધ તેના વીરધવળના મંત્રીઓ વસ્તુપાળ તેજપાળ સાથે છે. આટલા ઉપરથી સંસારીપણામાં તેઓ વણિક-વાણીઆ જ્ઞાતિના હતા એમ અનુમાન થાય છે.

વણિકોમાં જૈન ધર્મ પાળતી જ્ઞાતિઓ ઓસવાળ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ તથા તે યુગમાં અગ્રવાળ, મોઢ, કપોળ, નાગર જ્ઞાતિઓ પણ હતી એમ તે યુગના શિલાલેખો અને ગ્રંથો પરથી

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-
द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वे प्रदीपोपमे,
सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णोऽयमेकादशः ॥

કેટલાક દાખલા જોવાલાયક છે.

पूर्णः सुखेनादिमः. ' પ્રથમ સર્ગ સુખે પૂરો થયો. '

पूर्णो द्वितीयः सुखम् ' બીજો સર્ગ સારી રીતે પૂરો થયો. '

ऽष्टाविंश. परिपूर्णतामकलयत्सर्गो निसर्गोज्ज्वलः । ' સ્વાભાવિક ઉજ્જ્વળ એવો આ અઠ્ઠાવીશમો સર્ગ પૂરો થયો. '

આવી રીતે છત્રીશે પ્રકાશની નીચે ચોથી પંક્તિમાં જરૂરી ફેરફાર કરીને શ્લોક પૂરો કર્યો છે.

આવા દરેક અંતિમ શ્લોકની પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓ એક સરખી જ છે; જ્યારે ચોથી પંક્તિમાં ઉપર જણાવ્યું તેવો ફેરફાર કરેલ છે.

જણાય છે. એ પૈકી ચરિત્રનાયક કઇ જ્ઞાતિના હતા તે જાણવાનું કાંઇ સાધન મળતું નથી.

ગુરુ—

સદર ટાંચણ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ **શ્રી કીર્તિવિજય વાચક** (ઉપાધ્યાય) હતા. લગભગ દરેક ઠેકાણે પોતાનું નામ લખતી વખતે લેખકશ્રીએ પોતાના ગુરુનું નામ 'કીર્તિ' એટલું તો જરૂર લખ્યું છે જે આપણે હવે પછી જોશું; તેથી તેમના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય હતા એમ ચોક્કસ થાય છે. એ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયનો મૂળ પાટ સાથે સંબંધ કેવા પ્રકારનો હતો તેનું આપણે જરા સંશોધન કરીએ. સદર લોકપ્રકાશ ગ્રંથની આખરે એ ગ્રંથના લેખક શ્રી વિનયવિજયે પોતાનું વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે ઐતિહાસિક નજરે ખાસ ઉપયોગી હોઇ તેનું અવતરણ અત્ર રજૂ કરીએઃ—

"શ્રી વર્ધમાનસ્વામી(મહાવીર સ્વામી)ની પાટે શ્રી ઇંદ્રભૂતિ ગણધરના નાના ભાઇ શ્રી **સુધર્માસ્વામી** (૧) ગણધર થયા. તેની પાટના દીપકરૂપ શ્રી **જંબૂસ્વામી** (૨) થયા. તેની પાટે સંસારસમુદ્રમાં નૌકા સમાન શ્રી **પ્રભવસ્વામી** (૩) થયા. તેમના ચરણકમળને વિકસ્વર કરવામાં સૂર્ય-સમાન **શ્રી શય્યંભવસૂરિ** (૪) થયા. તે મનકના પિતા હતા. તેમની પાટે ઐરાવતેંદ્ર જેવા અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ યશવાળા **શ્રી યશોભદ્રસૂરિ** (૫) થયા. તેની પાટરૂપ ભારને વહન કરવામાં વૃષભ સમાન અને ગણધરોનાં શ્રેષ્ઠ એવા **શ્રી સંભૂતિવિજયસૂરિ** અને **શ્રી ભદ્રબાહુસૂરિ** (૬) લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તે બન્નેની પાટે **શ્રી સ્થૂલ-**

ભદ્રસૂરિ (૭) ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી **શ્રી મહાગિરિ** અને **શ્રી સુહસ્તિ** (૮) નામના ગુરુ (સૂરિ) થયા. તે બન્નેની પાટે **શ્રી સુસ્થિત** અને **સુપ્રતિબદ્ધ** (૯) નામના બન્ને ગણપતિઓ જગતમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા થયા. તેમના પટ્ટરૂપી ભૂષણના મણિ સમાન **શ્રી ઇંદ્રદિન્ન** (૧૦) નામના ગુરુ થયા. તેના પટ્ટના અધિકારી **શ્રી દિન્ન** (૧૧) નામના સૂરિ થયા. તેની પાટે **શ્રી સિંહગિરિ** (૧૨) નામના ગુરુ શોભતા હતા. તેની પાટે **શ્રી વજ્રગુરુ** (૧૩) સ્વામી થયા. તેના પટ્ટને **શ્રી વજ્રસેન** (૧૪) ગુરુ ધારણ કરતા હતા. તેને સ્થાને **શ્રી ચંદ્ર** (૧૫) ગુરુ થયા. તેના પટ્ટ ઉપર **શ્રી સામંતભદ્ર** (૧૬) ગુરુ ઉન્નતિ કરનારા થયા. તેના પટ્ટને **શ્રી દેવસૂરિ** (૧૭) નામના ગુરુ ભજતા હતા. ત્યારપછી **શ્રી પ્રદ્યોતનસૂરિ** (૧૮) થયા. તેને સ્થાને **શ્રી માનદેવસૂરિ** (૧૯) થયા. તેના પટ્ટને ધારણ કરનાર **શ્રી માનતુંગ** (૨૦) નામના ગુરુ થયા. ત્યારપછી **શ્રી વીર** (૨૧) નામના સૂરિ થયા. ત્યારપછી **શ્રી જયદેવસૂરિ** (૨૨) થયા. ત્યારપછી **શ્રી દેવાનંદસૂરિ** (૨૩) અને ત્યારપછી પૃથ્વી પર **શ્રી વિક્રમ** (૨૪) નામના સૂરિ થયા ત્યારપછી **શ્રી નરસિંહ** (૨૫) નામે પ્રસિદ્ધ સૂરિ થયા. તેના પટ્ટના સ્વામી **શ્રી સમુદ્ર** (૨૬) નામના સૂરિ થયા. તેને સ્થાને **શ્રી માનદેવ** (૨૭) સૂરિ અને ત્યારપછી **શ્રી વિબુધપ્રભ** (૨૮) સૂરિ થયા. તેના પદ ઉપર **શ્રી જયાનંદસૂરિ** (૨૯) સૂરિલક્ષ્મીનું પોષણ કરતા હતા તેની પાટે **શ્રી રવિપ્રભસૂરિ** (૩૦) થયા, તેની પાટના સ્વામી **શ્રી યશોદેવ** (૩૧) મુનિરાજ થયા. ત્યારપછી **શ્રી પ્રદ્યુમ્ન** (૩૨) નામના ગુરુ ઉદય પામ્યા. ત્યારપછી

શ્રી માનદેવસૂરિ (૩૩) થયા. ત્યારપછી શ્રી વિમલચંદ્ર (૩૪) ગુરુ થયા. ત્યારપછી શ્રી ઉદ્યોતન (૩૫) નામના ગુરુ થયા. ત્યારપછી શ્રી સર્વદેવ (૩૬) નામના સૂરીંદ્ર થયા. ત્યારપછી શ્રી દેવસૂરિ (૩૭) અને ત્યારપછી ફરીથી શ્રી સર્વદેવ (૩૮) નામના બીજા સૂરિ થયા. ત્યારપછી આ જગતને વિષે પ્રસિદ્ધ જાણે કે નિરંતર ઉદય પામેલા નવીન સૂર્યચંદ્ર હોય એમ ઘણા ગુણવાળા શ્રી યશોભદ્ર અને શ્રી નેમિચંદ્ર (૩૯) નામના સૂરિરાજ થયા. ત્યારપછી અદ્ભુત એવા શ્રી મુનિચંદ્ર (૪૦) નામના મુનિ થયા. ત્યારપછી તેના શિષ્યોને વિષે શ્રેષ્ઠ એવા શ્રી અજિતદેવ (૪૧) અને તેના મુખ્ય શિષ્ય શ્રી દેવસૂરિ નામના વાદી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓમાંના શ્રી અજિતદેવગુરુને સ્થાને પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ શ્રી વિજયસિંહસૂરિ (૪૨) થયા. ત્યારપછી તેના પટ્ટને ધારણ કરનારા, ગચ્છના ભારને વહન કરવામાં ધુરંધર એવા બે સૂરિ થયા. તેમાં પહેલા શ્રી સોમપ્રભસૂરિ શતાર્થી (એક ગાથાના સો અર્થ કરનારા) હતા અને બીજા શ્રી મણિરત્નસૂરિ (૪૩) સત્પુરુષોના મણિ સમાન હતા. ત્યારપછી શ્રી મણિરત્નસૂરિના પટ્ટ ઉપર મણિ સમાન શ્રી જગચ્ચંદ્ર (૪૪) નામના મોટા સૂરિ થયા. તેમના શ્રી દેવેંદ્રસૂરિ (૪૫) અને શ્રી વિજયચંદ્રસૂરિ એ બે મુખ્ય શિષ્યો થયા. ત્યારપછી શ્રી દેવેંદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિદ્યાનંદસૂરિ અને શ્રી ધર્મઘોષ (૪૬) ગુરુ થયા. શ્રી ધર્મઘોષની પછી તેના શિષ્ય શ્રી સોમપ્રભસૂરિ (૪૭) થયા. તેને ચાર દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવા માટે યોદ્ધાઓની જેવા વિશુદ્ધ બોધ પામેલા ચાર શિષ્યો થયા. શ્રી વિમલપ્રભસૂરિ, પરમા-

નંદસૂરિ, પદ્મતિલક સૂરીશ્વર અને શ્રી સોમતિલક (૪૮) નામના ગુરુ થયા. એ ચારે શ્રી સોમપ્રભસૂરિના પટ્ટશિષ્ય હતા. તે સોમતિલકસૂરિના ત્રણ શિષ્યો હતા. શ્રી ચંદ્રશેખરસૂરિ, શ્રી જયાનંદ નામના સૂરિરાજ અને પોતાના પટ્ટરૂપી સિંહાસન ઉપર રાજા સમાન ત્રીજા શિષ્ય શ્રી દેવસુંદર (૪૯) ગુરુ થયા. ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર ગુરુના પાંચ શિષ્યો થયા. શ્રી જ્ઞાનસાગર ગુરુ, દેદીપ્યમાન ગુણવાળા શ્રી કુલમંડનસૂરિ, મહાત્મા શ્રી ગુણરત્નગુરુ, શ્રી સોમસુંદર ગુરુ (૫૦) અને શ્રી સાધુરત્ન ગુરુ ત્યારબાદ શ્રી દેવસુંદર મુનીશ્વરની પાટે શ્રી સોમસુંદર ગુરુ હતા. તેને પણ પાંચ શિષ્યો હતા. તેમાં પોતાના પટ્ટરૂપી ગગનાંગણમાં સૂર્યસમાન મુખ્ય શિષ્ય શ્રી મુનિસુંદર (૫૧) નામના ગણધર થયા. બીજા શ્રી જયચંદ્રસૂરિ, ત્રીજા શ્રી ભુવનસુંદર નામના, ચોથા શ્રી જિનસુંદરસૂરિ અને પાંચમા શ્રી જિનકીર્તિસૂરીંદ્ર થયા. ત્યારપછી શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના પટ્ટ ઉપર સૂર્ય સમાન શ્રી રત્નશેખર (૫૨) નામના ગુરુ થયા. તેમના પટ્ટને ધારણ કરનાર અને રાજાઓને પણ પૂજ્ય લક્ષ્મી શબ્દવડે યુક્ત સાગર એટલે શ્રી લક્ષ્મીસાગર (૫૩) સૂરિ થયા. ત્યારપછી તેના પદને ધારણ કરનાર અને સાધુઓના ગુરુ શ્રી સુમતિ (૫૪) નામના પ્રભુ પ્રભાને વહન કરતા હતા. તેના પદને મોટા ગુણના ઉદયવાળા હેમ શબ્દ સહિત વિમળ એટલે શ્રી હેમવિમળસૂરિ (૫૫) દીપાવવા લાગ્યા. તેની પાટે ઉગ્ર તપવાળા વૈરાગ્યવંતમાં અગ્રેસર અને ભવ્યોનો ઉપકાર કરવામાં તત્પર એવા શ્રી આનંદવિમળ (૫૬) નામના ગણધર થયા. તેમણે સંવત ૧૫૮૨ વર્ષે ક્રિયાઉદ્ધાર કરીને

જિનશાસનના શિખર ઉપર પતાકાની જેમ કીર્તિને ફેલાવી રહી પદ્મ એટલે કમળનો અને બીજા અર્થમાં પરમા એટલે જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીનો ઉલ્લાસ કરતા, નિર્મળ મતિવાળા અને પાપરૂપી પંક રહિત એવા એ આનંદવિમળ નામના ગુરુ ચંદ્રની જેમ મનોહર દીપતા હતા. શરદઋતુની જેમ મનોહર કાંતિવાળા તેમણે પ્રમાદરૂપ વાદળથી ઢંકાયેલા અને તેને લઈને મંદ કિરણવાળા ચારિત્રરૂપી સૂર્યને દેદીપ્યમાન કર્યો હતો, ત્યારપછી તેમની પાટે તપગચ્છમાં અધિક ભાગ્યના નિધિ સમાન, ગુણના સાગર સમાન, સારા વિધાનને વૃદ્ધિ પમાડનાર ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવળ યશવાળા અને જૈન ધર્મધુરંધર **શ્રી વિજયદાનસૂરિ** (૫૭) નામના ગુરુ કાંતિને ધારણ કરતા હતા. તેમની પાટે વિજયવડે ઉલ્લાસ પામતા **શ્રી હીરવિજય** (૫૮) નામના ગુરુ થયા. તેમનો મહિમા આ કલિયુગમાં પણ દેવોએ વિસ્તાર્યો હતો. તેમના વચનથી મ્લેચ્છના સ્વામી અકબર બાદશાહ પણ બોધ પામ્યા હતા, તથા દયા અને દાનમાં ઉદાર એવા તેઓએ આખી પૃથ્વીને અરિહંતના ધર્મમય કરી હતી. ત્યારપછી તેમની પાટે ધીર એવા **શ્રીવિજયસેન** (૫૯) સૂરિરાજે તપગચ્છરૂપી રાજ્યની ધૂરાને ધારણ કરી. તેમને અકબર બાદશાહની સમક્ષ મોટા વાદીઓના સમૂહે આપેલી જયલક્ષ્મી વરી હતી. તેમની પાટે મુકુટના મણિની જેમ જેની કીર્તિરૂપી કાંતિનો પ્રતાપ દેદીપ્યમાન હતો, જેની મોટી તપલક્ષ્મી વિસ્તાર પામી હતી એવા અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ગૌતમ ગણધરની પ્રતિકૃતિરૂપ અતિ દક્ષ અને જંગમ કલ્પવૃક્ષ જેવા **શ્રી વિજયદેવ** (૬૦) નામના સૂરિ થયા. તે વિજયદેવસૂરિએ પોતાની પાટે સ્થાપન કરેલા સૂરિ **શ્રી વિજયસિંહ** (૬૧)

નામના સુગુરુ દીપકની પેઠે પોતાના તેજવડે જગતને દીપાવવા લાગ્યા. તેઓ પૃથ્વી પર ભવ્ય જનોના સમૂહને પ્રતિબોધ કરીને પોતાના ગુરુ વિદ્યમાન હોવા છતાં દેવોને પ્રતિબોધ કરવા માટે અમારા પ્રેમનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા. ત્યારપછી હમણા શ્રી વિજયદેવ નામના તપગચ્છના સ્વામીએ પોતાની પાટના સ્વામી તરીકે સ્થાપન કરેલા મોટા ગુણસમૂહને ધારણ કરનારા અને મોટા ભાગ્યના સ્થાન રૂપ શ્રી વિજયપ્રભ (૬૨) નામના ગણધર વિજય પામે છે."

આ લંબાણ ટાંચણ આપણા ચારિત્રનાયક શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનું પોતાનું લખેલ છે. સદર પ્રશસ્તિ લોકપ્રકાશ નામના ગ્રંથને છેડે સંવત ૧૭૦૮ ના વૈશાખ શુદિ પાંચમને રોજ જૂનાગઢમાં લખી છે એમ લેખકશ્રી પોતે જ સદર પ્રશસ્તિને છેડે લખે છે એટલે સંવત ૧૭૦૮ માં શ્રી તપગચ્છના નાયક શ્રી વિજયસિંહસૂરિ હતા એમ નિશ્ચિત થાય છે. વિજયપ્રભસૂરિને આચાર્યપદ મળ્યું નહોતું તે આગળ જોવામાં આવશે તેઓ તપગચ્છની બાસઠમી પાટે થયા તે ઉપર જણાવેલા આંકડાઓ પરથી જણાય છે. આ સંબંધમાં થોડી ગેરસમજુતી જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯ ના અષાડ શુદિ ૨ ને દિવસે છે, એમ છતાં આ લોકપ્રકાશ ગ્રંથ સં ૧૭૦૮માં વૈશાખ શુદિ ૫ ને રોજ પૂરો થયો છે તેમાં વિજયપ્રભસૂરિનું નામ કેવી રીતે આવી શકે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. શ્રી વિજયપ્રભનું આચાર્યપદ ગાંધારમાં સં. ૧૭૧૦ માં થયું છે. આ બાબત વધારે તપાસ કરવા યોગ્ય છે. શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો બાકીનો સમય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં પૂરો

થાય છે તેથી અત્યારે આપણે જે સમયનો નિર્ણય કરીએ છીએ તે વિજયપ્રભસૂરિનો સમય છે ને ધ્યાનમાં રાખવું. આ સંબંધી વધારે વિગત છેવટના વિભાગમાં આપી છે.

જીવનસમય—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જન્મ કઈ સાલમાં થયો તેને માટે કોઈ પ્રકારની માહિતી મળી શકતી નથી. તેમના સ્વર્ગગમનનો સમય બરાબર મળી આવે છે તે માટે આપણે શ્રી શ્રીપાળના રાસની પ્રશસ્તિ જોઈશું. ચોક્કસ તારીખ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. આ પ્રશસ્તિને અંગે થોડો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. સંવત્ ૧૭૩૮ માં રાંદેર શહેરે (સૂરતની બાજુમાં) **શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે** ચાતુર્માસ કર્યું હતું. ત્યાં તેમણે **શ્રીપાળરાસ**ની શરૂઆત સંઘના આગ્રહથી કરી. રાસના ત્રણ ખંડ પૂરા કર્યા અને ચોથા ખંડનો થોડો ભાગ રચાયા બાદ તેઓનું સ્વર્ગગમન થયું. ત્યારપછીનું રાસ-રચનાનું કામ **શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે** પૂર્ણ કર્યું. એ હકીકત સદર રાસની નીચેની **પ્રશસ્તિ**માં ઉપાધ્યાય **શ્રીમદ્યશો-વિજયજી**એ પોતાને હાથે લખી છે તેથી તે પુરાવા તરીકે ઘણી મહત્ત્વની વાત છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે:—

તપગચ્છનંદન સુરતરુ પ્રગટ્યા, હીરવિજય ગુરુરાયા જી;
અકબરશાહે જસ ઉપદેશે, પડહ અમારી વજાયા જી. ૧

હેમસૂરિ શાસન મુદ્રાએ, હેમ સમાન કહાયા જી;
જાચો હીરો જે પ્રભુ હોતાં, શાસન સોહ ચઢાયા જી. ૨

તાસ પટે પૂર્વાચલ ઉદયો, દિનકર તુલ્ય પ્રતાપી જી;
ગંગાજળ નિર્મળ જશની રતિ, સઘળે જગમાંહી વ્યાપી જી. ૩

શાહ સભામાંહે વાદ કરીને, જિનમત થીરતા થાપી જી;
બહુ આદર જસ શાહે દીધો, બિરૂદ સવાઈ આપીજી. ૪

શ્રી વિજયસેનસૂરિ તસ પટધર, ઉદયા બહુ ગુણવંતા જી;
જાસ નામ દશદિશિ છે ચાવું, જે મહિમાએ મહંતા જી. ૫

શ્રી વિજયપ્રભ તસ પટધારી, સૂરિ પ્રતાપે છાજે જી;
એહ રાસની રચના કીધી, સુંદર તેહને રાજે જી. ૬

સૂરિ હીરગુરુની કીર્ત્તી, કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાયા જી;
શિષ્ય તાસ શ્રી વિનયવિજય વર, વાચક સુગુણ સોહાયા જી. ૭

વિદ્યા વિનય વિવેક વિચક્ષણ, લક્ષણ લક્ષિત દેહા જી;
સોભાગી ગીતારથ સારથ, સંગત સખર સનેહા જી. ૮

સંવત સતર અડત્રીશા વરષે, રહી રાંદેર ચોમાસે જી;
સંઘતણા આગ્રહથી માંડ્યો, રાસ અધિક ઉલ્લાસે જી. ૯

સાર્ધસપ્તશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી;
તેના ગુણ ગાવે છે ગોરી, મિલી મિલી થોકે થોકે જી. ૧૦

તાસ વિશ્વાસભાજન તસ પૂરણ, પ્રેમ પવિત્ર કહાયા જી;
શ્રીનયવિજય વિબુધપયસેવક, સુજસવિજય ઉવજ્ઝાયાજી. ૧૧

ભાગ થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતે જી;
તેણે વળી સમકિતદૃષ્ટિ જે નર, તેહ તણે હિતહેતે જી. ૧૨

જે ભાવે એ ભણશે ગુણશે, તસ ઘર મંગળમાળા જી;
બંધુર સિંધુર સુંદર મંદિર, મણિમય ઝાકઝમાળજી. ૧૩

દેહ સબળ સસનેહ પરિચ્છદ, રંગ અભંગ રસાળા જી;
અનુક્રમે તેહ મહોદય પદવી, લહેશે જ્ઞાન વિશાળજી. ૧૪

આ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે સંવત ૧૭૩૮ માં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રાંદેરમાં ચોમાસુ કર્યું હતું. આ રાસની પ્રશસ્તિ પર વધારે વિવેચન આગળ જતાં થશે. અહીં તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેઓ સંવત ૧૭૩૮ ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન કાળધર્મ પામ્યા. આ રીતે તેઓના સ્વર્ગગમનનો સમય નિર્ણીત થાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મસમય નક્કી થઈ શકે તેવું કોઇ પણ સાધન મળી શક્યું નથી. હવે પછી તેમની કૃતિઓ પર વિવેચન આવશે તે પરથી માલૂમ પડશે કે તેઓએ શ્રી કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા ટીકા સંવત ૧૬૯૬ ની સાલમાં જેઠ શુદિ ૨ ગુરુવારે પૂરી કરી હતી. સદર ટીકાની કૃતિ જોતાં તે વખતે તેમનું વય ૩૫ વર્ષનું ઓછામાં ઓછું હોવું સંભવે, તો તે રીતે વિચારતાં તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૬૬૧ લગભગ ગણાય. તેમની કૃતિઓ વિગેરેનો વિચાર કરતાં હું તેમનો સમય સંવત ૧૬૬૦ થી ૧૭૩૮ સુધી મૂકું છું. જન્મસમય માત્ર અનુમાનથી મૂક્યો છે તેમાં પાંચ દશ વર્ષ વધારે ઓછા બન્ને બાજુએ હોય. સ્વર્ગગમન સમય તો નક્કી જ છે. તારિખ મળી શકતી નથી આ ઉપરથી શ્રી વિનયવિજય મહારાજનો સમય આપણે વિક્રમની સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ગણી શકીએ. અંગ્રેજી સાલ ઈ. સ. ૧૬૦૪ થી ૧૬૮૨ આવે એટલે આખી ઈસ્વીસનની સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીને સ્પર્શે છે.

ગુરુપરંપરા—

શ્રી વિનયવિજયજીએ તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી તે વખતના અરસામાં તેમની ગુરુપરંપરા કેવા પ્રકારની હશે તે વિચારવું

પ્રાસંગિક છે. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમાં જૈન ધર્મને અપનાવનાર અનેક મહાપુરુષો થયા છે. તેઓએ પોતાની પ્રતિભા અને સાહિત્યશક્તિથી જેમ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સુંદર કાર્ય કર્યું છે તેમજ વિશુદ્ધ ચારિત્રથી અને મજબૂત સ્વાત્માં-કુશથી જૈન શાસનને દીપાવ્યું છે. આપણે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુરુપરંપરા જરા જોઈ લેઇએ એટલે આખી સત્તરમી સદીનો સહજ ખ્યાલ આવે.

સત્તરમી સદી પર શ્રી વિજયહીરસૂરિની છાયા જરૂર પડી હોય એમ જૈન સમાજનો તે કાળનો ઇતિહાસ વાંચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. તેમનો જન્મ તો સોળમી સદીમાં સંવત ૧૫૮૩ માં થયો અને તેમની દીક્ષા સંવત ૧૫૯૬ માં થઇ, પણ તેમનો સર્વ વિકાસ સત્તરમી સદીમાં થયો. નાડુલાઈમાં તેમને પંડિતપદ ૧૬૦૭ માં આપવામાં આવ્યું અને બીજે જ વર્ષે સંવત્ ૧૬૦૮માં ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું. શિરોહીમાં આચાર્યપદ ૧૬૧૦ માં આપ્યું. એ હીરવિજયસૂરિ તપગચ્છમાં ૫૮ મી પાટે થયા તે વાત ઉપર ટાંકેલ લોકપ્રકાશ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જોઈ ગયા. શ્રી હીરવિજયસૂરિ ઉગ્ર પ્રારબ્ધી અને ક્રિયાપાત્ર તથા વિદ્વાન હતા. શ્રી હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય તથા શ્રી વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વિગેરે જોતાં તેઓની તપગચ્છમાં આમ્નાય અચળ હતી એમ જણાય છે. અકબર પાદશાહના આમંત્રણથી ગાંધારથી વિહાર કરી તેઓ ફત્તેપુર સીકરીમાં પાદશાહને સં. ૧૬૩૯ માં મળ્યા અને ત્યાં તેમણે પાદશાહ સમક્ષ જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. પાદશાહની તેમના તરફ પસંદગી સારી થઇ, તેમણે પાદશાહનો ચાહ પણ મેળવ્યો અને પાદશાહે તેમને 'જગદ્-

ગુરુ 'નું બિરુદ સં. ૧૬૪૦ માં આપ્યું. તેઓશ્રીનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૫૨ માં ઉના (સોરઠ) ગામે થયું.

આ પ્રતાપી આચાર્યની અસર આખી સદી પર થઇ છે. તેમણે સાધુઓના શિસ્ત માટે ખૂબ વિચાર કર્યા જણાય છે અને **ધર્મસાગર** જેવી પ્રબળ વ્યક્તિને પણ પોતે અંકુશમાં રાખી શક્યા છે એ તેમનું આત્મતેજ બતાવે છે.

તેમના ગુરુ **વિજયદાનસૂરિ** ૧૬૨૧ માં સ્વર્ગે જતાં તેમના પર તપગચ્છની સર્વ જવાબદારીઓ આવી. એ જવાબદારી તેઓએ કેટલી બાહોશીથી ઉપાડી લીધી તે શ્રી હીરસૌભાગ્યાદિ ગ્રંથોથી જોઇ શકાય છે. તેમના શિષ્ય **વિજયસેનસૂરિ**ને આચાર્યપદ સંવત ૧૬૨૮ માં આપ્યું. શ્રી વિજયસેનસૂરિનું સ્વર્ગગમન સંવત ૧૬૭૨ માં થયું. એ તપગચ્છની ૫૯ મી પાટે થયા. આ બન્ને આચાર્યોનો શાસ્ત્રબોધ એટલો સારો હતો કે આજે પણ તેમના લખેલા '**હીરપ્રશ્ન**' અને '**સેનપ્રશ્ન**' ખૂબ આધારભૂત ગણાય છે. એમાં શિષ્યો કે શ્રાવકોએ જે શંકાઓ પૂછી તેના તે આચાર્યોએ જવાબ આપ્યા છે, પણ એ પ્રશ્નો વિચારતાં તે યુગમાં કેવા સવાલો થતાં હતાં, લોકોની તત્ત્વરુચિ અને ક્રિયારુચિ કેવી હતી, લોકો ક્રિયામાર્ગ તરફ કેટલું વલણ ધરાવતા હતા તે વિગેરે અનેક બાબતો પર અજવાળું પડે તેમ છે.

શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય **શાંતિચંદ્ર**ને ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૦ માં પ્રાપ્ત થયું. **ભાનુચંદ્ર**ને ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૮માં પ્રાપ્ત થયું. તેમના શિષ્ય **સિદ્ધિચંદ્રે** કાદંબરી ઉપર સરળ ટીકા રચી છે.

આ યુગમાં સાહિત્યસેવા ઠીક થઈ જણાય છે, પણ શ્રી વિજયસેનસૂરિના સ્વર્ગગમન પછી તપગચ્છમાં અંદર અંદરની ખટપટ શરૂ થઈ. શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય અને તે સમયના તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયદેવસૂરિએ તે સમયમાં ઉદ્ભવેલા સાગરગચ્છનો શરૂઆતમાં પક્ષ કર્યો. એ વાત તે સમયના બીજા સાધુઓને પસંદ ન પડી, એટલે શ્રી સોમવિજય, ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે મળી તપગચ્છના આચાર્યપદ પર રામવિજયની સ્થાપના કરી અને તેમનું વિજયતિલકસૂરિ નામાભિધાન કર્યું.

પણ બન્યું એવું કે વિજયતિલકસૂરિ તો આચાર્યપદ પર આવ્યા પછી તુરતજ કાળ કરી ગયા. એટલે તેમના સ્થાન પર તપગચ્છની પાટે વિજયઆનંદસૂરિની સ્થાપના સં. ૧૬૭૬ માં કરવામાં આવી. આ રીતે તપગચ્છમાં એકી વખતે બે આચાર્ય થયા. વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિ.

ત્યારપછી બન્ને આચાર્યો વચ્ચે મેળ ૧૬૮૧ માં થયો, પણ અંતે વિષમ સ્થિતિ થઇ અને એક ગચ્છના બે ભાગલા પડી ગયા. વિજયદેવસૂરિને અનુસરનારા દેવસૂરના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા અને વિજયઆનંદસૂરિને અનુસરનારા આનંદસૂર અથવા આણસૂરના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. એક બાપના બન્ને દીકરા હોવા છતાં મતભેદ રહ્યો અને મમત્વ થયો. એ અરસામાં જે પરિસ્થિતિ થઇ, કચવાટ શરૂ થયા અને સંઘમાં ભિન્નતા થઇ તેની અસર અત્યાર સુધી ચાલે છે. અવિચ્છિન્ન ધારા તૂટી ગઈ અને સંઘમાં સમાજહિતના સવાલોની ચર્ચાને બદલે અંગત ચર્ચા, કરેલ કાર્યની ટીકા અને

[illegible]

એ મહાપ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી હીરવિજય પાસે શ્રી કીર્તિ-વિજયની દીક્ષા સં. ૧૬૩૨ માં અમદાવાદમાં થઈ, તે વખતે કુલ ૧૮ જણાને દીક્ષા આપવામાં આવી. શ્રી કીર્તિવિજય સાથેના દીક્ષિતમાં એક ધનવિજયનું નામ આવે છે. તેમણે શ્રી મુનિ-સુંદરસૂરિકૃત શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર ટીકા રચી છે, તે ઉપ-લબ્ધ છે. આ કીર્તિવિજય સાથે તે જ દિવસે સોમવિજયે દીક્ષા લીધી. તે સોમવિજય અને કીર્તિવિજય સંસારીપણે સગા ભાઈઓ હતા એમ શ્રી શાંતસુધારસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૩૯૨) આ કીર્તિવિજયની પાસે આગળ્યા ગ્રંથના કર્તા શ્રી વિનયવિજયની દીક્ષા થઈ. કઈ સાલમાં અને કેટલી વયે દીક્ષા થઈ તેની કશી વિગત કોઈ પણ સ્થળેથી મળી શકી નથી.

શ્રી વિજયદેવસૂરિ(૬૦)ની પાટે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ આવ્યા. તેઓ ૬૧ મા પટ્ટધર થયા, પણ ગુરુની હયાતીમાં કાળ કરી ગયા (સં. ૧૭૧૦). તેમની પાટે ૬૨ મા પટ્ટધર શ્રી વિજય-પ્રભસૂરિ આવ્યા. તેમના રાજ્યમાં આ ગ્રંથ થયો તે પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧ મી પાટે પણ ગણે છે. આ સમયનો ઇતિહાસ તથા સમકાલીનોની હકીકત આગળ ઉપર આવશે. અત્ર તો ગુરુપરંપરા બતાવવા પૂરતો આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જીવનચર્યા—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની જીવનચર્યાના સંબંધમાં કાંઇ પણ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમના કોઇ શિષ્યે તેમનો રાસ પણ લખ્યો નથી એટલે એમના જીવન સંબંધી હકીકત માત્ર અનુમાન ઉપરથી અને તેમના લેખો ઉપરથી તારવવી પડે તેમ છે; તે સિવાય કાંઇ પણ હકીકત મળી શકી નથી. એમના સંબંધમાં લોકવાર્તા ચાલે છે તે વાર્તાનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરી તેની શક્યાશક્યતા વિચારી જઇએ—

(૧)

એક લોકકથા નીચે પ્રમાણે છે—

શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય, જેઓ આગળ જતાં બન્ને ઉપાધ્યાય થયા હતા તેમના સંબંધમાં એક એવી વાર્તા ચાલે છે કે એ બન્ને કાશીએ જઇ ગુપ્તવેશે રહ્યા, સાધુપણાના વસ્ત્રો દૂર કર્યા અને તેમણે વિનુલાલ અને જસુલાલનાં નામ ધારણ કરી બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે રહી બાર વર્ષ સુધી ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરુ એમના અભ્યાસથી રાજી હતા, પણ એક ન્યાયનો વિશિષ્ટ ગ્રંથ ગુરુ પોતાના કુળના પુત્રો સિવાય અન્ય કોઇને બતાવતા નહિ. જસુલાલને આ હકીકતની ખબર પડી હતી. એક વખત ગુરુ તે ગ્રંથનો અભ્યાસ પોતાના પુત્રને કરાવતા હતા, અમુક કોટિ લગાવતા હતા ત્યારે જસુલાલે એને બીજી રીતે બરાબર લગાવી. ગુરુને એના જ્ઞાન અને બુદ્ધિની તીવ્રતા માટે માન થયું. એણે જણાવ્યું કે સદર ગ્રંથ તેઓ માત્ર એક વાર જસુલાલ અને

આ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે સંવત ૧૭૩૮ માં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રાંદેરમાં ચોમાસુ કર્યું હતું. આ રાસની પ્રશસ્તિ પર વધારે વિવેચન આગળ જતાં થશે. અહીં તે પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેઓ સંવત ૧૭૩૮ ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન કાળધર્મ પામ્યા. આ રીતે તેઓના સ્વર્ગગમનનો સમય નિર્ણીત થાય છે.

તેઓશ્રીનો જન્મસમય નક્કી થઈ શકે તેવું કોઇ પણ સાધન મળી શક્યું નથી. હવે પછી તેમની કૃતિઓ પર વિવેચન આવશે તે પરથી માલૂમ પડશે કે તેઓએ શ્રી કલ્પસૂત્ર પરની સુબોધિકા ટીકા સંવત ૧૬૯૬ ની સાલમાં જેઠ શુદિ ર ગુરુવારે પૂરી કરી હતી. સદર ટીકાની કૃતિ જોતાં તે વખતે તેમનું વય ૩૫ વર્ષનું ઓછામાં ઓછું હોવું સંભવે, તો તે રીતે વિચારતાં તેઓશ્રીનો જન્મ સંવત ૧૬૬૧ લગભગ ગણાય. તેમની કૃતિઓ વિગેરેનો વિચાર કરતાં હું તેમનો સમય સંવત ૧૬૬૦ થી ૧૭૩૮ સુધી મૂકું છું. જન્મસમય માત્ર અનુમાનથી મૂક્યો છે તેમાં પાંચ દશ વર્ષ વધારે ઓછા બન્ને બાજુએ હોય. સ્વર્ગગમન સમય તો નક્કી જ છે. તારિખ મળી શકતી નથી. આ ઉપરથી શ્રી વિનયવિજય મહારાજનો સમય આપણે વિક્રમની સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ગણી શકીએ. અંગ્રેજી સાલ ઈ. સ. ૧૬૦૪ થી ૧૬૮૨ આવે એટલે આખી ઇસ્વીસનની સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીને સ્પર્શે છે.

ગુરુપરંપરા—

શ્રી વિનયવિજયજીએ તપગચ્છમાં દીક્ષા લીધી તે વખતના અરસામાં તેમની ગુરુપરંપરા કેવા પ્રકારની હશે તે વિચારવું

પ્રાસંગિક છે. વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દિમાં જૈન ધર્મને અપનાવનાર અનેક મહાપુરુષો થયા છે. તેમણે પોતાની પ્રતિભા અને ચારિત્ર્યશક્તિથી જૈન શાસનના ક્ષેત્રમાં સુંદર કાર્ય કર્યું છે તેમજ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને અનુપમ ત્યાગના ગુણથી જૈન શાસનને દીપાવ્યું છે. આથી શ્રી જિનવિજય ઉપાધ્યાયની ગુરુપરંપરા જરા જોઈ લઈએ એટલે આખી સત્તરમી સદીનો સહજ ખ્યાલ આવે.

સત્તરમી સદી પર થી વિજયહીરસૂરિની છાયા જરૂર પડી હોય એમ જૈન સમાજનો તે કાળનો ઇતિહાસ જોતાં કહ્યા વગર રહે તેમ નથી. તેમનો જન્મ તો સોળમી સદીમાં સંવત્ ૧૫૮૩ માં થયો અને તેમની દીક્ષા સંવત્ ૧૫૯૬ માં થઈ, પણ તેમનો સર્વ વિકાસ સત્તરમી સદીમાં થયો. નાડુલાઈમાં તેમને પંડિતપદ ૧૬૦૭ માં આપવામાં આવ્યું અને બીજે જ વર્ષે સંવત્ ૧૬૦૮ માં ઉપાધ્યાય પદ મળ્યું. શિરોહીમાં આચાર્યપદ ૧૬૧૦ માં આપ્યું. એ હીરવિજયસૂરિ તપગચ્છમાં ૫૮ મી પાટે થયા તે વાત ઉપર ટાંકેલ લોકપ્રકાશ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જોઈ ગયા. શ્રી હીરવિજયસૂરિ ઉગ્ર પ્રારબ્ધી અને ક્રિયાપાત્ર તથા વિદ્વાન હતા. શ્રી હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય તથા શ્રી વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વિગેરે જોતાં તેઓની તપગચ્છમાં આમ્નાય અચળ હતી એમ જણાય છે અકબર પાદશાહના આમંત્રણથી ગાંધારથી વિહાર કરી તેઓ ફત્તેપુર સીકરીમાં પાદશાહને સં. ૧૬૩૯ માં મળ્યા અને ત્યાં તેમણે પાદશાહ સમક્ષ જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. પાદશાહની તેમના તરફ પસંદગી સારી થઈ, તેમણે પાદશાહનો ચાહ પણ મેળવ્યો અને પાદશાહે તેમને 'જગદ્-

ગુરુ'નું બિરુદ સં. ૧૬૪૦ માં આપ્યું. હીરવિજયસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૫૨ માં ઉના (સોરઠ) ગામે થયું.

આ પ્રતાપી આચાર્યની અસર આજ સુધી રહી ગઈ છે. તેમણે સાધુઓના શિસ્ત માટે પણ વિચાર કર્યો જણાય છે અને ધર્મસાગર જેવી પ્રબળ વ્યક્તિને પણ પોતાના અંકુશમાં રાખી શક્યા છે એ તેમનું આત્મતેજ બતાવે છે.

તેમના ગુરુ વિજયદાનસૂરિ ૧૬૨૨ માં સ્વર્ગે જતાં તેમના પર તપગચ્છની સર્વ જવાબદારીઓ આવી. એ જવાબદારી તેઓએ કેટલી બાહોશીથી ઉપાડી લીધી તે શ્રી હીરસૌભાગ્યાદિ ગ્રંથોથી જોઈ શકાય છે. તેમના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિને આચાર્યપદ સંવત ૧૬૨૮ માં આપ્યું. શ્રી વિજયસેનસૂરિનું સ્વર્ગગમન સંવત ૧૬૭૨ માં થયું. એ તપગચ્છની ૫૯ મી પાટે થયા. આ બન્ને આચાર્યોનો શાસ્ત્રબોધ એટલો સારો હતો કે આજે પણ તેમના લખેલા '**હીરપ્રશ્ન**' અને '**સેનપ્રશ્ન**' પણ આધારભૂત ગણાય છે. એમાં શિષ્યો કે શ્રાવકોએ જે શંકાઓ પૂછી તેના તે આચાર્યોએ જવાબ આપ્યા છે, પણ એ પ્રશ્નો વિચારતાં તે યુગમાં કેવા સવાલો થતાં હતાં, લોકોની તત્ત્વરુચિ અને ક્રિયારુચિ કેવી હતી, લોકો ક્રિયામાર્ગ તરફ કેટલું વલણ ધરાવતા હતા તે વિગેરે અનેક બાબતો પર અજવાળું પડે તેમ છે.

શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય **શાંતિચંદ્રને** ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૦ માં પ્રાપ્ત થયું. **ભાનુચંદ્રને** ઉપાધ્યાયપદ સંવત ૧૬૪૮માં પ્રાપ્ત થયું. તેમના શિષ્ય **સિદ્ધિચંદ્રે** કાદંબરી ઉપર સરળ ટીકા રચી છે.

આ યુગમાં ક્રિયોદ્ધારના રીતે એવું બન્યું છે, પણ શ્રી વિજયસેનસૂરિના સ્વર્ગગમન પછી તપગચ્છમાં અંદર અંદર ખટપટ શરૂ થઈ. શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય અને તે સમયના તપગચ્છનાયક શ્રી વિજયદેવસૂરિએ તે સમયમાં ફેરવેલા આગમગચ્છના શરૂઆતમાં પણ હતી. એ વાત તે સમયના બીજા સાધુઓને પસંદ ન પડી, એટલે શ્રી રામવિજય, ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે મળી તપગચ્છના આચાર્યપદ પર રામવિજયની સ્થાપના કરી અને તેમનું વિજયતિલકસૂરિ નામાભિધાન કર્યું.

પણ બન્યું એવું કે વિજયતિલકસૂરિ તો આચાર્યપદ પર આવ્યા પછી તુરતજ કાળ કરી ગયા. એટલે તેમના સ્થાન પર તપગચ્છની પાટે વિજયઆનંદસૂરિની સ્થાપના સં. ૧૬૭૬ માં કરવામાં આવી. આ રીતે તપગચ્છમાં એકી વખતે બે આચાર્ય થયા. વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિ.

ત્યારપછી બન્ને આચાર્યો વચ્ચે મેળ ૧૬૮૧ માં થયો, પણ અંતે વિષમ સ્થિતિ થઈ અને એક ગચ્છના બે ભાગલા પડી ગયા. વિજયદેવસૂરિને અનુસરનારા દેવસૂરના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા અને વિજયઆનંદસૂરિને અનુસરનારા આનંદસૂર અથવા આણસૂરના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. એક બાપના બન્ને દીકરા હોવા છતાં મતભેદ રહ્યો અને મમત્વ થયો. એ અરસામાં જે પરિસ્થિતિ થઈ, કચવાટ શરૂ થયા અને સંઘમાં ભિન્નતા થઈ તેની અસર અત્યાર સુધી ચાલે છે. અવિચ્છિન્ન ધારા તૂટી ગઈ અને સંઘમાં સમાજહિતના સવાલોની ચર્ચાને બદલે અંગત ચર્ચા, કરેલ કાર્યની ટીકા અને

હંગામા વગરની વિચારોની અથડામણી ગાઢ થઈ. ભાગાકારોની ચર્ચાથી આ દશાનો ત્યારપછી અનિષ્ટ હદ થયો. આચાર્ય ગુજરાતનું રૂપ લીધું અને વાદ-વાદીઓ ગમના જ આક્ષેપ ને તે સર્વ હકીકત ગણ્ય ગમના જ વખત છે. તે સમયનો ઇતિહાસ સમજવા માટે આ આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

એ મહાપ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી હીરવિજય પાસે શ્રીકીર્તિ-વિજયની દીક્ષા સં. ૧૬૩૧ માં અમદાવાદમાં થઇ. તે વખતે કુલ ૧૮ જણને દીક્ષા આપવામાં આવી. શ્રી કીર્તિવિજય સાથેના દીક્ષિતમાં એક ધનવિજયનું નામ આવે છે. તેમણે શ્રી મુનિ-સુંદરસૂરિકૃત શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ પર ટીકા રચી છે. તે ઉપ-લબ્ધ છે. આ કીર્તિવિજય સાથે તે જ દિવસે સોમવિજયે દીક્ષા લીધી. તે સોમવિજય અને કીર્તિવિજય સંસારીપણે સગા ભાઈઓ હતા એમ શ્રી શાંતસુધારસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૩૮૨) આ કીર્તિવિજયની પાસે આપણા ગ્રંથના કર્તા શ્રી વિનયવિજયની દીક્ષા થઈ. કઇ સાલમાં અને કેટલી વયે દીક્ષા થઇ તેની કશી વિગત કોઇ પણ સ્થળેથી મળી શકી નથી.

શ્રી વિજયદેવસૂરિ(૬૦)ની પાટે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ આવ્યા. તેઓ ૬૧ મા પટ્ટધર થયા, પણ ગુરુની હયાતીમાં કાળ કરી ગયા (સં. ૧૭૧૦). તેમની પાટે ૬૨ મા પટ્ટધર શ્રી વિજય-પ્રભસૂરિ આવ્યા. તેમના રાજ્યમાં આ ગ્રંથ થયો તે પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. કેટલાક વિજયપ્રભસૂરિને ૬૧ મી પાટે પણ ગણે છે. આ સમયનો ઇતિહાસ તથા સમકાલીનોની હકીકત આગળ ઉપર આવશે. અત્ર તો ગુરુપરંપરા બતાવવા પૂરતો આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જીવનચર્યા—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની જીવનચર્યાના સંબંધમાં કાંઇ પણ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમના કોઇ શિષ્યે તેમનો રાસ પણ લખ્યો નથી એટલે એમના જીવન સંબંધી હકીકત માત્ર અનુમાન ઉપરથી અને તેમના લેખો ઉપરથી તારવવી પડે તેમ છે; તે સિવાય કાંઇ પણ હકીકત મળી શકી નથી. એમના સંબંધમાં લોકવાતો ચાલે છે તે વાતોનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરી તેની શક્યાશક્યતા વિચારી જઇએ—

(૧)

એક લોકકથા નીચે પ્રમાણે છે—

શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય, જેઓ આગળ જતાં બન્ને ઉપાધ્યાય થયા હતા તેમના સંબંધમાં એક એવી વાર્તા ચાલે છે કે એ બન્ને કાશીએ જઇ ગુપ્તવેશે રહ્યા, સાધુપણાના વસ્ત્રો દૂર કર્યાં અને તેમણે વિનુલાલ અને જસુલાલનાં નામ ધારણ કરી બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે રહી બાર વર્ષ સુધી ન્યાયનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરુ એમના અભ્યાસથી રાજી હતા, પણ એક ન્યાયનો વિશિષ્ટ ગ્રંથ ગુરુ પોતાના કુળના પુત્રો સિવાય અન્ય કોઇને બતાવતા નહિ. જસુલાલને આ હકીકતની ખબર પડી હતી. એક વખત ગુરુ તે ગ્રંથનો અભ્યાસ પોતાના પુત્રને કરાવતા હતા, અમુક કોટિ લગાવતા હતા ત્યારે જસુલાલે એને બીજી રીતે બરાબર લગાવી. ગુરુને એના જ્ઞાન અને બુદ્ધિની તીવ્રતા માટે માન થયું. એણે જણાવ્યું કે સદર ગ્રંથ તેઓ માત્ર એક વાર જસુલાલ અને

[illegible]

[illegible] ગુરુમહારાજને પોતાના બંને શિષ્યોની શક્તિ માટે આશ્ચર્ય થયું. ગુરુએ કહ્યું કે 'મારો આશય ન [illegible].' તે વખતે વિનુલાલ અને જસુલાલે પોતાની મૂળ હકીકત અને પોતે ખરા જૈન હોવાપણાની વાત ગુરુને જણાવી દીધી. ગુરુ મહારાજને આનંદ થયો. શિષ્યોએ કહ્યું કે કોઈ વાર અવકાશ આવે તો ગુજરાતમાં પધારજો અને ત્યાં યશોવિજય અને વિનયવિજયને પૂછશો તો ગુજરાતમાં કોઈ ઠેકાણે તેમનો પત્તો લાગ્યા વગર નહિ રહે. ગુરુએ અભ્યાસ પૂર્ણ થયેલો જાહેર કરી બન્ને શિષ્યોને રજા આપી. શિષ્યો સાધુનાં કપડાં પહેરી ગુજરાતમાં આવ્યા.

આ હકીકતમાં ક્વચિત્ એમ પણ સંભળાય છે કે ગુરુએ એક રાત્રિ એ ગ્રંથ વાંચવા આપ્યો. એક રાત્રિમાં ૭૦૦ શ્લોક અને ૫૦૦ શ્લોક અનુક્રમે જસુલાલ અને વિનુલાલે યાદ કરી લીધા.

આ હકીકત કેટલે અંશે બનવાજોગ છે તે પર વિચાર કરીએ. સદર હકીકતમાં જસુલાલ અને વિનુલાલ બાર વર્ષ કાશીમાં રહ્યા અને તેમણે ત્યાં બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે અભ્યાસ

કર્યો એમ જણાવવામાં આવે છે તે બ.બ. બનવાજોગ લાગતી નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે કૃતિઓ કરી છે તેની તારીખો વિચારતાં તેઓ બાર વર્ષ કાશીમાં રહી ભણ્યા હોય એ વાત બનવાજોગ નથી.

(૨) શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના પોતાના કહેવા પ્રમાણે શ્રી હૈમપ્રકાશ ગ્રંથ સંવત ૧૭૦૭ માં પૂરો કર્યો. એ ગ્રંથ જૈન વ્યાકરણ શાસ્ત્રના સાર જેવો હોય અને તેમાં લગભગ બારસો ઉપરાંત [illegible] અનેક ગ્રંથકારોની હોય એની તૈયારીમાં જે સમય લાગે તે જોતાં સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધીમાં તો શ્રી વિનયવિજય કાશી જઈ શકે તેવું જણાતું નથી.

(૩) સુજસવેલીભાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યશોવિજય ઉપાધ્યાયના ગુરુ નયવિજય અમદાવાદમાં સં. ૧૬૯૯ માં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાં શેઠ ધનજી સૂરાની વિનતિથી કાશી જવાનો નિર્ણય કર્યો. ગુરુ સાથે ગયા. કાશીમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા અને ચાર વર્ષ આગ્રે રહ્યા. એ હિસાબે સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૭ સુધી ઉપાધ્યાયજીનો અભ્યાસકાળ ગણાય. એ રીતે વિચારતાં કાશીમાં બાર વર્ષ અભ્યાસની વાત અસંગત બને છે.

(૪) એમાં યશોવિજયના ગુરુ શ્રી નયવિજયના નામને કોઈએ વિનયવિજયના નામ સાથે સેળભેળ કરી દીધું જણાય છે. નામમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે એક વાર ગરબડતી

[illegible]

(૫) [illegible] સ્યાદ્વાદમાં આટલો બધો ફરક ન રાખે.

આખો ઇતિહાસ વિચારતાં શ્રી વિનયવિજય અને યશોવિજય અભ્યાસ કરવા કાશી સાથે ગયા હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી. અને સુજસવેલીભાસ લભ્ય થયા પછી તો એ સહયોગની સંભવિતતા લગભગ ન માનવાના નિર્ણય સુધી પહોંચી ગઇ જણાય છે. સુજસવેલીભાસ વિગેરે બાબતો પર આગળ વિવેચન આવશે ત્યાં પણ આ વાત સુસ્પષ્ટ થઇ જશે.

(૨)

એક બીજી દંતકથા શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ નયકર્ણિકાના ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૪૦–૧) માં નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કરે છે.

"એક સમયે શ્રી વિનયવિજયજીનું ચોમાસું ખંભાતમાં થયું. ખંભાત બંદર આ સમયમાં વ્યાપારની બાબતમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતું હતું. શ્રાવકો પૈસે ટકે બહુ સુખી હતા અને તેની સાથે જિનેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિવાળા અને ગુરુ પ્રત્યે વિનયવાળા હતા. આ વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણ પંડિતોનું જોર હતું. શ્રી વિનયવિજયજી સવારના વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કરતા ત્યારે બ્રાહ્મણ પંડિતો હમેશાં આવી શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ ચલાવતા. આથી ઉપાધ્યાય વ્યાખ્યાન કરી શકતા નહિ અને શ્રાવકો કંઈ શ્રવણ કરી શકતા નહિ તેથી નિરાશ થતાં શ્રી વિનયવિજયજીને લાગ્યું કે બ્રાહ્મણો નિરર્થક કંટાળો આપે છે અને પોતાનું ઉપદેશનું કાર્ય થઈ શકતું નથી, તેથી તેમણે શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને આનો પ્રતિકાર કરવા અર્થે બોલાવ્યા. શ્રીમદ્ આવ્યા અને એક સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી. તેઓશ્રીએ એક શ્લોક એવો રચ્યો કે તેમાં ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષરો પ, ફ, બ, ભ, મ લગભગ ચાલ્યા જ આવે. આ શ્લોક ઉપાશ્રયના દ્વાર ઉપર ચોંટાડ્યો અને તેની નીચે એ ભાવાર્થની સૂચના કરી કે 'જે કોઈ શાસ્ત્રાર્થ કે વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છતો હોય તે જો ઉપરનો શ્લોક પોતાના બે હોઠો એક બીજાને અડાડ્યા વગર બોલી શકે, તો જ ઉપાશ્રયના દ્વારની અંદર આવી શકે અને શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે. એક બીજા હોઠ શ્લોક બોલતી વખતે અડ્યા નથી તેની પરીક્ષા એ જ કે નીચેના હોઠને સિંદુર લગાડી તે શ્લોક બોલવો અને તે બોલતાં ઉપલા હોઠને સિંદુર ન લાગવો જોઈએ. સવાર પડતાં વ્યાખ્યાન શરૂ થયું અને બ્રાહ્મણ પંડિતો આવ્યા તેઓએ દ્વાર પરની સૂચના વાંચતાં જોયું કે પોતે શરત પ્રમાણે શ્લોક બોલી શકે તેમ નથી, તેથી

ચાલ્યા ગયા. આ દિવસે વ્યાખ્યાન નિરાબાધ ચાલ્યું અને શ્રાવકો આનંદ પામ્યા. ત્યારપછી શ્રી યશોવિજયજીને સરત પ્રમાણે શ્લોક બોલવાનું કહેતાં તેઓ પોતાને તેમ બોલવાનો અભ્યાસ હતો તેથી નીચેના હોઠને સિંદુર ચોપડી ઉપલા હોઠને સિંદુર ન લાગે તેવી રીતે કડકડાટ બોલી ગયા. આથી બ્રાહ્મણો ખિન્ન થઇ ગયા. આટલેથી વાત અટકાવી શકાતી હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોને શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ યથાયોગ્ય શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું કહ્યું. બ્રાહ્મણોએ હા પાડી એટલે રાજસભામાં તત્સંબંધે નિયમિત તામ્રલેખ થયો અને તેમાં શ્રી યશોવિજયજીએ એવી સરત નાંખી કે પોતે હારે તો જૈન સાધુવેષ તજી દઈ બ્રાહ્મણ-ધર્મ સ્વીકારે અને પોતે જીતે તો ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન ધર્મ અંગીકાર કરે. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. બ્રાહ્મણ પંડિતોના કહેવાથી પૂર્વ પક્ષ કરવાનું શ્રી યશોવિજયને શિરે આવ્યું. તેમણે પૂર્વપક્ષ શરૂ કર્યો. સંસ્કૃત વાણીમાં અવિચ્છિન્ન પ્રવાહે વાદ ચલાવ્યો; ન્યાયપૂર્વક એક પછી એક દલીલો ચાલી, એક દિવસ થયો, બે દિવસ થયા, ત્રણ દિવસ થયા, પરંતુ પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ થાય નહિ અને ટૂંક સમયમાં પૂર્ણ થવાની વકી પણ જણાય નહિ. તેથી બ્રાહ્મણો હતાશ થયા. જાણ્યું કે આ કોઇ શાસ્ત્રપારંગત સમર્થ જ્ઞાની છે અને તેને પહોંચી શકાય તેમ નથી; તેથી તેઓએ શ્રીમદ્‌ને પોતાનો પૂર્વપક્ષ બંધ રાખવાને વિનવ્યું, પોતાની હાર કબૂલ કરી અને શરત પ્રમાણે ૫૦૦ બ્રાહ્મણો જૈન થયા. (કહેવાય છે કે ઉક્ત તામ્રલેખ ખંભાતમાં કોઇ ઉપાશ્રય, મંદિર કે ભંડારમાં હજુ મોજુદ છે.) આવી રીતની દંતકથા છે. ”

× × ×

આ દંતકથા અશક્ય લાગતી નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

૧. શ્રીમદ્ વિનયવિજય અને યશોવિજયજીનો મુખ્ય વિહાર ગુજરાતમાં હતો.
૨. તે યુગમાં શાસ્ત્રચર્ચા ઘણીવાર થતી.
૩. શરતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા તેને મળતી થતી.
૪. સિંદુર લગાડવા જેવી બાબતો જનતાના અભિમાનને વધારે પોષતી અને તેનું મૂલ્ય પણ અંકાતું.
૫. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ વચ્ચે ચર્ચા કરવાના બહુ પ્રસંગો ઇતિહાસમાં નોંધાયલા છે.
૬. તામ્રલેખની હસ્તી હોય તો પાકો પુરાવો મળે તેવી તે બાબત છે.
૭. યશોવિજયજીને ન્યાયવિશારદ તથા ન્યાયાચાર્યના બિરૂદ મળ્યા હતા. તેઓએ ન્યાયના અનેક ગ્રંથો લખ્યા હતા અને તેથી દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ સંસ્કૃત ભાષામાં કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી.

ન્યાયપુરઃસર ચર્ચામાં ખંડનમંડન થવું ઘટે, દિવસો સુધી પૂર્વપક્ષ ચાલે તેવી ચર્ચા ઠીક ન પડે. તે જોતાં કાંઈક અતિશયોક્તિ જેવું પણ લાગે. ખરો પુરાવો તામ્રલેખનો ગણાય. તે જો હોય અને મળી આવે તો વાતની સ્પષ્ટતા થાય. ઇતિહાસપ્રેમી પુરાતત્ત્વગામી શોધકને ખંભાતના ભંડારના અધિપતિઓ સાથ આપે તો આ વાતની ચોખવટ થવી શક્ય ગણાય. એકંદરે આ હકીકત બનવાજોગ છે એમ વધારે લાગે છે. શ્રીમદ્યશોવિજયજીની કૃતિઓ જોતાં, તેમનો ન્યાય

પરનો કાળ જોતાં, તેઓની અનેક કૃતિઓ નાશ પામી છે તે છતાં જે લભ્ય છે તેમાં તેઓએ તર્ક પર બતાવેલ અસાધારણ પ્રભુત્વ વિચારતાં આ વાતની શક્યતા ઓછી લાગતી નથી.

(૩)

એક દંતકથા એવી ચાલે છે કે ખંભાતમાં શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાય અને શ્રીમદ્ વિનયવિજય ઉપાધ્યાય ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. દરમ્યાન જે વિદ્વાન ગુરુ પાસે તેમણે કાશીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો અને જેમને તેઓશ્રીએ જરૂર પડે તો ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાં આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી તેઓ એક દિવસ વખાના માર્યા નામ પૂછતાં પૂછતાં ચાતુર્માસ દરમ્યાન ખંભાત બંદરે આવી ચઢ્યા. પંડિત ઉપાશ્રયમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે શ્રી યશોવિજયજીનું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું. જેવા ગુરુ સભામાં દાખલ થયા કે ઉપાધ્યાયજી વ્યાસપીઠ–વ્યાખ્યાનની પાટથી ઉતરી ગયા અને નીચે બેઠા. આખો સંઘ વ્યાખ્યાન સાંભળવા હાજર હતો. ઉપાધ્યાયનું વ્યાખ્યાન અને ચોમાસાના દિવસો એટલે લોકોની ઠઠનું તો પૂછવું જ શું ?. ગુરુમહારાજ નીચે બેઠા એટલે આખા શ્રોતાવર્ગમાં એક જાતનો તરવરાટ થઈ ગયો. 'શું છે ?' એમ એક આગેવાન શ્રોતાએ વિનયપૂર્વક પૂછતાં શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે જણાવ્યું કે–'જેના પ્રતાપે હું આજે તમારી સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરવા શક્તિમાન થયો છું તે મારા વિદ્યાગુરુ આજે પોતે સ્વતઃ અત્રે પધાર્યા છે તેમનો વિનય કરવા હું ઊંચા આસનથી નીચે ઉતર્યો છું.'

શ્રી સંઘને આ હકીકતની ખૂબ અસર થઈ. એમણે તે વખતે ગુરુદક્ષિણા નિમિત્તે ખરડો કર્યો અને તે જ સભામાં

૫૦૦૦૦ સોનેરી મહોર રૂપીઆ ગુરુને ઈનામ આપ્યા. આ સંબંધમાં કહેવાય છે કે કાશીમાં ભટ્ટાચાર્ય વિદ્યાગુરુ [illegible] શાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ હતા. તેઓ એક મોટી સભામાં [illegible] તે બતાવી તેમાં '૭૦૦૦૦ રૂપીઆની પ્રાપ્તિ થઈ' એમ કહેવું હતું.

આ હકીકત વિનયવિજયના ચરિત્રમાં એટલા માટે નોંધ કરી છે કે લૌકિક કિંવદંતી પ્રમાણે એ પ્રસંગે આવનાર ગુરુ બન્નેના ગુરુ હતા. હાલ હકીકતનો [illegible] વિચારતાં એ વિનયવિજયના ગુરુ હોય તે વાત બેસતી નથી, છતાં લૌકિક એવી કોઈ એ વાત અત્ર રજૂ કરી છે.

વિદ્યાગુરુ બન્ને ઉપાધ્યાયોના હોય કે એકના હોય, પણ શ્રી ખંભાતના સંઘે આવી સુંદર રીતે ગુરુની પૂજા કરી એ વાત ખૂબ ગૌરવપ્રદ ગણાય. અસલના યુગમાં વિદ્યા વેચવાનો રિવાજ નહોતો–જો કે શ્રી યશોવિજયજીના વિદ્યાગુરુને દરરોજનો એક રૂપીઓ આપવામાં આવતો હતો એવી વાત નોંધાયલી છે. અસલના પ્રચલિત સુભાષિત પ્રમાણે વિદ્યા મેળવવાના ત્રણ માર્ગો છે. (૧) ગુરુની સેવા કરવાથી, (૨) પૈસા આપવાથી અને (૩) બદલામાં બીજી વિદ્યા આપવાથી. આ ઉપરાંત વિદ્યા મેળવવાનો ચોથો માર્ગ નથી. સામાન્ય માણસો તો કાશી જાય, ત્યાં ગુરુની સેવા કરે, તેમના ઘરનું કામકાજ કરે, રાત્રે ગુરુની પગચંપી કરે અને કેટલીક વાર સવારે ભિક્ષા લેવા પણ જાય. અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે ગુરુ દેશમાં જવાની રજા આપે. ત્યારપછી અષાડ શુદિ ૧૫ ને રોજ દર વર્ષે બને તે રકમ પોતાની આવકમાંથી ગુરુને ગુરુદક્ષિણા તરીકે મોકલી આપે. ભણતી વખત કોઈ જાતની ફી આપવાનો રિવાજ નહોતો.

આ ઉપરથી સદર પુનમને ‘ગુરુપૂર્ણિમા’ કહેવામાં આવે છે. અત્યારસુધી પ્રાચીન સંપ્રદાયમાં આ રિવાજ ચાલુ છે એમ તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે. આ હકીકત કેવા આકારમાં અને કોને માટે બની હશે તે કહી શકાય નહિ, પણ ખંભાતના શ્રીસંઘે શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીના પંડિત ગુરુનો આટલો વિનય કર્યો હોય તે તદ્દન બનવાજોગ છે અને તે યુગની સભ્યતાના નિયમને બરાબર અનુસરતું છે.

સુજશવેલીભાસ—

આ ભાસની પ્રાપ્તિથી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના ચરિત્રને અંગે ઘણી ચોખવટ થઇ જાય છે અને ચાલી આવતી વાતોમાં તથ્યાંશ કેટલો છે તેનો નિર્ણય કરવાનું પ્રબળ સાધન મળે છે તેથી આ સ્થળે આપણે એનો વિચાર કરી લઇએ. આ કૃતિ ઉપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય કાંતિવિજયે લખી છે તેથી તે ઇતિહાસની નજરે ઘણી ચોક્કસ પુસ્તિકા ગણાય અને આપણા ચરિત્રનાયક વિનયવિજયના ગુરુભાઇની રચના હોઈ તત્કાલીન કૃતિ છે અને ઇતિહાસની નજરે ખૂબ આધારભૂત હકીકત પૂરી પાડે છે. એ **ભાસ** પ્રમાણે **જસવંત** અને તેના ભાઈ પદ્મસિંહની દીક્ષા **સં. ૧૬૮૮ માં** અણહિલ્લપુરમાં પંડિત **નયવિજયજીને** હાથે થઇ. શ્રી વિજયદેવસૂરિને હાથે વડી દીક્ષા થઇ. તેમનું નામ **યશોવિજય** રાખવામાં આવ્યું. **સં. ૧૬૯૯** માં રાજનગરમાં સંઘની સમક્ષ તેમણે આઠ અવધાન કર્યાં. **શેઠ ધનજી સૂરાએ** ગુરુને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે એ જસવિજય ખૂબ વિદ્વાન બીજા હેમચંદ્ર થાય તેવા વિદ્યાપાત્ર જણાય છે તો તેમને કાશીએ મોકલી છ દર્શનનો

અભ્યાસ કરાવ્યો. દેવ [illegible] જૈન દર્શનને 'ઉજળું' કરી શકે એવા છતાં છે. ગુરુએ કર્યું એ કામ 'ધનને આધીન' છે, એ વખતે ધનજી સૂરાએ બે હજાર દિનાર– આદીના શિક્ષા પંડિતને આપવા માટે ખરચવાની કબૂલાત આપી. ગુરુએ શિષ્ય સાથે કાશીનો રસ્તો લીધો. કાશીમાં તાર્કિક- [illegible] પાસે શિષ્યને ભણવા મૂક્યા. એ ગુરુ સાતસો શિષ્યને ભણાવતા હતા, તેને દરરોજનો એક એક રૂપિયો આપી ત્રણ વરસ ત્યાં અભ્યાસ કરાવ્યો. ત્રણ વર્ષની આખરે જયવિજયે એક સંન્યાસી સાથે વાદ કર્યો. એમાં એની જીત થઈ. ન્યાયવિશારદની પદવી મળી. આવી રીતે ત્રણ વર્ષ કાશી રહી તાર્કિક થઈને ગુરુ સાથે આગ્રા શહેરમાં આવ્યા. ત્યાં ન્યાયાચાર્યની પાસે ચાર વર્ષ રહી કર્કશ ન્યાયના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કર્યો. અનેક શાસ્ત્રોનું અવગાહન કર્યું.

× × ×

આટલી હકીકત પરથી એમ જણાય છે કે સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૩ કાશીમાં અને ૧૭૦૩ થી ૧૭૦૭ આગ્રામાં શ્રી યશોવિજયજીનો અભ્યાસ થયો. એમની સાથે વિનયવિજય અભ્યાસમાં હતા એવું આ બાબમાં નીકળતું નથી, પણ એમના પોતાના ગુરુ નયવિજય હતા એમ જણાય છે. ત્યારપછીના સમયમાં નયવિજય અને વિનયવિજય નામ વચ્ચે ગુંચવારો થઇ ગયો લાગે છે. મતલબ કે કાશીમાં વિનયવિજય અને જસવિજયે સાથે રહી બાર વર્ષ સંસ્કૃતભાષા(ન્યાયશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કર્યો એવી જે દંતકથા છે તે બરાબર નથી એમ માલૂમ પડે છે. ખુદ યશોવિજય ઉપાધ્યાય પણ કાશીમાં તો માત્ર

[illegible]

[illegible] વિજય મહારાજનો કાશીનો અભ્યાસ [illegible] યશો-
વિજય મહારાજ સાથે રહી કાશીમાં અભ્યાસ [illegible]
લાગતો નથી. શ્રીવિનયવિજય વૈયાકરણી અને આગમાભ્યાસી
હતા, યશોવિજય મહારાજ તાર્કિક હતા તેથી પણ એ વાતનો
બહુ મેળ ખાતો નથી.

આ સુજશવેલીભાસમાંથી બીજી કેટલીક હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તેની વિચારણા તત્સમયના ઇતિહાસની વિચારણામાં થશે. અત્રે તો એનો વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયના ચરિત્ર પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો.

લેખક મહાત્માનો જીવનપ્રવાહ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો જીવન ઇતિહાસ કાંઈ પણ મળી શકતો નથી અથવા લગભગ નહિવત્ મળે છે એમ

ઉપર જણાવ્યું છે, છતાં તેમણે જે કૃતિઓ કરી છે તેનો સમય વિચારતાં તે પરથી તેમનો જીવનપ્રવાહ કેવાં પ્રકારનો હશે તે તારવી શકાય તેમ છે. કોઈ પણ લેખકની કૃતિઓ એના જીવનનો પડઘો બરાબર પાડે છે, જે સમયે જે વિષય તરફ અમુક વ્યક્તિને પ્રેમ હોય તે તરફનું તેમનું વલણ પારખી શકાય છે, તે દૃષ્ટિએ વિચારતાં હું ઉપાધ્યાયજીની નીચે પ્રમાણે જીવનસરણી કલ્પું છું. આ માત્ર અનુમાન છે અને એમાં સુધારાવધારા કરવાની કે સૂચના કરવાની છૂટ રહે છે, તેમજ વધારે સ્પષ્ટ જીવનઉલ્લેખનાં સાધનો મળતાં તેમાં ફેરફારને જરૂર અવકાશ રહે છે.

કર્ત્તા મહાત્માએ લેખક તરીકે શરૂઆત કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકા(સં. ૧૬૯૬)થી કરી. લોકપ્રિય ગ્રંથની ટીકા લખવી એ શરૂઆતમાં બહુ ઉપયોગી અને જરૂરી છે. એથી લેખક તરીકે આબરૂ જામે છે. એ કૃતિની પ્રશંસા થતાં એમણે મોટા લોકપ્રકાશ ગ્રંથ માટે તૈયારી કરી. સેંકડો શાસ્ત્ર-ગ્રંથોમાંથી હકીકત તારવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની સર્વ હકીકતોનો સંગ્રહ કર્યો. હજારો શ્લોકની મૌલિક કૃતિ બનાવી અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથો-સૂત્રો આદિના ઉતારા કર્યા. આવી રીતે તેઓ સંગ્રહકાર મૂળ લેખક થયા, પણ એમનો મૂળ વિષય તો વ્યાકરણનો જ જણાય છે. સં. ૧૭૦૮માં લોકપ્રકાશ ગ્રંથ પૂરો કરી એમણે વ્યાકરણશુદ્ધિ અને સરળતા પર ધ્યાન આપી સં. ૧૭૧૦માં **હૈમલઘુપ્રક્રિયા** બનાવી. અહીં ગ્રંથકાર તરીકે તેઓ પૂરજોસથી ઝળક્યા. યુવાવસ્થાનું જોમ પૂરું થયું પછી સંસાર પર વૈરાગ્ય આવ્યા.

સં. ૧૭૨૩ માં **શાંતસુધારસ** ગ્રંથ બનાવ્યો. આ રીતે મહાન લેખક તરીકે તેમનું જીવન ચાલ્યું. ટીકાકારથી શરૂઆત અને શાંતરસપાનમાં પરિનિર્વાણ એ એમનો જીવનવિકાસ બતાવે છે. **પુન્યપ્રકાશનું** સ્તવન સં. ૧૭૨૯માં બનાવ્યું એ એમનું દિશાસૂચન છે. ભગવતી સૂત્રની સજ્ઝાય સં. ૧૭૩૧માં બનાવી એ વિદ્વત્તાદર્શક વ્યાખ્યાનની લાઈનમાં જનાર છે. જીવનને છેડે તેઓ **શ્રીપાળનો રાસ** બનાવવા તૈયાર થયા એ એમનામાં ચાલુ રહેલ સતત રસાસ્વાદન વૃત્તિ બતાવે છે. એ રાસમાં (સં. ૧૭૩૮) તેઓ સર્વ રસ આણી શકયા છે તે બતાવે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેઓ જીવનરસ માણી શકતા હતા–આપી શકતા હતા. આ પ્રકારનું તેઓનું સાધુજીવન હતું અને આ રીતનો તેમનો વિકાસ હતો. જીવનરસ તેઓ અંતપર્યંત જાળવી શકયા હતા એ ખાસ નોંધવા લાયક બીના છે.

એમની સર્વ કૃતિઓ રાંદેર, સુરત, ગાંધાર અને રાંધણપુરમાં થયેલી નોંધાયલી છે, એ જોતાં એમનો વિહાર મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતમાં હશે એમ જણાય છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રંથ જૂનાગઢમાં પૂરો કર્યો એટલે ગુજરાત–કાઠિયાવાડનો સમાવેશ થાય છે. એમણે જાહેરમાં વ્યાખ્યાન વાંચવામાં ખૂબ રસ લીધો હશે એમ તેમણે વ્યાખ્યાનની લખેલી સજ્ઝાયો પરથી જણાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રની સજ્ઝાય, પાંચ સમવાયી કારણની સજ્ઝાય એ દિશાએ તેમનો ઝોક બતાવે છે.

તેઓશ્રી **સત્યવિજય** પંન્યાસ સાથે ક્રિયાઉદ્ધારમાં જોડાઈ શક્યા નહિ તેથી તેઓ મૂળ પાટને વળગી રહ્યા હશે એમ જણાય છે. તેઓએ જે શબ્દોમાં કલ્પકિરણાવલી ટીકાને અંગે

ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય પર ટીકા કરી છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓનું વલણ એક અથવા બીજી રીતે તે જમાનાના તપગચ્છના ઝઘડાઓમાં ઝુકાવવાનું હતું. અને એ ઝઘડાની વિગતમાં ઉતરવાનું અપ્રસ્તુત હોવાના કારણે અને તેમ નથી. માત્ર તેની આછી રેખા છેવટના ભાગમાં આપવામાં આવશે. ટુંકામાં કહીએ તો શ્રી કલ્પસૂત્ર પર ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે કલ્પકિરણાવલી નામની ટીકા લખી હતી. શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે કલ્પસુબોધિકા ટીકા લખી, તેમાં ઘણી જગ્યાએ ધર્મસાગરના કરેલા અર્થ પર ચર્ચા કરી છે. કેટલીક વાર તો ધર્મસાગરના અર્થ માટે इति चिन्त्यं એટલે એ વિચારવાયોગ્ય છે એમ લખ્યું છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે વધારે પડતી ટીકા જરા આકરા શબ્દોમાં પણ કરી છે. ત્યારપછી ધર્મસાગરના શિષ્યોએ 'વિનયભુજંગમયૂરી' નામની પુસ્તિકા રચી, તેમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના કરેલા અર્થો પર ટીકા કરી છે. આ ચર્ચા ગૃહસ્થાઈની મર્યાદામાં રહી શકી હોત તો તેમાં કાંઈ વાંધા જેવું ગણી શકાય નહિ. એક વસ્તુના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અથવા વ્યાકરણના નિયમે જુદા જુદા અર્થ કરવા એ તો વિદ્વત્તાના વિલાસો છે, પણ એમાં અંગત તત્ત્વ આવે એટલે ઘણી વાર સભ્યતા ચૂકી જવાય છે. 'વિનયભુજંગમયૂરી' એ શબ્દ જ એવો ભયંકર છે કે એમાં પછી વિવેકયુક્ત ચર્ચાને બહુ સ્થાન રહેતું નથી. ભુજંગ એટલે સર્પ. એને મારી નાખનાર 'મયૂરી' એટલે ઢેલ (મોરની માદા-female peacock). જૈન જેવી અહિંસાપ્રિય સમાજમાં પુસ્તકનું આવું નામ રાખવામાં આવે ત્યાં અંગત તત્ત્વ કેટલું વિપરીત થઈ જાય તે સમજી શકાય તેવું છે. આ તકરારની જડ ઘણી ઊંડી ગયેલી જણાય છે અને એ લેખ પરં-

પણ આમે લીધે લૌકિકાદિક પ્રસંગો એમાં અગાઉ એક આપ તેવી પરિસ્થિતિએ તો નવરાશ પણ ઓછી જણાય છે. એટલા ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે જમાનાના સાધુસમાજમાં જૈન સમાજમાં જે મહાન કોલાહલ ચાલ્યો હતો તેથી આપણા લેખક મહાત્મા નવીન સાહિત્ય રચી શક્યા નહિ હોય.

લેખક તરીકે કલ્પસુબોધિકા ગ્રંથમાં લેખકનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ ઘણો સુંદર દેખાય છે. લોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં લેખકનું આગમજ્ઞાન ઘણું વિસ્તૃત દેખાય છે. લેખકોએ અનેક ગ્રંથોની શાહદતો જે સંખ્યાબંધ ટાંકી છે તે જોતાં તેમની ગ્રાહકશક્તિ અસાધારણ હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. વ્યાકરણ ગ્રંથ લખીને તેઓએ આખી વ્યાકરણના અભ્યાસની પદ્ધતિમાં ઘણી સરળતા કરી આપી છે અને તે રીતે તેઓએ મૌલિકતા બતાવી છે. શાંતસુધારસ, વિનયવિલાસ અને આરાધનાનું સ્તવન બનાવીને તેઓની આત્મરસિકતા કેવી હતી એ બતાવ્યું છે. શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં વિદ્વત્તા બતાવવાનો જરા પણ પ્રયાસ નથી. એ ગ્રંથ આત્માને ઉદ્દેશીને ભાવનામય બનાવવા માટે રચાયેલ છે એમ એ વાંચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. એટલા ઉપરથી પોતાનું સાધ્ય તેઓ સન્મુખ રાખી શકતા હતા એમ જણાય છે. વૃદ્ધ વયે શ્રીપાળનો રાસ લખવા બેસી જાય અને તેમાં શૃંગારના, વીર રસના, અદ્ભુત રસના અનેક પ્રસંગો ચિતરી શકે એ તેમનું વૈવિધ્ય બતાવે છે. શ્રીપાળનો રાસ એ તેમની અધૂરી રહેલી છેલ્લી કળાકૃતિ છે. એવો સર્વરસમય રાસ બનાવવાનું કામ જે હાથ ધરે તે અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાન હોવા સાથે માનસવિદ્યાના પ્રખર અભ્યાસી હોવા જ જોઈએ એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો તેઓએ કલ્પસૂત્રની ટીકા રચી ગ્રંથકર્તા તરીકે સ્થાન મેળવ્યું, પોતાનું જ્ઞાન અને તેટલું ઊંડું પ્રકાશ ગ્રંથમાં રેડ્યું, તેની પાછળ તેમણે લગભગ કઈ ચાર વર્ષ ગાળ્યા અને ત્યારપછી વ્યાકરણ-પ્રક્રિયા બનાવી તેઓ શાંતિના માર્ગે પર વળ્યા. ત્યારબાદ વ્યાખ્યાનો આપ્યા, શાંત ભાવની નાની કાવ્યકૃતિઓ કરી પણ ધર્મચિંતનમાં બાકીનો સમય ગાળી જીવન વ્યતીત કર્યું. સં. ૧૭૩૮માં રાંદેરના સંઘે શ્રીપાળનો રાસ બનાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે આ વિદ્વાન લેખકને ફરી પાછા મૂકી દીધેલ હથિયારો હાથ ધરવાનો સમય સાંપડ્યો અને તેમાં તેમણે પ્રાણ રેડી ઝુકાવ્યું અને ચાલતી કૃતિએ કાળધર્મ પામ્યા.

મને એમના જીવનમાં ફેરફાર થયા હોય તેવું દેખાય છે. સં. ૧૬૯૫માં કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકા રચી તે વખતે તેઓ સાગર પક્ષની વિરુદ્ધના હતા. જે શબ્દોમાં તેમણે કલ્પકિરણાવલિ (કલ્પસૂત્રની ટીકા–રચયિતા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય) ટીકા પર ટીકા કરી છે તેમાં કવચિત્ રોષ દેખાય છે. ત્યારપછી સં. ૧૬૯૭ માં આનંદલેખ લખીને તેમાં વિજયાનંદસૂરિની ખૂબ પ્રશંસા કરી. ત્યારપછી સં. ૧૭૦૫માં વિજયદેવસૂરિને લેખ લખ્યો અને સં. ૧૭૧૬માં જોધપુરથી ઇંદુદૂત કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિને પાઠવ્યું. એ જોતાં તેઓ અણસૂરમાંથી દેવસૂરમાં આવ્યા જણાય છે. વળી તેઓએ કોઇ જગ્યા પર સત્યવિજય પંન્યાસના ક્રિયાઉદ્ધારનો તો ઉલ્લેખ પણ કર્યો નથી એટલે એ વાત એમને રુચી હોય અથવા તેમાં તેઓ ભળ્યા હોય એમ લાગતું નથી. આગળ જતાં લેખકની કૃતિઓ જોતાં જણાશે કે તેઓ સાગર અને વિજય વચ્ચેના કલેશમાં અવ્યવસ્થિત રીતે

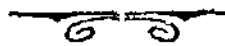
ગયાં છે. આ બધાંથી એમની રચનાની પછી પણ ... કોઈ [illegible] એમ જણાય છે.

એકંદરે વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સાહિત્યપ્રેમી, આગમ-અભ્યાસી, આત્માર્થી, યથાશક્તિ પ્રયાસ કરનાર અને અને તેટલા આત્મારામમાં રમણ કરનાર તેમજ વિકાસ કરનાર હોય એમ એમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે. એમના સમયમાં એમને માટે કોઈ ઉલ્લેખ કરનાર નીકળ્યું નથી એટલે ઉપાધ્યાયમાં એમનું સ્થાન બીજી હારમાં હોય એમ લાગે છે અને પોતે પોતાને માટે કાંઈ લખ્યું નથી તે પરથી તેઓને આડંબર ગમતા હશે નહિ એવું સહજ અનુમાન થાય છે. તેઓની કૃતિઓને વિચારતાં તેમના જીવન પર સહજ દૃષ્ટિપાત આપનાર થઈ શકે તેમ છે તેથી આપણે હવે તેમની સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી કૃતિઓ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરીએ.

૩

ગ્રંથકર્ત્તાની કૃતિઓ

શ્રી શાંતસુધારસ ગ્રંથના રચયિતા શાંતિવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે અનેક કૃતિઓ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં રચી છે. કેટલીક કૃતિઓ નાની છે અને કેટલીક મોટી છે. પ્રથમ સંસ્કૃત કૃતિઓને કૃતિની સાલની નજરે જોઇ જઇએ અને પછી ગુજરાતી કૃતિઓ જોઇએ. મને ઉપલબ્ધ થયેલી સર્વ કૃતિઓ પ્રતિહાસ અને કળાની નજરે અવલોકન સાથે નીચે આપી છે. એમાં વિશેષ શોધખોળ થતાં વધારાને જરૂર અવકાશ છે.

I. સંસ્કૃત કૃતિઓ—

કલ્પસૂત્ર પરની **સુબોધિકા ટીકા.**

પર્યુષણમાં કલ્પસૂત્ર આઠ વ્યાખ્યાને વંચાય છે, તે કલ્પસૂત્ર ઉપર સુબોધિકા ટીકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૯૬ ના જેઠ માસમાં પૂરી કરી. એની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે.—

आसीद्वीरजिनेन्द्रपट्टपदवीकल्पद्रुमः कामदः,
सौरभ्योपहृतप्रबुद्धमधुपः श्रीहीरसूरीश्वरः ।
शाखोत्कर्षमनोरमस्फुरदुरुच्छायः फलप्रापक-
श्चञ्चन्मूलगुणः सदाऽतिसुमनाः श्रीमान्मरुत्पूजितः ॥ १ ॥

यो लीलाऽग्रबलोद्विभिन्नविमतान् [illegible],
[illegible] प्रतिनम्रमुग्धमतिभिः [illegible] ।
भेजे [illegible],
श्रुत्वा [illegible] ॥ २ ॥

नरश्रेष्ठनपुंगवेन शिरःस्फुलिंगावतंसैः,
सूरिः श्रीविजयादिसेनसुगुरुर्भेजे मुनिग्रामणीः ।
शुभ्रैर्यस्य गुणैरिवानवरतं वेष्टितः शोभते,
भूगोलः किल यस्य कीर्तिसुधया क्षीराकृते कन्दुकः ॥ ३ ॥

येनाकब्बरपर्षदि प्रतिभटान्निर्जित्य मार्गार्गणैः,
शौर्यश्रीर्वृता वृता परिवृता लक्ष्म्या जगच्छ्रीकनी ।
चित्रं मित्र ! किमत्र निजमहस्तेनास्य शुभ्रा सती,
कीर्तिः पश्यपमानशङ्कितमना याता दिगन्तानितः ॥ ४ ॥

विजयतिलकसूरिर्भूरिसूरिप्रशस्यः,
समजनि मुनिनेता तस्य पट्टेऽच्छचेताः ।
हरहसितहिमानीहंसहारोज्ज्वलश्री-
स्त्रिजगति चरचर्ति स्फूर्तियुग् यस्य कीर्तिः ॥ ५ ॥

तत्पट्टे जयति क्षितीश्वरततिस्तुत्यांघ्रिपङ्केरुहः,
सूरिर्दूरितदुःखवृन्दविजयानन्दः क्षमाभृद्विभुः ।
यो गौरैर्गुरुभिर्गुणैर्गणिवरं श्रीगौतमं स्पर्द्धते,
लब्धीनामुदधिर्दधीयितयशाः शास्त्राब्धिपारं गतः ॥ ६ ॥

यच्चारित्रमखिन्नकिन्नरगणैर्जेगीयमानं जग-
ज्जाग्रज्जन्मजराविपत्तिहरणं श्रुत्वा जयन्तीपितुः ।
वाञ्छापूर्त्तिमियर्त्ति युग्ममथ तल्लेभे सहस्रं स्पृहा-
वैयग्र्यं गुणरागिणोऽग्रिमगुणग्रामाऽभिरामात्मनः ॥ ७ ॥

"શ્રી વીરભગવાનની પટ્ટપરંપરામાં કલ્પદ્રુમ સમાન શ્રી હીરસૂરીશ્વર થયા. તેઓ 'કલિજગને આપનાર હતા, ગુર્જરધરી એમણે પડિભ્રમરોને પોતાના તરફ આકર્ષ્યા હતા, તેઓથી શાસ્ત્રના ઉત્કર્ષથી સુંદર અને સ્ફુરાયમાન નિર્મળ કાંતિવાળા હતા, ક્રૂરને અપાવનારા હતા, દેદીપ્યમાન મૂળ ગુણવાળા હતા અને સર્વદા સુંદર મનવાળા હતા. ૧.

"એમણે છ માસ સુધી સર્વ જીવોને અભયદાન આપવારૂપ દાંડી પીટાવીને તે બહાને આખી પૃથ્વી પર પોતાનો યશનો ડંકો વગડાવ્યો હતો. એમના શુભ મુખનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને અધર્મરસિક મ્લેચ્છોનો અગ્રેસર એવો અકબ્બર બાદશાહ નિર્મળ બુદ્ધિવાળો થયો હતો. ૨.

"તેમની પાટરૂપી ઉદયાચળ પર્વતના શિખર પર સ્ફુરાયમાન કિરણવાળા સૂર્ય સમાન અને ભવ્ય જીવોને ઇચ્છિત આપનાર ચિંતામણિરત્ન જેવા શ્રી વિજયસેનસૂરિ થયા. એમના શુભ્ર ગુણોથી જ જાણે હોય તેમ સ્વચ્છ મેઘથી વીંટાયેલો પૃથ્વીનો ગોળો જાણે તેમની કીર્તિઓને રમવાનો દડો હોય તેમ શોભતો હતો. ૩.

"અકબર બાદશાહની સભામાં પોતાની વાણીના વૈભવવડે વાદીઓને જીતીને પોતાના શૌર્યથી આશ્ચર્ય પમાડેલી લક્ષ્મીથી પરિવરેલી (સહિત) એવી જયલક્ષ્મીને તેઓ વર્યા હતા. મિત્ર! મનોહર તેજમય તેમની કીર્તિરૂપ પત્ની પતિ તરફના એ કારણે થયેલ અપમાનથી શંકાવાળી થઇને અહીંથી દિગન્ત સુધી ચાલી ગઇ તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? ૪.

"તેમની પાટે ઘણા સૂરિઓથી પ્રશંસા પામેલા, મુનિ-

[illegible]

[illegible] (૯૭૦) [illegible] ૬.

[illegible] ૭.

श्रीहीरसूरिगुरोः प्रथमौ विनेयौ,
जातौ शुभौ सुरगुरोरिव पुष्पदन्तौ ।
श्रीसोमसोमविजयाभिधवाचकेन्द्रः,
सत्कीर्तिकीर्तिविजयाभिधवाचकश्च ॥ ८ ॥

सौभाग्यं यस्य भाग्यं कलयितुममलं कः क्षमः सक्षमस्य,
नो चित्रं यच्चरित्रं जगति जनमनः कस्य चित्रीयते स्म ।
चक्राणा मूर्खमुख्यानपि विबुधमणीन् हस्तसिद्धिर्यदीया,
चिन्तारत्नेन भेदं शिथिलयति सदा यस्य पादप्रसादः ॥ ९ ॥

आबाल्यादपि यः प्रसिद्धमहिमा वैराङ्गिकग्रामणीः,
प्रष्ठः शाब्दिकपङ्क्तिषु प्रतिभटैर्जय्यो न यस्तार्किकैः ।

सिद्धान्तोदधिमन्दरः कविकुलश्रीचक्रवर्ती पुनः,
शश्वत्सर्वपरोपकाररसिकः संवेगरागांनिधिः ॥ १० ॥

विद्यारत्नाकरनामधेयमौचित्यपद्वृतवात्सल्यभरः ।
संनवज्ञानादिवरोपकारः, यः सर्वदाऽभवदप्रमत्तः ॥ ११ ॥

तस्य श्रुतपुरुषोत्तमवाचकवरकीर्तिविजयसद्गुरोस्य ।
विनयविजयो विनेयः सुबोधिकां व्यरचयत्कल्पे ॥ १२ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।

समशोधयंस्त्वेनां पण्डितसंविग्नसद्गुणयुतास्ते ।
श्रीविमलहर्षवाचकवंशे मुक्तामणिसमानाः ॥ १३ ॥
धिषणानिर्जितधिषणाः सर्वत्र प्रसृतकीर्तिकर्पूराः ।
श्रीभावविजयवाचककोटीराः शास्त्रयमुनिकषाः ॥ १४ ॥
युग्मम्

रसनिधिरसशशिवर्षे, ज्येष्ठे मासे समुज्ज्वले पक्षे ।
गुरुपुष्ये यत्नोऽयं सफलो जज्ञे द्वितीयायाम् ॥ १५ ॥
श्रीरामविजयपण्डितशिष्यश्रीविजयविबुधमुख्यानाम् ।
अभ्यर्थनापि हेतुर्विज्ञेयोऽस्याः कृतौ विबुधैः ॥ १६ ॥

" દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિને જેમ બે અનુચરો હતા તેમ શ્રી હીરવિજયસૂરિને બે પ્રધાન સારા શિષ્યો થયા: એક સોમવિજય ઉપાધ્યાય અને બીજા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય. ૮.

" એ ક્ષમાધારી(કીર્તિવિજય વાચક)નું સદ્ભાગ્ય સમજવાને કોણ સમર્થ થાય? અને એમનું અદ્ભુત ચરિત્ર જગતના કયા જનમનને આશ્ચર્ય ઉપજાવ્યા વગર રહી શકે? એમની હસ્તસિદ્ધિ[૧] તદ્દન મૂર્ખ માણસને પણ વિદ્વાનશિરોમણિ

૧. માથે હાથ મૂકવો અથવા વાસક્ષેપ કરવો.

બનાવે તેવી છે અને એમના પગલાં ચિંતામણિરત્નવડે ચિંતને ઢીલો કરી નાખે છે. ૯.

" જેઓ (કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય) લઘુવયથી જ સુપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા હતા, જેઓ વૈરાગીઓના નેતા (આગેવાન) હતા, શાબ્દિકની પંક્તિ(વૈયાકરણી)માં જેઓ અગ્રેસર હતા, તર્કચર્ચામાં જેઓ સામા પક્ષથી કદી ન જીતાય તેવા હતા, શાસ્ત્રસિદ્ધાંતરૂપ સમુદ્રનું મંથન કરવામાં મંદરાચળ પર્વત જેવા હતા, જેઓ કવિઓની કળાકુશળતાથી થતી કીર્તિના ઉત્પત્તિસ્થાન હતા, જેઓ હમેશાં સર્વ પ્રકારના પરોપકાર કરવામાં રસિક હતા અને જેઓ સંવેગ(વૈરાગ્ય)ના સમુદ્ર સમાન હતા. ૧૦

" જેઓ **વિચારરત્નાકર** નામના પ્રશ્નોત્તર ગ્રંથ વિગેરે અદ્ભુત શાસ્ત્ર ગ્રંથોના બનાવનાર હતા, તેમજ અનેક શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનું શોધન કરનારા હતા અને હમેશાં અપ્રમત્ત (ઉદ્યોગી) હતા. ૧૧

" એવા વિશાળ કીર્તિવાળા મહાન ઉપાધ્યાય પૂજ્યપાદ શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય **વિનયવિજયે** કલ્પસૂત્ર પર સુબોધિકા (ટીકા) રચી. ૧૨. (ચાર શ્લોકોનો અર્થ સાથે કરવો.)

" શ્રી વિમળહર્ષ ઉપાધ્યાયના વંશમાં મુક્તામણિ (મોતી) સમાન, બુદ્ધિના વિષયમાં બૃહસ્પતિની બુદ્ધિને જીતનાર અને પંડિતો, સંવિજ્ઞો (સાધુઓ) અને સહૃદયીઓમાં ભૂષણભૂત થયેલા શાસ્ત્રરૂપ સુવર્ણની કસોટી કરનારા વાચકવર **ભાવવિજયે** એ(ટીકા)ને શોધી. (તપાસી દીધી). ૧૩–૧૪

" સંવત ૧૬૯૬ મા વર્ષે, જેઠ માસના શુક્લપક્ષની

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મર્યાદાસાર ઉપર [illegible] ટીકા કરી છે અને [illegible] આથી સર્વાંગીન નથી કે તેમાં આ કલ્પસૂત્રનો [illegible] સમજવા નથી એટલી ગંભીર [illegible] કરી છે. તે ગુણમાં વિજયપ્રભ અને [illegible] છે તેની એમાં [illegible] છે.

એકંદરે ટીકાની ભાષા સરળ છે, ગાંભીર્યમાં ગમ્ય ભાવે તેવી છે અને લેખકની ભાષા પર કાબૂ સારો સુંદર હોય એમ ખાતાએ નહિ તેમ લાગે છે. આમાંનું પોતે જ પ્રસ્તાવના કરતાં જણાવ્યું છે કે આ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથ પર અનેક ટીકાઓ રચેલી છે છતાં પોતે સામાન્ય મનુષ્યો માટે આ ટીકા બનાવે છે. સૂર્ય હોય તો પણ ભોંયરામાં પ્રકાશ માટે નાના દીવાની જરૂર પડે છે એ તેમનો આદર્શ છે.

આ ટીકા તેમણે સં. ૧૬૯૬ના જેઠ શુદિ બીજ ગુરુવારે પૂરી કરી એટલે એ તેમની કૃતિઓમાં પહેલી હતી એમ જણાય છે.

પ્રશસ્તિ પરથી લેખકના હૃદયમાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ પ્રત્યે કેટલું માન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પોતાના ગુરુ શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાય તરફ પણ તેમનું અત્યંત માન જણાય છે. લેખક તરીકે શ્રી કીર્તિવિજયે [1]વિચારરત્નાકર ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેથી તેઓનો પણ શાસ્ત્રબોધ સારો હશે એમ માલૂમ પડે છે.

---

૧. એ ગ્રંથ છપાયેલ છે ને લભ્ય છે. તેમાં શ્રી આચારાંગાદિ સૂત્રોમાંથી અમુક સંખ્યામાં જુદા જુદા અધિકારો ચુંટીને દાખલ કરેલા છે. ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible] શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના સમયની [illegible] રચના [illegible] છે એમ [illegible] પરથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે

વ્યાકરણની ચર્ચા કેટલેક સ્થળે આ ટીકામાં આવે છે તે ટીકાના કર્તાનો વ્યાકરણ પરનો કાબુ જણાવ[illegible] [illegible] કેટલીએ ચર્ચાના અવારનવાર આવે છે તે પરથી [illegible] શ્રીમદ્-

શોવિજયજીનું ન્યાયવિષય પરનું પ્રભુત્વ પુરવાર કરે છે અને સાથે તે બન્ને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો તે ચર્ચાની વિગત પરથી જણાઈ આવે છે.

એકંદરે આ સુબોધિકા ટીકા સરળ, બાળ તથા વિદ્વાન વર્ગ બંનેને ઉપયોગી અને કલ્પસૂત્ર સમજવા માટે અગત્યનું સાધન પૂરું પાડે છે.

તે કાળમાં શ્રી હીરવિજય આચાર્યનું તથા વિજયસેનસૂરિનું સમાજમાં કેવું માન હતું તે વિચારવા માટે પ્રશસ્તિ ખાસ આપી છે. તે યુગમાં ધર્મના પ્રભાવકો બહુ સારા થયા છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. આ સંબંધી તાત્કાલિક ઈતિહાસ-વિચારણામાં કેટલીક હકીકત જોવામાં આવશે. આ ટીકા બનાવતી વખતે (૧૬૯૬ માં) વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયતિલકસૂરિ અને તેમની પાટે વિજયાનંદસૂરિના પક્ષમાં હતા એમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમણે એમાં વિજયદેવસૂરિનું નામ આપ્યું નથી એ ખાસ સૂચક છે. ત્યારપછી એ વાત ફરી ગઈ એ આપણે જોઇ ગયા. 'આનંદ લેખ' આ ટીકા રચતાં પહેલાં લખાયલો હતો તે આપણે આગળ જોશું.

લોકપ્રકાશ—

આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ આ વિભાગની શરૂઆતમાં ચરિત્ર-વિચારણાને અંગે આપી છે. ત્યાં તેનું આખું ભાષાંતર આપ્યું છે. મૂળ વિભાગના જિજ્ઞાસુએ તે વાંચી લેવું. (જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા. કાળલોક પૃ. ૭૨૧-૭.) એ પ્રશસ્તિમાં શ્રી સુધર્મા-સ્વામીથી માંડીને ગ્રંથરચનાના સમય સુધીના આચાર્યોની

ઉપદેશ આપેલી છે. ગ્રંથરચના સં. ૧૭૦૮ ના વૈશાખ શુદિ પાંચમે પૂરી થઈ તે વખતે તપગચ્છમાં આચાર્યપદે વિજયસિંહસૂરિ હતા એમ એ પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે. આ બાબતમાં કાંઇ અવ્યવસ્થા જણાય છે. ૧૭૦૮ માં વિજયસિંહસૂરિ હયાત હતા. તેઓ ૧૭૦૯ માં કાળધર્મ પામ્યા એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. પ્રશસ્તિ કાંઇ મોડી લખાયલી હોવી જોઇએ એમ મારું અનુમાન છે.

સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે. એમ એ ગ્રંથની આ નીચે આપેલી સંક્ષિપ્ત અનુક્રમણિકા પરથી જોવામાં આવશે. એના મુખ્ય ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક અને ભાવલોક. તેના સર્ગ ૩૬ છે. ૩૭ મો સર્ગ અનુક્રમણિકાનો જ છે તે નીચે પ્રમાણે—

(દ્રવ્યલોક)

પ્રથમ સર્ગમાં મંગળાચરણ, અભિધેય, પ્રયોજન, શિષ્ટ પ્રસાદન, ઔદ્ધત્ય ત્યાગ, ગ્રંથનું નામ, અંગુળ–યોજન–રજ્જુ, પલ્યોપમ ને સાગરોપમનું સ્વરૂપ, ગુણાકાર, ભાગાકાર, સંખ્યેય, અસંખ્યેય ને અનંતના પ્રકારો વિગેરે કહ્યું છે.

બીજા સર્ગમાં દ્રવ્યલોક, ક્ષેત્રલોક, કાળલોક ને ભાવલોકનું નામ માત્ર આખ્યાન અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય ને સિદ્ધનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ત્રીજા સર્ગમાં જે ૩૭ દ્વારોવડે સંસારી જીવોનું સ્વરૂપ બતાવવાનું છે તે ૩૭ દ્વારનો વિસ્તાર–તેનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે.

ચોથા સર્ગમાં પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેની ઉપર ૩૭ દ્વાર ઉતાર્યા છે.

પાંચમા સર્ગમાં પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ બાદર સ્થાવરનું સ્વરૂપ ૩૭ દ્વારવડે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેક જીવ પ્રકાર માટે સમજવું.

છઠ્ઠા સર્ગમા દ્વીંદ્રિયાદિ તિર્યંચોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

સાતમા સર્ગમાં મનુષ્યોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

આઠમા સર્ગમાં દેવોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

નવમા સર્ગમાં નારકોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

દશમા સર્ગમાં સર્વ જીવોના ભવોનો સંવેધ કહ્યો છે; તેમજ દશમા સર્ગમાં મોટો અલ્પબહુત્વ અને કર્મપ્રકૃત્તિઓનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

અગ્યારમા સર્ગમાં પુદ્દગળાસ્તિકાયના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

આ રીતે અગ્યાર સર્ગમાં દ્રવ્યલોક પૂર્ણ થાય છે.

(ક્ષેત્રલોક)

બારમા સર્ગમાં સામાન્યથી ક્ષેત્રનું નિરૂપણ, દિશાનું નિરૂપણ, લોકમાં રજ્જુ અને ખંડુનું સ્વરૂપ, સંવર્તિત લોકનું સ્વરૂપ અને તેની મહત્તા ને આયામ ઉપર દૃષ્ટાંત તથા રત્નપ્રભા વિગેરે પૃથ્વીનું નિરૂપણ, વ્યંતરોની નગરાદિ સમૃદ્ધિનું પરિકીર્ત્તન–આ સર્વે સવિશેષપણે નિરૂપિત કરેલ છે.

તેરમા સર્ગમાં ભવનપતિનું સ્વરૂપ તથા તેના ઇંદ્રોના નામ તથા તેના સામાનિક દેવો, અગ્રમહિષી વિગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

ચોદમા સર્ગમાં સાત નરકનું નિરૂપણ તેના પ્રસ્તટ, દરેક પ્રસ્તટે શરીરસ્થિતિ, લેશ્યા, આયુ અને વેદના વિગેરેની સંપદા વિસ્તારથી કહી છે.

પંદરમા સર્ગમાં તિર્યક્‌લોકનું સ્વરૂપ, અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રનું વર્ણન, જંબૂદ્વીપની જગતિનું ને તેના દ્વારનું તેમજ તેના સ્વામીનું વર્ણન છે. આ સર્ગમાં વિજયદેવની ઋદ્ધિનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે.

સોળમા સર્ગમાં ભરતક્ષેત્ર, વૈતાઢ્ય પર્વત, તેની ગુફાઓ તથા કૂટો, હિમવંત પર્વત, પદ્મદ્રહ, શ્રી દેવી, ગંગા વિગેરે નદીઓ, લવણસમુદ્રમાં નીકળેલી બે પર્વતની આઠ દાઢાઓ, તેની ઉપર રહેલા ૫૬ અંતરદ્વીપો, તેમાં રહેલા યુગલિકો, હેમવન ક્ષેત્ર, તેમાં રહેલ વૃત્તવૈતાઢ્ય, મહાહિમવંત પર્વત, તેના પર રહેલ દ્રહ, તે દ્રહમાંથી નીકળતી બે નદીઓ અને તે પર્વત પર રહેલ કૂટો, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, નિષધ પર્વત, શીતા શીતોદા નદી અને પાંચ પાંચ દ્રહોનું વર્ણન છે.

સત્તરમા સર્ગમાં દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર, પૂર્વ ને પશ્ચિમ મહાવિદેહ, આ પ્રમાણે સામાન્યથી ચાર વિભાગવાળા મહાવિદેહનું વર્ણન, તેમાં રહેલી વિજયો, વક્ષસ્કાર પર્વતો, અંતર નદીઓ, વિજયમા રહેલ વૈતાઢ્ય, વિજયના છ ખંડ અને મુખ્ય નગરીઓ, ગંધમાદન ને માલ્યવન્ત ગજદંતાનું વર્ણન, ઉત્તર–કુરુક્ષેત્રનું વિસ્તારથી નિરૂપણ, યમકાદ્રિ, પાંચ દ્રહો, ૧૦૦ કંચનગિરિઓ, જંબૂવૃક્ષનું તેના કૂટો સહિત વર્ણન, તેના અધિપતિનું વર્ણન, સૌમનસ ને વિદ્યુત્પ્રભ ગજદંતાનું વર્ણન, દેવકુરુ ક્ષેત્રનું વર્ણન, તેમાં રહેલા ચિત્ર ને વિચિત્ર પર્વતો, દ્રહો, કંચનગિરિઓ, શાલ્મલી વૃક્ષ વિગેરેનું વર્ણન છે.

અઢારમા સર્ગમા મેરુપર્વતનું વર્ણન, તેના ચાર વન, તેમાં આવેલા કૂટો, મેરુની ત્રણ મેખળા, ઉપર આવેલી ચૂલિકા

[illegible]

[illegible]

વીશમા સર્ગમાં મંડલાદિક [illegible]

એકવીશમા સર્ગમાં લવણસમુદ્રનું, તેની શિખાનું, [illegible] ગોતીર્થોનું, બે સમુદ્રમાં રહેલા દ્વીપોનું, [illegible] અને ચંદ્ર-સૂર્યાદિ જ્યોતિષીઓનું વર્ણન કરેલું છે.

બાવીશમા સર્ગમાં જુદા જુદા દ્વીપાદિક કહેવાવડે ધાતકીખંડનું અને કાળોદધિનું પૂર્વવત્ વર્ણન બતાવવામાં આવ્યું છે.

તેવીશમા સર્ગમાં પુષ્કરાર્ધદ્વીપનું ને માનુષોત્તર પર્વતનું વર્ણન આપેલું છે અને નરક્ષેત્ર(અઢીદ્વીપ)માં આવેલા સમસ્ત ક્ષેત્ર અને પર્વતાદિકનો સંગ્રહ કરેલો છે, તેમજ સર્વ શાશ્વત ચૈત્યોની સંખ્યાનું વિસ્તાર સાથે નિરૂપણ કરેલું છે.

ચોવીશમા સર્ગમાં મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર આવેલા સ્થિર જ્યોતિષી પૈકી સૂર્ય-ચંદ્રની શ્રેણિનું વર્ણન કર્યું છે. તથા પુષ્કરવર સમુદ્ર, ક્ષીરવર દ્વીપ, ક્ષીરવર સમુદ્ર વિગેરેનું વર્ણન અનુક્રમે આઠમાં નંદીશ્વર દ્વીપનું અને તે દ્વીપમાં આવેલા શાશ્વતા ચૈત્યોનું વિસ્તારથી વર્ણન અને પ્રાંતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીનું વર્ણન આપેલું છે.

પચીશમા સર્ગમાં ચર અને સ્થિર એવા ચંદ્રાદિ જ્યોતિષીની વ્યવસ્થિતિનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

છવીશમા સર્ગમાં ઊર્ધ્વલોકનું વર્ણન શરૂ થાય છે. તેમાં સૌધર્મ ને ઇશાન દેવલોકની હકીકત, તેના વિમાનોની શ્રેણિઓ, પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો, તેના નામ, તેમાં આવેલા પ્રાસાદની અને સભાઓની પરિપાટી, નવો દેવ કેવી રીતે ઉપજે? તેના અભિષેકની હકીકત, તેણે કરાતી સિદ્ધોની પૂજા, તેનાથી ભોગવાતા ભોગ, દેવોના સ્વરૂપનું વર્ણન, દેવો કેવી ભાષા બોલે છે? દેવીઓના રૂપનું વર્ણન, તેની સાથેના વિલાસનું (કામક્રીડાનું) વર્ણન, તેમનો જેવા પ્રકારનો આહાર છે તે અને તેઓ આહાર અને શ્વાસોચ્છ્વાસ કેટલે અંતરે લે છે? મનુષ્ય લોકમાં સ્નેહના આકર્ષણથી તેનું આવવું, પ્રેમના વશીકરણથી કેટલી નરકપૃથ્વી સુધી તેનું જવું, મહર્દ્ધિક દેવસ્વરૂપ, તેમના અવધિજ્ઞાનનું પ્રમાણ તથા લોકપાળ, અગ્રમહિષી (ઇંદ્રાણી), સામાનિક વિગેરે દેવોથી શોભતા એવા સૌધર્મેંદ્ર અને ઇશાનેંદ્રની શક્તિ અને સંપત્તિનું વર્ણન વિગેરે આપેલું છે.

સત્તાવીશમા સર્ગમાં ત્રીજા ને ચોથા દેવલોકનું વર્ણન, પાંચમા બ્રહ્મ દેવલોકનું વર્ણન, તેને અંગે મૂળથી નીકળેલા

તમસ્કાયનું, કૃષ્ણરાજીનું અને તેના (કૃષ્ણરાજીના) અંતરે રહેલા લોકાંતિકના વિમાનોનું વર્ણન, લાંતક દેવલોકનું વર્ણન, ત્રણ પ્રકારના કિલ્વિષિક દેવોનું વર્ણન, જમાલિનું ચરિત્ર, શુક્ર સહસ્રારાદિ દેવલોકનું યાવત્ અચ્યુત દેવલોક સુધીનું વર્ણન, રામ-સીતાનું ચરિત્ર, ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનોનું વર્ણન, ત્યાર-પછી સિદ્ધશિલાનું અને લોકાંતે રહેલા સિદ્ધોનું વર્ણન આપેલું છે.

આ પ્રમાણે ૧૬ સર્ગમાં (૧૨ થી ૨૭ સુધીમાં) ક્ષેત્રલોક પૂર્ણ કરેલો છે.

(કાળલોક)

૨૮ મા સર્ગમાં કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનવા સંબંધી બે મતને આશ્રીને યુક્તિની સ્પષ્ટતા, ૭ ઋતુનું વર્ણન, કાળગોચર નિક્ષેપા, સમય, આવળી, ક્ષુલ્લક ભવનું વર્ણન, ઘડી, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ વિગેરેનું વર્ણન, સૂર્ય, ઋતુ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર ને અભિવર્દ્ધિત-એમ પાંચ પ્રકારના માસ, વર્ષ અને તેની ઉપપત્તિનું વર્ણન, યુગની આદિ ક્યારે થાય ? દરેક યુગમાં આવતા માસ, ઋતુ, અયનો ને દિવસોનું પ્રમાણ, અધિક માસ, અવમ રાત્રિઓ ને વિષુવત્‌ની આવૃત્તિ, ઋતુ, અયન અને નક્ષત્રાદિ સાથે ચંદ્રમાનો યોગ, તેના કરણો, સૂર્યના કરણો, બીજા બવાદિ કરણો, પૌરુષી વિગેરેનું પરિમાણ, તેના વડે તિથિ આદિનો નિશ્ચય વિગેરે બતાવેલ છે.

૨૯ મા સર્ગમાં યુગથી માંડીને સો-હજાર વિગેરેના ક્રમથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોનું નિરૂપણ, અવસર્પિણીના પહેલા ત્રણ આરાનું વર્ણન તેમજ કલ્પવૃક્ષ, યુગલિકાદિનું વર્ણન આપેલું છે.

૩૦ મા સર્ગમાં સામાન્યે જિનેશ્વરોની જન્મથી માંડીને નિર્વાણ પર્યંતની સર્વ પરિસ્થિતિનું વિસ્તારથી વર્ણન આપેલું છે.

૩૧ મા સર્ગમાં ચક્રવર્તીના દિગ્વિજયની હકીક્ત, તેની સંપત્તિનું વર્ણન, નવ નિધિ ને ચૌદ રત્નોનું વર્ણન તથા વાસુદેવ, બળદેવ ને પ્રતિવાસુદેવનું સામાન્ય વર્ણન આપેલું છે.

૩૨ મા સર્ગમાં ઋષભાદિ જિનેશ્વરોનું પૂર્વભવથી માંડીને સંક્ષેપથી ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

૩૩ મા સર્ગમાં આ અવસર્પિણીમાં થયેલા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ વિગેરે સત્પુરુષોનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે.

૩૪ મા સર્ગમાં આ પાંચમા આરાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને તેમાં થનારા ઉદયો તથા આચાર્યોનું વર્ણન, તેમના નામો અને એ મહાત્માઓની કુલ સંખ્યા બતાવી છે. ત્યારપછી છઠ્ઠા આરાના પ્રારંભમા થનાર તીર્થવિચ્છેદાદિ સ્થિતિ, શત્રુંજય ગિરિની વૃદ્ધિ-હાનિ અને છઠ્ઠા આરામાં બિલવાસી થનારા મનુષ્યાદિનું વર્ણન આપ્યું છે. તેમજ ઉત્સર્પિણીમાં ઉત્કૃષ્ટપણે થનારી બધી સ્થિતિ, પર્યાયવૃદ્ધિવડે વધતી છએ આરાની સ્થિતિ, આવતી ઉત્સર્પિણીમાં થનારા જિન તથા ચક્રી વિગેરેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

૩૫ મા સર્ગમાં ચાર પ્રકારના પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ, ઔદારિકથી માંડીને કાર્મણ સુધીની આઠ વર્ગણાનું સ્વરૂપ, કર્મના પરમાણુઓમા રહેલા અનુભાગના સ્પર્દ્ધકોનું સ્વરૂપ, અતીત, અનાગતકાળનું માન ઇત્યાદિ પરિકીર્તનવડે દિષ્ટ (કાળ) લોક સંપૂર્ણ કરેલો છે.

([illegible])

[illegible]

આવી રીતે આ વિભાગમાં [illegible] (Encyclopaedia of Jainism) પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે, [illegible]

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચાર વિભાગો પાડીને આ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મના દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ સંક્ષેપમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ચરણકરણાનુયોગ શ્રાવકના બાર વ્રત તથા 18000 શીલાંગ વિગેરે કહેવાને પ્રસંગે આવ્યો છે. અને તીર્થંકરાદિ ચરિત્રોદ્વારા ધર્મકથાનુયોગ પણ ટુંકામાં આપેલો છે.

તીર્થંકરો અને ચક્રવર્તીઓ તથા વાસુદેવોના ચરિત્રોનો વિષય કાળલોકમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. મારી ગણતરી પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગની તો કોઇ પણ વાત ઘણે ભાગે આ ગ્રંથની બહાર રહેવા દેવામાં આવી નથી. કોઇને જૈન ધર્મના તત્ત્વવિભાગનો સામાન્ય ખ્યાલ કે અભ્યાસ કરવો હોય તો તેને આ ગ્રંથ સારી રીતે બતાવી શકાય. જેના અભ્યાસ અને મનન માટે ભલામણ કરી શકાય તેવો ભવ્ય અને વિશાળ આ ગ્રંથ છે અને છતાં તેમાં સંક્ષિપ્તતા આણવા માટે જેટલો બને તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

એ ગ્રંથનું નામ ‘ લોકપ્રકાશ ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

[illegible] લોકસ્વરૂપની વ્યા-
ખ્યા કરવામાં આવી છે. [illegible]
છે તે ' લોક '. [illegible]
[illegible] પ્રકાર, [illegible],
[illegible] અને [illegible]
[illegible]
આગમાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના દોહનરૂપે આપવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથને એન્સાઇક્લોપીડીઆ–જ્ઞાનકોશ નામ આપવાનું કારણ એ છે કે ગ્રંથકર્તાએ એના આલેખનમાં ૧૦૨૫–સાક્ષીઓ–અન્ય મહાન આગમ આદિ ગ્રંથોની મૂકી છે. કેટલીક જગ્યાએ આગમ–સૂત્રનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, ત્યારે ઘણી ખરી જગ્યાએ તો લેખકે પોતે મૂળપાઠોનો ઉતારો પણ સાથે જ આપેલો છે. મૂળ આગમ ને પંચાંગી મળી [illegible] સાક્ષીઓ તેમાં આપી છે, ત્યારે ગ્રંથો અને પ્રકરણો જેના આધાર ટાંકવામાં આવ્યા છે તેની સંખ્યા ૧૦૩ ની થાય છે. આ આખું ૧૦૨૫ સાક્ષીઓનું સ્થાન–લીસ્ટ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પ્રગટ કરેલ ' કાળલોકપ્રકાશ ' નામના ગ્રંથના પ્રારંભના ૩૬ થી ૪૭ પૃષ્ઠમાં ખૂબ પ્રયાસ કરીને આપવામાં આવ્યું છે. લોકોમાં વાત પ્રચલિત હતી કે આ ગ્રંથરચનામાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ૭૦૦ ગ્રંથની સાક્ષીઓ આપી છે તેને સ્થાને બરાબર હકીકત શી છે તેનો આ ઉતારાથી ખ્યાલ આવે તેમ છે. વળી तथाहुः, तथोक्तं, इति वचनात्, वृद्धसम्प्रदायः, इति आम्नायः, इत्युक्तं पूर्वसूरिभिः, पुरातनाः, मुद्रितपत्रे, मुद्रितगाथायां, इति जनप्रवादः આવા શબ્દોથી સૂચવેલા આધારો ઉપરની સંખ્યામાં જણાવેલ નથી.

એવા આધારો પણ પુષ્કળ છે. ગ્રંથકર્તાનું જ્ઞાન કેટલું વિશાળ હશે, યાદશક્તિ કેટલી તીવ્ર હશે અને વાંચેલ વાતને શોધી કાઢવાની શક્તિ કેટલી મજબૂત હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે. અત્યારની જેમ તે વખતે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા નહોતા, ગ્રંથની અનુક્રમણિકા તે વખતે તૈયાર કરવાનો રિવાજ નહોતો, આચારાંગમાં વાંચેલ હતું એમ યાદ કરતાં તેમાંથી પાઠ ન નીકળે તો ભગવતીસૂત્રમાંથી એ પાઠ કાઢતાં કલાકો થાય તેવો તે યુગ હતો. તેવા હજારો ઉતારા સાથેનો આધારભૂત ગ્રંથ તદ્દન શુષ્ક વિષય પરનો તૈયાર કરવો અને તેમાં સ્ખલના આવવા ન દેવાની ચીવટ રાખવી એ અતિ વિશાળ જ્ઞાન, યાદશક્તિ પરનો કાબૂ અને સમુચ્ચયીકરણશક્તિ(Synthetic power)નો મહાનમૂનો પૂરો પાડે છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મોટી ટીકા કરનાર શ્રી **ભાવવિજયે** એ ગ્રંથ શોધી આપ્યો છે. એ ભાવવિજયનું આગમજ્ઞાન અતિ વિશાળ હતું. આ રીતે આ ગ્રંથ પર આગમજ્ઞની છાપ મારવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા જોવામાં આવે છે. એમાં અનેક યંત્રો અને ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ ચિત્રો અને યંત્રો પૈકી યંત્રો તો ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ તૈયાર કરેલાં છે, પણ ચિત્રો પોતે આલેખ્યાં હશે કે અન્ય કળાકાર પાસે તૈયાર કરાવ્યાં હશે તેની સ્પષ્ટતા કોઇ સ્થાનકે થઇ નથી. એ ગમે તેમ હોય પણ સત્તરમી સદીના આખરમાં જૈન ચિત્રકળાનાં વહેણ કઇ દિશાએ વહેતાં હતાં એ બતાવવા માટે એ ચિત્રો ઘણી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મુસલમાન સમયની ઉત્તરાવસ્થાના અનેક ભાસો એ ચિત્રોમાંથી બરાબર માલૂમ પડી આવે છે.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ કાળીદાસની પ્રસ્તાવનાને છેડે (પૃ. ૧૨માં) લખે છે કે "આ આખા લોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં જે જે હકીકત ગ્રંથકારે સ્વકૃતિ તરીકે લખી છે તે સર્વ **અનેક શાસ્ત્રાનુસાર** જ લખી છે. ઉપરાંત વધારે આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે તેમણે આપેલી અનેક સૂત્રો, વૃત્તિઓ, ગ્રંથો અને પ્રકરણોની સાક્ષીઓ ઉપરથી તેમણે કેટલાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હશે? કેટલાં શાસ્ત્રો તેમને કંઠસ્થ હશે? કેટલાં શાસ્ત્રો પ્રસંગે સ્મૃતિમાં સાનિધ્યકારી હશે? વિષયોની પ્રરૂપણામાં કયા કયા શાસ્ત્રો, કયા કયા સ્થળે, કેવા કેવા અભિપ્રાયથી જુદા પડે છે—મતાંતરવાળા થાય છે? તે બતાવેલ હોવાથી તે સંબંધી વિચાર કરતાં તેઓ એક ધુરંધર વિદ્વાન તરીકે માલૂમ પડે છે." આ અભિપ્રાય બ્રાહ્મણ છતાં જૈન શાસ્ત્રના અનુભવી પંડિતનો અક્ષરશઃ ખરો છે. શ્રી લોકપ્રકાશ ગ્રંથ બનાવીને આપણા કવિરાજે ખરેખર કમાલ કરી છે. એના આગમજ્ઞાન, યાદશક્તિ અને તર્કવિચારણાની પરાકાષ્ઠા એમાં બતાવી છે.

હૈમલઘુપ્રક્રિયા.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ કૃતિ સંવત ૧૭૧૦ માં કરી છે એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. સદર પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

स्फूर्जद्रूपार्थनिधेर्हैमव्याकरणरत्नकोशस्य ।
अर्गलभिद्वचनेयं कनीयसी कुञ्चिकाद्रियताम् ॥ १ ॥
श्रीहीरविजयसूरेः पट्टे श्रीविजयसेनसूरीन्द्राः ।
तेषां पट्टे संप्रति विजयन्ते विजयदेवसूरीन्द्राः ॥ २ ॥

[illegible]

“ હેમચંદ્રાચાર્યની [illegible] સમુદ્રરૂપ હૈમવ્યાકરણનું [illegible] ([illegible]) [illegible] ૧.

“ શ્રી હીરવિજયસૂરિને પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરીશ્વર થયા. તેઓશ્રીની પાટ ઉપર હાલમાં શ્રી વિજયદેવસૂરિ વિજય-વંતા વર્તે છે. ૨.

“ જયવંતા ગુરુ શ્રી વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગ ગયે છતે અત્યારે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિનો યુવરાજ તરીકે પ્રકાશે છે. ૩.

“ વિક્રમથી ૧૭૧૦ વર્ષે રાંધણપુર નગરે શ્રી હીર-વિજયસૂરિના વિસ્તૃત પ્રભાવથી શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે હૈમવ્યાકરણની આ પ્રક્રિયા બનાવી તે જય પામો. ૪–૫. ”

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે આ ગ્રંથ સં. ૧૭૧૦ માં શ્રી રાંધણપુર નગરમાં રચાયો. વિશેષ હકીકત એમ જણાય છે કે સંવત ૧૭૧૦ માં જ્યારે આ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિ સ્વર્ગગમન કરી ગયા હતા

અને તે પદને ગુરૂરાજ પદ ઉપર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિને સ્થાપના થએલી હતી. એનો આશય એમ જણાય છે કે તે પદને હજુ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આચાર્યપદ પર સ્થાપના થઈ નહોતી.

અન્ય ગ્રંથો તથા ઐતિહાસિક પ્રમાણો જોતાં વિજયસિંહ સૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯ ના અષાડ શુદિ બીજને રોજ જણાય છે. સં. ૧૭૧૦ માં ગંધારબંદરની જે આજ્ઞાપત્ર શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય તથા તેમનાં વિજયદેવસૂરિ ગચ્છાધિપતિ હતા તેમણે પોતાના સ્થાન માટે વિજયસિંહસૂરિની સ્થાપના કરેલી હતી તે સં. ૧૭૦૮ માં કાળધર્મ પામી ગયા. ત્યારબાદ ૧૭૧૧ માં વિજયપ્રભસૂરિને ગચ્છભાર આપી હતી. ઇતિહાસ પ્રમાણે તેમનો આ ગચ્છાનુજ્ઞાનો મહોત્સવ અમદાવાદમાં સં. ૧૭૧૧ માં થયો હતો.

આ હૈમલઘુપ્રક્રિયા ગ્રંથ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીના હેમચંદ્રાચાર્યરચિત 'સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન' નામના મહાવ્યાકરણ અનુસાર બનાવ્યું છે. જેનોમાં વ્યાકરણની ખોટ પૂરી પાડવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મોટું વ્યાકરણ બનાવ્યું, તેના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા, તે પર છ હજાર શ્લોકની લઘુવૃત્તિ બનાવી તથા અઢાર હજાર શ્લોકની બૃહદ્વૃત્તિ બનાવી. તેના ઉપર એંસી હજાર શ્લોકનો ન્યાસ પણ તેમણે જ બનાવ્યો. એ મૂળ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ પણ સાથે જ તૈયાર કરેલું છે. એ ઉપરાંત ધાતુપારાયણ અને ઊણાદિ ગણસૂત્રોનુ વિવરણ કરી સંપૂર્ણ વ્યાકરણનો વિષય તદ્દન નવીન પદ્ધતિ પર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મૂકી દીધો છે.

વ્યાકરણની સરળતા તો એથી થઇ, પણ ક્રમે ક્રમે નાની

મોટી વૃત્તિ, ધાતુપારાયણ, ન્યાસ, ઢુંઢિકા ટીકા વિગેરેથી એ વ્યાકરણ ઘણું મોટું થઇ ગયું. એ ગૂંચવણ દૂર કરવા માટે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે આ નાની પ્રક્રિયા રચી. એમણે પ્રથમ સંજ્ઞા અધિકાર મૂળસૂત્રો સાથે કારિકાદ્વારા જ પ્રતિપાદન કર્યો, સંધિના નિયમો સરળ અને સુગમ બનાવ્યા, પદ્લિંગ પ્રકરણમાં શબ્દોને અકારાદિ ક્રમમાં ગોઠવી દીધા અને ખાસ કરીને તદ્ધિત અને ધાતુમાંથી થયેલા નામોની રચના એટલી સરળ અને સુકર બનાવી દીધી કે તેને લઇને આખો વ્યાકરણનો વિષય સુખબોધી અને અલ્પ વિસ્તારવાળો થઇ ગયો.

આ વ્યાકરણની પ્રથમ જાહેરાત **શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ** સં. ૧૯૪૯ માં કરી. ત્યારપછી એની માગણી થતાં સં. ૧૯૭૪ માં એ જ સંસ્થાએ એની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી. આખો ગ્રંથ જોતાં શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો વ્યાકરણના વિષય પરનો કાબૂ ઘણો સુંદર દેખાય છે. એમણે વ્યાકરણ શીખવવાની નવીન પણ સરળ રીતિ દાખલ કરી અને એ વ્યાકરણનો ઉપયોગ અત્યારે પણ થાય છે તેથી તેમની એ કૃતિ પણ સફળ ગણાય. જેમ શ્રીયુત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃત વ્યાકરણની અંગ્રેજીમાં રચના કરી અનેક રીતે એ વિષયને સહેલો કર્યો છે તેમજ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા જ વ્યાકરણને સરળ બનાવ્યું છે. આટલા પૂરતી તેઓશ્રીની વિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા ગણાય.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ બહાર પાડેલા કાળ અને ભાવપ્રકાશ (લોકપ્રકાશ) ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪ માં આ

વિદ્વાન લેખકશ્રી વૃત્તિઓનું પરક જણાવવામાં આવ્યું છે તેમાં ઉપરના વ્યાકરણ ઉપર ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની ટીકા રચી છે એમ જણાવે છે. તેમાં જણાવવાનું કંઈ સંબંધપુર લખે છે.

જૈનગ્રંથાવલિ(જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ)માં આચાર્યાદિરચિત વિભાગમાં જૈનવ્યાકરણ ગ્રંથોનું પત્રક કેટલીક સંસ્થાઓએ આપેલું આપવામાં આવ્યું છે તેમાં આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સંબંધી કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. પૃ. ૩૦૩ માં વિનયવિજય રચિત હૈમલઘુ-પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે, તેનું પુર ૨૫૦૦ શ્લોકનું બતાવ્યું છે, ત્યાં એનો રચનાકાળ સંવત ૧૭૩૭ લખ્યો છે અને નીચે નોટમાં લખે છે કે " આ સંવતનો એક પાટણની ટીપ ઉપરથી મૂક્યો છે પણ પંજાબની ટીપમાં શબ્દ પ્રક્રિયા સં. ૧૭૦૧ માં રચાઈ છે એમ જણાવ્યું છે " આ બન્ને સંવત ખોટા છે એની કલ્પના તો ઉપરના ઉતારાથી થઈ જાય છે, કારણ કે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનો સંવત ૧૭૧૦ લેખકે પોતે જ જણાવી દીધો છે.

સદર ટીકાની એક પ્રત શ્રી ભાવનગર સંઘના જ્ઞાનભંડારમાં છે. હાલ તેને છપાવવાનો પ્રબંધ એક મુનિરાજ તરફથી થઈ ગયો છે અને પહેલો ભાગ છપાઈ જવા આવ્યો છે એવા સમાચાર સાંપડ્યા છે. વ્યાકરણને તદ્દન સરળ બનાવી દેવાનું સુંદર કામ ઉપાધ્યાય લેખકશ્રીએ કર્યું, તે પરથી તેમનો સંસ્કૃત ભાષા પર કેટલો પાકો કાબૂ હશે એ બાબત ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહે તેમ નથી. સદર ગ્રંથની લગભગ ૩૫૦૦૦ શ્લોકની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની શરૂઆતમાં લેખકશ્રી લખે છે કેઃ—

इह हि श्रीसिद्धराजजयसिंहदेवप्रभृतिपरःशतक्षितिपाल–

सौभिमाणिक्यमान्यौ यौ [illegible] [illegible] कामकृत्स्नी-
चक्रेऽपर्यादि[illegible]वतानुह्य पूर्वाकृतात् [illegible]
स्तार्थानेकशास्त्रनिर्माणकृत्[illegible]निपुणाः श्रीहेमचन्द्रसू-
रिपादाः परपक्षिनृदीनपाणिनिशाकटायनादि[illegible] तेषां विनयादि-
विधाने न जनयन्तथा [illegible] निर्माणि तेषां कृपया श्रीसिद्ध-
राजप्रार्थनया च [illegible]नामधे-
यानं विविधविशेषार्थनिधानं श्रीहेमचन्द्राभिधानं शब्दानुशासनं
विरच्य[illegible] रत्नाकर इवानिशं [illegible]नुकूल्येन
सूत्ररत्नानि[illegible] शब्दव्युत्पत्तौ [illegible] विलम्ब्य केवलान्-
मतयो ग्राम्या इव माणिक्यपरीक्षणे[illegible] तत्र शब्दानुशासनाख्यव्या-
करणे प्रवेशोपायभूतां शब्दसाधनक्रमेण कतिपयहैमसूत्रसंघटना-
त्मिकां हैमलघुप्रक्रियां चिकीर्षुरयकामः ॥

વિગેરે. આ શરૂઆત ઉપરથી જણાય છે કે આ હૈમલઘુ-પ્રક્રિયા ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધહૈમવ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરવામાં સહાયક થવાનો જણાય છે. આખી વૃત્તિ બહુ સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે.

સદર હૈમલઘુપ્રક્રિયા ઉપર શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૭૩૭ માં ૩૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી, તેને રતલામ નગરમાં વિજયાદશમને દિવસે પૂરી કરી (૭ઋષિ ૩વન્હિ ૭જલધિ ૧શશિ વર્ષે) એમ તેની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ ઘણી સુંદર છે. તેમાં પોતે જણાવે છે કે " અમે નવા કાવ્યોમાં પ્રવીણ છીએ, પ્રાણિનિ અને હેમચંદ્રના વિજ્ઞાનમાં, વાસ્તુતત્ત્વમાં, તર્કશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત છીએ, સિદ્ધાન્તમાં ધન્યબુદ્ધિ છીએ, નાટકોના જાણકાર છીએ, નીતિશાસ્ત્રમાં, શકુનશાસ્ત્રમાં, વૈદકમાં કાબેલ છીએ, અને નવ

નવા છંદોમાં રચના કરી દર્શાવે છીએ, નવરસ અને અલં-
કારની પુંખવંક્તિના અધિકારી છીએ, છ ભાષાના પદલક્ષ્મી
રચના અમને હસ્તગત છે અને અધ્યાત્મવિદ્યામાં અમે ધુરં-
ધર છીએ. આવા અમને લોકમાં જીતનાર કોણ છે? આવા
અભિમાનમાં અમે નગ્ન થઈ ફરતા હતા એવામાં અકસ્માત્ અમારી
નજર યોગીન્દ્રસાગરાચાર્ય શિખરે પર પડી એટલે તેમના પ્રતાપે એવાં
અમારો ગર્વ ગળી ગયો. એના ગંભીર વચનોને વિચારતાં
એમની સાહિત્યલીલાના ધ્યાનમાં અમે મશગુલ થઈ ગયા."

ઉક્ત પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તેમણે સૂત્રનો ક્રમ જ ફેરવ્યો છે, પણ સૂત્રો તો અસલ સિદ્ધહૈમના જ રાખ્યા છે. આ ટીકાની *શ્લોકસંખ્યા ૩૪૦૦૦ લખી છે. તેમાં પ્રક્રિયાના *શ્લોકો સાથે ગણ્યા છે કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી.

આ વ્યાકરણની ટીકા હાલમાં ઉ. ક્ષમાવિજયજી મારફત મુદ્રણ થાય છે. એમણે એની બે ત્રણ પ્રતો મેળવી છે. શુદ્ધ કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. પૂર્વાર્ધ છપાઈ ગયેલ છે, આગળ છપાય છે તેની પ્રશસ્તિ બધી પ્રતમાં સરખી નથી છતાં પ્રયાસ કરીને તેઓ સાહેબે ઠીક કરીને લખી મોકલી છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

प्रशस्तिः

नव्ये काव्येऽतिभव्याः प्रथितपृथुधियः पाणिनीये च हैमे,
चिद्याने वास्तुतत्त्वेऽप्यतिविशदहशः कर्कशास्तर्कशास्त्रे ।
सिद्धान्ते बुद्धिधन्या गुणिगणकगणाग्रेसरा नाटकज्ञा,
निष्णाता नीतिशास्त्रे शकुननयविदो वैद्यके हृद्यविद्याः ॥ १ ॥

[illegible] [illegible] मान्यो [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible]
[illegible] गर्वं किन्न [illegible] ? ॥ २ ॥

यावच्छ्रियाभिमानैरिति हृदि [illegible] [illegible]–
[illegible] [illegible] [illegible] ।
गर्वः सर्वोऽपि खर्वः समजनि युगपत् [illegible],
ध्यायन्तोऽर्थैर्मिरानत्र परिचिन्तुमन्त [illegible] ॥ ३ ॥
[illegible] ॥

श्रीहेमचन्द्रादिसुरीश्वराणां, पुरः स्फुरेयः कवितामदाशः ।
तार्क्ष्यस्य पक्षौ समुदीक्ष्य साक्षात्, स मक्षिकाणामिव पक्षवर्गः॥४

हैमव्याकरणार्णवं निजधिया नावावगाह्यामितो,
मञ्जूषा समपूरि भूरिघृणिभिर्यैर्न्यायरत्नैरिह ।
ज्योतिस्तत्त्वविवर्तवार्तिककृतः श्रीहेमहंसाह्वया,
जीयासुः सुमनोमनोरमगिरस्ते वाचकाधीश्वराः ॥ ५ ॥

हैमव्याकरणाम्भोधिं, येऽवगाह्य महाधियः ।
अभिज्ञानमिवाकार्षुः, क्रियारत्नसमुच्चयम् ॥ ६ ॥

वैयाकरणवर्यास्ते, श्रीगुणरत्नसूरयः ।
अन्येऽपि शाब्दिकश्रेष्ठा, विजेजीरन् महर्षयः ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

हैमव्याकरणार्णवस्य महतस्तुच्छा मदीया मति–
द्रोणी पारमविन्दतीयमसकृत्कोऽस्य चिक्रीडयन् ।
यच्चामूमुदमुक्तिमौक्तिकशतैर्व्यक्तीकृतैः कोविदा–
स्तत्सर्वं सुगुरुप्रसादपवनप्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ॥ ८ ॥

श्रीसूरिभिर्यानि निरूपितानि, सूत्राणि तान्येव शताधिकानि ।
क्रमः परिवर्तित एष शब्द–व्युत्पत्तये मादृशबालिशानाम् ॥ ९ ॥

या श्रीहेमगुरोर्मुखाम्बुरुभया सा मे क्व वाक्चातुरी-
स्यालोच्यैव कृतो वचोभिरमलैस्तैरेव शब्दक्रमः ।
सर्वं प्राक्तनमेव नव्यमिह किं निर्दिष्टमित्यादिभि-
र्वाक्यैर्मामिह ये हसन्ति सुहृदस्तुष्यन्तु ते सज्जनाः ॥ १० ॥
हं हो ! कोविदकुञ्जराः ! किमु गिरामर्थेषु संशय्यते ?,
पीक्ष्यध्वे किमु साधुशब्दघटना पृच्छाविलक्षादि यत् ।
सूत्राणां विविधप्रयोगसञ्जुषामन्वेषणे कः श्रमो,
जागर्त्येव विशेषबोधकुशलो हैमप्रकाशो गुरुः ॥ ११ ॥
सन्तः प्रसीदन्तु सदोल्लसन्तो, गुणान् परेषां कृतिनो विभाव्य ।
क्रीडादिशोरस्त्यपि कौतुकान्मे, प्रयत्नमेनं स्वदृशा पुनन्तु ॥१२॥
चित्रं रागद्वेषौ, दोषादुपकारिणाविह कृतौ मे ।
यदि मां सन्तो रागाद्, द्वेषादपरे विलोकयिष्यन्ति ॥ १३ ॥
क्षुण्णं यदत्र लिखितं, मया प्रमादादिचटुलचित्तेन ।
तच्छोधयन्तु सुधियो, मया प्रणामाञ्जलिर्विरचितः ॥ १४ ॥
श्रीविजयप्रभगणपति-पट्टाधिपविजयरत्नसूरीणाम् ।
निर्देशादिह दर्पाद्, वर्षारात्रं स्थितवतो मे ॥ १५ ॥
ऋषिवह्निजलधिशशि (१७३७)मित-वर्षे रतलामपुरे रम्ये ।
ग्रन्थोऽयं संपूर्णो, विजयदशम्यामिति श्रेयः ॥ १६ ॥

આ પ્રશસ્તિમાંથી પ્રથમના ત્રણ શ્લોકનો ભાવાર્થ ઉપર આપ્યો છે.

હવે સંસ્કૃત ભાષાની નાની કૃતિઓ તપાસી જઈએ.

નયકર્ણિકા—

નય-દષ્ટિબિન્દુઓના વિષય પર ૨૩ ગાથાની નાની પુસ્તિકા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે દીવબંદરમાં રચી છે. બહુ સંક્ષિ-

સમાં સુદામ રીતે ' નય ' એટલે શું એનો આછો ખ્યાલ એ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પ્રવેશક ગ્રંથ જેવો છે. એની પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથકર્ત્તા લખે કે:—

इत्थं नयार्थकवचः कुसुमैर्जिनेन्दु-
र्वीरोऽर्चितः सविनयं विनयाभिधेन ।
श्रीदीवबन्दरवरे विजयादिदेव-
सूरीशितुर्विजयसिंहगुरोश्च तुष्ट्यै ॥

" આ પ્રકારે વિનયવિજયે **વિજયદેવસૂરીશ્વર** તથા **વિજયસિંહગુરુ**ની તુષ્ટિ માટે દીવ બંદરમાં નયના અર્થને જણાવનારાં વચનપુષ્પોવડે શ્રી જિનચંદ્ર વર્ધમાનસ્વામીની પૂજા કરી. " આ ગ્રંથની રચનાનો સંવત ગ્રંથકર્ત્તાએ આપ્યો નથી. વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯ માં થયું છે. વિજયદેવસૂરિએ પોતાની હયાતીમાં ગચ્છભાર વિજયસિંહસૂરિને સોંપ્યો હતો એ સર્વ ઐતિહાસિક બાબતો વિચારતાં આ ગ્રંથ બન્ને સદર આચાર્યોની હયાતીમાં તૈયાર થયેલો હોઈ એમ અનુમાન થાય છે કે એ કૃતિ સં. ૧૭૦૧ લગભગ બની હશે.

એ કૃતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા પંન્યાસ **શ્રી ગંભીરવિજય** ગણિએ રચી છે. એ આખો ગ્રંથ તથા ટીકા જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ (શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળા)માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ વકીલે ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં વિસ્તારથી નોટ ઉપોદ્ઘાત સાથે પ્રકટ કરેલ છે. આ કૃતિ ન્યાયના અભ્યાસના આરંભ-પ્રવેશ માટે ઉપયોગી છે અને અનુવાદકારે નયના વિષયની સુદામ છણાવટથી એ નાના ઉલ્લેખને સારી રીતે ઝળકાવ્યો છે. શ્રીયુત મોહનલાલ દેશાઈનો

એ પ્રબન્ધ લઘુ છે, નવના પ્રારંભક માટે ઉપયોગી છે અને પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને માટે અનિવાર્ય છે.

ઇન્દુદૂત (કાવ્યમાળા, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ગુચ્છો ૧૪)

જેનો ટૂંક સાર વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણીના ઉપોદ્‌ઘાતમાં (લેખક શ્રી જિનવિજય પૃ. ૬-૧૮) આપેલ છે. સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી એક લાંબા ભોજપત્ર પર ક્ષમાપનાના પત્ર લખતા, કિંમતી સોનાના પત્ર પર લખતા અને કેટલીક વાર એવા પત્રો ૬૦ હાથ અને કોઈ વાર સો સો હાથ લાંબા થતા. એની પહોળાઈ ૧૦-૧૨ ઇંચ અને કાનની બાજુ કાગળ ચોંટાડી એમાં મંદિરના દેખાવો વિગેરેના ચિત્રો મૂકતા. એનો આકાર જન્મપત્રિકા જેવો થતો. રાજા બાદશાહનાં મહેલ, નગર, બજાર, ભિન્નભિન્ન ધર્મોના દેવાલય અને ધર્મસ્થાનો, કૂવા, તળાવ, નદી, નટ બાજીગરના ખેલ, નર્તિકાનાં નૃત્ય વિગેરે અનેક જાતના દૃશ્યોનું આ વિજ્ઞપ્તિપત્રોમાં આલેખન થતું હતું. આ ચિત્રવિભાગ સાથે વર્ણનવિભાગ પણ બહુ સુંદર કાવ્યમય બનાવવામાં આવતો હતો.

આ લેખ વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જોધપુર (મારવાડ) થી લખ્યો છે. તે વખતે આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ સુરતમાં ચાતુર્માસ હતા. ભાદરવા શુદિ ૧૫ ની રાત્રીએ ચંદ્રને જોતાં તેને દૂત બનાવી તેની સાથે આચાર્યને વિજ્ઞપ્તિ મોકલી છે. આખો લેખ સંસ્કૃત-મંદાક્રાંતા છંદમાં છે. ભાષા કાવ્યની અતિ આકર્ષક અને વર્ણનો ભવ્ય છે. ૨-૭ સુધીના કાવ્યોમાં જોધપુરનું વર્ણન છે. પછી ચંદ્રને દૂત ગણી કુશળપ્રશ્ન તેને પૂછે છે અને જોધપુરથી સૂરત જવાનું છે એમ જણાવી તેના આખા રસ્તાનું વર્ણન કરે છે. કંચનગિરિ, ઝાલોર, શિરોહી, આબુના ભવ્ય

શિખર વર્ણવ્યાં છે. આગળ ચાલતાં [illegible] [illegible] [illegible]
દેશના વર્ણન અને અચલગઢ શિખર પર ચતુર્મુખ જિન મૂર્તિઓનું
વર્ણન કરી ત્યાંથી ઉતરી [illegible] [illegible] આવેલા સિદ્ધ-
પુરમાં [illegible] કહે છે. ત્યાંથી [illegible] [illegible] અમદા-
વાદ જવાનું કહે છે. ત્યાંના લક્ષ્મીપતિઓના મહાલયો તથા
જિનચૈત્યો વર્ણવી [illegible] [illegible] વર્ણવ્યું છે. પછી
ભરૂચ, તાપી નદીમાં સેંકડો જહાજો અને [illegible] શહેરનું વર્ણન
અતિ ભવ્ય ભાષામાં કર્યું છે. ત્યાંના ગોપીપુરાના [illegible]-
યમાં જઈ ભવ્યમંડપમાં વ્યાખ્યાનના સિંહાસન પાસે [illegible]
જવાનું કહે છે. પછી ગુરુના ગુણોનું વર્ણન કરી એ મહાન
તપગચ્છાધિપતિને નમજે અને પછી તેને મારો સંદેશો કહેજે
એવી ભલામણ કરે છે. છેલ્લા ૧૦ કાવ્યોમાં સંદેશો છે. લેખક
અવગુણથી ભરેલો છે અને ગચ્છપતિ વિશાળ હૃદયના છે વિગેરે
વાતો રજૂ કરે છે.

આ આખા લેખની પાછળ લાંબો ઇતિહાસ છે. લેખની
નજરે–કાવ્યની નજરે જોઈએ તો એ ખરેખર સુંદર કાવ્ય છે.
તે વખતનો સૂરતથી જોધપુરનો માર્ગ અત્યારનો લગભગ
રેલ્વેનો જ માર્ગ છે. ખાસ કરીને અતિ ભવ્ય ભાષામાં શહેર,
મંદિરો અને કુદરતનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે તે ખાસ વાંચવા
જેવું છે. એમાં કુલ ૧૩૧ શ્લોક છે. એ આખો લેખ વિજયપ્રભ-
સૂરિને ઉદ્દેશીને લખાયલો છે. વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં જ
વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો. (સં. ૧૭૧૦) એ જાણીતી વાત
છે. વિજયપ્રભસૂરિ સં. ૧૭૧૨ માં ગચ્છાધિપતિ થયા. તેમની
પ્રકૃતિ આકરી હતી અને બીજા કેટલાક સુયોગ્ય સાધુને છોડીને
તેમને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું તેથી ગચ્છમાં તેમનો

વિરોધ ચાલતો હતો. વિજયદેવસૂરિએ સં. ૧૭૧૨ માં કાળ કર્યો ત્યારે વિજયપ્રભસૂરિની સામેના વિરોધમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાય સામેલ થયા. ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષો પછી વિજયપ્રભસૂરિનો પ્રભાવ વધ્યો અને સંઘમાં તેમનું વિશેષ સન્માન થવા લાગ્યું. ગચ્છમાં વિરોધ વધી ન પડે તેટલા ખાતર આ વિજ્ઞપ્તિપત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે લખ્યો હતો એમ જણાય છે. એનું અનુમાન વર્ષ સં. ૧૭૧૮ લાગે છે. ત્યારથી એમણે શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. નમૂનાના થોડા શ્લોક જોઈ જઈએ, જેથી કાવ્યચમત્કૃતિનો ખ્યાલ આવે. આરંભ શ્લોક:—

स्वस्तिर्श्रीणां भवनमवनीकान्तपंक्तिप्रणम्यं,
प्रौढप्रीत्या परमपुरुषं पार्श्वनाथं प्रणम्य ।
श्रीपूज्यानां गुरुगुणवतामिन्दुदूतप्रभूतो-
दन्तं लेखं लिखति विनयो लेखलेखानतानाम् ॥ १ ॥

આબૂના વિમળ મંત્રી ને વસ્તુપાળનાં મંદિરો વર્ણવતાં કહે છે:—

रूप्यस्वच्छोपलदलमयौ चित्रदोत्कीर्णचित्रौ,
चञ्चच्चन्द्रोदयचयचितौ कल्पितानल्पशिल्पौ ।
जीयास्तां तौ विमलनृपतेर्वस्तुपालस्य चोच्चौ,
प्रासादौ तौ स्थिरतरयशोरूपदेहाविव द्वौ ॥ ५४ ॥

અમદાવાદની પોળ-પાડાઓનું વર્ણન આનંદ આપે તેવું છે:—

एकैकोऽस्य प्रथमसुहृदं ! पाटकोऽन्यैः पुराणां,
वृन्दैस्तुल्यो जनपदसमान्येव शाखापुराणि ।

[illegible]

શાંતસુધારસ—

આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા પર અન્યત્ર વિવેચન થયેલ છે તે જોવું. એ ગ્રંથ સં. ૧૭૨૩ માં ગાંધાર નગરમાં પૂરો થયો છે. એમાં પૂર્વપરિચય અને પ્રશસ્તિના મળીને ૧૦૬ શ્લોક છે, જ્યારે સોળ ભાવનાના અષ્ટકના ૧૨૮ શ્લોક છે. એમ આખો ગ્રંથ ૨૩૪ શ્લોકનો છે.

સર્ગમાં (૨૨ અષ્ટપદીઓ સંસ્કૃતમાં) ને શ્લોકો તેના ૩૧૩ શ્લોક સાથ છે એમ પ્રતિઓમાં જણાવ્યું છે. સં. ૧૭૨૩ માં ગણી વિજયપ્રભસૂરિ તપગચ્છની પાટે ... હતા.

આ ગ્રંથ પર પંન્યાસ શ્રી ... સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે. ગ્રંથ અદ્વિતીય છે, શાંતરસથી ભરેલો છે અને આત્માને ઉદ્દેશીને જે ઉપદેશાત્મક ઘણા સુંદર શ્લોકો યોજવામાં છે તે પૈકીનો આ ગ્રંથ છે. એવા ગ્રંથોમાં વિદ્વત્તા બતાવવાનો કે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી. ચેતનની સાથે વાત કરવા માટે યોજાયેલ અપૂર્વ આંતર (Subjective) ગ્રંથ છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ હોય છતાં દેશી રાગોમાં ગાઈ શકાય તેવો આ જૈન સાહિત્યમાં એક જ અદ્વિતીય ગ્રંથ છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેવું 'ગીતગોવિંદ' નામનું પુસ્તક છે. એના પર વિસ્તૃત વિવેચન આ ઉપોદ્ઘાતની શરૂઆતમાં કરેલ હોવાથી અત્ર તે પર પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

ષટ્ત્રિંશત્ જલ્પ સંગ્રહ—

ઉત્તરાધ્યયનની જાણીતી મોટી ટીકા રચનાર શ્રીભાવવિજયે (વિજયદાનસૂરિના શિષ્યે) સં. ૧૬૬૯ મા ષટ્ત્રિંશત્ જલ્પ નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યો; તેમાં તે સમયની પ્રચલિત શાસનની સ્થિતિ બતાવી છે. આ ગ્રંથનુ સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત ગદ્યમાં વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે બનાવ્યું. આ ગ્રંથ અપ્રસિદ્ધ છે. (જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૬૪૯)

અર્હન્નમસ્કારસ્તોત્ર—

અપ્રસિદ્ધ. સંસ્કૃત. (જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૬૪૯) (ઉદેપુર ભંડારમા પ્રત છે.)

જિનસહસ્રનામ સ્તોત્ર—

છપાયેલ છે. લભ્ય છે. (ઉદેપુર ભંડારમાં લખેલી પ્રત છે)

આ સ્તોત્ર સંવત ૧૯૮૧ માં શ્રી વિજયદાનસૂરિએ વીર સમાજ—અમદાવાદ મારફત છપાવેલ છે. કિંમત એક આનો રાખેલ છે. ૧૪૯ ઉપજાતિ વૃત્તના સંસ્કૃત શ્લોકો છે. એ સ્તોત્ર સં. ૧૭૩૧ માં લેખકશ્રીએ ગંધારમાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે બનાવેલ છે. બુકના પૃષ્ઠ ૩૮ છે.

એના નામનો અર્થ એ કરવાનો છે કે–' જે સ્તોત્રમાં એક હજાર વાર જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરેલ છે એવું સ્તોત્ર ' આ સ્તોત્રના દરેક કાવ્યમાં ૭ વાર नमस्ते આવે છે. એવા ૧૪૩ કાવ્ય હોવાથી તેને સાતે ગુણતાં ૧૦૦૧ નમસ્કાર થાય છે. ૧૪૪ થી ૪૭ સુધીના ચાર શ્લોકો પૈકી એક માગધી ગાથા इक्कोवि नमुकारो० (સિદ્ધાણં બુદ્ધાણંની) છે. એ ચારેનો ભાવાર્થ એ છે કે–જો એક નમસ્કાર પણ સંસારસમુદ્રથી પ્રાણીને તારે છે તો પછી એક હજાર નમસ્કારથી કેટલો લાભ થાય ? એથી તો અનેક જન્માંતરોમાં કરેલા પાપો નાશ પામે. ઇત્યાદિ.

છેલ્લાં બે કાવ્ય પ્રશસ્તિને લગતા છે. કાવ્ય દરરોજ પાઠ કરવા લાયક છે. કૃતિ વિદ્વત્તાભરેલી છે.

ગુજરાતી મોટી નાની કૃતિઓ—

વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો લખેલા મને લબ્ધ થયા છે. તે ઉપરાંત તેઓશ્રીનો ગુજરાતી ભાષા પર પણ સારો કાબૂ હતો. તેમનો લખેલ શ્રીપાળરાજાનો રાસ અધૂરો રહી ગયો અને તે શ્રી યશોવિજય

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કૃતિ સામાન્ય છે. ઐતિહાસિક [illegible] ઉપયોગી છે [illegible] ૧૪ કડી છે [illegible] તેમાં અનુક્રમે આ પ્રમાણે મૂળનાયક [illegible] ૧ [illegible] ૨ [illegible] નાથ, ૩ ધર્મનાથ, ૪ પાર્શ્વનાથ, ૫ [illegible], ૬ [illegible] નાથ, ૭ અભિનંદન, ૮ પાર્શ્વનાથ, ૯ કુંથુનાથ, ૧૦ [illegible] અને ૧૧ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ

આ પ્રકારની તીર્થમાળા ગુજરાતીમાં [illegible] તેનો [illegible] જણાય છે [illegible] પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહમાં [illegible] પ્રગટ કરવામાં આવી છે. બીજી ખાસ [illegible] જેવી ઐતિહાસિક [illegible] એ છે કે સં. ૧૬૮૯ માં વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં વિજયસિંહસૂરિને તપાગચ્છના નાયક તરીકે સ્વીકારી તેમની આજ્ઞામાં પોતે અને પોતાના ગુરુ હતા એમ આ કૃતિમાં જણાવ્યું છે.

આનંદ લેખ. સંસ્કૃત લેખ છે. આખો લેખ પ્રસિદ્ધ નથી. તેનો સાર જૈનયુગમાં પુ. ૫. પૃ. ૧૬૫–૬ માં તેના વિદ્વાન તંત્રી શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ આપ્યો છે. આ આનંદ લેખની કૃતિ સં. ૧૬૯૭ માં બની છે. એમાં ૨૫૧ શ્લોક છે, જુદા જુદા છંદો છે અને તેમાં કેટલાંક ચિત્રકાવ્યો છે. એના પાંચ અધિકાર પાડ્યા છે. પહેલા અધિકારમાં ૫૧ શ્લોક છે અને તેનું નામ પ્રથમાવયવવ્યાવર્ણનરૂપ ચિત્ત–ચમત્કાર રાખ્યું છે. બીજામાં ખંભાતનું વર્ણન છે. ત્યાં તે વખતે વિજયાનંદસૂરિ બિરાજતા હતા. તે અધિકારમાં ખંભાતના વપ્રવાળા જિનગૃહોનું વર્ણન

(૫૨ થી ૧૦૭ શ્લોક સુધીમાં) છે. ત્રીજા અધિકારમાં લાહોર (લાહુર) માં જઇને લેખ પ્રકરણમાં આવે છે તેનું વર્ણન (૧૦૮-૧૫૧) છે. એ અધિકારનું નામ દેશવ્યાવર્ણનરૂપ આપેલ છે. ચોથામાં ગચ્છાધિપતિ વિજયાનંદસૂરિનું વર્ણન છે (૧૫૨-૨૧૨) એનું નામ ગુરુવર્ણનરૂપ રાખ્યું છે. પાંચમામાં લેખપ્રશંસા છે, તેનું નામ સુજનદુર્જનવ્યાવર્ણનરૂપ રાખ્યું છે. (૨૧૪ થી ૨૫૧)

ઇતિહાસ અને કાવ્યની નજરે આ લેખ ઉપયોગી છે, તેવો તેનો અન્ય ભાગ સદર ચૈત્યપુરના લેખને આધારે તપાસીએ. આ લેખમાં કાવ્યચમત્કાર ઘણો જણાય છે. એમાં વિજયાનંદસૂરિની ખાસ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. એનો છેલ્લો શ્લોક (૨૫૧ મો) આ પ્રમાણે છે:—

पूज्याहंन्नतभट्टारकततितपोधीसन्दसूरिप्रभुमना-
णवर्धीयांसमपूर्वाननवरविजयानन्दसूरीनारूपान् ।
ध्येयप्राप्ताभ्यपत्यांस्तपगणमनुष्णान् श्यक्तविज्ञप्तिरूपं
नामस्यारयेऽकमानः लिखितिरिति नगरे स्तंभतीर्थेऽपुर्डाकृत् ॥२५१॥

આ લેખ સં. ૧૬૯૭ માં લખાયેલો છે, ઇતિહાસની નજરે એની અગત્ય છે. સં. ૧૬૯૭ માં વિનયવિજય ઉપાધ્યાય આનંદસૂરિ શાખાની આજ્ઞા માનતા હતા એમ આ લેખ બતાવે છે. આના પરથી એમ સાર નીકળે છે કે સુરતની ચૈત્યપરિપાટિ સં. ૧૬૮૯ મા કરી, ત્યારપછી તપગચ્છની બીજી આણંદસૂર શાખાની આજ્ઞા વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સ્વીકારી હતી. આવો સમય લગભગ દશ વર્ષ ચાલ્યો હશે એમ હવે પછીના લેખ પરથી અનુમાન થાય છે.

વિજયદેવસૂરિ લેખ. (ઐતિહાસિક સજ્ઝાયમાળા.

પૃ. ૭૮-૮૦) આનંદ લેખ અગાઉ વર્ણવ્યો તેની સાથે આ લેખ ઈતિહાસની નજરે સરખાવવા યોગ્ય છે. આ લેખ સં. ૧૭૦૫ માં લખાયલો છે. એ લેખ પરથી વિજયસેનસૂરિ લોકભાષામાં ગુરુ **જેસંગ**ના નામથી ઓળખાતા હશે એમ જણાય છે. સાગર તરફ વિજયદેવસૂરિનું વલણ શરૂઆતમાં હતું અને તેને લઇને વિજયતિલકસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિની ગાદી જુદી પડી હતી. આ લેખમાં વિજયદેવસૂરિને 'જિનશાસનશણગાર' કહે છે. એમાં જણાવે છે કે 'ઇણિ કલિ તુમ્હ સમો કો નહિ, તે તો જગ સહૂ જાણઈ રે; કર્મઈ નડીઆ ખાપડા પણિ, મતિઆ નિજમત તાણઈ રે.' (૨૨) આવી ઉપમાઓ આપી છે. 'ખંભાતમાં હીરસૂરિના પટધરે તમને પાટ આપી અને અહીંઆ ઘુવડ ઘૂ ઘૂ કરે છે તે આપ રૂપ સૂર્ય ઊગતાં અલોપ થઇ જશે.' આવી વિજ્ઞપ્તિ આનંદલેખ પછી ૧૭૦૫ માં એટલે ૮ વર્ષ પછી કરી છે તે નોંધવા જેવું છે.

સંવત **સત્તર પંચોત્તરે** રે, એ તો ધનતેરસિ સુવિશેખ રે;
કીર્તિવિજય વાચક શિષ્યે, લિખિઓ '**વિનયે**' લેખ રે. ૨૫
જય જેસિંગ પટોધરુ, શ્રી વિજયદેવસૂરિરાયો રે.

ઈતિહાસની નજરે આ નાનો લેખ ઉપયોગી લાગે છે. આ લેખ પછી શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા એટલે તે વખતે વિજયસિંહસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા.

ઉપમિતિભવપ્રપંચનું સ્તવન (જૈન કથારત્નકોષ ભાગ ત્રીજો. પૃ. ૧૦૬-૧૩૮) શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ **ઉપમિતિભવપ્રપંચા** કથાનો ઊડતો ખ્યાલ આપવા આ

[illegible]

[illegible] ૧૩૭

[illegible] ૧૩૮

આ કૃતિની રચનામાં માત્ર [illegible] જેવાતી નથી, પણ [illegible] ઉપર [illegible] છે. કૃતિને છેડે [illegible] કેવી રીતે [illegible] ભાવ ને [illegible] કહે છે કે.—

ધર્મનાથ આરાધતાં, એ સખિ [illegible]
[illegible] ૧૩૯

ધર્મનાથ અવધારિયે, સેવકની અરદાસ;
દયા કરીને દીજિયે, મુક્તિ મહિલાનો વાસ. ૧૭

એટલા પૂરતું એ સ્તવન શ્રી ધર્મનાથની વિજ્ઞપ્તિ રૂપ છે. ગ્રંથકર્તાએ તેનું શિર્ષક એ રીતે (ધર્મનાથજીની વિનતિરૂપ) બાંધેલ છે તે અત્ર જણાવવું પ્રાસંગિક છે.

પટ્ટાવલી સજ્ઝાય. (જૈનયુગ પુ. ૫ પૃ. ૧૫૬-૧૬૧) આ સજ્ઝાયની કૃતિનો સંવત આપ્યો નથી. એમાં શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની ગચ્છપતિ તરીકે સ્થાપના સુધીની હકીકત આવે છે તે પરથી તે સં. ૧૭૧૨ પછી બનાવવામાં આવી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. એમાં કુલ ગાથા ૭૨ છે. સરસ્વતીની સ્તુતિ કરીને એમાં સુધર્માસ્વામીથી પટ્ટપરંપરા વર્ણવી છે. પ્રથમ ઢાળમાં સ્થૂલભદ્રે કામદેવનો નાદ ઉતાર્યો તેનું વર્ણન ૧૨ ગાથામાં બહુ સુંદર કર્યું છે. દરેક આચાર્યની વિશિષ્ટતા અને કેટલીક તેમની કૃતિઓનાં નામો સાથે આપ્યાં છે. પોતાના ગુરુ **કીર્તિવિજયનો** ઉપાધ્યાય (વાચક) પદવીપ્રદાનનો મહોત્સવ સારો વર્ણવ્યો છે. હીરવિજયસૂરિએ ધર્મનો મહિમા કેટલો ફેલાવ્યો તેનું પણ સારું વર્ણન કર્યું છે. વિજયસેનસૂરિ પછી **વિજયદેવસૂરિને** એમણે યુગપ્રધાન અને ગૌતમાવતાર તરીકે વર્ણવ્યા છે. (ગાથા ૬૫) એમના વિહાર પ્રતિષ્ઠા વર્ણવી પટ્ટસ્થાપના વિજયસિંહસૂરિની કરી એમ બતાવ્યું છે (ગા. ૬૮) વિજયદેવની હયાતીમાં વિજયસિંહ સ્વર્ગે ગયા એટલે પોતાની પાટે **વિજયપ્રભની** સ્થાપના ગચ્છનાયક તરીકે કરી. આમાં વિજયતિલકસૂરિ કે વિજયઆણંદસૂરિ સંબંધી કાંઇ પણ હકીકત આવતી નથી એ અર્થસૂચક છે. છેવટે લખે છે કેઃ—

એ વીર જિનવર પદ્દદાયક માહાત્મ્ય અનુપમ,
કલ્યાણકારક દુઃખનિવારક ગચ્છપ્યા જગિ જયકરુ;
હીરવિજયસૂરિ શીશ સુંદર કીર્તિવિજય ઉવઝાય એ,
તસ શીશ પ્રેમ નિગ્રીસ જાંતે વિનય સુક્ષ સુણ ગાય એ. ૭૨

આ કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે, પણ ઐતિહાસિક નજરે ઉપયોગી છે. ઉદ્દુકૃતની કૃતિ સાથે મેળ મેળવતાં અને એમાં આણંદસૂરિની કાંઈ વાત નથી એ સર્વ વિચારતાં એનો સંવત હું ૧૭૧૮ લગભગ ધારું છું.

પાંચ સમવાય (કારણ) સ્તવન (સજ્જન સન્મિત્ર, પૃ. ૩૨૪-૩૨૯) ઢાળ ૭. ગાથા કુલ ૫૮ એના કળશમાં લખે છે કે-

ઇમ ધર્મનાયક મુક્તિદાયક, વીર જિણવર સંથુણ્યો;
સય સતર સંવત વહ્નિ લોચન, વર્ષ હર્ષ ધરી ઘણો;
શ્રી વિજયદેવ સૂરિંદ પટધર, વિજયપ્રભ મુણીંદ એ;
શ્રી કીર્તિવિજય શિષ્ય પ્રભિપરે, વિનય કહે આણંદ એ. ૯

આ સ્તવનમાં કાળમતવાદી, સ્વભાવવાદી, ભાવી સમવાયવાદી, કર્મવાદી અને ઉદ્યમવાદીના મંતવ્યો વિસ્તારથી બતાવી પછી છઠ્ઠી ઢાળમાં એ સર્વ જિનચરણે આવે છે, ત્યાં છેવટનો ફેંસલો થાય છે કે—

એ પાંચે સમુદાય મળ્યા વિણ, કોઇ કાજ ન સિઝે;
અંગુલિ યોગે કરતણી પરે, જે બુઝે તે રીઝે.

આ રીતે પાંચે સમવાય કારણની જરૂર બતાવી છે. આ રચના સંવત ૧૭૩૨ મા થઇ છે. સંવત ૧૭ સદી માટે છે,

પછીના વહ્નિ એટલે ત્રણ અને લોચન એટલે બે. અહીં ક્રમ ઉલટાવવાની જરૂર જણાતી નથી. કદાચ એનો સંવત ૧૭૨૩ પણ હોય, તો જે વર્ષમાં શાંતસુધારસ ગ્રંથ બનાવ્યો તેજ વર્ષમાં આ કૃતિ થઈ ગણાય. પાંચ કારણનો મુદ્દો સમજવા માટે સ્તવન ઉપયોગી અને સમજાય તેવી ભાષામાં લખાયલું છે. એમાં ખાસ કાવ્યચમત્કૃતિ નથી.

ચોવીશી સ્તવન (ચોવીશી વીશી સંગ્રહ અમદાવાદ. પૃ. ૬૯-૮૩) ચોવીશ તીર્થંકરના સ્તવનો. દરેક સ્તવન ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ગાથાનું છે. કુલ ગાથા ૧૩૦ છે. તેમાં નેમિનાથનાં ત્રણ સ્તવનો ૭, ૭ અને ૬ ગાથાના છે. મહાવીરસ્વામીનું સ્તવન સુપ્રસિદ્ધ છે ' સિદ્ધારથના રે નંદન વિનવું.' એની છેલ્લી ગાથામાં લખે છે કેઃ—

વાચક શેખર **કીર્તિવિજય** ગુરુ, પામી તાસ પસાય;
ધર્મતણે રસે જિન ચોવીશના, **વિનયવિજય** ગુણ ગાય. ૫

કુલ સ્તવનો ૨૬ છે. કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની છે. કોઈ કોઈ સ્તવનમાં ભાવ બહુ ઊંચા પ્રકારનો છે. નમૂના તરીકે મુનિસુવ્રતસ્વામીનું સ્તવન જોઈએ (પૃ. ૭૯)

મન મધુકર સુણ વાતડી, તજી અવર સવાદ;
જિન ગુણ કુસુમ સવાદથી, ટળે સવિ વિખવાદ. મન૦ ૧
વિષય ધંતુરો મૂકીએ, તે માંહિ નથી ગંધ;
[1]નારી વિજયા પરિહરે, મમ થાઇશ તું અંધ. મન૦ ૨
સોળ કષાય એ કેરડા, તેથી રહેજે દૂર;
ને કંટક છે બાપડા, તુન્હે કરશે ચૂર. મન૦ ૩

૧ ભાંગ (લીલાગર)

વિષમો જગ જસ કેરો, આદરીએ ગુરુ લાજ;
જે પરિણામે રૂઅડો, તેહની એ કરીએ કાજ. મન૦ ૪
મુનિસુવ્રત પદ પંકજે, એ તું પૂરે વાસ;
વિનય કહે તો તાહરી, પહોંચે સઘળી આસ. મન૦ ૫

આ કૃતિનો સંવત જણાયો નથી. અઢારમી શતાબ્દિની એ કૃતિ છે. જે રીતે કૃતિઓનો વિકાસ થયો છે તે જોતાં સં. ૧૭૨૫ લગભગ એ કૃતિ બનાવી હોય એમ અનુમાન થાય છે.

વીશી સ્તવન (ચોવીશી વીશી સંગ્રહ, સંગ્રાહક અગરચંદ ભૈરોદાન, પૃ. ૬૨૫–૬૩૯) વિહરમાન તીર્થંકરોના વીશ સ્તવન. દરેક સ્તવનની પાંચ પાંચ ગાથા છે, માત્ર ચાર સ્તવનની છ છ ગાથા છે. કળશ સાથે આખી વીશીની કુલ ગાથાઓ ૧૧૫ છે. કૃતિના સંવતનો નિર્દેશ નથી. આ કૃતિને છેડે કળશ પ્રશસ્તિરૂપે લખ્યો છે. સ્તવનોમાં વિહરમાન તીર્થંકરોની સામાન્ય બાબતો શરીર આયુષ્ય વિગેરે બતાવેલ છે. કળશમાં જણાવે છે કે એ તીર્થંકરોના નામક્રમ વિગેરે શીલદેવ પંડિતના રચેલા 'એકવીશઠાણું' નામના ગ્રંથને આધારે આપ્યા છે. એમાં ને બીજા ગ્રંથોમાં કેટલોક ફેરફાર છે તેની સાચી વાત તીર્થંકર કહી શકે એમ જણાવી છેવટે લખે છે—

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવઝાયનો એ, વિનય વદે કર જોડ;
શ્રી જિનના ગુણ ગાવતાં એ, લહીએ મંગળ કોડ. ૧૧

કૃતિ મધ્યમ પ્રકારની અને ઉપર જણાવેલ ચોવીશીની કૃતિને મળતી છે. અર્થ સુગમ છે.

પુણ્યપ્રકાશ અથવા આરાધનાનું સ્તવન (જૈન પ્રબોધ પૃ. ૮૯–૧૦૦)

સંવત ૧૭૨૯ માં ઉપાધ્યાય શ્રી રાંદેરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યાં તેઓએ આસો શુદિ દશમે સોમસૂરિએ બનાવેલા **આરાધનાસૂત્ર** નામના પયન્નાને આધારે આ કૃતિ બનાવી છે. એ પયન્નો કઈ સાલમાં બન્યો તેનો પત્તો મળતો નથી. એની ગાથા ૭૦ છે. તે અવચૂરિ સાથે છપાય છે. સદર આરાધના સ્તવનની આઠ ઢાળો છે. પ્રવેશક અને પ્રશસ્તિ સાથે સદર આઠે ઢાળોની મળીને એ સ્તવનની કુલ ગાથા ૮૭ થાય છે. એની પ્રશસ્તિ(કળશ)માં કવિ પોતે લખે છેઃ—

શ્રી વિજયદેવસુરીંદ પટધર, તીર્થ જંગમ ઈણિ જગે;
તપગચ્છપતિ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ, સૂરિ તેજે ઝગમગે. ૨
શ્રી હીરવિજય સૂરિ શિષ્ય વાચક, કીર્તિ વિજય સુરગુરુસમો;
તસ શિષ્ય વાચક વિનયવિજયે, થુણ્યો જિન ચોવીશમો. ૩
સય સત્તર સંવત ઉગણત્રીશે, રહી રાંદેર ચૌમાસ એ;
વિજય દશમી વિજય કારણ, કીયો ગુણ અભ્યાસ એ. ૪

આ કૃતિમાં દશ પ્રકારે અંત્ય આરાધના બતાવી છે.

૧ અતિચારની આલોચના (ઢાળ ૧–૨–૩)
૨ દેશ કે સર્વથી વ્રત ગ્રહણ (ઢાળ ૪ થી)
૩ સર્વ જીવો સાથે ખમતખામણાં (સદર)
૪ અઢાર પાપસ્થાન વોસિરાવવા (સદર)
૫ ચાર શરણનો અંગીકાર (ઢાળ ૫ મી)
૬ કરેલ પાપોની નિંદા (સદર)
૭ કરેલ શુભ કરણીની અનુમોદના (ઢાળ ૬ ઠ્ઠી)
૮ શુભ ભાવનાનું અનુભાવન (સદર)

[illegible]

[illegible] ... કે 'બાહુ ...' ... આવી ઘણી કૃતિઓ ... 'મન મન તે દિન ...' ... [illegible] ... કરી છે. આ સંકલન કૃતિ [illegible] યોગ્ય છે, પ્રકાશવા યોગ્ય છે અને જનતાએ [illegible] યોગ્ય છે.

વિનયવિલાસ. (યશોવિજયાદિ કૃતિ. પ્ર. કર્તા શેઠ વીરચંદ દીપચંદ સી. આઈ. ઈ. આમ બોલે) વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સાડત્રીસ પદો બનાવ્યા છે. એ વિનયવિલાસના

નામથી જાણીતા છે. યશોવિજયાદિ કૃતિમાં શેઠ ભીમશી માણેકે જશવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ સાથે એને છપાવેલ છે. (વિભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૧૮૧-૨૦૮) આ પદોમાં કોઈ કોઈ પ્રસિદ્ધ છે. આ સાડત્રીશે પદો ઉપાધ્યાય વિનયવિજયની કૃતિ છે તેમાં શક નથી; કારણ કે છવીશમા અને અઠ્ઠાવીશમા પદમાં પોતાના ગુરુ કીર્તિવિજયનું નામ તેમણે લખ્યું છે. અઠ્ઠાવીશમા પદમાં તો તે બરાબર સ્પષ્ટ રીતે આવ્યું છે:—

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવઝાયકેરો, લહે એ પુણ્ય પસાય;
સાસતા જિન ગુણીએ એણીપરે, વિનયવિજય ઉવઝાય. ૯

આ પદોની પદ્ધતિ એકંદરે સારી છે. એના નમૂના તરીકે એક સુપ્રસિદ્ધ પદ (૧૯ મું, પૃ. ૧૯૪) અહીં આપીએ. એનો રાગ કાફી છે.

કિસકે ચેલે કિસકે પૂત, આતમરામ અકેલા અવધૂત;
જિઉ જાનલે, અહો મેરે જ્ઞાનીકા ઘરસુત્ત,
જિઉ જાનલે, દિલ માનલે. ૧
આપ સવારથ મિલિયા અનેક, આયે ઇકેલા જાવેગા એક. જિ૦ ૨
મટ્ટી ગિરદકી જૂઠે ગુમાન, આજ કે કાલ ગીરેગી નિદાન. જિ૦ ૩
તીસના પાવડલી બર જોર, બાળુ કાહેકું સાચો ગોર. જિ૦ ૪
આગિ અંગિઠી નાવેગી સાથ, નાથ રમોગે ખાલી હાથ. જિ૦ ૫
આશા ઝોલી પત્તર લોભ, વિષય ભિક્ષા ભરી નાચો ચોભ. જિ૦ ૬
કરમકી કંથા ડારો દૂર, વિનય વિરાજે સુખ ભરપૂર. જિ૦ ૭

પદોનો સામાન્ય ઝોક આત્માને ઉદ્દેશીને છે. એમાં આનંદઘનજીનો યોગ કે ચિદાનંદજીની હૃદયસ્પર્શિતા આવી શકયા

નથી, છતાં એ પદો અવગાહવા લાયક છે. આ વિલાસનો આશય આત્મા સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવા જેવો જ લાગે છે. આત્માર્થી મનુષ્યો શાંત સમયમાં પોતાના ચેતનજીને ઉદ્દેશીને જે વાતો ધ્વનિરૂપે ઉચ્ચરે એનું નામ 'વિલાસ' કહેવાય. યોગીઓના વિલાસો એવા જ હોય છે. એ યુગના જસવિલાસ કે જ્ઞાનવિલાસ પણ વાંચવા જેવા છે, જીવવા જેવા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એને સ્થાન છે. દરેક પદ સરેરાશ પાંચથી દશ ગાથાના છે. આ કૃતિનો સંવત નોંધાયેલ નથી, પણ અનુમાન ૧૭૩૦ આસપાસ લખાયલા હોય એમ જણાય છે. દરેક પદ જુદે જુદે વખતે અંતરધ્વનિ તરીકે લખાયલ હશે એમ કૃતિના વિષયો પરથી જણાય છે.

ભગવતી સૂત્રની સજ્ઝાય. (યશો૦ આદિ કૃતિ. વિભાગ ૧, પૃ. ૧૬૩)

સંવત ૧૭૩૧માં વિ. ઉપાધ્યાય રાંદેરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે સંઘે તેમની પાસે ભગવતી સૂત્રનું શ્રવણ કર્યું. તે વખતે આ એકવીશ ગાથાની સજ્ઝાય બનાવી છે. ભગવતી સૂત્રની વિશેષતા કેવી છે, એ વાંચે અને સાંભળે કોણ ? એના શ્રવણથી લાભ શો થાય ? એ બતાવવા આ સ્વાધ્યાય રચેલ જણાય છે. કૃતિ સામાન્ય છે.

સંવત સત્તર એકત્રીશમે રે, રહ્યા રાનેર ચોમાસ;
સંઘે સૂત્ર એ સાંભળ્યું રે, આણી મન ઉલ્લાસ. ૧૯

× × ×

કીર્તિવિજય ઉવઝાયનો રે, સેવક કરે સઝાય;
એણિપરે ભગવતીસૂત્રનો રે, વિનયવિજય ઉવઝાય રે. ૨૦

આ સામાન્ય કૃતિ જણાય છે.

[illegible]

[illegible]

(૧) આદિજિનની સઝ્ઝાય [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] —

[illegible] [illegible] ઉલ્લટી [illegible], [illegible] [illegible];
વાચક કીર્તિવિજય ગુરુરાય, આપો વિનયવિજય ઉવજ્ઝાય. ૧૧

(૨) શ્રીઆદિજિન વિનતિ. (યશો. કૃતિ. પૃ. ૯૩, વિભાગ ૨ જો) ગાથા ૫૭. આદીશ્વર ભગવાનની સામે ઊભા રહી શ્રી સિદ્ધાચળ ઉપર બોલવા લાયક આ પ્રસિદ્ધ કૃતિ છે. એમાં ભગવાનને વિનવ્યા છે, ફોસલાવ્યા છે, મનાવ્યા છે, શરૂ કર્યા છે, ઓળંભ્યા છે, આખરે એનું શરણું લીધું છે અને ભવે ભવે એની સેવા યાચી છે.

પામી સુગુરુ પસાય રે, શત્રુંજય ધણી;
શ્રી રિસહેસર વિનવું એ. ૧
જે મુજ સરિખો દીન રે, તેહને તારતાં;
જગ વિસ્તરશે જસ ઘણો એ. ૧૦

અન્ય [illegible] છે, તે કેમ [illegible]
[illegible] ૧૦.
[illegible] છે, [illegible]
[illegible] ૧૧
[illegible] છે, [illegible]
[illegible] ૧૨
[illegible] છે, [illegible]
વિનય વિનય કરી વિનવે [illegible] ૧૩

આ [illegible] અને ભાષાપ્રયોગ સુંદર છે. અલંકારો [illegible] છે અને [illegible] આકર્ષક છે. એની કૃતિના [illegible] નથી. [illegible] વાંચી જવા જેવી આ નાની પ્રાર્થના છે અને પ્રૌઢ [illegible] ભાષામાં છે.

(૩) ષડાવશ્યક (પ્રતિક્રમણ) સ્તવન. (સજ્જન સન્મિત્ર પૃ. ૨૧૫-૨૧૮) દરેક જૈને દરરોજ છ આવશ્યક પ્રતિક્રમણરૂપ સવારે ને સાંજે કરવાના છે. ૧ સામાયિક, ૨ ચોવીશ તીર્થંકર આરાધના, ૩ ગુરુવંદન, ૪ પ્રતિક્રમણ, ૫ કાઉસગ્ગ અને ૬ પચ્ચખ્ખાણ–એના ભાવ પર છ ઢાળનું સ્તવન. એમાં પ્રવેશક પાંચ ગાથા છે. પછી ૫. ૭. ૭. ૬. ૫ અને ૭ ગાથા છ ઢાળની છે. કુલ ગાથા ૪૨ છે. પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે. કૃતિ સામાન્ય છે. સંવત સમય બતાવ્યો નથી.

તપગચ્છનાયક મુક્તિદાયક, શ્રી વિજયદેવ સૂરીશ્વરો;
તસપટ્ટ દીપક, મોહ ઝીપક, શ્રી વિજયપ્રભ સૂરિ ગણધરો. ૧

શ્રી કીર્તિવિજય ઉવજ્ઝાય સેવક, વિનયવિજય વાચક કહે;
ષડાવશ્યક જેહ આરાધે, તેહ શિવ સંપદ લહે. ૨

(૪) ચૈત્યવંદન. શ્રી સીમંધર વીતરાગ. પ્રસિદ્ધ છે. ત્રણ ગાથાનું છે.

(૫) **ઉપધાન સ્તવન** (ઉપધાનવિધિ–કુંવરજી આણંદજી પૃ. ૩૧–૩૩). આ સ્તવનમાં બે ઢાળ અને કળશની અનુક્રમે ૧૦–૧૧–૩ ગાથા મળી કુલ ૨૪ ગાથા છે. કૃતિનો સંવત લખ્યો નથી. વિજયપ્રભસૂરિનું નામ છે એટલે સં. ૧૭૧૨ પછીની કૃતિ છે. છેલ્લી કળશની ગાથામાં લખે છે:—

તપગચ્છનાયક સુમતિદાયક, શ્રીવિજયપ્રભ સૂરીશ એ,
પુન્ય પ્રતાપે અધિક દિન દિન, જગત જાસ જગીશ એ;
શ્રી**કીરતી**વિજય ઉવઝાય સેવક, **વિનય** ઇણીપરે વિનવે,
દેવાધિદેવા ધર્મ હેવા, દેજો મુજને ભવો ભવે.

ઉપધાનનો હેતુ શો છે ? તે શરૂઆતમાં બતાવી માળ પહેરાવવાની બાબત પર ખૂબ વિવેચન કર્યું છે. કૃતિ સામાન્ય છે. ઉપધાન વહેનારમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને ' ભાઇ હવે માળ પહેરાવો ' ની ઢાળ ઘણાખરાએ જરૂર સાંભળી હશે (માળારોપણના વરઘોડા અને મહોત્સવમાં.)

શ્રી શ્રીપાળરાજાનો રાસ—

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયની ગુજરાતી કૃતિમાં આ રાસ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આ સિદ્ધચક્રનો મહિમા બતાવનાર રાસ જૈનોમાં અનેરું સ્થાન ધરાવે છે. દરેક ચૈત્ર માસની

અને આસો માસની આંબીલની ઓળીમાં શુદિ પૂર્ણિમા પહેલાંના આઠ દિવસ સાથે મળી કુલ નવ દિવસ સુધી આ રાસ સારી રીતે ગવાય સંભળાય છે અને એ રાસની આખી કૃતિ ખૂબ લોકપ્રિય બનેલી છે. લેખક મહાત્માની આ અધૂરી રહેલી છેલ્લી ગુજરાતી કળાકૃતિ છે.

એ રાસમાં નૂતનતા એ છે કે એ રાસ બે કર્તાએ તૈયાર કર્યો છે. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ સં. ૧૭૩૮ ના ચાતુર્માસમાં રાંદેર ગામમાં એ રાસને રચવાની તૈયારી કરી, તેમણે પહેલો ખંડ ૧૧ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમાં કુલ ગાથા ૨૮૨ ની રચના કરી, બીજો ખંડ ૮ ઢાળનો બનાવ્યો અને તેમાં કુલ ગાથા ૨૭૬ ની રચના કરી, ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાળની રચના ચાલતી હતી તેની ૨૦ મી ગાથા બનાવતાં તેના કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયના દેહનું અવસાન થયું. એ જ ઢાળની બાકીની ૧૧ ગાથા શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરી કરી. એ ઢાળની પછવાડે છેલ્લી ગાથામાં 'વિનય' અને 'સુજશ' એ બન્ને નામનો ઉલ્લેખ થયો છે.

એ ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાળની ૨૦ ગાથા સુધીનો સરવાળો કરતાં એ ખંડની ગાથા ૧૯૦ થાય છે અને શરૂઆતથી ત્યાંસુધીની કૃતિ ગણતાં કુલ ગાથા ૭૪૮ થાય છે. એની પ્રશસ્તિમાં છેવટે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે 'સાર્ધ સસશત ગાથા વિરચી, પહોતા તે સુરલોકે જી' એટલે મહુંમે ૭૫૦ ગાથા રચી. આ વાતનો લગભગ મેળ મળી રહે છે.

શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ત્રીજા ખંડની બાકીની ૧૧૮ ગાથા રચી એટલે ત્રીજા ખંડની કુલ ૩૦૮ ગાથા થઇ.

અને ચોથા ખંડની કુલ ૩૮૪ ગાથા (ઢાળ ૧૩) શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી.

આખા રાસની કુલ ગાથા ૧૨૫૦ આશરે છે તે પૈકી ૭૪૮ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે રચી અને ૫૦૨ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે રચી.

એ રાસમાં ઢાળો કુલ ૪૦ આવે છે તે પૈકી ૨૮ ની રચના વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે કરી અને ૧૨ ની રચના શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે કરી.

રચનામાં, કવિત્વમાં, વર્ણનમાં, વિષય રજૂ કરવાની પદ્ધતિમાં, ભાષાપ્રયોગમાં અને પદલાલિત્યમાં બન્ને કવિઓ એક બીજાથી તદ્દન જુદા પડી જાય છે. શ્રી વિનયવિજયજી વર્ણન કરવામાં શ્રોતાને પોતાની સાથે રાખી શકે છે. એમણે મયણાસુંદરી અને સુરસુંદરીના રાજસભામાં આલાપ કરાવ્યા છે તે અથવા કમળપ્રભા પાસે ચરિત્ર રજૂ કરાવ્યું છે તે કવિત્વને શોભાવે તેવું છે. સમુદ્રની સફર તેમની ટૂંકી પણ અસરકારક છે. એમણે ધવળ શેઠને આબેહૂબ ચિતર્યો છે. શ્રી યશોવિજયજીની ભાષા વધારે તીક્ષ્ણ, આકરી અને કોઈ કોઈ વાર સંસ્કૃતમય છે. એમનું લડાઈનું વર્ણન અતી તાદૃશ્ય છે, પણ એમની મજા તો 'ત્રીજે ભવ વરથાનક તપ કરી ' એમ શરૂઆત કરી નવપદનો જે મહિમા પાંચ પાંચ ગાથામાં અર્થગર્ભિત ગાયો છે તેમાં છે. તત્ત્વ કે યોગ–દૃષ્ટિએ એ તેમની મોટી ફતેહ ગણાય. ઉજ્જયિનીની બહાર લશ્કરનો પડાવ કરી શ્રીપાળ ને મયણાનો મેળાપ કરાવે છે અને

ઉદ્દામ જ્યારે ઉન્માદ કરાવે છે તે વખતે સુરસુંદરીને નાચતી અટકાવીને સતિત્વનું પ્રભુત્વ સ્થાપે છે. નિયમો પોથીમાં જ્યાં પણ પાળી ન શકાય એ તત્ત્વજ્ઞાની કવિ તરીકે લોપે છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહિમા કદી વિસરી શકતા નથી.

એકંદરે શ્રીપાળરાસની કૃતિ બની સહજ ગણાય. એમાં સર્વ પ્રકારના રસોને સ્થાન મળ્યું છે, પણ આખા રાસમાં સિદ્ધચક્રના મહિમાનું લક્ષ્યબિન્દુ ચૂકાયેલ નથી.

એક નવો ગ્રંથ બનાવવો એ જુદી વાત છે અને અધૂરા ગ્રંથને પૂરો કરવો અને અસલ લેખકની લય જાળવી રાખવી એ તદ્દન જુદી વાત છે. બાણભટ્ટનો પુત્ર ભૂષણભટ્ટ કાદંબરી પૂરી કરે, એ ઘણો વિદ્વાન હતો છતાં પણ બાણભટ્ટની કૃતિ અને એની કૃતિ જુદી તો જરૂર પડી આવે જ છે. આ રાસની કૃતિ બે વિદ્વાનોએ કરી છે તેમાં જરા પણ રસક્ષતિ થઈ નથી અને તત્ત્વજ્ઞાન બારોબાર ઉતારી આપવામાં શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ‘ બાકી થાકતો પૂરણ કીધો, તાસ વચન સંકેતે જી ’ એમ કહી જણાવી દીધું છે કે અધૂરો રહેલો ગ્રંથ તેમણે પૂર્ણ કર્યો છે અને તેમ કરવામાં તેમણે વચન આપ્યું હતું તે પૂરું કર્યું છે.

અનુમાન થાય છે કે રચનાના ચાલતે કામે શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય માંદા પડી ગયા હશે. તેમને શુદ્ધિ સારી રહી હશે. તે વખતે શ્રીમદ્યશોવિજયજી તેમને પડખે બેસી નિઝામણા કરતા હશે. શ્રી વિનયવિજયે કહ્યું હશે કે ‘ મારો રાસ તો અરધે રસ્તે રહી ગયો, તે તમે પૂરો કરજો.’ શ્રી યશો-

વિજયે તેમની સાથે સંકેત કર્યો હશે (વચન આપ્યું હશે) કે બાકીનો ભાગ પોતે પૂરો કરી આપશે.

સંવત ૧૭૩૮ સુધીમાં તો યશોવિજયના જ્ઞાનશક્તિ અને કવિત્વનો સમાજને સારી રીતે અનુભવ પણ થઇ ગયો હશે એટલે વિનયવિજયના 'વિશ્વાસ ભાજન' અને તેમના 'પૂરણ પ્રેમના ભાજન' શ્રી યશોવિજયે આ કૃતિનો બાકીનો ભાગ ધર્મપ્રેમીઓના હિત ખાતર અને આપેલ વચનના સંકેત પ્રમાણે પૂરો કર્યો છે.

આટલી સામાન્ય ટીકા કરી આ ગ્રંથમાં (રાસમાં) કવિ તરીકેની શ્રી વિનયવિજયની વિશિષ્ટતા જરા વિચારી જઈએ:—

શ્રીપાળરાજાનો રાસ લખવા બેઠા એટલે એમણે ખરી રીતે શ્રીપાળના ચરિત્રની શરૂઆત કરવી જોઇએ, પણ તેમ ન કરતાં એમણે મયણાસુંદરીના બાળપણ, અભ્યાસ અને રાજ-સભામાં પરીક્ષાથી શરૂઆત કરી છે એ એમનું ગ્રંથની ગોઠવણ કરવામાં પાંડિત્ય બતાવે છે. એમણે ધવળશેઠના પાત્રને ખૂબ સુંદર રીતે ચિતર્યું છે અને એને ખરા આકારમાં બતાવી કવિત્વ બતાવ્યું છે, સમુદ્રના કલ્લોલમાં અદ્ભુત રસ, રતનદ્વીપના સહસસાનુ પર્વતના મંદિરના વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ, ધવળશેઠના મરણમાં રૌદ્ર રસ, ચાર પત્નીઓના વર્ણનમાં શૃંગાર રસ, લડાઈમાં વીરરસ અને પતીઆના સાતશેં માણસોના વર્ણનમાં હાસ્ય અને કરુણ રસ પોષ્યો છે. રતનદ્વીપમાં આખા લગ્નનો સમારંભ ખૂબ સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે. (ખંડ ૨ ઢાળ ૮ મી.)

ભાષાપ્રયોગ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયનો બહુ સુસંગત, વ્યવહારુ અને અર્થગંભીર છતાં સાદો, સરળ અને પ્રેરક છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીનો ભાષાપ્રયોગ વિદ્વત્તા ભરેલો, મજબૂત છતાં સમજવામાં જરા પ્રયાસ કરવો પડે તેવો છે.

લેખક કવિનો ઉદ્દેશ શ્રી સિદ્ધચક્રનો યોગ જનતાને સમજાવવાનો હતો. તે શ્રી વિનયવિજયે વ્યવહારની નજરે બતાવ્યો છે. દુનિયા યોગ સમજી ન શકે, તેને તો ખૂબ સંપત્તિ સાંપડે, પૈસા અને સ્ત્રી મળે, રાજ્યઋદ્ધિ મળે અને લીલા લહેર થાય એમાં મોજ પડે છે. એ કાર્ય શ્રી વિનયવિજયે સફળ રીતે કર્યું છે. જ્યારે શ્રી યશોવિજયે સિદ્ધચક્રના યોગનું તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ વિગતથી સમજાવ્યું છે. એમણે ચોથા ખંડની અગીઆરમી અને બારમી ઢાળમાં આ યોગનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે તે વિચારતાં ખુબ મજા આપે તેવું છે. સામાન્ય વાંચકને માટે શ્રી વિનયવિજયરચિત વિભાગ ખૂબ હૃદયંગમ થાય તેવો છે. જનતાની સામાન્ય કક્ષાથી ઉપર આવેલા વિદ્વાન વર્ગને તો બન્ને કવિની રચના ખૂબ મજા આપે તેવી છે.

આ ગ્રંથની રચના શ્રી વિનયવિજયે સં. ૧૭૩૮ ના ચોમાસામાં રાંદેર શહેરમાં શરૂ કરી અને તે જ ચાતુર્માસમાં તેઓનો દેહવિલય થયો. બાકીનો વિભાગ ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે પૂરો કર્યો, પણ તે તુરતજ પૂરો કર્યો કે વચ્ચે કાંઈ સમય જવા દીધો તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે યશોવિજય ઉપાધ્યાયે તેને માટે કાંઈ સૂચન સદર રાસની પ્રશસ્તિમા કર્યું નથી.

ઉપાધ્યાયજીનું અવસાન સં. ૧૭૪૩ ના ચોમાસામાં ડભોઇ

શહેરમાં થયું. એટલે વચેનો ગાળો માત્ર પાંચ જ વર્ષનો રહ્યો. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની વૃદ્ધ ઉમર જોતાં, આપેલ વચન અથવા કરેલ સંકેતને પાર પાડવાની તેમની પોતાની ફરજના સ્પષ્ટ ખ્યાલનો તેમણે કરેલો ઉલ્લેખ વિચારતાં તેમણે તુરતજ આ કાર્ય પાર પાડયું હશે એમ ધારી શકાય અને તે રીતે જોતાં આ રાસની બાકીની કૃતિ સં. ૧૭૩૯ લગભગમાં થઈ હશે એમ અનુમાન સલામતીથી કરી શકાય છે.

૨

ગ્રંથકર્તાનો સમય

રાજકીય—

ગ્રંથકર્તાનો જન્મ આશરે સં. ૧૬૬૧ ગણતાં આપેલ ગ્રંથો ની કવિતાઓ, કાવ્ય કે નિબંધોમાંની પ્રથમ ગણાતી કૃતિ સં. ૧૬૭૬ ના જેઠ માસમાં પૂરી થઈ, એટલે ઈ. સ. ૧૬૨૦ નો સમય ગણો. અને પ્રથમ ગુજરાતી કૃતિ સં. ૧૬૮૯ માં બની એટલે ઈ. સ. ૧૬૩૩ ના સમય પછી ને વખતે હિંદ પર મુગલ શહેનશાહ શાહજહાનનો અમલ ચાલતો હતો. (ઈ. સ. ૧૬૨૭–૧૬૫૮) મુગલ શહેનશાહતની સ્થાપના બાબરે ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં કરી અને હુમાયુના વખતમાં અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા થયા પછી અકબરે એ શહેનશાહતને ખુબ મજબૂત કરી. એની વિશાળ રાજ્યનીતિ, વસુલાતની રીતિમાં સુધારા, ટોડરમલ જેવા નિષ્ણાત પર વિશ્વાસ, હિંદુ મુસલમાનને સમાન કક્ષા પર ગણવાની રીતિ, જઝીયાવેરો કાઢી નાખવાની દીર્ઘદર્શિતા આદિ અનેક કારણે પરદેશી મોગલોની સત્તા હિંદ પર પગભર થતી ચાલી. અકબરે વિંધ્યાચળની ઉપરનો પ્રદેશ લગભગ પોતાના કાબૂ તળે લીધો હતો અને પૂર્વમાં પણ ઠીક સત્તા જમાવી હતી. એના પુત્ર જહાંગીરે બાપે

મેળવેલું જાળવી રાખ્યું. શહેનશાહ શાહજહાને અનેક લડાઈઓ કરી શહેનશાહતને વિશેષ મજબૂત કરી અને પોતે કળાનો ખાસ શોખીન હોવાથી તાજમહાલ જેવાં અનેક ભવ્ય મહાલયો બંધાવ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૩૩ (સં. ૧૬૮૯) માં શાહજહાન શહેનશાહનો સૂર્ય એની મધ્ય રેખા પર તપતો હતો. શાહજહાનાબાદ નવા દીલ્હીની યોજના, મોતી મસ્જીદ, દીલ્હીની જુમામસ્જીદ આજે પણ જોનારને વિચારમાં નાખી દે છે. એ સમયમાં ગ્રંથકર્તાનો ઉદય થયો.

ઇ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૨) માં શાહજહાનના પુત્રો: દારા, મુરાદ, ઔરંગઝેબ અને સૂજા વચ્ચે લડાઈ થઇ, મહાન શહેનશાહ કેદમાં પડ્યો, એના ત્રણ દીકરાઓ કમોતે મુઆ અને **ઔરંગઝેબ** શહેનશાહતનો માલીક બન્યો. એણે જઝીઆવેરો શરૂ કર્યો, મુસલમાનોને મલ્હાવ્યા, હિંદુઓ તરફ ઘૃણા બતાવી, પોતાના અંગત માણસો તરફ પણ વહેમની નજરે જોવા માંડ્યું અને દક્ષિણ જીતવાને લોભે શહેનશાહતને ઢીલી કરી નાખી. એ ઇ. સ. ૧૬૫૭ (સં. ૧૭૧૩) માં ગાદીએ આવ્યો તે વખતે લોકપ્રકાશ ગ્રંથ અને હૈમલઘુપ્રક્રિયાની કૃતિઓ બની ચૂકી હતી. ગ્રંથકર્તાનો બાકીનો સમય એટલે ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળનો સમય સમજવો. ઇ. સ. ૧૬૫૮–૧૭૦૭ માં એટલે સં. ૧૭૧૪–૧૭૬૩ દરમ્યાન ઔરંગઝેબે મુગલાઈને ઉપર ઉપરથી ખૂબ અપનાવી પણ અંદરખાનેથી એને ઢીલી કરી દીધી. એની ધર્માભિમાનની ભાવનાએ અથવા ધર્માંધ વલણે અકબર બાદશાહની જમાવેલી ભક્તિ, પ્રેમ અને ઐક્ય પર પાણી ફેરવ્યા અને દક્ષિણમાં સત્તા જમાવવાના લોભમાં દીલ્હી પાયતખ્ત પરનો કાબૂ ઘણો ઢીલો પાડી દીધો.

ઔરંગઝેબના સમયમાં મરાઠા સરદાર શિવાજી જાગ્યા. એણે નવીન પદ્ધતિએ લડાઈ કરવાની શરૂઆત કરી. એનો પ્રદેશ ડુંગરાળ હોઇને એ અનુકૂળ વખતે બહાર પડે અને પાછો ડુંગરમાં છુપાઇ જાય. એણે ઔરંગઝેબને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો. મુગલાઈને ઢીલી પાડવામાં અને હિંદુત્વનું રક્ષણ કરવામાં એણે મજબૂત ફાળો આપ્યો. એણે સિંહાદ્રિ અને ઘાટોમાં ખૂબ જમાવટ કરી અને પરિણામે દક્ષિણ દેશ પર વિજય મેળવવાને બદલે ઔરંગઝેબને વર્ષો સુધી દક્ષિણમાં જ સમય પસાર કરવો પડ્યો. શિવાજીનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ છે એટલે સં. ૧૭૨૦ થી ૧૭૩૬ થાય, જે આપણા ગ્રંથનાયકનો ઉત્તર સમય લગભગ પૂરેપૂરો બને છે. આ આખો સમય અવ્યવસ્થાથી ભરપૂર હતો. રાજ્યમાં શાંતિ ન હોય, સૂબા અને સેનાપતિઓ પોતાની સત્તા જમાવવાની ગડમથલમાં પડી ગયા હોય અને ચારે તરફ લડાઇના પડઘા પડી રહ્યા હોય ત્યારે આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન થાય કે શાંતસુધારસ જેવા ગ્રંથો લખાય કે તેના પર પરિશીલન થાય એ ભારે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી બાબત લાગે છે. અધ્યાત્મ કે યોગ શાંતિનો વિષય છે, એ તો શાંત વાતાવરણમાં જ સાધારણ રીતે જામે. જ્યારે દોડાદોડ અને નાસભાગ હોય ત્યારે શાંતિના વિચાર સૂઝે નહિ. આવા વાતાવરણમાં ગ્રંથો લખાયા છે અને આત્મ-સન્મુખ ભાવનાઓ થઇ શકી છે તે ગ્રંથકર્ત્તાની અધ્યાત્મ-રસિકતા બતાવે છે, એનો આત્મતત્ત્વશોધન માટે ખરો આંતર-નાદ સૂચવે છે અને વાતાવરણને તાબે ન થઇ જવાની ઉલ્લાસ વૃત્તિ બતાવે છે. ખુદ સુરત શહેર ઉપર શિવાજી મહારાજે ઇ. સ. ૧૬૬૪ (સં ૧૭૨૦) માં લુંટ ચલાવી, આખા શહેરમાં

[illegible]

દેરાની મરામત કરી દીધી. [illegible] (જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભાગ ૧ લો. પૃ. ૮૦) [illegible] શાંતિદાસ શેઠે તે દેરાસરથી પોતાના મકાન સુધી સુરંગ ખોદાવી રાખી હતી. સુરંગમાં ગાડા ઉતારી સકલ દેરાની ચોમુખની ચાર પ્રતિમાઓ ગાડામાં બેસારી ઝવેરીવાડામાં લાવ્યા. તેમાંની ત્રણ મૂર્તિઓ આદીશ્વરના દેરાસરના ભોંયરામાં બેસારી અને ચોથી મૂર્તિ ઝવેરીવાડામાં નીશાપોળમાં જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના દેરાના ભોંયરામાં બેસારી તથા મૂળનાયકની મૂર્તિ નાની શામળી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની હતી તે લાવીને ઝવેરીવાડામાં સુરજમલના દેરામાં પધરાવી. તે મૂર્તિઓ હાલ પણ છે. પછી તે મુસલમાનોએ દેરું વટાળ્યું, રંગમંડપ વગેરેના ઘુમટની માંહેલી તરફ ફરતી ઊંચા પથ્થરની પુતળીઓ વિગેરે છે તેને છુંદી નાંખી તથા ચુનાથી લીંપી દીધી. તે સિવાય મુસલમાનોએ ઘણી તોડફોડ કરી

છતાં પણ એ દેરાના ખંડેર પરથી માલૂમ પડી આવે છે કે એ દેરાનું કામ બહુ મજબૂત હતું. હાલ તે દેરું ઉજ્જડ પડયું છે.

આટલા ઉપરથી ગુજરાતમાં જાનમાલના રક્ષણની કેટલી ચિંતા હશે એનો ખ્યાલ આવશે. લોકોના જીવને ફડકો એટલો હતો કે આવતી કાલે શું થશે તેની કલ્પના થાય નહિ. મોટા શહેરમાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે નાનાં શહેરો અને ગામડામાં કેવી જાતના રંજાડો હશે એ કલ્પી લેવું મુશ્કેલ નથી. ગુજરાતમાં સૂબા દીલ્લીથી નીમાઈને આવતા હતા અને તેની લાયકાત ઉપર ગુજરાતનો વહીવટ ચાલતો હતો. ગુજરાતનો તે સમયનો ઇતિહાસ જોતાં કોઇ વિશિષ્ટ તત્ત્વ દેખાતું નથી. સૂબાનો મેળાપ થાય અથવા તે માન આપે તો શહેનશાહે પોતે માન આપ્યું હોય એમ ગણવામાં આવતું હતું. આવા પ્રકારની ગુજરાતની તે સમયની સ્થિતિ હતી જાનમાલની ચિંતા લોકોને ખૂબ રહેતી હતી. જ્ઞાતિબંધનો સામાજિક કારણે મજબૂત હતા. નાની નાની જ્ઞાતિઓ અને પ્રાંતિક ભેદો ખૂબ હતા અને દિવસાનુદિવસ વધતા જતા હતા. થોડાં ગામોના ઘોળ બનતા હતા અને રાજનગરના માણસો સ્વાભાવિક રીતે પોતાની જાતને ઉત્તમ-વિશિષ્ટ માનતા હતા. સ્ત્રીઓને અભ્યાસ માટે કોઈ જાતની વ્યવસ્થા નોંધાયલી નથી. તેઓને ઘર બહાર હરવાફરવામાં ઘણો સંકોચ રહેતો હતો અને બાળલગ્નો પ્રચલિત હતાં. લોકોમાં ધર્મભાવના સારી હતી.

સત્તરમી સદીનો જૈન ઇતિહાસ
પ્રભાવશાળી વિજયહીરસૂરીશ્વર
ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની ચર્ચા

અઢારમી સદીને બરાબર સમજવા માટે શ્રી હીરવિજયસૂરિથી

માંડીને શરૂ થતાં યુગની અતિ સંક્ષેપ નિશાની કરવી જરૂરી છે. પાલણપુરમાં કુરા ઓશવાલ અને નાથીબાઈને ત્યાં સૂરિનો જન્મ સં. ૧૫૮૩ માં થયો. વિજયદાનસૂરિ(૫૭ મી પાટ)ના ઉપદે-શથી ૧૩ વર્ષની વયે એમણે સં. ૧૫૯૬ માં માતાપિતાની અનુજ્ઞાથી પાટણ શહેરમાં દીક્ષા લીધી. દક્ષિણમાં દેવગિરિ જઈ દક્ષિણી પંડિત પાસે પણ અભ્યાસ કર્યો, ન્યાય અને જ્યોતિષમાં ખાસ પ્રાવિણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. સં. ૧૬૦૭ માં નાડલાઈમાં તેમને પંડિત પદ પ્રાપ્ત થયું, સં. ૧૬૦૮ માં ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થયું અને સં. ૧૬૧૦ શિરોહીમાં તેમને આચાર્ય પદવીનું પ્રદાન થયું. આચાર્ય વિજયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૬૨૧ માં થતાં તપગચ્છના વિજયહીરસૂરિ નાયક થયા. આ વખતે આખા તપ-ગચ્છમાં તેમની આજ્ઞા વર્તતી હતી અને તેઓ એકલા અદ્વિતીય નાયક બન્યા હતા. તેઓશ્રીનો વિહાર મુખ્યતયા ગુજરાતમાં, યાત્રા નિમિત્તે કાઠિયાવાડમાં અને ક્વચિત્ મેવાડમાં હતો.

સં. ૧૬૩૮ માં આચાર્ય વિ. હીરસૂરિજી ગાંધાર (લાટદેશ)માં ચોમાસું હતા તે વખતે અકબર બાદશાહને ધર્મજિજ્ઞાસા થઈ. એણે અનેક વિદ્વાનોને એકઠા કરી તેમની પાસેથી ધર્મના રહસ્યો જાણી તે પરથી સર્વધર્મસંમત એક મત ચલાવવાની ભાવના કરી. એણે 'દીનેઈલાહી' નામના સર્વ ધર્મના રહસ્ય-ભૂત એક ધર્મની સ્થાપના સં. ૧૬૩૫ માં કરી પણ દીધી હતી. એમાં એનો રાજદ્વારી ઉદ્દેશ પણ હતો, સાથે સાથે એનામાં ધર્મજિજ્ઞાસા પણ સારી હતી. નિષ્પાપ ધર્મમાર્ગની શોધ કરતાં એમની પાસે શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામની પ્રાપ્તિ થઈ. શહેનશાહના આમંત્રણથી આચાર્યશ્રી દીલ્લી આવ્યા. ત્યાં શહેનશાહ અને સૂરીશ્વરનો મેળાપ થયો. અકબર પાદશાહને

[illegible]

વિજયહીરસૂરિએ અકબર [illegible] કરેલાં [illegible] જૈન ધર્મની કીર્તિ વધારી સં ૧૬૪૦ થી અકબરના દરબાર સાથે તપગચ્છનો સંબંધ અકબરના મરણ સુધી ચાલુ રહ્યો. આચાર્ય વિજયહીરસૂરિએ સં ૧૬૫૨ માં કાળ કર્યો ત્યારપછી પણ ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય સં ૧૬૬૧ અકબરના મરણ સુધી [illegible] [illegible] દીક્ષીમાં અગ્રણ પાદશાહની નજીકમાં રહ્યા અને આ રીતે અહિંસાના સંદેશા રાજ્યદ્વારા પહોંચાડવાની તક આચાર્યશ્રીએ હાથ ધરી એ જ સમયમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા. એમની દીક્ષા સં. ૧૫૯૬ માં અને વિજયહીરની સાથે ઉપાધ્યાય પદ તેમને ૧૬૦૮ માં વિજયદાનસૂરિએ આપ્યું. તેમણે તપગચ્છ જ સાચો છે એમ જણાવી તત્ત્વતરંગિણી, પ્રવચનપરીક્ષા આદિ ગ્રંથો રચ્યા અને કુમતિકુદ્દાલ ગ્રંથને બહાર પાડ્યો. ચર્ચા ઘણી વધી પડી, તેમના એક ગ્રંથને વિજયહીરસૂરિએ જળશરણ કરાવ્યો તેથી તેમની વાત દબાઇ તો ગઈ, છતાં તેની પાસે સંઘ સમક્ષ સં. ૧૬૨૧ માં માફી મંગાવી. આ વખતથી મતભેદનો

કીધો તપગચ્છમાં હાહાકાર થયો. આ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય મહા-તાર્કિક અને અસાધારણ વિદ્વાન હતા, પણ સ્વભાવના ક્રોધી આક્ષેપ કરનાર હોઈ અનેક વાર ઝઘડામાં આવી જતા હતા.

મતભેદનો ઇતિહાસ—

વિજયસેનસૂરિને સં. ૧૬૨૮ માં આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું. તેઓ વિજયહીરસૂરિની પાટે આવ્યા. તેમનું સ્વર્ગ-ગમન સં. ૧૬૭૧ માં થયું. તેઓ પણ ભારે વિદ્વાન હતા તેથી તેમના સમય સુધી તપગચ્છમાં શાંતિ ચાલી. વિજયસેનસૂરિ સં. ૧૬૭૧ માં કાળધર્મ પામ્યા. આ પછી તપગચ્છમાં મતભેદ વધ્યો. વિજયસેનસૂરિની પાટે વિજયદેવસૂરિ આવ્યા. આ વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ લીધો. આથી તપગચ્છમાં ભારે ખટપટ ઊભી થઈ. ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રે સોમવિજય સાથે મળી રામવિજયને આચાર્યપદ આપ્યું અને એમનું નામ વિજયતિલકસૂરિ પાડવામાં આવ્યું. આ વાતની ચર્ચા તો વિજયસેનસૂરિના સમયમાં શરૂ થઈ ગઈ હતી, પણ તેના પર તેમના સ્વર્ગગમન પછી સં. ૧૬૭૩ માં અમલ થવા લાગ્યો. સં. ૧૬૭૬ માં વિજયતિલકસૂરિ કાળ-ધર્મ પામ્યા. એમની પાટે વિજય આનંદસૂરિની સ્થાપના કરવામાં આવી. તે વખતે વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિ વચ્ચે મેળ થયો તો ખરો, પણ અંતે તપગચ્છના બે વિભાગ પડી ગયા: વિજયદેવસૂરિના પક્ષે રહેનાર 'દેવસૂરિ' અથવા દેવસૂર કહેવાણા અને વિજય-આનંદસૂરિના પક્ષે રહેનારા 'આનંદસૂરિ' અથવા 'અણસૂર' કહેવાણા. એક બાપના બે દીકરા હોવા છતાં અને ક્રિયા કે વ્રત, નિયમ, સમાચારી કે આજ્ઞામાં જરા પણ મતફેર ન હોવા

છતાં આ રીતે તપગચ્છમાં વિભાગ થયા અને પરિણામે એક છત્રે ચાલતાં તપગચ્છમાં ચર્ચા, તકરાર અને ભેદની શરૂઆત થઇ.

તપગચ્છના ત્રણ વિભાગ—

આ ઉપરાંત તપગચ્છમાં એક બીજો અગત્યનો બનાવ **વિજયદેવસૂરિના** સમયમાં થયો. આ મહાતપસ્વી આચાર્યને જહાંગીર પાદશાહે **મહાતપા**નું બિરુદ આપ્યું હતું. એના સમયમાં અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ શાંતિદાસ શેઠ થયા. તેમના ઉપર તપગચ્છના રાજસાગરનો ઉપકાર હતો. અમુક પ્રકારના જાપ કરીને શેઠને અનર્ગલ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવી દેવાના એ કારણભૂત થયા હતા. શેઠ શાંતિદાસની ઇચ્છા પોતાના ગુરુ રાજસાગરને ઉપાધ્યાય પદવી અપાવવાની હતી. એમણે વિજયસેનસૂરિને વિજ્ઞપ્તિ કરી, પણ સૂરિમહારાજે જવાબમાં જણાવ્યું કે 'એમ પદવી આપીએ તો સ્થળે સ્થળે ઉપાધ્યાય થઇ જાય, તેથી તેનું માહાત્મ્ય ન રહે, માટે તમારી વિનતિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.' શ્રાવક જ્યારે અમુક સાધુનો પક્ષ કરે ત્યારે શાસનની જે દશા થાય છે તે ત્યારપછી બની. શેઠે રાજસાગરને આચાર્ય બનાવવાનું નક્કી કર્યું. ખંભાતના નગરશેઠ પોતાને ઘેર આવ્યા હતા તે તકનો લાભ લઇ તેને રોકી રાખ્યા. ખંભાતમાં વિજયદેવસૂરિ બિરાજમાન હતા યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરી ખંભાતના નગરશેઠને ધમકાવી દબાવી વિજયદેવસૂરિ પાસેથી વાસક્ષેપ અને સૂરિમંત્ર મંગાવ્યો અને સં ૧૬૮૬ ના જેઠ માસમાં **રાજસાગરને આચાર્ય પદવી** શેઠ શાંતિદાસે અમદાવાદમાં અપાવરાવી આ રીતે તપગચ્છમાં ત્રીજો વિભાગ પડ્યો અને સાગરની પરંપરા તે વખતથી શરૂ થઇ.

આ રીતે તપગચ્છમાં સત્તરમી સદીની આખરે ખટપટો વધી પડી અને એક ચકવે ગચ્છનિર્વાહ થતો હતો તેમાં ભેદો થતા ચાલ્યા. વિજયદેવસૂરિના વખતમાં તેમની અને વિજયાનંદસૂરીશ્વરની વચ્ચે સં. ૧૬૭૫ લગભગ ભેદ થયો, પાછો તેમની વચ્ચે ૧૬૮૧ માં મેળ પણ થયો, પરંતુ જ્યારથી વિજયદેવસૂરિએ સાગરવાળાનો પક્ષ ઉઘાડી રીતે લીધો ત્યારથી આનંદસૂરિ સાથે વિરોધ વધી પડ્યો અને આ રીતે તપગચ્છમાં મતભેદ, વિરોધ, ચર્ચાઓ અને અંગત આક્ષેપોનો યુગ શરૂ થયો. આવા તકરારની વાત જહાંગીર પાદશાહ સુધી પણ પહોંચી અને તેમણે સં. ૧૬૭૩ માં વિજયદેવસૂરિ જ ખરા પટ્ટધર છે એમ મત બતાવ્યો ત્યારે વિરોધજ્વાળા ભભૂકી ઊઠી. શિરોહીના જૈન દિવાને ગચ્છભેદ અટકાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અંતે મતભેદ ચાલુ જ રહ્યો અને એમાં શ્રાવકોએ પક્ષ લઈ શાસનના હિતને બદલે અંગત માનાપમાન પર વધારે ધ્યાન આપી શાસનની છિન્નભિન્ન સ્થિતિની શરૂઆત કરી.

અકબર બાદશાહના સમયમાં અને ત્યારબાદ જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયમાં જૈન ધર્મની પ્રગતિ સારી થઈ, સારા લેખકો પ્રાપ્ત થયા, વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને ખૂબ અભ્યાસી હોઈ એમણે સાહિત્યસેવા સારી કરી અને એમના સમયમાં ધર્મની જાહોજલાલી દર્શનવિકાસને અંગે પણ ખૂબ થઈ. તેમના પછી વિજયદેવસૂરિ આવ્યા, તે વિદ્વાન ખરા, પણ વિજયસેન જેવા મક્કમ જણાતા નથી. એમના સમયમાં શાસનની અંદર ક્ષીણતા આવવાની શરૂઆત થઈ, પણ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ તો ધામધુમથી ભરપૂર જ ચાલ્યું.

આપણે હવે અઢારમી શતાબ્દિ પર આવી જઈએ.

વિજયદેવસૂરિના વખતમાં ક્રિયાઉદ્ધાર—

અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ તપગચ્છના ત્રણ વિભાગો પડી ગયા હતા. વિજયદેવસૂરિ તપગચ્છની ૬૦ મી પાટે શ્રી વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર થયા. તેમનો જન્મ સં. ૧૬૩૪, પંન્યાસ પદ ૧૬૫૫, સૂરિપદ ૧૬૫૬. પોતાની હયાતીમાં તેમણે વિજયસિંહસૂરિને પટ્ટધર તરીકે નીમ્યા હતા. આ વિજયસિંહસૂરિનો જન્મ સં. ૧૬૪૪માં (મેડતા), દીક્ષા સં. ૧૬૫૪માં, વાચકપદ સં. ૧૬૭૩ માં અને સૂરિપદ સં. ૧૬૮૨માં થયું. તેમનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯માં અષાડ શુદિ ૨ ને રોજ અમદાવાદમાં થયું.

વિજયદેવસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૧૩ના અષાડ શુદિ ૧૧ ને રોજ ઉનામાં થયું, એટલે તેમની હયાતીમાં જ તેમના પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન થયું છતાં વિજયસિંહસૂરિ તપગચ્છની ૬૧મી પાટે ગણાય છે, કારણ કે એમણે ગુરુની હયાતીમાં ગચ્છાધિપતિ તરીકે કામ કર્યું હતું.

મુનિ સત્યવિજયજી વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય થાય. તેઓ મહાત્યાગી વૈરાગી અથવા ક્રિયાશીલ હોઈ એમને પ્રચલિત સાધુ માર્ગમાં શિથિલતા લાગી. એમણે પોતાના ગુરુ પાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી માગી. એમની ઇચ્છા ત્યાગધર્મને બરાબર બહલાવવાની, સવિશેષ તપ કરવાની અને તપગચ્છમાં કેટલોક સડો અને ખટપટ દાખલ થઈ ગયા હતા તે દૂર કરવાની હતી એમ જણાય છે. વિજયસિંહસૂરિએ એમની યોગ્યતા જાણી એમને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાની પરવાનગી આપી. તેઓ ગુરુની

પરવાનગીથી જુદા પડ્યા, અપ્રમત્તપણે વિહાર કરવા લાગ્યા અને તેમણે તપ ત્યાગનો માર્ગ આદર્યો.

આ સત્યવિજય પંન્યાસ અત્યંત ક્રિયાશીલ અને સ્વતંત્ર વિચારના, મક્કમ અને ઉદ્યોગી હતા. એમણે સંવિગ્ન પક્ષ કાઢ્યો. પ્રચલિત પ્રવાહના સાધુઓથી જુદા પડવા સંકેતને બદલે પીળાં વસ્ત્રો કર્યાં અને વિહાર આદિના આકરા નિયમો કર્યા.

તેમનો જન્મ માળવાના લાડલુ ગામમાં સં. ૧૬૭૪માં થયો હતો. ૧૪ વર્ષની વયે તેમની દીક્ષા માબાપની પરવાનગીથી તેમના ગામમાં થઇ. સં. ૧૭૨૯માં વિજયપ્રભસૂરિએ તેમને પંન્યાસ પદ સોજતમાં આપ્યું અને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬ માં તેમનો સ્વર્ગવાસ પાટણ મુકામે થયો. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર વિજયસિંહસૂરિના જીવન સમયમાં કર્યો છે અને તેમની પટ્ટપરંપરા વિજયસિંહસૂરિથી ગણાય છે છતાં ૧૭૨૯માં તેમને પંન્યાસ પદ આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે તેમને મૂળપાટ સાથે સંબંધ તો ચાલુ રહ્યા હશે. નોંધવા જેવી વાત એ છે કે તેઓ આટલો લાંબો વખત જીવ્યા અને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા જેટલી તેમણે તાકાત બતાવી, છતાં તેઓને આચાર્ય પદ મળ્યું નહિ. અથવા તેઓએ તે લીધું નહિ. આ તેમની ત્યાગ દશા સૂચવે છે.

વિજયપ્રભસૂરિ—

વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૦૯માં થતાં પાછી અગવડ ઊભી થઇ. તે વખતે તપગચ્છમાં બે મોટા ભેદ તો પડી ગયેલા જ હતા. વિજયદેવસૂરિ અને વિજયઆનંદસૂરિનાં શાસન અલગ અલગ ચાલતા હતા અને

પ્રકરણોની પણ અનુકૂળતા હતી નહીં હતી. એ વખતે તો ઉપાધ્યાય સત્યવિજય મૂળ પાટથી જુદા પડી ગયા હતા. ત્યાં વિજયદેવસૂરિની હયાતીમાં વિજયસિંહસૂરિએ કાળ કર્યો. તેમની ૬૬મી પાટ ગણાય છે. વિજયપ્રભસૂરિ મનોહરપુરના હતા. જન્મ સં. ૧૬૭૭માં, દીક્ષા ૧૬૮૬માં અને પંન્યાસ પદ સં. ૧૭૦૧માં થયેલ. તેમને સં. ૧૭૧૦માં ગંધારમાં સૂરિપદ આપવામાં આવ્યું. આ વિજયપ્રભસૂરિના વખતમાં તપગચ્છમાં વધારે ને વધારે મતભેદ થઈ ગયા અને દેવસૂર, અણસૂર અને સાગર પક્ષ ઉપરાંત સંવિજ્ઞ પક્ષ નીકળ્યો. અને મૂળપાટમાં મંદતા આવતી ગઈ એમાં રહેનાર 'શ્રીપૂજ્યો' થઈ ગયા અથવા કહેવાયા અને એના તરફ લોકોનું માન થોડો વખત રહ્યું, પણ ધીમે ધીમે ચારિત્રમાં પણ શિથિલતા આવતી ગઈ એટલે સંવિજ્ઞ પક્ષનું જોર વધતું આવ્યું.

મૂળપાટનું પ્રાબલ્ય—

એટલું છતાં અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં તો મૂળપાટનું પ્રાબલ્ય ઘણું જણાય છે. વિનયવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પ્રખર વિદ્વાને ઇંદુદૂત કાવ્ય લખીને વિજયપ્રભસૂરિની પ્રશંસા કરી છે એ સર્વ હકીકત જોતાં અને શ્રીયશોવિજય જેવા મૂળ પાટના પક્ષમાં ઊભા રહ્યા છે એ વિચારતાં એમનું જોર ઘણું હશે એમ લાગે છે. પણ સત્યવિજય પંન્યાસ તો જુદા પડી જ ગયા. એમના ત્યાગ અને ક્રિયાતત્પરપણાને લઈને 'સૂરિ પાઠક રહે સન્મુખ ઊભા' એમ શ્રી વીરવિજય એમને માટે લખે છે એટલે સત્યવિજય પંન્યાસ પાસે મોટા વિજયપ્રભ જેવા આચાર્ય કે યશોવિજય ઉપાધ્યાય જેવા પાઠક પણ ખડા રહેતા હતા,

એ વાત ગમે તેમ હોય, પણ એ યુગમાં આખા તપગચ્છમાં મતભેદ, તકરાર, ઝગડાં ખૂબ ચાલ્યા જણાય છે. અને મૂળ પાટ સામે ગમે તેટલો વિરોધ દેખાવા છતાં એનું જોર તે યુગમાં ખૂબ રહ્યું જણાય છે.

વિજયદેવસૂરિનું સ્વર્ગગમન સં. ૧૭૧૨ માં ઉના શહેરમાં થયું અને ત્યારબાદ વિજયપ્રભસૂરિની આણ પ્રવર્તી. તેઓના શિષ્યોમાં ૨૫ તો ઉપાધ્યાય હતા અને ૩૦૫ પંડિત પદ ધરાવનાર હતા. એક રીતે તેમનો સમય ખૂબ ઉદ્યોતનો ગણાય, પણ અંદરખાનેથી કુસંપ અને અવ્યવસ્થિત ચર્ચા અને ઢંગધડા વગરની ખટપટો તેમના સમયમાં ખૂબ થઈ હોય એમ ઇતિહાસ વાંચતા દેખાઈ આવે છે. શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ ઉગ્ર હતા, કચ્છી હતા અને અમલનો દોર ચલાવનારા હતા. એમના સમયમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાયને બે વખત તેમની લેખિત ક્ષમા માગવી પડી છે. અસાધારણ તાર્કિક, તીવ્ર બુદ્ધિબળ બતાવનાર અને સેંકડો વર્ષોના મતભેદોનો સમન્વય કરી શકનાર આ અસાધારણ પ્રતિભા અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ સમયમાં સૂરિપદ તો ન મેળવી શકી, પણ લેખિત ક્ષમા માગવાની સ્થિતિમાં મૂકાણી ત્યારે સંઘમાં કેટલી દુર્વ્યવસ્થા અને ખટપટો ચાલી હશે એની કલ્પના થયા વગર રહે તેમ નથી.

વિજયપ્રભસૂરિનું સ્વર્ગગમન ૧૭૪૯ માં ઉનામાં થયું. સત્યવિજય પંન્યાસ સં. ૧૭૫૬ માં કાળધર્મ પામ્યા. મૂળ પાટ પણ ત્યારપછી ચાલી છે. સત્યવિજય પંન્યાસે પીળાં વસ્ત્ર કર્યાં અને મૂળપાટે ધોળાં વસ્ત્ર ચાલુ રહ્યાં.

[illegible]

[illegible]

દતા તેથી તેમના અને પછી [illegible] શ્રી વિજયદેવસૂરિ [illegible] પ્રતાપી અને બહુ સમર્થ હતા અંદરો અંદર એ બન્ને તા ધર્મ સાગર પર પોતે પોતાના જમાનામાં કાબુ રાખી શક્યા અને સં. ૧૬૫૨ માં 'બાર બોલ'ની આશા શ્રી હીરસૂરિએ કરી ત્યારે તેના ધર્મ-સાગરને સહી કરવી પડી. પણ એ જમાનાથી તપગચ્છમાં અંદર અંદર અણબનાવની શરૂઆત થઈ ગઈ. વિજયસેનસૂરિના સમયમાં એક વખતે આચાર્યનું શાસન રહ્યું પણ ત્યારપછી વિજયદેવસૂરિના જમાનામાં ઝઘડા વધતા ચાલ્યા. વિજયસેનસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેમના પદ પર અમદાવાદમાં સં. ૧૬૭૩ માં વિજયતિલક-સૂરિની આચાર્યપદે સ્થાપના કરવામાં આવી. તપગચ્છમાં એક

વિજયસેનસૂરિ [illegible] આચાર્ય [illegible]
વિજયતિલકસૂરિ સં. ૧૬૭૩ માં [illegible] તેમની પાટે
[illegible] સં. ૧૬૭૬ માં વિજયઆનંદસૂરિ આવ્યા.

આ વિજયઆનંદસૂરિએ વિજયદેવસૂરિ [illegible] સં. ૧૬૮૬ માં [illegible] વિજયદેવસૂરિનું [illegible] આનંદસૂર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ હશે.

આપણા સાહિત્યનાયક યશોવિજય ઉપાધ્યાય પણ આ ઝુંબાઝુંબના ઝઘડામાં પડી ગયા હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આનંદસૂરિ ઉપર વિજ્ઞપ્તિ પત્ર સં. ૧૬૯૭ માં લખ્યો છે (ઉપર જુઓ પૃ. ૧૦૮) તેમ છતાં તેઓ પાછા વિજયસિંહ-સૂરિ તરફ અને ઉત્તરાવસ્થામાં વિજયપ્રભસૂરિ તરફ રહ્યા. તેમનું ઉદ્દેશ કાવ્ય તેમનો વિજયપ્રભસૂરિ તરફ પક્ષપાત બતાવે છે. તેમણે પંન્યાસ સત્યવિજય તરફ કાંઈ રુચિ બતાવી નથી. એ સર્વ ઉપરથી તેમનું વલણ કાંઈક અવ્યવસ્થિત અથવા તો થોડો વખત આનંદસૂરિ તરફ રહ્યા પછી છેવટે વિજયદેવ-સૂરિની પરંપરા તરફ હોય તેમ જણાય છે.

વિજયાનંદસૂરિથી અણસૂર અથવા આનંદસૂર પરંપરા ચાલી. તેઓ સં. ૧૭૧૧ માં સ્વર્ગે ગયા. આ પાટ પર પણ વિદ્વાનો થયા છે.

રાજસાગર—

સં. ૧૬૮૬ માં વિજયદેવસૂરિના વાસક્ષેપથી શેઠ શાંતિદાસે

અમદાવાદમાં આચાર્યપદ અપાવ્યું. આ રાજસાગરસૂરિની પરંપરા ત્યારબાદ ચાલ્યા કરી છે. પોતે સં. ૧૭૧૫ માં કાળધર્મ પામ્યા.

ત્યારપછી આ સાગરસંપ્રદાય ચાલ્યો છે. આ ઉપરાંત સત્યવિજય પંન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કરી સંવિજ્ઞ પક્ષ શરૂ કર્યો તેની પટ્ટપરંપરા જુદી ચાલી છે. આ રીતે તપગચ્છની તે વખતની સ્થિતિ હતી એમ જણાય છે.

સાહિત્ય—

સત્તરમી સદીથી સાહિત્યરુચિ અને કૃતિની ખીલવણી ખૂબ થઈ જણાય છે. લગભગ દરેક વિષયના લેખકો તે યુગમાં થયા છે. વિજયહીરસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિ બન્ને [illegible] અભ્યાસી હતા. તેઓ સારા વ્યાખ્યાતા અને લેખક જણાય છે. તેમના બન્નેના સમયમાં ખૂબ સારા લેખકો થયા. ત્યારપછી વિજયદેવસૂરિના સમયમાં આવીએ છીએ ત્યારે લેખકનો વધારો થયો જણાય છે. એકલા તપગચ્છમાં બાવન પંડિતો હતા એમ લોકોક્તિ છે. અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં લેખકો સારી સંખ્યામાં નીકળ્યા અને તેના ઉપર કળશ શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ચડાવ્યો આ યુગની સાહિત્ય, કાવ્ય, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, રાસ આદિ કૃતિનું લીસ્ટ અહીં આપવા બેસીએ તો લેખ ઘણો મોટો થઈ જાય. તેને માટે શ્રી મોહનલાલ દેસાઈનો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (વિભાગ ૭) જોવા ભલામણ કરવામા આવે છે. સત્તરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમાં લગભગ દરેક વિષય પર બહુ

[illegible]

[illegible] સાહિત્ય પર પડી જણાય છે. દિગંબર સંપ્રદાયમાં બનારસીદાસ થયા, દક્ષિણમાં તુકારામ થયા, શિવાજીના ગુરુ રામદાસ થયા, ગુરુ ગોવિંદસિંહ પણ એ જ યુગમાં થયા એટલે એકંદરે આખી સદીની શરૂઆત થતાં તો પંડિતોમાં આત્મજ્ઞાનની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ હતી. આ વિષય પર મેં આનંદઘનચોવીશીની પ્રથમ આવૃત્તિના ઉપોદ્ઘાતમાં પણ વિસ્તાર કર્યો છે (જુઓ ચોવીશી ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૧૧૧ થી આગળ) તે પરથી જણાશે કે એ યુગમાં આત્મરસિક મહાત્માઓ પણ સારી સંખ્યામાં જનતા પર પોતાનાં દૃષ્ટાંતથી અસર કરી રહ્યા હતા.

આ વિચારણા અને હાલચાલોની તે યુગના સાહિત્ય પર અસર થઈ જણાય છે. સત્યવિજય પંન્યાસ જેવા મુખ્ય પાટ છોડી વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં બહાર નીકળી જઈ ક્રિયા-ઉદ્ધાર કરે કે આચાર્ય પદ લેવાની આનાકાની કરે એમાં ઊંડા યોગ કારણભૂત જણાય છે. શ્રીમાન આત્મારામજી મહારાજે જૈનતત્ત્વાદર્શમાં પૃ. ૬–૮ માં જણાવ્યું છે કે " શ્રી સત્યવિજય ગણિજી ક્રિયાઉદ્ધાર કરી શ્રી આનંદઘનજી સાથે બહુ વર્ષ સુધી વનવાસમાં રહ્યા, તથા મહાતપસ્યા, યોગાભ્યાસ પ્રમુખ કર્યું, જ્યારે બહુ જ વૃદ્ધ થઈ ગયા અને પગમાં ચાલવાની શક્તિ ન રહી ત્યારે અણહીલપુરપાટણમાં આવીને રહ્યા. "

આટલા ઉપરથી યોગમાર્ગને અંગે આનંદઘનજીની કેટલી અસર તે યુગ પર થઈ હતી તે જણાય છે, છતાં આ બાબતમાં દિગંબરોના શુષ્ક અધ્યાત્મવાદની જે પ્રરૂપણા બનારસીદાસે કરી હતી અને જેને માટે જીવનના ઉત્તર ભાગમાં તેમને પોતાને જ ખેદ થયો હતો તે સ્થિતિ શ્વેતાંબર સમાજમાં ન થઈ. (જૈ. સા. ઈતિહાસ પૃ. ૫૭૬) સત્યવિજય પંન્યાસ અત્યંત અધ્યાત્મી છતાં અને વનવાસમાં આનંદઘનજી સાથે રહેલ હોવા છતાં ખૂબ ક્રિયાતત્પર હતા એમ એમના જીવનની અનેક વિભૂતિઓ જળવાઈ રહી છે તે પરથી જણાય છે. એ સર્વ વાતનો સમન્વય શ્રીમદ્યશોવિજય ઉપાધ્યાયે ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમાં સીમંધરસ્વામીની વિજ્ઞપ્તિરૂપે કર્યો છે. એ એકાંત ક્રિયાયોગ કે એકાંત જ્ઞાનયોગમાં સાર નથી એમ બતાવી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સહકાર કરવા ભલામણ કરે છે. (ઢાળ ૧૬ મી ગાથા ૨૪) આ વિશિષ્ટતાના સ્વીકારથી જૈન શ્વેતાંબર સમાજ ટકી રહ્યો જણાય છે.

આ જ્ઞાન-ક્રિયાનો સહકાર બતાવનાર તે કાળના ગ્રંથોમાં **જસવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ, વિનયવિલાસ** વિગેરે કૃતિઓ છે. આત્મિક વિચારો કરવા, આત્માને ઉદ્દેશીને તત્ત્વચિંતવન કરવું, આત્માનાં ઉચ્ચ ઉડ્ડયનો કરવાં-એ યોગનું લાક્ષણિક અંગ છે. પદોની કૃતિને ' વિલાસ ' કહેવો એ પરિભાષામાં જ ભારે ચમત્કાર છે. સંસારરસિકોનો વિલાસ શૃંગારમાં હોય, અધ્યાત્મરસિક ' અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે ' ના ગાનમાં વિલાસ કરે. એ ઉપરાંત અધ્યાત્મસાર કે જ્ઞાનસાર જેવા ગ્રંથો જે યુગમાં બને તેની અધ્યાત્મ ભાવના બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કહેવામાં જરા પણ સંકોચ થાય તેમ નથી અને ખૂબીની વાત એ છે કે એટલું યોગ અધ્યાત્મ તરફ વલણ છતાં એ

યુગમાં ક્રિયાના અનેક ગ્રંથો રચાયા છે, મોટા આડંબરે
પ્રતિષ્ઠા વિગેરે મહોત્સવો થયા છે. મતલબ આ યુગે જ્ઞા
અને ક્રિયાનો સહકાર સાધવા અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા હો
એમ તે યુગના સાહિત્ય પરથી જણાય છે.

ક્રિયાયોગ—

અઢારમી સદીનો પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગ જણાય છે. એ
આનંદઘનજી જેવા યોગી શરૂઆતમાં થયા અને ઉપર જણા
તેવા આત્મવિલાસોની રચના પણ થઈ, છતાં એમાં મુખ્ય
તો ક્રિયાયોગની જ રહી હોય તેમ જણાય છે. સત્યવિ
પંન્યાસે ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો તેમાં પણ મુખ્યતા તો ક્રિયાશિ
લતાની સામે તેમના વિરોધને હતી. અને યશોવિ
ઉપાધ્યાયજીએ સીમંધરસ્વામીને વિજ્ઞપ્તિઓ કરી છે તેમાં જ
ઊંડા ઉતરીને વિચારતાં એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી
એ વખતે ક્રિયાયોગ પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો હ
એમણે ૧૨૫ અને ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમાં ખૂબ વરાળ ક
છે, એમણે જ્ઞાનની મંદતા પર અરેરાટી કરી છે અને રહ
સમજ્યા વગર માત્ર ક્રિયાની મુખ્યતા કરનાર, કરાવનાર અ
તે માટે પ્રેરણા કરનાર સામે ખૂબ લખ્યું છે. એ વિચારતાં અ
આખી અઢારમી સદીમાં ચોવીશી, વીશી, સ્તવનો, સજ્ઝાયો વિ
કૃતિઓ બની છે, પૂજાઓ તથા રાસો બન્યા છે તે જોતાં એ
પ્રધાન સૂર ક્રિયાયોગનો જણાય છે. અને જ્ઞાનની જાગૃતિ કર
તેવા મહાપ્રબળ લેખકો અઢારમી સદીના શરૂઆતમાં થ
છતાં એ સર્વ હકીકત ધીમે ધીમે ઓછી થતી ચાલી એનું કાર
એ યુગનો પ્રધાન સૂર દર્શન-ઉદ્યોતનો હતો એમ વિચાર કર

[illegible] [illegible] ... ઉદય-
[illegible] [illegible] ... અનેક [illegible] ... આ
[illegible] છે. [illegible] [illegible]
અવિચ્છિન્નપણે [illegible] છે. [illegible] ગુજરાતી સાહિત્યનું
પણ [illegible] થયું છે. અઢારમી સદીની [illegible] છે
કે જેની શરૂઆતમાં [illegible], [illegible] અને [illegible] અંકુર
ફૂટવાની [illegible] કાવ્યો, અનેક [illegible] અને નૈતિક પ્રશ્નોની
[illegible] થઈ, તેના [illegible] [illegible] સ્વભાવ પડતા
આવ્યાં અને ગુજરાતી [illegible] [illegible] ચાલી. ઉપરાંત બધુ-
[illegible] પ્રશ્નોના [illegible] અથવા ગુજરાતી ભાષાંતરો થવા
લાગ્યા. આ રીતે ક્રમાનુ [illegible], [illegible] ઉત્તરોત્તર
સ્વભાવ પડતો આવ્યો અને તે વાત જેમ આગળ જણાવ્યા
પ્રમાણે છેવટે જૈન અઢારમી સદીની આખર સુધીમાં સ્પષ્ટ રીતે
જણાયું જાય છે. આમાની કેટલીક હકીકત શ્રી આનંદઘન પદ
રત્નાવલીની ઉપોદ્ઘાતમાં મેં લખી છે તેથી અત્ર પુનરા-
વર્તનની જરૂર નથી. માત્ર આનંદઘનજીનો યુગ હું સત્તરમીની
આખરમાં મૂકું છું અને અત્યારે આપણે અઢારમી સદીની શરૂ-
આતના પૂર્વાર્ધનો ખાસ કરીને વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આટલી
વાત ધ્યાનમાં રહે તો થોડા ફેરફાર સાથે સદર ઉપોદ્ઘાતનો
અને અહીં કહેલ વાતનો મેળ ખાઈ જશે.

વિનયવિલાસ.

પદ અઠ્ઠાવીસમું

(રાગ—બિહાગડો)

આંખેં સફલા કૈસે પાઉંરી, મન બિન મેરા ન સોય;
દિન સારા બાતોંમેં ખોયા, રજની ગુમાઈ રોય. આંખેં૦ ૧

ઓર ઓર વરજ્યા મેં કિતહૂં, વરજ્યા ન રહે સોય;
મન ઔર મદમાતવાલા કુંજર, અટકે ન રહે હોય. આંખેં૦ ૨

છિન તાતા છિન શીતલ હોવે, છિનુક હસે છિનુ રોય;
છિનુ હરખે સુખ સંપત્તિ પેખી, છિનુ ઝૂરે સોગ ગોય. આંખેં૦ ૩

વૃથા કરત હે કોરી કુસાકત, ભાવિ ન મિટે કોય;
યા દીની મેં યાદી કરૂંગી, યોંહી નીર વિલોય. આંખેં૦ ૪

મન ધાગા પિઉગુનકે મોતી, હાર બનાવું પોય;
વિનય કહે મેરે જિઉકે જીવન, નેક નજર મોહે જોય. આંખેં૦ ૫